

УНІВЕРСИТЕТ БАНКІВСЬКОЇ СПРАВИ
НАЦІОНАЛЬНОГО БАНКУ УКРАЇНИ (м. Київ)
МІЖНАРОДНА АСОЦІАЦІЯ УНІВЕРСИТЕТІВ GSMB (м. Барселона, Іспанія)

УКРАЇНСЬКА ЛЮДИНА В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СВІТІ: ВИМІРИ ІДЕНТИЧНОСТІ

Навчальний посібник

За редакцією
доктора економічних наук, професора Т. С. Смовженко
доктора філософських наук, професора З. Е. Скринник

Київ
УБС НБУ
2015

УДК 130.2:124.5

ББК 71.0

У45

Колектив авторів:

Т. С. Смовженко, Т. І. Компанієць, З. Е. Скринник, Г. Ф. Хоружий, Ю. А. Габер,
Н. І. Дзеньдзюра, І. В. Жеребило, М. І. Іщенко, О. І. Кадикало, З. М. Комаринська,
Т. Я. Назар, Н. Ю. Олійник, Р. Ф. Пустовійт, О. Л. Проценко, І. І. Руденко, М. А. Скринник,
Д. М. Скринник-Миська, Л. І. Юрченко, В. В. Огородник

Рецензенти:

В. Г. Бодров, доктор економічних наук, професор
В. В. Ільїн, доктор філософських наук, професор
А. Ф. Карась, доктор філософських наук, професор

Затверджено до друку вченою радою

Університету банківської справи Національного банку України (м. Київ)

Протокол № _____ від 24 грудня 2014 р.

Українська людина в європейському світі: виміри ідентичності : навч. посібник / кол. авторів ; за ред. д-ра екон. наук, проф. Т. С. Смовженко, д-ра філос. наук, проф. З. Е. Скринник. – К. : УБС НБУ, 2015. – с.
ISBN 978-966-484-

Мета навчального посібника «Українська людина в європейському світі: виміри ідентичності» – сформувати у студентів ціннісні орієнтації та знання щодо особливостей екзистенційного становища, духовних практик та господарської діяльності, соціальної відповідальності європейської людини у ХХІ столітті. Ці знання мають допомогти становленню європейської ідентичності молодого покоління української еліти. Разом з тим вони створюють картину сучасного європейського світу як цілісної системи в усіх аспектах взаємодії людини із середовищем її буття в єдиному контексті взаємин людини з природою, суспільством, економічним процесом. Студент має усвідомлювати докорінні глобальні зміни загальноцивілізаційного рівня, які вимагають інноваційності як провідної риси діяльності сучасного фахівця, знання основних загроз та ризиків європейського і глобального масштабу, які є визначальними для стратегії соціального та економічного розвитку. Ми прагнемо дати майбутньому фахівцеві розуміння магістральних підходів до розв'язання цих проблем на основі найбільш авторитетних концепцій сучасного соціально-гуманітарного знання.

УДК 130.2:124.5

ББК 71.0

ISBN

© Колектив авторів, 2015

© Університет банківської справи

Національного банку України (м. Київ), 2015

Зміст

ПЕРЕДМОВА	7
Розділ 1. ІДЕНТИЧНІСТЬ ЛЮДИНИ У СВІТІ ПОСТМОДЕРНУ: УКРАЇНСЬКИЙ ТА ЄВРОПЕЙСЬКИЙ КОНТЕКСТ	15
1.1. Ідентичність, поняття і зміст: що означає «бути собою»?	17
1.2. Коріння та розвиток української національної ідентичності	32
1.3. Європейська ідентичність, її значення для України	44
Розділ 2. ЛЮДСТВО НА ТЕКТОНІЧНОМУ РОЗЛОМІ ІСТОРІЇ: ІСТОРИЧНЕ І НАДІСТОРИЧНЕ	53
2.1. Історичний розвиток людської цивілізації: «довга доісторія» і «коротка історія» людства. Схема світової історії.....	55
2.2. Людина в системі національних і загальнолюдських цінностей: роль етносу, роду, племені, народності, нації	66
2.3. Розвиток поглядів на світ і людину в історії людства. Формування ставлення до проблеми «людина – історія»	70
2.4. Місце і роль особи, маси, публіки, народу в історії	79
2.5. Історія пам'яті: пам'ять нації, культурна пам'ять, пам'ять і простір	84
2.6. Історія як шлях до надісторичного, як «вічне сьогодні»	89
Розділ 3. ЛЮДИНОВИМІРНІСТЬ СУЧАСНОЇ ЕКОНОМІКИ	97
3.1. Сутність і взаємозв'язок економічного зростання і людського розвитку.....	99
3.2. Людський розвиток як новітній вимір соціально-економічного процесу	105
3.3. Гуманістичний аспект людського розвитку.....	117
3.4. Роль і значення людини в адміністративно-командній економіці України радянського періоду, у трансформаційний та сучасний періоди.....	123
Розділ 4. СВІТ ЛЮДИНИ ПЕРЕД ВИКЛИКОМ ГЛОБАЛЬНИХ ЗАГРОЗ: ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНОЇ БЕЗПЕКИ	135
4.1. Функціональні напрями системи міжнародної безпеки	137
4.2. Колективна безпека	141
4.3. Сучасні загрози міжнародній безпеці	146

4.4.	Національна безпека України	150
4.5.	Проблеми захисту національних інтересів у відносинах із Росією	152
Розділ 5.	ЕКОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА: СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ, ЕТИКО-ГУМАНІСТИЧНИЙ, ЕКОНОМІЧНИЙ АСПЕКТИ	159
5.1.	Біосферосумісність соціального буття	161
5.2.	Парадигма сталого розвитку суспільства	166
5.3.	Екологічна безпека в системі національної безпеки суспільства	172
5.4.	Екологічна культура як системотворчий чинник екологічної безпеки	178
5.5.	Екологічна компонента корпоративної та індивідуальної соціальної відповідальності	185
Розділ 6.	ЕКОЛОГІЧНА ЕТИКА: ЗМІНА ПАРАДИГМИ ВЗАЄМОВІДНОСИН ЛЮДИНИ З ДОВКІЛЛЯМ.	201
6.1.	Основні концепції екологічної етики: необхідність докорінної перебудови способу життя людини.	203
6.2.	Цінності природи	211
6.3.	Антропоцентризм, біоцентризм, екоцентризм, екобіоцентризм.	214
6.4.	Біоетика: природа життя і смерті, цінності життя.	222
Розділ 7.	ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО: КОНЦЕПЦІЇ, МОДЕЛІ, ВИКЛИКИ. ...	245
7.1.	Суспільства громадянські і негромадянські	247
7.2.	Сутність громадянського суспільства	253
7.3.	Громадянське суспільство і політика	269
7.4.	Громадянське суспільство в Україні	274
Розділ 8.	ПРАВО ТА ПРАВОПОРЯДОК ЯК ВИМІРИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СВІТУ ...	285
8.1.	Визначення громадянського суспільства через призму взаємодії людини і влади	287
8.2.	Правовий статус особи і громадянина	294
8.3.	Правова свідомість і правова культура.	303
8.4.	Право і закон. «Де-юре» і «де-факто».	313
8.5.	Правовий нігілізм як основна перешкода реалізації прав та свобод людини і громадянина. Поняття та види деформацій правосвідомості.	318
8.6.	Правова відповідальність	324

Розділ 9. ЗЛЮДИНА В ІНФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ	335
9.1. Інформаційне суспільство як життєвий світ сучасної людини	337
9.2. Інформаційна культура	344
9.3. Основні засади інформаційної політики	347
9.4. Розвиток інформаційного суспільства в Україні	355
Розділ 10. ТЕХНОЛОГІЯ: РУШІЙНА СИЛА РОЗВИТКУ ЛЮДСТВА	365
10.1. Технологія як предмет наукового дослідження і мета людської діяльності	367
10.3. Університети та R&D як ланки розвитку науки і технологічного прогресу	371
10.4. Переваги і виклики, породжені технологічним прогресом	375
10.5. Технологічний прогрес і права людини	383
10.6. Аксиологічний аспект технологій	388
Розділ 11. ЛЮДИНА В СУСПІЛЬСТВІ ЗНАНЬ. ПАРАДИГМИ ПОСТНЕКЛАСИЧНОЇ НАУКИ.....	395
11.1. Класична, неklasична, постнеklasична наука: принципи і тенденції розвитку....	397
11.2. Етика і відповідальність людини в системі сучасної науки	410
11.3. Освіта в суспільстві знань	420
Розділ 12. МОВА ЯК ДІМ УКРАЇНСЬКОГО БУТТЯ	429
12.1. «Межі моєї мови означають межі мого світу»: зростання ролі мови в житті соціумів 431	
12.2. Мовна ситуація та державна мовна політика в Україні з 1991 до кінця 2013 року	437
12.3. Вибір мови – цивілізаційний вибір	450
12.4. Досвід європейських країн у сфері функціонування національних мов	460
Розділ 13. МИСТЕЦТВО ЯК ДІАЛОГ ЛЮДИНИ ЗІ СВІТОМ	479
13.1. Історичні типи художньої репрезентації. Міметичний період в історії мистецтва	481
13.2. Ідеологічний період: реальною є не зовнішня форма, а внутрішня сутність	486
13.3. Постісторичний етап: «кінець мистецтва»	492
13.4. Мистецтво, художній твір, художник у постісторичну епоху	498
13.5. Сучасне мистецтво в Україні	502
Розділ 14. БЛАГОДІЙНІСТЬ ЯК АТРИБУТ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА	519
14.1. Основні етапи становлення та розвитку благодійності в Україні	522

14.2. Правове регулювання діяльності благодійних організацій	533
14.3. Місце України у Світовому рейтингу благодійності.....	537
14.4. Проблеми розвитку благодійності в Україні на сучасному етапі	542
Розділ 15. ПЕРСПЕКТИВИ КУЛЬТУРНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО ПОСТУПУ	
ЛЮДСТВА.....	549
15.1. Основні підходи до розуміння цивілізації	551
15.2. Напрями та етапи цивілізаційного розвитку	554
15.3. Криза довіри як основного капіталу сучасної цивілізації	562
15.4. Культурно-цивілізаційні зміни та людський розвиток	570
15.5. «Фінансова цивілізація»: сутність і перспективи	585
Список рекомендованої літератури.....	604
Колектив авторів	608

ПЕРЕДМОВА

Пропонований читачеві навчальний посібник «Українська людина в європейському світі: виміри ідентичності» – це важливий результат міжнародного освітнього проекту, над яким працюють сьогодні вчені та педагоги Університету банківської справи Національного банку України спільно з Міжнародною асоціацією університетів *GSM Barcelona*. Цей проект – наш внесок у багатоплановий процес європейської інтеграції України, який потребує не лише політичних та економічних рішень і дій, а й утвердження європейських світоглядних принципів та цінностей у свідомості українців. Це такі цінності, як гідність людини, міцний мир, безпека, свобода, верховенство закону, демократія, толерантність, захист меншин, безпечна прозорість кордонів, економічне процвітання, науково-технічний прогрес, соціальне забезпечення, охорона довкілля. Сприйняти їх, з одного боку, просто, бо європейська ідентичність українців сягає своїми коренями принаймні десятого століття нашої ери. Сучасний процес здобуття Україною асоційованого членства в Євросоюзі – це, по суті, реінтеграція України в спільноту європейських народів, до якої вона належала від часів Київської Русі, понад тисячу років. Це повернення її в соціокультурне коло Західної цивілізації, з якого вона була вирвана внаслідок відомих історичних причин.

З другого боку, сьогоднішня Україна – посттоталітарна і постколоніальна країна, в якій відкрите суспільство й відповідна йому ментальність ще перебувають у процесі становлення. А це означає, що в системі нашої освіти мають бути передбачені цілеспрямовані заходи щодо світоглядної, соціально-гуманітарної складової навчання і виховання. Тому наша книга присвячена потребам утвердження європейської ідентичності в молодого покоління української еліти. Важливо наголосити, що ми розглядаємо європейську ідентичність не як регіональну, а як втілення тієї системи цінностей, яка допомагає людині усвідомити, що вона є громадянином цілої планети Земля. Це усвідомлення передбачає найголовніше – відповідальність кожного з нас за долю планети, збереження її природи, безпеку і добробут людства, дотримання прав людини.

Зміст навчального посібника має міждисциплінарний характер. Авторський колектив поставив за мету сформувані у студентів ціннісні орієнтації та знання щодо особливостей екзистенційного становища, духовних практик та господарської діяльності, соціальної відповідальності людини у ХХІ столітті. Ці знання створюють картину сучасного європейського та глобального світу як цілісної системи в єдиному контексті взаємин людини з природою, суспільством, економікою. Безперечно, коло знань, репрезентованих у навчальному посібнику, пропонується читачеві не «з чистого аркуша»: базові поняття мають бути сформовані у попередні роки навчання вивченням курсів історії, філософії, політології, правознавства, економічної теорії, релігієзнавства, культурознавства, екології. Проте, якщо студентам перших років навчання даються базові, класичні гуманітарні знання про те, що називається «вічними цінностями», то в нашому навчальному посібнику зроблено наголос на новітній картині європейського та глобального світу.

Для розуміння перспектив сьогоденної України дуже важливо бачити той шлях, який призвів європейський світ до його сучасного стану: Європа шістьох держав-засновників, якою вона була у 1958 році, перетворилася на Європу двадцяти восьми держав-членів. Вона пододала поділ континенту, який зберігався впродовж п'яти десятиліть, коли існував конфлікт Схід – Захід. На її внутрішньому ринку задіяно близько 500 млн осіб, працює єдина валюта, забезпечено вільне пересування людей, товарів, фінансових і побутових послуг, ліквідовано внутрішні кордони, реалізується спільна, дедалі краще й оперативніше узгоджувана зовнішня й безпекова політика.

Проте дуже важливо, на нашу думку, донести до нашого читача, що європейська інтеграція не лише дає українцям можливість користуватися благами сучасної цивілізації, а й накладає серйозні зобов'язання. Усвідомлювати себе європейцями – це означає усвідомлювати глобальні проблеми, які стоять перед сучасною Європою та світовим співтовариством, бачити і розуміти ті чинники, які проблематизують становище людини постмодерної доби. Студент має усвідомлювати докорінні трансформації загальноцивілізаційного рівня, які вимагають інноваційності сучасної людини і як фахівця, і як відповідальної особистості. Він повинен одержати знання про основні загрози та ризики європейського і глобального масштабу. Ми прагнемо дати молодій людині ро-

зуміння магістральних підходів до розв'язання цих проблем на основі найбільш авторитетних концепцій сучасного соціально-гуманітарного знання.

Наша увага спрямована на проблеми та суперечності, що існують у сучасному світі. Ми розглядаємо буття людства на тектонічному розломі історії між добою Модерну, який вже відійшов у минуле, і Постмодерну, який докорінно змінив і світ людей, і саму людину. У колі наших роздумів – людський вимір сучасної економіки, загрози міжнародній безпеці, зміна парадигми у взаємовідносинах людини з довкіллям, етичні проблеми життя і смерті, цінність людського життя та ідентичності у світлі досягнень сучасних технологій. Важливе місце на сторінках навчального посібника посідають моделі та виклики розвитку громадянського суспільства, правова культура, а також і правовий нігілізм як перешкода реалізації прав людини. Студент має зрозуміти, у чому суть інформаційного та знанневого суспільства, які проблеми створило формування «суспільства споживання», якими бачить сучасне соціальне знання перспективи культурно-цивілізаційного поступу людства. Прагнемо донести до читача досвід європейських країн щодо гармонізації економічного зростання і людського розвитку, національних і загальнолюдських цінностей, розвитку системи міжнародної безпеки, у сфері функціонування національних мов та культур, солідарності та субсидіарності як атрибутів громадянського суспільства.

Існування людини – це постійний діалог із навколишнім світом – різноплановим, складним, плюралістичним, але водночас цілісним. Відповідно й архітектоніка нашого викладу об'єднує різні аспекти людського буття в картину духовного світу в його цілісності. Таке завдання виводить на перший план гостру для сучасної людини проблему базової ідентичності: це питання про цілісність людської особистості у фрагментованій соціальній реальності, це основа національного самовизначення, а специфічно для України – це саморефлексія, яку називають європейською ідентичністю. У нашому викладі артикульовано аспекти європейської відповідальності, осмислення європейської інтеграції та взаємин сучасного глобалізованого світу.

Ми розглядаємо буття людства на тектонічному розломі історії між добою Модерну, який вже відійшов у минуле, і Постмодерну, який докорінно змінив і світ людей, і саму людину. Глобалізація стала сьогодні

новим викликом людській природі, спонуканням до пошуку сенсу буття в умовах мирного, справедливого, вільного співіснування різних етносів, народів, націй, способів та стилів життя. Щоб знайти орієнтири в цій новій реальності, розкрити нові можливості для сучасного розвитку людства, важливо дивитись уперед на основі знання минулого, тих таємниць, які приховує в собі історія. Адже історія – це сфера людського самовипробовування, ми прагнемо зрозуміти її для того, щоб зрозуміти самих себе. Все, що відбувається в історії, насичене людськими прагненнями, інтересами, зусиллями, стражданнями. Ми шукаємо в ній відповіді на питання: що ми можемо дати собі і людству? Яке місце ми посядемо у світі, заради чого будемо жити й діяти, що залишимо по собі?

Знання європейської історії допомагає нам бути оптимістами, бо Європа у своєму історичному поступі постійно переживала великі кризи, проте сприймала ці кризи не як поразки чи крах, а як виклики, які можна і треба долати.

На наших очах формується нова Європа і новий світ. На лише Україна, а й Сполучені Штати та Європейський Союз проходять через період складних трансформацій – політичних, соціальних, економічних. У своєму прагненні стати рівноправним партнером Європи, Україна проголошує принцип економічного розвитку, націленого на людину. Ми акцентуємо на цьому увагу студента в розділі, присвяченому концепції людиновимірності економіки. У попередню добу, до процесів глобалізації і постіндустріалізації економік, людина розглядалася й оцінювалася як один із кількісних факторів суспільного виробництва. Але із середини 1980-х років в аналіз економічного зростання було введено поняття «людський фактор». Відтак ключовим питанням є не економіка сама по собі, а її соціально-гуманістична складова: національний дохід розподіляється справедливо, різниця в доходах багатих і бідних не перевищує допустимого порогу, видатки державного бюджету спрямовуються на високий рівень соціального захисту всіх, хто його потребує, безкоштовна і якісна медицина й освіта, дороги якісні і безпечні, нарешті – чесна, відкрита і «прозора» робота всіх інституцій держави: від уряду та парламенту до поліції та судів.

Проте, як попереджав Папа Римський Іван Павло II, теперішній людині постійно загрожує те, що є справою її рук, що є результатом ді-

яльності її розуму, прагнень її волі. В епоху бурхливого розвитку науки і техніки, демографічного вибуху, глобальної екологічної кризи, тероризму та інших викликів постала необхідність докорінної перебудови способу життя людини, моральних принципів і філософської парадигми сучасності. Стрижневою проблемою тут є не самі по собі зростання населення, надексплуатація природи, розвиток науки і техніки, недоліки політичних або економічних систем, а людські відносини і цінності, які мотивують прийняття людьми рішень – тобто це, швидше, криза антропологічна, внутрішня, духовна.

Потрібна активність кожної людини, небайдужість до суспільних справ, бажання і вміння захищати свої права та інтереси, ініціатива і здатність брати на себе відповідальність. Усі ці риси формує в людини специфічна соціальна інституція – громадянське суспільство. Це сфера організованого громадського життя, в якій люди діють колективно, аби виразити свої інтереси, потреби і переконання, обмінюються інформацією, досягають спільних цілей, ставлять вимоги до держави і вимагають відповідальності від влади. Процес розвитку громадянського суспільства в більшості країн Європи має давню історію, а в Україні ця тема актуалізувалася тільки в роки незалежності, тому в нашій книзі їй приділено велику увагу.

У будь-якій демократичній, правовій, соціальній державі виміром досягнень цього суспільства, показником його зрілості й цивілізованості є законодавчо захищені права і свободи людини та громадянина, а також відповідний рівень правової культури. Ми акцентуємо увагу читача на важливому завданні українського суспільства: формуванні таких правових основ, які б відповідали викликам глобалізаційних процесів, європейському вибору нашої країни, власним історичним традиціям, духовності нашого народу, слугували б гарантом розбудови правової, соціальної держави. Поряд із проблемами юридичної відповідальності в нашому навчальному посібнику чітко проведено логіку відповідальності моральної.

Сучасна людина живе в суспільстві знань, інформації й високих технологій. Наука і техніка стали одночасно найбільшою надією для людського прогресу і однією з найсерйозніших загроз, з якими зіткнулася сучасна людина. Наростає суперечність між відповідальністю людини, етичними нормами і небаченими можливостями її впливу на навколиш-

ній світ і своє власне життя. Значне розширення технічних можливостей суспільства супроводжується тим, що в низці досліджень об'єктом стає сама людина. Це, у свою чергу, створює певну загрозу не лише її здоров'ю, а й самому існуванню. Особливої гостроти сьогодні набули етичні проблеми, що розширюють технологічні можливості впливу на організм людини: гена інженерія, яка дає можливість змінювати генетичний код, трансплантація органів, втручання у природні процеси зародження, перебігу і завершення людського життя, маніпуляції людською психікою, дії на людський мозок. Тому етичне регулювання науки, високий рівень моральної відповідальності науковців – це життєва необхідність і важлива передумова її майбутнього розвитку, ці імперативи чітко зафіксовані в низці міжнародних документів, які ми реперезентуємо читачеві.

Інформаційна революція через інтелектуалізацію виробництва, ускладнення соціальної організації, розвиток каналів комунікації, перехід до навчання людини протягом усього життя поставила низку проблем у такій важливій сфері духовного життя, якою є функціонування мови. Зростання й ускладнення ролі мови в житті соціумів – явище світового масштабу, проте для нашої країни воно має специфічні аспекти. Це спонукало нас приділити окремий розділ існуванню людини у мовному океані смислів та інтелектуальних технологій, зробивши наголос на висвітленні мовного досвіду європейських держав.

Серед розглянутих проблем знайшла своє місце і така форма самосвідомості людини як мистецтво – в аспекті відображення фундаментальних смислів культури: цінностей, норм, моделей поведінки, життєвих орієнтирів людини, заломлених в індивідуальному сприйнятті митця. Це важливо тому, що в нашому трансформаційному стані, коли вектори розвитку залишаються нечіткими, існує необхідність співвіднесення власної ситуації з іншими культурними моделями, щоб віднайти власне Я, український шлях у світовому культурному процесі.

Сучасна інформаційно-глобальна соціальна реальність перетворює людство на цілісну систему всесвітніх комунікацій, що працює в режимі реального часу. Підтверджується прогноз Володимира Вернадського про перетворення біосфери в ноосферу, людський розум стає космічною силою, вирішальним фактором у долі нашої планети. Проте сподівання, що людство у своїй еволюції прийшло до гармонійної мо-

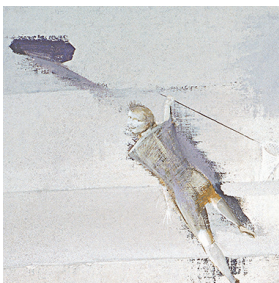
делі, що розділений на ворожі табори світ залишився в минулому, не справдилися. Світ став іншим, але не став більш мирним та позбавленим суперечностей. Нові конфлікти, порушення законів і міжнародного порядку, виникнення нових альянсів та антагонізмів між державами, відродження неокомуністичних та неофашистських рухів, зростання релігійного фундаменталізму свідчать, що світ ставить перед сучасною людиною проблеми все вищої складності.

Чи здатна людина протистояти таким викликам? Чи вистачить її внутрішніх ресурсів: сили духу, знань, розуму, волі, моральної стійкості? Центральна ідея нашого навчального посібника – це гостра життєва потреба відродження духу в суспільстві вільних у своєму виборі громадян, об'єднаних усвідомленням спільної мети і відповідальності.

Сучасна Західна цивілізація, яку характеризують як «суспільство споживання», «фінансову цивілізацію», добу «бунту мас» та «одновиірної людини», перебуває на порозі докорінних змін. І хоча сьогодні прогнози про «цивілізацію альтруїзму», яка йде їй на зміну, сприймаються скоріше як прекрасна мрія, ніж обґрунтоване передбачення, ми прагнемо переконати своїх читачів, що можливості людини невичерпні й майбутнє залежить від неї самої.

Сподіваємося, що ця навчальна книга, створена дослідниками і педагогами України, Іспанії та Польщі, знайде своїх читачів серед студентів, науковців, викладачів, громадських та політичних діячів, а також усіх, кого хвилюють проблеми європейської інтеграції України, майбутнього людини та людства на планеті Земля.

Ректор
Університету банківської справи Національного банку України
Тамара Смовженко

Розділ 1

ІДЕНТИЧНІСТЬ ЛЮДИНИ У СВІТІ ПОСТМОДЕРНУ: УКРАЇНСЬКИЙ ТА ЄВРОПЕЙСЬКИЙ КОНТЕКСТ

План викладу

- 1.1. Ідентичність, поняття і зміст: що означає «бути собою»?
- 1.2. Коріння та розвиток української національної ідентичності
- 1.3. Європейська ідентичність, її значення для України

1.1. Ідентичність, поняття і зміст: що означає «бути собою»?

Варто поміркувати про той внесок, який Центрально-Східна Європа спроможна нині зробити у творення єдиної Європи. Я говорив про це з різних нагод. Найвагомим внеском, який можуть зробити нації цього регіону, є, на мою думку, захист власної ідентичності. Нації Центрально-Східної Європи зберегли свою тотожність і навіть зміцнили її попри всі перетворення, які нав'язала їм комуністична диктатура. Адже для них боротьба за збереження національної ідентичності була боротьбою за виживання. Нині обидві частини Європи – Західна і Східна – наближаються одна до одної. Це явище саме собою дуже позитивне, однак не позбавлене небезпек. Головною небезпекою, яка загрожує Східній Європі, є, на мою думку, затьмарення її ідентичності. В період самозахисту від марксистського тоталітаризму ця частина Європи пройшла шлях духовного змужіння, завдяки якому деякі цінності, вельми важливі для людського життя, не втратили своєї цінності, як це сталося на Заході. Там, приміром, ще живе переконання, що Бог – найвищий ручитель гідності людини і її прав. У чому ж тоді небезпека? А небезпека в некритичному прийманні впливу негативних культурних моделей, поширених на Заході, для Центрально-Східної Європи, якій подібні тенденції можуть здаватися чимось на кшталт «культурного поступу», нині це одна з найсерйозніших небезпек. Гадаю, що саме в цьому плані відбувається велика духовна битва, від наслідків якої залежатиме обличчя Європи, яке формується на початку цього тисячоліття.

Іван Павло II.

Пам'ять та ідентичність. Бесіди на зламі століть.

Сьогодні для українців актуальним є питання: що для нас означає бути європейцями? В якому контексті українська ідентичність є європейською?

Виступаючи 20 років тому перед Європейським парламентом, Вацлав Гавел зазначив, що Європейський Союз базується на великому ансамблі цінностей цивілізації, коріння якої бере початок в античності та християнстві. Саме на це підґрунтя спирається сьогодні модерна демократія, правова держава і громадянське суспільство. І тому найбільшим викликом, перед яким стоїть Європейський Союз, є нова і зрозуміла саморефлексія, яку можна назвати європейською ідентичністю. Вона по-

Суть концепції
ідентичності

лягає в чіткій артикуляції європейської відповідальності, посиленому інтересі до осмислення європейської інтеграції та відносин сучасного світу.

Сучасна європейська ідентичність – це, насамперед, ідентичність політична та економічна, на основі яскраво вираженої національно-культурної самобутності європейських націй-держав.

Авторами сучасної концепції соціальної ідентичності вважають Генрі Тайфела (Henri Tajfel) та Джона Тернера (John C. Turner), які 1986 року опублікували свою працю під назвою «Теорія соціальної ідентичності міжгрупової поведінки» (“The social identity theory of intergroup behavior”), в якій описали психологічні процеси, що беруть участь у становленні взаємодії індивіда і групи. Г. Тайфел і Дж. Тернер вивели свою теорію соціальної ідентичності з таких трьох положень.

1. Індивіди прагнуть зберегти або поліпшити позитивну соціальну ідентичність.

2. Позитивну соціальну ідентичність люди отримують через порівняння з відповідними групами суспільства, що сприяє посиленню соціальної ідентичності, якщо своя група видається позитивною порівняно з іншою групою.

3. Якщо таке порівняння матиме негативний вигляд, то індивіди намагаються покинути цю групу і приєднатись до іншої групи, спільноти або переоцінити свою власну групу.

Ідентичність як багатомірне явище свідчить про усвідомлення особистістю свого місця в соціумі, належності до певної соціальної групи і культури, визнання індивідом відповідних соціальних норм, цінностей, мови та зразків поведінки. Як сукупність стійких соціально-психологічних якостей ідентичність виступає необхідною передумовою соціальної стабільності, цілісності суспільства. Нинішні дезінтеграційні процеси та активні прояви сепаратизму в Україні якраз значною мірою зумовлені несформованістю та розпадом української національної ідентичності.

Люди часто стихійно висловлюють це питання [ідентичності] у формі «хто я?» Але на це питання необов'язково відповідати, називаючи ім'я та наводячи родовід. Насправді відповідь на це питання дає розуміння, що саме для нас є особливо важливим. Знати, хто я – це різновид знання про те, де я

перебуваю (where I stand). Моя ідентичність визначається зобов'язаннями та ототожненнями, що створюють рамку або обрій, в яких я щоразу можу намагатися визначити, що становить для мене благо чи цінність, або що належить зробити, або що я схвалюю чи заперечую. Інакше кажучи, це обрій, в якому я здатний зайняти позицію.

Люди, можуть вважати, що їхня ідентичність визначається певним моральним чи духовним зобов'язанням – наприклад, як католика чи анархіста. Або ж вони можуть визначити її через націю чи традицію, до якої вони належать – наприклад, вірменин чи мешканець Квебеку. При цьому вони мають на увазі не лише те, що таке ототожнення створює рамку, в межах якої вони можуть визначити свою позицію... За браком цього зобов'язання чи ототожнення вони були б позбавлені орієнтирів: при відповіді на низку важливих питань вони б не знали, що для них є значущим.

І справді, деякі люди стикаються з такою ситуацією. Ми називаємо це «кризою ідентичності», це – гостра форма дезорієнтації; люди часто висловлюють її в формі незнання того, хто вони такі, але це також можна тлумачити як радикальну невизначеність їхньої позиції. Їм бракує рамки чи обрію, в яких речі можуть отримати стійку значущість. У цих межах певні життєві можливості видаються добрими або змістовними, тоді як інші – поганими чи банальними. Смысл усіх цих можливостей є нестійким, мінливим, непевним. Це – болісний, жахливий досвід.

Чарльз Тейлор.

Джерела себе. Творення новочасної ідентичності.

Ідентичність передбачає прийняття позиції своєї соціальної групи, норм і цінностей спільноти, а також відповідальності, яку формулює колектив. Тому розвиток ідентичності відбувається значною мірою у процесі соціалізації. Ідентичність, перш за все, є здатністю людини до концентрованого осмислення себе як особистості, своєї сутності, свого місця в житті, а також сукупністю властивостей, які характеризують особистість. Психологічно та соціологічно суттєвими можна вважати ознаки, які є визначальними в саморозумінні індивідів чи груп.

Складовими ідентичності людини є:

- когнітивна,
- емоційна,
- мотиваційна.

Компоненти
ідентичності

У їхній взаємодії здійснюється динаміка розвитку ідентичності. При цьому індивід прагне до гармонізації взаємин внутрішньої і зовнішньої перспективи, щоб усупереч різним позиціям ідентичності залишатись тією ж людиною, до неперервності процесу ідентифікації, формування індивідуальності.

У структурі ідентичності виділяють:

- a) біологічний організм, що взаємодіє із соціальним контекстом;
- b) змістовий вимір, що включає всі характеристики, необхідні для опису себе як унікальної особистості;
- в) ціннісний вимір, що включає оцінки, які приписуються індивіду.

«Ідентичність» як багатовимірне соціально-психологічне явище розгортається в таких аспектах:

- 1) онтологічний, що дозволяє людині визначити особливості набутого досвіду та свого буття у світі;
- 2) екзистенціальний, що розкриває ідентичність як спосіб розв'язання екзистенціальних проблем;
- 3) інтерактивний підхід до ідентичності означає її становлення через соціальну взаємодію;
- 4) соціально-рольовий підхід – дозволяє розглядати ідентичність як соціально-психологічну реальність;
- 5) смислово-динамічний аспект – розкриває її ціннісно-сміслову репрезентацію, що включає інтроспекцію, самоаналіз та рефлексію.

Індивідуальна і соціальна ідентичність

Основними видами ідентичності є індивідуальна і соціальна ідентичність.

Під *індивідуальною* ідентичністю розуміють інтерпретацію себе як своєрідного, єдиного у своєму роді індивіда. Тобто йдеться про суб'єктивний процес конструювання, у якому індивіди шукають співвідношення внутрішнього і зовнішнього світу і розвивають індивідуальний рамковий план. Індивідуальна (персональна) ідентичність особистості забезпечує її цілісність, гармонію особистості, сформованої у процесі індивідуального життєвого досвіду (вертикальний, біографічний вимір).

Соціальна ідентичність тісно пов'язана з виконанням певних соціальних ролей (горизонтальний вимір). Під соціальною ідентичністю розуміють суму всіх характеристик, які даються індивіду як частині ці-

лого порівняно з ознаками групи. При цьому розрізняють позитивну і негативну соціальну ідентичність, а також таємну ідентичність.

Національна ідентичність

Неодмінною умовою успішного розвитку країни виступає національна ідентичність, яка залежить від об'єктивної (національний характер) і суб'єктивної (ментальність, світогляд) компонент. Національна ідентичність формується значною мірою під впливом сукупності природних і соціальних умов, стабільності світоглядних структур (природне середовище, спільна мова, колективна пам'ять, усвідомлення національних інтересів, розуміння досвіду історичного минулого та інтересів майбутнього).

В рамках соціальної ідентичності особливе місце займає етнічна ідентичність, що включає етнічні почуття, знання, установки та поведінкові реакції. Розрізняють дві моделі етнічної ідентичності: лінійну (біполярну) і двовимірну. Лінійна модель характеризує рівень ідентичності (позитивної або негативної) зі своєю етнічною групою, а двовимірна означає рівень ідентичності зі своєю та іншою етнічною групою. Таким чином, ця модель описує чотири можливі типи етнічної ідентичності: моноетнічну ідентичність зі своєю етнічною групою, біоетнічну ідентичність, моноетнічну ідентичність з чужою етнічною групою і маргінальну етнічну ідентичність.

Під культурною ідентичністю розуміють належність індивіда чи соціальної групи до певного культурного середовища. Культурна ідентичність базується на уявленні, що даний індивід чи група відрізняються в культурному аспекті від інших. Зокрема, йдеться про суспільно або історично набуті мову, релігію, ціннісні орієнтації, традиції, обряди і звичаї тощо. Співжиття людей з різними культурними ідентичностями називають мультикультурним суспільством. Німецький філософ Вольфганг Вельш 1992 року запропонував поняття «транскulturне суспільство», члени якого розвивають свою культурну ідентичність шляхом різноманітних контактів і взаємодії.

Важливим різновидом ідентичності є корпоративна ідентичність підприємств, фірм тощо, яка презентує суму характеристик, відповідно до яких може діяти ця організація і формулюються її завдання. Корпоративна ідентичність включає корпоративну філософію, культуру і мову, втілює своє бачення підприємства і цим відрізняється від корпо-

Культурна
ідентичність

Корпоративна,
гендерна, вікова,
політична,
професійна,
релігійна,
регіональна
ідентичності

ративного іміджу, який показує зовнішню картину організації. Таким чином виникає цілісне внутрішнє і зовнішнє сприйняття цієї організації, що стимулює розвиток колективу.

Важливим видом соціальної ідентичності виступає гендерна ідентичність, яка означає усвідомлення індивідом своєї належності до чоловічої чи жіночої статі, що є актом самосвідомості особистості, актом переживання себе як представника статі. Гендерна ідентичність починає формуватися з раннього дитинства у процесі так званого соціального конструювання, щоб людина відповідала прийнятним у суспільстві уявленням про «чоловіче» і «жіноче». Актуальною проблемою сучасної психології є кризи гендерної ідентичності, які полягають у неможливості досягнення внутрішньої узгодженості, самоактуалізації та неузгодженості внутрішніх компонентів гендерної ідентичності. Конструктивне вирішення цієї кризи є важливим фактором збереження психологічної рівноваги особистості.

Актуальною компонентою соціальної ідентичності є вікова ідентичність, яка виходить з того, що кожна вікова група є унікальним культурно-історичним феноменом, який потребує відповідного аналізу. Йдеться про онтогенетичний розвиток людини і життєвий шлях особистості. Вікова ідентичність у процесі інтерпретації людиною свого хронологічного віку суттєво відрізняється від інших аспектів соціальної ідентичності, оскільки інші ідентичності несуттєво змінюються при переході від однієї вікової групи до іншої. Адаже вікова ідентичність зазнає значних змін при переході від одного життєвого етапу до іншого.

Різновидом соціальної ідентичності зазвичай вважають політичну ідентичність. І. Тимофеев виділяє три базові кластери поняття «політична ідентичність». Перший кластер являє собою сукупність політичних принципів, які допомагають відповісти на питання «Хто ми?», другий кластер – це сукупність уявлень, які задають унікальну сутність через співвідношення з так званими «іншими». Уявлення про історичне минуле політичної спільноти є третім кластером поняття.

Професійна ідентичність є процесом самоототожнення з іншими представниками професійного середовища на основі емоційних зв'язків, що забезпечують стабілізацію професійної діяльності. Професійна ідентичність виражає уявлення людини про своє місце у професійному середовищі.

Кожна форма релігійності є сумою цінностей діяльності, які дають орієнтацію віруючим. Оскільки віруючі однієї релігійної групи орієнтуються на одні й ті самі цінності, то релігійна ідентичність отримує особливий статус у системі формування ідентичності.

Регіональна ідентичність в Україні зумовлена особливостями історичного розвитку, певними етнокультурними характеристиками окремих частин нашої країни. Територіальні ідентичності є типовим явищем для територій зі стійкою історико-культурною, економічною та соціальною специфікою. Ці різновиди ідентичності можуть призводити до ризику дезорганізації нашого суспільства і поставити під загрозу само існування Української держави. Очевидно, що наявність різних регіональних та релігійних ідентичностей в Україні з певними відмінностями, постійна підтримка сепаратистських настроїв та терористичних військових угруповань з боку Російської Федерації створюють серйозну небезпеку цілісності нашої країни.

Кожна людина прагне самовизначитися і самоствердитися (самоактуалізуватися, за А. Маслоу), а тому змушена виходити поза межі власного «я» до інших, звертаючись до *надособового*. Таким надособовим є релігія, історія, цінності, походження, мова, традиції тощо, воно не може існувати інакше ніж через певні спільності. Таким чином, людині, щоб *бути собою*, необхідно ідентифікувати себе, безперечно, з родиною, територіальною, класовою, релігійною, родовою, гендерною, етнічною чи якоюсь іншою спільністю.

Проте ототожнення з певною спільністю завжди супроводжується виявом відмінності від інших спільностей, або ж їхньої неприйнятності. Тобто, за висловлюванням Семюела Гантінгтона, «ми знаємо, ким ми є, лише після того як дізнаємося, ким ми не є, і часто лише тоді, коли знаємо проти кого ми» («Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку»). Отже, мати ідентичність, тобто *«бути собою»*, означає не лише вихід до надособового, колективного, але також означає *завжди* бути зі своїм минулим, зі своїми цінностями, вчинками, ідеями в будь-яких життєвих ситуаціях. Цей *вимір ідентичності*, який вказує на наявність в індивіда *незмінного ідентифікаційного стрижня* впродовж життя, дістав назву *діахронної ідентичності*. Саме він і став *дискусійним в умовах глобалізації*.

Поняття і значення
діахронної
ідентичності

Криза діахронної ідентичності: сутність та ознаки

Дослідники, які дискутують відносно втрати сучасною людиною діахронної ідентичності, співвідносять це питання з кризою персональної ідентичності.

Характерними рисами цієї кризи є:

- по-перше, інструментальне і цілераціональне ставлення до дійсності,
- по-друге, центральною смислотворчою цінністю людини стала матеріальна грошова вигода,
- по-третє, байдужо-споглядальне ставлення до універсальї національної культури, що вкорінені у національне життєбачення, і скептично-іронічна позиція щодо світу та інших,
- по-четверте, масштаби інтересів сучасної європейської, тобто й української, середньостатистичної людини звужені до меж приватного життя.

Поняття синхронної ідентичності

Так, згідно з Ч. Тейлором, світобачення, звичаї і норми для людини набули переважно інструментального значення, а обрій її буття замкнений на власну персону. За Е. Фроммом, своїм інструментальним мисленням людина підмінює питання *«що я є?»* питанням *«що я маю?»*.

429 року Софокл поставив свою найвидатнішу, як уважає більшість критиків, трагедію «Цар Едіп»... Її центральною темою є проблема ідентичності.

«Я хочу знати, хто я»: відкриття самого себе становить рушій п'єси і внутрішній сенс усієї дії. Але кожне «Я», відкрите Едіпом, є ще й соціальним Я, категорією і роллю, навіть коли воно виявляється хибним для Едіпа. Тільки після страшного відкриття, «хто він насправді», Едіп починає прозирати сенс своєї долі. Він не щасливий володар, не звичайний чоловік і батько, не спаситель рідного міста. Натомість він обертається на гидку прояву, вбивцю, низькорідного раба, чужинця, сина Долі. Тільки наприкінці життя він спроможний бачити те, чого не міг роздивитися, коли ще мав очі, чого сам він не «бачив», зате добре бачив сліпий провидець Тіресій. Він стане другим Тіресієм, ще одним ясновидцем, пережиті страждання і його незвичайна доля дадуть йому силу зцілювати й рятувати.

У Софоклової драмі Едіп проходить через низку категорій і ролей. Ці категорії та ролі становлять водночас і ті численні колективні ідентичності, добре відомі грекам V ст. до н. е. Стародавні греки, навіть якщо й не мали досвіду царювання або вбивств, то були непогано обізнані з символічним та міфіч-

ним значенням цих дій і вчинків. Сама незвичайність остаточної Едіпової долі робила близькими і зрозумілими ті хибні ролі, які він послідовно «прибирав».

Едіп, як і решта героїв, чиї вчинки були драматизовані афінськими трагіками, репрезентував нормальну людину, що потрапила в незвичайні обставини і вирізнялася своєю неповторною долею. Він залишався нормальним, поки ролі, які він прибирав, перше ніж з'ясувати свій рід, відповідали тим численним колективним ідентичностям та «розміщенням». Як і решта героїв, Едіп мав низку таких ролей-ідентичностей: батько, чоловік, цар і навіть герой. Його індивідуальна ідентичність здебільшого й складалася з тих соціальних ролей та культурних категорій – або принаймні здавалося так, доки відкрилася правда. Тоді його світ став догори дригом, усі давніші ідентичності виявились несправжніми.

Міф про Едіпа яскраво висвітлює проблему ідентичності. Він показує, яким чином Я складається з розмаїтих ідентичностей та ролей – родинної, територіальної, класової, релігійної, етнічної та родової. Він показує також, як кожна з цих ідентичностей спирається на соціальний поділ, який можна змінити, а то й скасувати. Розкриття таємниці Едіпового народження переконує, що до нашого матеріального світу підступає інший, невидимий світ, ставить догори дригом його соціальні категорії і руйнує знайомі всім ідентичності.

Що ж то за категорії та ролі, з яких звичайно складається кожне нормальне Я?

Ентоні Д. Сміт.
Національна ідентичність.

Тип людини з орієнтацією на «що я маю» Е. Фромм назвав *ринковим*. Виходячи з орієнтації на «матеріально-грошову винагороду», ринковий індивід постійно прагне, шукає СВОЄ в кожній життєвій ситуації, хоча ця життєва метушня насправді є втечею від себе у нові знайомства, ситуації, нові речі, але, як влучно зазначив Фромм, придбані речі швидко набридають, зате «поміняти можна все: одяг, меблі, друзів, дружин, коханок, партнерів по бізнесу» тощо. І констатувати слідом за Гераклітом: «Панта рей» – усе тече. Таке постійне прагнення зміни, пошуки СВОГО Я дослідники називають *мінливістю персональної ідентичності*, при цьому роблять такий висновок: іден-

тичність не має постійного незмінного ядра. Тобто людина має не діахронну, а *синхронну* ідентичність. Для неї характерні постійні зміни мотивацій до самоідентифікації людини, залежно від життєвих ситуацій. Позаяк її сутність весь час видозмінюється, особа не становить єдності, бо завжди перебуває у стадії становлення. На цій основі роблять висновок, що ідентичність сучасної людини не має постійного незмінного ядра. Таку ідентичність називають *синхронною*. саме такий тип ідентичності, на підхід Ю. Габермаса, П. Рікера, Ж. Дериди, Ж. Ліотара та інших представників сучасної раціоналістичної філософії, характерний для людини доби постмодерну. А це означає, що для сучасної людини на зміну стабільних і надійних традицій та звичок прийшла пора постійного сумніву на основі маси різноманітних знань, що робить її самість нестабільною, по суті, людина не має чіткої відповіді на питання «Хто Я?». Таким чином, корпоративна, гендерна, вікова, політична, релігійна, регіональна тощо ідентичності за умов втрати стрижня діахронної ідентичності створюють фрагментованого індивіда без стабільної життєвої позиції. До цього дослідники додають ще таку характерну рису особистісної ідентичності в сучасних умовах, як пластичність. З цього боку самоідентичність особи – це завжди проект, а не завершений результат, що вказує на її неминухо тимчасовий характер, на те, що ми у своєму житті втілюємося в ідентичності не статично, а орієнтуючись на майбутнє і на практичну дію.

Ідентичність
«ринкової людини»

Проте, незважаючи на постійну зміну оцінок, життєвих принципів, так званий ринковий індивід усе ж *лишається собою* в тому плані, що в нього *незмінною* є його *інструменталістська життєва спрямованість*, це і є той його сталий ідентифікаційний стрижень, або його *діахронна ідентичність*. Ринковий індивід, змінюючи значення речей у власній маніпуляційній системі цінностей, *цілераціонально* добудовує себе у своїй мінливості. У такий спосіб ідентичність постає ніби «проектом», спрямованим у майбутнє і завжди орієнтованим на вигоду та успіх. Життя індивіда обертається навколо єдиного стрижня: як найвигідніше себе подати на ринку міжлюдських взаємин. Як товар котируються такі цінності, як-от *толерантність, галантність, респектабельність, елегантність, привітність, гречність* тощо. Вони стають масками, за якими ховається егоїстична сутність ринкової людини. Таким чином,

можемо констатувати, що ринковому типу людини властиві обидва виміри ідентичності – *як синхронна, так і діахронна ідентичність*.

Щоб насправді бути цілісною, внутрішньо стійкою індивідуальністю з міцним особистісним стрижнем, окрім утилітарно-прагматичного виміру буття з інструментальним мисленням, людина потребує мати ще й інший – екзистенційний. В екзистенційному вимірі людина сприймає дійсність не лише цілераціонально, а й емоційно-ціннісно. У цьому вимірі буття замість цінності «матеріально-грошова вигода» пріоритетними постають: *любов до всього живого, до природи, людей, індивідуальна свобода, а звідси почуття вкоріненості у культуру, мову, історію народу*. Проте для ринкової людини екзистенційний вимір є неістотним. Її утилітарно-прагматична спрямованість, що проявляється в цілераціональності, націлена на утилітарну мету й засоби її досягнення, а отже, вона відтісняє екзистенційний вимір на другорядні позиції. Звідси байдужість до власної історії та культури, мови, які задають людині смислотворчі параметри буття.

Людина сприймає світ через систему значень, яку їй ретранслює мова. Ці значення, будучи архетипними утвореннями, визначають життєвий каркас мовного досвіду, вони, виступаючи моделями нашого світосприйняття, є потужними національними ідентифікаторами. Те, як саме у мові індивіда представлений світ, наскільки цей мовний світ вкорінений у національно-культурну основу, визначає міру його національно-культурної ідентичності. Тому *мовно виражена символічно-ціннісна система національної культури, постає щодо людини незмінним стрижнем її власної ідентичності*. Цей часово незмінний стрижень ідентичності називається *базовою ідентичністю*. Втрата індивідом національної мови вказує на втрату *базової ідентичності*.

Тепер розглянемо іншу площину вимірів ідентичності, яка вказує на соціально-культурну ієрархію ідентифікаційних спільнот. Це питання *вищих і нижчих ідентифікаційних рівнів*.

За ієрархією, ідентичності можна розташувати в такому порядку:

- родова,
- регіональна,
- етнічна,
- національно-культурна,
- цивілізаційна.

Екзистенційний
вимір ідентичності

Рівні ідентифікації

Найвищий рівень – цивілізаційний. Щодо цивілізаційної ідентифікації громадян України, то на сьогодні вона є досить розмитою. Через вплив на свідомість людини різного ґатунку політтехнологій громадянам тяжко визначитися: з ким вони? Хто вони? Вони частина Європи чи частина колишнього Радянського Союзу, який живе в пам'ятниках вождям, назвах міст, вулиць, шахт, заводів тощо у більшості регіонів України?

Досліджуючи цивілізаційні орієнтації українців, Семюел Хантінгтон говорить про наявність в Україні *цивілізаційного розлому*. Основою цивілізаційних орієнтацій він називає релігію і мову. З одного боку, це українська мова і греко-католицизм, а з другого – російська мова і православ'я. Усе ж, на нашу думку, доцільніше в Україні говорити не про цивілізаційний, а *національно-культурний розлом*, позаяк сьогодні надзвичайно гострим є питання *національно-культурної ідентичності*.

Поняття базової ідентичності, її значення для розуміння культурного розлому в Україні

Базова ідентичність, тобто виражена в мові індивіда символічно-ціннісна система національної культури, є відправним пунктом для розуміння культурного розлому в Україні. Підвалину базової ідентичності становить мова, цінності національної культури, освіта, звичаєві імперативи трудової моралі, цінність національної держави.

С. Хантінгтон, виходячи саме з критерію ідентичності українців, проводить лінію цивілізаційного розлому від адміністративних кордонів Київської області і далі на схід по кордону Чернігівської, Полтавської, Кіровоградської, Одеської областей, тоді як лінія *культурного розлому* в Україні чітко визначилася на президентських виборах 1994 року (Л. Кучма – Л. Кравчук), 2004 року (В. Янукович – В. Ющенко) і 2010 року (В. Янукович – Ю. Тимошенко). Вона не збігається з лінією, означеною Хантінгтоном. При цьому важливо усвідомлювати, що свій вибір громадяни переважно робили саме на основі особистої ідентифікації, 2010 року обирали відповідно Л. Кучму та В. Януковича, як «чужі» сприймали орієнтацію на європейський вибір України, українську мову (згадаймо Алчевськ, де його мешканці відмовилися слухати В. Ющенка українською мовою), освіту державною мовою, Україну як державу (згадаймо Крим). Визначальними ціннісними орієнтаціями для них стали російська мова і російська поп-культура, церква Московського патріархату.

Щоправда, це закономірно, адже населення східних регіонів формувалося внаслідок шалених темпів індустріалізації, які почалися в Російській імперії і далі успішно впроваджувалися в Союзі. Тут сформувався тип *атомізованої людини*, не вкоріненої ані в селянській спільноті, ані в міській громаді, ані в будь-якій іншій людській єдності. Навіть родинні цінності для неї стали досить примарними. Утилітарний прагматизм цього типу людини не може бути обмежений імперативами трудової моралі, бо не має вкоріненості в жодній трудовій спільноті з традиційною трудовою мораллю. Отже, пролетарський?

Схід України опинився на перехресті двох культур: люди в етнокультурному розумінні і не росіяни, і не українці, бо штучно політичними засобами відірвані від української культури і мови, а замість автентичної російської культури мають її ерзац – російську поп-культуру. Це російськомовно маргіналізовані громадяни України. Якщо для ринкової людини екзистенційний вимір буття є другорядним, то у маргінального типу людини *екзистенційний вимір* взагалі *відсутній*. Людина-маргінал у принципі не може мати базової ідентичності, бо не вкорінена ні в національну мову, ні в національно-культурні цінності, ні в автентичну історію своєї країни. Українець-маргінал ідентифікує себе не з нацією, національною державою, а зазвичай з територією, як-от: «одесит», «донецький», «киянин» тощо, або ж із віртуальною спільнотою – «хохол», «радянська людина». Тому саме відірваність маргінальної людини від субстанційних життєвих смислів у формі мови, традиції, національного або групового етосу робить її зручним об'єктом політичної, ідеологічної й культурної маніпуляцій. Цю ідентичність називають *маргінальною*, вона репрезентує спрямований на вигоду та успіх утилітарно-прагматичний вимір буття *атомізованої людини*.

На наявність в Україні верстви, що стала предтечею сьогоднішньої маргінальної людини, звернув увагу свого часу Пантелеймон Куліш, назвавши її – голота. Людина-голота, позбавлена вкоріненості в ґрунті-землю і трудову мораль, не любить плуга, але любить вигоду і блага: вона «на Україні з давних-давен проміж людьми дбайливими вселилась» (П. Куліш). Землю-батьківщину сприймає лише як територію проживання. Найвищою метою людини-голоти є досягнення особистого й родинного добробуту. Сучасні депутати Верховної Ради, легко переходячи з опозиції у владну коаліцію, ніби підтверджують слова

Д. Донцова, що людина-голова – це зазвичай «гешефтьяр, аферист, спекулянт на вищих ідеалах, легко «переорієнтовується», готовий служити кожній силі» (Донцов Д. Дух нашої давнини). Маргінальна верства традиційно в Україні була основним джерелом соціального розбрату і конфліктів.

Основна загроза українській культурі та українській ідентичності йде від масштабної маргіналізації українців, яка протягом тривалих історичних періодів здійснювалась у формі масованого впливу на український культурний простір російської мови, мас-культури і системи цінностей.

Тривалий період бездержавності та перебування територій сучасної України під контролем різних імперій і державних утворень, мовно-культурна асиміляція українського населення зумовили нинішню досить строкату ідентичність нашої країни. Ідентичність сучасної України, крім української національної ідентичності, включає й інші, зокрема залишки радянської ідентичності та російську ідентичність, які активно підтримують Російська Федерація та проросійські політичні і національно-культурні організації в нашій країні. Носіями радянської ідентичності виступають здебільшого російськомовні громадяни, які розуміють СРСР як форму існування Росії, а нинішню ситуацію інколи сприймають як втрату батьківщини, розглядаючи українську ідентичність як «чужу».

Однією з домінантних ознак належності до радянської ідентичності дослідники називають вживання російської мови як мови повсякденного спілкування. Тому актуальним соціально-політичним питанням є інтеграція російськомовної спільноти в український соціум. Просування російської ідентичності відбувається, перш за все, шляхом поширення російської мови на території України, що цілеспрямовано здійснювалось упродовж кількох століть і виступало засобом знищення української ідентичності.

Політика русифікації України була продовженням діяльності царської Росії, спрямованої проти застосування української мови та української національної ідентичності, на консервування результатів примусової русифікації. Сучасним проектом є концепція «Русского міра», що здійснюється в рамках підтримки російської мови на загальнодержавному рівні. Так, президент РФ В. В. Путін вважає російську мову як

державну фундаментальною основою єдності країни, що формує спільний громадянський, культурний, освітній простір. Велике значення в цьому плані надається Федеральній цільовій програмі «Російська мова на 2011–2015 роки», на реалізацію якої виділяється 2,5 млрд рублів.

У результаті впливу російських засобів масової інформації, російськомовних ЗМІ в Україні частина населення України характеризується не лише широким вживанням російської мови практично у всіх сферах життя, а й виступає як численна соціальна група, спільною ознакою якої є й певна російська ідентичність. Етнічні росіяни, що проживають в Україні, не завжди правильно сприймають визначення їх як національної меншини і бояться втратити свій привілейований статус домінуючого етносу.

Різні опитування відзначають різні варіанти ставлення російськомовної спільноти до процесу розвитку української ідентичності.

- По-перше, кілька відсотків російськомовного населення активно інтегруються в українське суспільство, можуть перейти на українську мову.
- По-друге, приблизно кожен п'ятий російськомовний громадянин з розумінням ставиться до української ідентичності, однак виявляє при цьому певну байдужість. Проте такі люди можуть віддавати своїх дітей до української школи.
- Третя група російськомовного населення, яка становить половину опитаних, виступає за збереження переважної російськомовності на території певного регіону.
- Кілька процентів населення дотримуються так званої пасивної контрінтеграції, тобто ізолюються від процесів розвитку української ідентичності.
- П'ята група, яка налічує кілька відсотків, відкрито бореться проти українізаційних впливів.

1.2. Коріння та розвиток української національної ідентичності

Джерела національної ідентичності

Національна ідентичність вважається природною, загальною і найбільш стабільною підставою соціальності. Слід нагадати, що формування загальнодержавної ідентичності має свої особливості в різних країнах. Національна ідентичність спирається, на відміну від етнічної, на свідомий вибір і залежність від раціональних чинників – усвідомлення суб'єктом ідентифікації (особою, етнічною групою чи нацією) історичних, громадянських, політичних цінностей.

Учені виокремлюють п'ять найважливіших джерел національної ідентичності (ідентитетів нації): а) людські переконання, оскільки нація існує, якщо її члени визнають один одного як співвітчизників, а їхні спільні характеристики схожі і вони прагнуть продовжувати співіснування; б) спільне історичне минуле (причому як перемоги, так і поразки), а також спільні обов'язки та уявлення про спільне майбутнє; в) спільні дії (рішення, досягнення результатів), тобто дієва ідентичність; г) постійне проживання в одній країні, спільна батьківщина, держава; д) спільні характеристики, що об'єднуються поняттям “національного характеру”, спільної культури та спільних політичних принципів (демократія, верховенство закону тощо).

Сучасні європейські нації, на відміну від України, мають багатовіковий досвід державницького життя, і тут для індивіда не стоїть питання ні національної ідентичності, ні статусу національної мови як виразника ідентичності у власній державі. Натомість для України, наприклад, питання мови як фундаментальної етнокультурної компоненти ідентифікації стає питанням державної безпеки. Буденна при звичаєність до національної ідентичності і, зокрема, до мови як національного ідентифікатора спричинює в європейських національних державах винесення проблеми мови в індивідуальній свідомості поза межі особистісної ідентичності. Можна стверджувати, що особистісна ідентичність тут повністю заступила етнічно-культурну. На цій основі виявився такий парадокс індивідуального буття європейської людини: з одного боку, буття особи і буття нації є доконечною умовою людського співжиття, а з другого – на ґрунті домінування цілераціональності та рольових стосунків, індивід виявляє байдужо-споглядальне ставлення до універ-

сальних культурних смислів, вкорінених у національне життєбачення. Як вихід для індивіда з такої суперечності стає його скептично-іронічна позиція щодо світу та інших.

Ідентифікаційні процеси мали свій початок ще в Україні-Русі XIII–XIV століть, хоча початково й без чітко окресленого єдиного ідеологічного і політичного центру. Самоусвідомлення населення орієнтувалося спочатку на межі своєї общини як територіальний ідентифікатор. Спільним ідеологічно-духовним ідентифікатором стала релігія. У містах поступово набирало сили християнство у формі розбудови храмів, монастирів та введенні християнських празників у поєднанні з язичницькими обрядами.

Формування української нації і, відповідно, української ідентичності відбувалося протягом доволі тривалого історичного періоду, в якому насамперед слід виокремити такі два проміжні етапи *праукраїнської* ідентичності – *слов'янську* та *руську*. У зв'язку з цим подамо семантично-змістове наповнення термінів «слов'яни» та «руси» (русичі).

«Слов'яни» – це узагальнений термін для цілого грона народів. Жодного етносу чи територіального або мовного моноліту зі самоназвою «слов'яни» історичною наукою не встановлено. Відповідно й термін «слов'янська самосвідомість» у значенні «ідентичність» незастосовний до періоду формування «руської ідентичності» – XVIII–XIV століть, він є конструктом кінця XVIII століття і виник із появою концепції панславізму. Слова автора «Повісти врем'яних літ»: «слов'яни, які сиділи по Дунаю...», свідчать лише про достатню на той час поширеність у писемних джерелах терміна «слов'яни» як узагальненої назви.

«Русь» (походить від однойменної назви торгівельної варязької компанії) початково у VIII столітті являє собою варязьке державне утворення, що володіло сукупністю племен, хоча територія володінь не усвідомлювалася кожним із племен як «руська земля», відповідно й кожне плем'я не усвідомлювало себе «руськими людьми», бо мало своє окреме самодостатнє буття, проте змушене було платити данину завойовникам. Термін «Русь» як назва держави в XI–XII століттях переходить на територію під володінням Києва як землю з населенням, де всі племена тепер офіційно *іменуються* одною назвою – русичі, але, хіба що за винятком полян, не усвідомлюють себе русичами.

Становлення української ідентичності

Етапи формування праукраїнської ідентичності

Історичні етапи
формування
національної
ідентичності
українців

- *Православно-руська ідентичність XIII–XIV століть* – сформувалася на підконтрольних монголо-татарам українських землях на основі головного на той час ідеологічно-духовного ідентифікатора, яким стає християнське віровчення, завдяки прихильному ставленню до нього монголо-татар. Прилучення до православно-руської ідентичності в той період стає особливо помітним у містах Галицько-Волинського князівства, завдяки зусиллям князівсько-боярської верхівки та духівництва.
- *Русько-українська ідентичність* – у цих рамках формуються європейські підвалини української ідентичності.

Власне українська ідентичність починає своє становлення з часів входження українських земель у «Велике князівство Литовське, Руське і Жмудське» з українсько-білоруською офіційною мовою (1362–1569). У ньому формується власна руська еліта (шляхта) з руською (українською) самосвідомістю, що базувалася на тодішніх поняттях литовсько-польського життєвого простору – «чесності», «значності», «справедливості». Реанімується й набуває нового життя поняття «Україна». Межі його вживання розширюються разом зі становленням та зміцненням української військової структури «Військо Запорозьке». Норми публічного життя земель як Литовського, так і Руського князівства виражали «права і вольності» писаного права, що були внормовані Литовськими статутами – Першим 1529 року, Другим 1566 року, Третім 1588 року, який поступово витіснив попередній, а також збірками «німецьких міських прав» – Магдебурзького, Гельмінського й «Саксонське зеркало», застосування яких вважалося в Україні традиційним. Руська (українська) спільнота продовжувала жити за Литовським статутом та нормами німецьких міських прав ще близько століття після Зводу «Прав за якими судиться малоросійський народ» (1743). Таким чином, спосіб життя українців, який склався на XVI–XVII століття, був цілком європейським, що знайшло вираження у ставленні до права як вищої трансцендентної вартості; по-друге – в переконанні пріоритетності індивідуального буття над суспільним; по-третє – в поєднанні морального і політично-правового аспектів справедливості; по-четверте, – організації господарського й адміністративного способів життя на основі самоврядності; по-п'яте, – в утвердженні свободи визначальним ферментом особистості.

Проте важливо з'ясувати: з якого часу українська еліта свою питому ідентичність усвідомлює як європейську? Вживання слова «Європа» для позначення змодельованої за ренесансної доби метагеографічної цілості ввійшло до дискурсу еліт Польсько-Литовської держави вже з середини XVI століття. А у світських руськомовних текстах поняття «Європа» вперше з'явилося у львівському панегірику 1591 року. З відкриттям Києво-Могилянського колегіуму, «Європа» перетворюється з абстрактної метагеографічної одиниці на «свій» простір, до якого належить і Русь. Ставши «своїм світом», християнська «Європа» була наділена позитивними характеристиками на противагу «далеким країнам Азійським».

Пересічний громадянин кожної європейської держави, щоб мати почуття загальноєвропейської ідентичності, має жити й приймати ті цінності, які об'єднують національно-культурні організми всіх членів Європейського Союзу. Європейська *територіальна* єдність характерна відсутністю традиційних кордонів, економічними факторами, зокрема спільною для всіх держав грошовою одиницею, а найголовніше – сповіданням демократичних цінностей. Для подальшої інтеграції важливі також спільні моральні та політичні цінності, в основі яких має постати єдина Конституція.

Європейські держави й, відповідно, європейська ідентичність формувалися, виходячи з територіальної ідентифікації, яка згідно з Е. Смітом є основою формування *територіальної нації*, адже чуття, що поєднує її членів у цілість, насамперед базується на ототожненні себе з територією, до якої вони себе відносять. Члени спільноти, що підпорядковані спільним законам та політичним інституціям, мають один кодекс прав і обов'язків, утворюють одне політичне об'єднання «держава». Це так звана *західна*, або «громадянська» модель нації, підважиною якої є володіння компактними, чітко визначеними територіями, які усвідомлює як «історична земля». «Історичну землю» індивід усвідомлює як *незмінне джерело* тривання, задля якого індивід мусить прагнути жити. У такий спосіб він убачає у власному житті вічність, а «історичну землю» сприймає як носія такої вічності. Таким чином для індивіда минуле і вічне в *модусі екзистенційного буття* (Е. Фромм) досягають гармонії. Тут головним у визначенні «Хто ми?» є питання: «Звідки ми, яке наше історичне коріння?».

З якого часу українська еліта усвідомлює свою ідентичність як європейську

Територіальний чинник як означник державності використовувала вся середньовічна Європа. Так само його використовувала й староруська еліта. Термін «руська земля» був часто вживаний у низці давньоруських текстів у значенні «держава», «батьківщина». Це, зокрема, «Слово про Закон і Благодать» митрополита Іларіона, «Повість врем'яних літ», «Сказання і страждання і похвала мученикам Борису і Глібу» Нестора, «Печерський патерик». До «руської землі» та наявності в ній чітких кордонів, устрою, власного війська, до ресурсів території і її історичності звертається автор «Історії Русів» для обґрунтування малоросійської (української) територіальної нації та її політичного інституту – держави.

Закономірно, що українська духовно-культурна еліта XVIII століття у підході до нації та держави виходила зі стандартної європейської моделі нації, компонентами якої, згідно з Е. Смітом, є: історична територія, політико-юридична спільнота, політико-юридична рівність членів, спільна громадянська культура та ідеологія.

Таким чином, два століття існування Литовсько-Руської держави утвердили в українському народі західний цивілізаційно-ідентифікаційний вектор власного розвитку.

Проте в подальшому колоніальний статус України змінив напрям формування української нації із західної моделі на *східноєвропейську*, або етнічну.

Колоніальний статус України – проблематизація ідентичності

- *Малоросійська (українська) ідентичність* – формується в XVII–XVIII століттях як національна ідентичність української шляхти в часи існування Гетьманщини. Вона ідентифікує себе з Україною під назвою «Малоросія», яку мислить окремою державою, що перебуває в підданстві в російського царя. Особливості цієї ідентичності яскраво виражені в тексті невідомого автора кінця XVIII століття «Історія Русів».
- *Українська етнічна ідентичність* – у зрілому вигляді постає у першій половині XIX століття. Формуванню *етнічної нації* присвятила себе нова генерація духовно-культурної еліти – речники українського романтизму. Замість топоніму «Малоросія» у вжиток входить топонім «Україна». Від часів романтизму в Україні актуалізується *етнічна концепція нації*, яка, на відміну від територіальної, оперта на такі елементи: спільне походжен-

ня, мобілізація народу, рідна мова, звичаї і традиції. У цьому плані нація означає культурні й політичні зв'язки, що об'єднують у єдину політичну спільноту всіх, хто має спільну історичну культуру та батьківщину (Ю. Лотман). Вона означає, що соціально-культурна самототожність індивіда полягає в його вкоріненості в історію свого народу, в його культуру, мову, традиції.

Українські романтики уперше в історії України порушили питання субстанційного ядра української ідентичності. Ідентичність вони розуміють як пізнання себе, що здійснюється через вибір індивідом конкретної схеми дії, цей вибір виражає смисл перебування в конкретному полі значень національної культури. У предтечі українського романтизму Григорія Сковороди принцип «пізнай себе» був виражений формулою: «я – моя духовність – Бог». У романтиків вона набуває такого вигляду: «я – мій життєвий світ – інші – Бог». Життєвий світ окреслює для індивіда смислові межі свого світу, він стає основою усвідомлення себе як особистості, що здатна вчувати межу між «своїм» і «чужим» світом. Персональна ідентичність у романтизмі постає невіддільною від національно-культурної, а її стирання інтерпретується як втрата автентичності, що базується на вкоріненості в національну культуру та історію.

Християнське світосприйняття для романтиків, так само як і для Сковороди, стає світоглядною підставою в підході до життєсміслових питань існування людини. Призначення людини полягає не лише в поєднанні її внутрішнього світу з Богом, але головню в її соціально-культурній укоріненості в батьківщину. Ще однією важливою особливістю у підході романтиків до принципу «пізнай себе» є інтерпретація людини як обраної Богом, призначення якої полягає в донесенні до народу Правди, вона є носієм наданої Богом унікальної культури, мови та історії. Обоження народу романтиками виражене через поняття «народ-дух», який, по-перше, бувши суб'єктом сакралізованої культури та історії, постає нацією і, по-друге, він – обранець Бога, який виконує покладену на нього історичну місію. Ця місія передусім пов'язана з ідеєю культурно-політичної самодостатності народу, а також з ідеєю слов'янської єдності.

Ідея слов'янської єдності в Україні належить М. Костомарову. Він ініціює ідею зближення слов'ян з наголосом на збереженні самобутнос-

Специфіка
української
ідентифікації в добу
постмодерну

ті кожної слов'янської нації. Ця ідея за своїм змістом відповідає розумінню панславізму чільними представниками Кирило-Методіївського братства. Головною причиною підневільно-рабського стану України кирило-методіївці вважали Росію. Другою важливою причиною підневільного стану України вони називали втрату величезною частиною українців національної ідентичності. Шлях народу до самого себе, згідно з кирило-методіївцями, пролягає через звернення до історичної пам'яті, через ознайомлення всіх верств нації з героїчними історичними подіями й постатями української історії, які славили свій народ, батьківщину і християнську віру.

Між добою романтизму і сучасністю не існує культурного розриву. На відміну від більш «благополучних» народів здобуття української ідентичності, розпочавшись у добу романтизму, з огляду на постколоніальний статус України, триває ще й у XXI столітті.

Специфіка української ідентифікації в добу постмодерну зумовлена її посттоталітарним, постколоніальним та пострадянським статусом. Питання національної ідентичності сучасної України у практичній площині насамперед є питанням реального утвердження і захисту на державному рівні системи зрозумілих, простих для сприймання світоглядно вмотивованих смислів у формі ідеологем масової свідомості. Зокрема це питання власного інформаційного простору, створення єдиної української помісної Церкви, популяризації національних традицій, звичаїв, захисту ринку української відео- та друкованої продукції, освіти державною мовою незалежно від регіону, функціонування державної мови в усіх установах та інституціях.

Значною мірою в цьому аспекті, за висловом журналіста Віталія Портнікова, XXI століття в Україні почалося з Майдану, який став реальним утвердженням національних ідентифікаторів – суверенітету української нації та її консолідації через взаємодію громадян у ході Революції гідності, їхню солідарність у протистоянні зі злочинною владою, а пізніше проти зовнішнього агресора в неоголошеній «гібридній війні». Всупереч запевненням російських та проросійських ідеологів про те, що українці та росіяни – «єдиний народ», за роки української незалежності дуже виразно проявилась відмінність українців від росіян в аспекті соціетальної (у тому числі й політичної) культури, тієї *ментально запрограмованої комбінації цінностей*, яка відрізняє один народ

від іншого і робить кожен із них єдиним у самому собі. Від ідеальних уявлень і засадничих цінностей, які у колективній свідомості кожної нації скомбіновані по-іншому, залежить національний проект майбутнього, який українці намагаються витворити у своїй державі.

«Східний» націоналізм не виступав від імені розвинутої, чітко визначеної, кодифікованої високої культури, яка вже визначила лінгвістично свою територію шляхом тривалої та різноманітної літературної діяльності ще з часів раннього Відродження чи Реформації. Він виступав в обороні високої культури, яка ще перебувала у процесі кристалізації, становлення. Вона намагалася встановити своє панування в умовах жорстоких суперечностей між такими ж культурами, в етнографічному хаосі діалектів, туманних уявлень про історичне чи мовно-генетичне походження в суміші етнічних груп, які щойно починали ототожнювати себе з новонародженими високими культурами. Об'єктивні умови сучасного світу вимагали від них ідентифікації з однією з цих культур. Однак доки цього не сталося, їм бракувало чітко визначеного культурного базису, який мали німці та італійці.

Народи Східної Європи й надалі пов'язані складною структурою кровних, територіальних і релігійних зв'язків. Щоб уніфікувати усе це в рамках єдиного націоналістичного принципу, потрібно було щось більше, ніж декілька битв і дипломатичних заходів. Ситуація вимагала цілеспрямованого, потужного і тривалого культурного будівництва. В багатьох випадках воно передбачало депортації, більш або менш насильницьку асиміляцію, іноді навіть фізичне знищення, і все це – задля встановлення того тісного взаємозв'язку між державою і культурою, який є квінтесенцією націоналізму. Такий спосіб поводження не був наслідком якоїсь особливої жорстокості націоналістів, які іноді вдавалися до згаданих заходів (можна припустити, що ці люди були не гірші й не кращі за інших) – його програмувала логіка ситуації.

Ернест Гелнер.

Нації та націоналізм

Революція гідності, продемонструвавши здатність до спільного розуміння загального добра і бажаного майбутнього устрою, прагнення до його втілення всупереч обставинам, прояснює зміст української національної ідеї і вселяє надію на реалізацію українцями своєї ідентичності.

Революція гідності
– каталізатор
національної
ідентифікації

Під час Революції гідності Україна поринула в турбулентність історичного надприскорення. Те, що почало відбуватися на наших очах, суперечило усталеному уявленню українців про самих себе. І разом з тим на Євромайдані, а потім у боротьбі з російським агресором прокинулася й утвердилася приспана національна ідентичність. Загрози та перемоги стали відтворювати національні інстинкти, методично й довго пригнічувані цілеспрямованими операціями з упокорення української нації. Спільні звитяги на Майдані суттєво поліпшили самооцінку українців. «Завдяки цьому почала стрімко відроджуватись українська ідентичність, яка зазнала потужного удару через колективізацію й геноцид», – зазначає професор А. Колодій. Російська збройна агресія тільки пришвидшила процес реабілітації національної ідентичності українців.

Трагічні та героїчні події 2014–2015 років показали важливу рису національної ідентичності українців: наша історія, на яку всі звикли нарікати, дає нам не тільки негативні, а й позитивні уроки, містить зразки, варті наслідування: спонтанної демократичної творчості народу, народного волевиявлення і замозахисту. Як стверджують прихильники історичного неінституціоналізму, ці зразки мають здатність до відтворення, і за нових умов – інформаційного, глобалізованого, постмодерного суспільства – вони можуть дати інший ефект, ніж це було в минулому. Революція гідності сприяла поновленню розірваної ниточки української історії, відновленню тих національних традицій, які здатні подолати надзвичайно важку спадщину недавнього тоталітарного минулого і створити оригінальні форми функціонування демократичних інституцій, прийнятних і придатних для функціонування в умовах постмодерного суспільства.

Українська,
російська, мережева
ідентичності,
їх взаємовідношення

Для народів, які шукають власну ідентичність і наново відкривають етнічні корені, наявність ворогів є визначальною, а найнебезпечніші культурні конфлікти виникають на лініях розлому між цивілізаціями

Семюел Гантінгтон.
Зіткнення цивілізацій.

Ідентифікаційні процеси цього часу мають нелінійний характер, це не просто повернення до історичного коріння, а складний процес фор-

мування сучасної, адекватної реаліям ХХІ століття української ідентичності як необхідної умови самозбереження країни у надтяжких випробуваннях.

Як вважає філософ С. Дацюк, у російсько-українському конфлікті 2014–2015 років зіткнулися три принципово різні ідентичності.

Перша ідентичність – це *національна або навіть націоналістична українська ідентичність*. Її смислоутворювальною цінністю є українська національна державність, а також принципові настанови:

- 1) основоположний принцип розподілу території світу на держави – національна організація світу;
- 2) гарантії розвитку культури і мови титульної нації є монополією держави;
- 3) корпорації повинні служити інтересам нації або хоча б не вступати з цими інтересами в суперечність;
- 4) лише нація може бути підставою громадянського суспільства, через яке вона здійснює контроль за державою і корпораціями;
- 5) діаспори у світі можуть об'єднуватися лише на основі національної культури і мови.

Друга ідентичність – *імперська російська ідентичність*. Її смислоутворювальна цінність – створення «великої Російської імперії». З неї випливають принципи:

- 1) держава має домінувати над націями, які входять до складу імперії, насамперед – над титульною нацією (росіянами), тобто імперія має наднаціональний територіальний характер;
- 2) держава зберігає монополію над розподілом природних ресурсів між корпораціями, а також і над контролем масової свідомості – в ім'я могутності імперії. С. Дацюк характеризує цей тип як «імперію ренти і контролю»;
- 3) лише безпосередньо керовані державою корпорації можуть бути великими, іншим це не дозволено – «корпоративна імперія»;
- 4) держава і лише вона може дарувати свободи громадянському суспільству в тому обсязі, в якому вважає за потрібне – знову-таки для блага імперії – «імперія обмеженої свободи суспільства»;

- 5) імперія має «право сильного» на експансію стосовно території країн-сусідів і агресію до решти світу – «агресивно-експансивна імперія».

Третя ідентичність – *мережева*. Її носії об'єднані у принципово інший спосіб – через соціальні мережі. Буквально в останні роки комунікація в соціальних мережах стала не просто способом передачі інформації, а засобом цілепокладання і реалізації громадянської взаємодії. *Основні принципи, що характеризують ідентичність мережевих спільнот:*

- 1) фрагментація світу відбувається не за територіальним принципом, а на інших засадах;
- 2) держава вже не має монополії на багато видів інфраструктурних послуг;
- 3) замість держави все більше інфраструктурних послуг починають надавати корпорації;
- 4) ослабленій державі й дедалі потужнішим корпораціям можуть протистояти лише різнорівневі спільноти, створювані всередині традиційного громадянського суспільства, але до нього вже не цілком належні;
- 5) ці спільноти об'єднуються в мережі за допомогою, насамперед, телекомунікацій та Інтернет – вони з'єднують різні топологічні фрагменти світу, створюючи світову мережу поверх державно-корпоративної організації світу.

Третя ідентичність є множинною (політарною). Але це не постмодерністська еkleктична множинність, а конструктивістська: вона базується не на еkleктично поєднаних розрізних і не пов'язаних між собою візіях, а на багатоплановій моделі різнорівневих підходів, які в дискурсивній взаємодії конструюють спільну систему оцінок. Істина в ній складна, але одна – це і створює передумови ідентифікації.

Перша і друга ідентичності є унітарними, тому вони прагнуть до домінування над іншими ідентичностями. Унітарна ідентичність, відмовляючись від зіткнення з іншою унітарною ідентичністю, втрачає свою сутнісну основу – можливість визначитися за принципом бінарної опозиції «свій – чужий». Тому перша і друга ідентичності приречені вступати в конфлікт одна з одною і з іншими унітарними ідентичностями. У цьому їхня слабкість при взаємодії з третьою ідентичністю – мережевою, політарною.

Політарна ідентичність, зі свого боку, здатна поглинати унітарні ідентичності без зіткнення з ними, адже її природа у принципі передбачає здатність асимілювати різнопланові орієнтації. Тому третя ідентичність вважає дві інші ідентичності архаїчними, вона налаштована щодо їхнього конфлікту примирливо.

За оцінкою С. Дацюка, перша ідентичність пасивно-агресивно налаштована до другої («не займайте нас, і ми вас не займемо»). Друга ідентичність активно-агресивно налаштована до першої (розкол, асиміляція, приниження, знищення зовнішніх ворогів). Обидві ідентичності (перша і друга) насторожено налаштовані до третьої ідентичності, вважаючи її легковажною, ідеалістичною, безперспективною.

Проте війна між першою і другою ідентичностями відбувається на користь третьої ідентичності – бо ця третя не розтрачує на цю війну своїх ресурсів. Це не її війна – бо для політарної ідентичності територіальна фрагментація світу, яка спричинила конфлікт першої та другої ідентичностей, не є обов'язковою умовою топологічної фрагментації світу. Війна не є метою чи засобом для третьої ідентичності. Тому носії третьої ідентичності є єдиними, хто не готовий брати в руки зброю, волюючи вести війни концептуальні, інформаційні та економічні.

У ході української революції 2013–2014 років, вважає С. Дацюк, в опорі на першу ідентичність формується третя, мережева ідентичність, яка може стати тим цивілізованим образом України, який вона може успішно пред'явити світові. Навпаки, сенс російської агресії проти України – не дати сформуватися в Україні третій ідентичності у її розвиненому вигляді, призвести до реальної або хоча б віртуальної архаїзації та фашизації першої ідентичності, змусивши її носіїв до військового зіткнення з більш потужними у військовому та ресурсному плані носіями другої ідентичності.

Кожна з трьох ідентичностей присутня і в Росії, і в Україні, тому російсько-українська війна першої та другої ідентичностей неможлива без внутрішніх воєн як у Росії, так і в Україні.

1.3. Європейська ідентичність, її значення для України

Формування
європейської
ідентичності
як умова інтеграції
до європейської
спільноти

Іспанський філософ Хосе Ортега-і-Гасет на початку минулого століття зазначав, що чотири п'ятих наших духовних благ є спільним європейським надбанням. Порівнюючи різні європейські країни, на його думку, слід визнати, що наші суттєві цінності та інтереси є ідентичними. Духовним і культурним надбанням Європи є комбінація елементів грецької філософії, римського права, християнства, гуманізму і просвітництва. Євросоюз посилив увагу до цінностей свободи і особистої відповідальності, гідності людини, солідарності, справедливості, правової держави і демократії, які повинні захищати органи влади і суспільство.

Одним із перших дослідників, хто поставив питання про європейську ідентичність, був французький соціолог Еміль Дюркгейм, який на початку XX століття констатував формування колективної свідомості європейських суспільств. Він зазначав, що над європейськими народами прагне утворитися спонтанним рухом європейське суспільство, що має віднині певну самостійність і початкову організацію. Якщо створення єдиної людської спільноти неможливе (чого, однак, не доведено), то, тим не менш, формування суспільства, що постійно збільшується, нескінченно наближує нас до цілі.

Термін “ідентичність” вживається в документах, що регулюють справи Європейського Союзу, у двох найбільш типових контекстах. По-перше, це твердження, що на рівні Союзу існує потреба в спільній ідентичності. По-друге, це заклики поважати національні ідентичності тих країн, що до нього входять.

У документі, відомому як Маастрихтський договір (Договір Європейського Союзу від 29 липня 1992 р.), європейська ідентичність трактується як мета, якої слід досягнути. З іншого боку, у Статті «F» записано, що Євросоюз «поважатиме національні ідентичності країн-учасниць». Отже, ці два аспекти характеризують особливості європейської ідентичності, яка проникає всі сфери життєдіяльності ЄС. У договорі, присвяченому розвитку туризму (20 червня 1995 р.), зазначено, що останній «сприятиме розвитку європейської ідентичності».

Європейська ідентичність є досить складним поняттям, невід'ємною частиною якого є спільна культура та культурне розмаїття. Можна констатувати проблематичність європейської ідентичності саме у зв'язку

зі зростанням культурної і національної невизначеності (мультикультуралізм), правової (співвідношення національного і європейського суверенітетів), політичної (різні підходи до реалізації ідеології прав людини). Ці процеси охопили як Західну, так і Східну Європу, породжуючи відцентрові тенденції усередині Європейського Союзу.

Інтеграційні процеси в Європі поставили на порядок денний проблему формування європейської ідентичності як важливої складової інтеграції окремих країн до європейської спільноти. Для цього необхідна також ідентифікація зі спільною культурою та спільною історією, на яких базується європейська ідея.

Основоположні європейські цінності

Під поняттям «основоположні європейські цінності» розуміють такі європейські цінності, з яких виростає фундамент сучасного демократичного європейського суспільства.

Визначено шість ступенів основних європейських цінностей.

Перший ступінь – гуманістичне мислення (людина стоїть у центрі подій), латинське слово «humanitas» означає «людяність».

Другий ступінь – раціональність (означає, що раціональне мислення визначається розумом як єдиним джерелом пізнання).

Третій ступінь – секулярність (означає відокремлення політичних і релігійних організацій, політики та релігії, держави і державної церкви).

Четвертий ступінь – правова держава (включає чотири принципи: основні права, розподіл влад, прогнозованість дій держави, механізми безпеки).

П'ятий ступінь – демократія (означає політичний порядок, при якому панування спирається на волю народу і влада підзвітна народові).

Шостий ступінь – права людини як найбільший успіх людського розвитку (вперше рівні права забезпечуються всім людям).

Проведене 2010 року у країнах Європейського Союзу опитування показало найбільшу підтримку таких цінностей: права людини (38%), демократія (38%), мир (35%), правова держава (25%), солідарність, підтримка інших (20%), повага до інших культур (18%), повага до людського життя (14%), рівність (13%), свобода особистості (12%), толерантність (11%), самореалізація (4%), релігія (3%) і жодної з цих цінностей – три відсотки.

Формування
європейської
ідентичності
громадян України

В Україні проблема євроінтеграції вже вкотре постає як питання національно-культурної ідентичності і виявляється у формі кризи ідентичності, проблемності збереження національного. На додаток до демократії і прав людини, спостерігаємо також звертання до економічних і навіть соціальних рис як міцної основи для європейської ідентичності. Європеїзація має стати актуальним практичним завданням внутрішньої і зовнішньої політики України, яке слід вирішувати в контексті європейської інтеграції нашої країни, що має привести до повноцінного членства в наднаціональному утворенні як самостійного суб'єкта міжнародних відносин. При цьому доведеться враховувати дві протилежні тенденції – єврооптимістичну і європесимістичну. Отже, формування європейської ідентичності громадян України стане результатом впливу різних чинників і перш за все – економічного, політичного, культурного, та легітимації Європейського Союзу як політичного інституту. Таким чином, Євросоюз повинен стати для наших громадян не менш важливим політичним утворенням, ніж Україна як національна держава.

Очевидно, що в результаті цих процесів зміняться структура та ієрархія ідентичностей українського суспільства. Цілком імовірно, що ці процеси не будуть простими, оскільки мають узгоджуватись формування української національної ідентичності та європейської наднаціональної ідентичності. Вона буде суттєво відрізнятися, скажімо, від ідентичності «радянський народ», перш за все цінностями, ідеологією та традиціями. Отже, у громадян України має сформуватися ще одна колективна, наднаціональна ідентичність – європейська, яка має консолідувати все населення країни і водночас об'єднати його з громадянами країн Європейського Союзу.

У цьому контексті доведеться акцентувати увагу на тому, що об'єднує Україну з європейськими народами – спільне християнське коріння, європейські традиції, належність частини нинішньої України до Римської імперії, згадування нашої країни в різних документах і пам'ятках, економічні та культурні зв'язки. Важливо осмислити європейську ідентичність, пов'язуючи її з цінностями та призначенням Європи, яка несе у світ раціональність, модернізм, демократію та права людини. І це вимагатиме постійної і послідовної роботи у політичній, економічній, правовій, освітній та культурній сферах. Адже процес європеїзації не відбувається

автоматично. При цьому має зміцніти і прив'язаність до української національної ідентичності, і емоційне відчуття належності до Європи..

Головним засобом формування європейської ідентичності є участь України в європейській інтеграції. Вона є процесом, сутністю якого є дедалі тісніше об'єднання європейських народів і який почався з економіки, але мав на меті політичну систему, внутрішню політику, політику з питань юстиції, спільну зовнішню і безпекову політику. Поняття «об'єднана Європа» виникло ще 1849 року і приписується Віктору Гюго, уперше було використане Карлом Каутським ще до Першої світової війни, а пізніше – Львом Троцьким, Уїнстоном Черчилем та іншими політиками. З 1948 року розпочався процес заснування політичних, економічних та військових організацій у Європі.

Надзвичайно важливо паралельно вкорінювати в суспільній свідомості українців європейську тотожність усього того, що зветься «громадянським суспільством». У Статті «F» Маастрихтського договору знаходимо таке визначення: «Держава, яка подає заяву на членство в Європейському Союзі, мусить відповідати трьом основним вимогам – європейська ідентичність, демократичний статус і повага до прав людини».

У контексті європейської інтеграції України постає питання пошуку оптимального підходу до проблеми європейської ідентичності. Видається доцільним органічне поєднання трьох можливих рівнів самоідентифікації спільнот об'єднаної Європи: національного, що існує на державному рівні; пан'європейського (транснаціональний), що формується на наднаціональному рівні, створюючи феномен «європейська ідентичність»; і етнічного, що спостерігається на регіональному рівні поліетнічних суспільств.

Американський психіатр і психотерапевт чеського походження Станіслав Гроф, звертаючись до українських читачів, писав, що немає жодної суперечності в тому, щоб бути українцем і громадянином планети водночас. Він закликав максимально плекати власну самобутність, плекаючи при цьому відчуття належності до єдиного джерела. Очевидно, що національна ідентичність як сфера ідей, цінностей і змістів в умовах глобалізації та інтеграції залежить від наднаціональної (європейської) ідентичності внаслідок часткової втрати державою монополії на контроль соціокультурної сфери.

Питання для самоконтролю

1. Суть концепції ідентичності
2. Складові компоненти ідентичності
3. Індивідуальна та соціальна ідентичність
4. Національна ідентичність
5. Культурна ідентичність
6. Корпоративна, гендерна, вікова, політична, релігійна, регіональна ідентичність
7. Поняття та значення діахронної ідентичності
8. Криза діахронної ідентичності
9. Поняття синхронної ідентичності
10. Екзистенційний вимір ідентичності
11. Рівні ідентифікації
12. Поняття базової ідентичності, її значення для розуміння культурного розлому в Україні
13. Джерела національної ідентичності
14. Етапи становлення української ідентичності
15. Специфіка української ідентифікації в добу постмодерну
16. Революція гідності – каталізатор національної ідентифікації
17. Українська, російська, мережева ідентичності, їх взаємовідношення
18. Формування європейської ідентичності як умова інтеграції до європейської спільноти
19. Основоположні європейські цінності.

Словничок основних термінів і понять

Базова ідентичність – символічно-ціннісна система національної культури, яка є основою *діахронної* ідентичності індивіда. Підвалини базової ідентичності становить мова, цінності національної культури, звичаєві імперативи трудової моралі, цінність національної держави. Базова ідентифікація вкорінена в архетипах колективного несвідомого й відбувається за принципом «свій – чужий».

Втрата ідентичності – стан, що характеризує втрату свого «Я» або зниження цілісності, тотожності чи віри людини у свою соціальну роль або належності до певної соціальної групи. При цьому люди-

на відчуває свою незахищеність у навколишньому світі і страх перестати існувати як самостійна особистість або перестати існувати як особистість узагалі. Важливою причиною такого стану є надмірна домінантність з боку однієї чи багатьох людей із певного соціального оточення.

Діахронна ідентичність – вимір ідентичності, який вказує на наявність в індивіда незмінного ідентифікаційного стрижня впродовж усього життя. Діахронна ідентичність дає людині почуття єдності з надособовим, колективним, а також означає, що особа завжди перебуває зі своїм минулим, зі своїми цінностями, вчинками, ідеями в будь-яких життєвих ситуаціях.

Гендерна ідентичність – не є автоматичною надбудовою над біологічною статтю, а особливим видом соціальної ідентичності, продуктом соціального конструювання, що поетапно формується в особистості у ході виховання та соціалізації. При цьому індивід усвідомлює себе представником певної статі, відчуває своє жіноче, чоловіче або андрогінне тіло. Дане поняття характеризує аспект самосвідомості особистості, що описує її переживання себе як представника відповідної статі.

Ідентичність (лат. *identicus* – схожий, тотожний) – властивість психіки людини виражати свою належність до різних соціальних груп чи спільнот або ототожнювати себе з якоюсь іншою людиною. Ідентичність набувається людиною в ході засвоєння індивідом соціокультурних зразків, норм, цінностей, прийняття і засвоєння різних ролей та у взаємодії з іншими людьми. Перед особистістю стоїть завдання конструювати себе як на індивідуальному, так і на соціальному рівні, створення власної системи цінностей тощо. Ідентичність, згідно з філософією постмодернізму, не є чимось цілісним, а являє собою «мозаїку» різних контекстів, ролей та досвіду.

Індивідуальна ідентичність («Я») є системою відносин індивіда з різними аспектами внутрішнього світу особистості та значущими для неї аспектами навколишнього соціального середовища. Визначальною характеристикою індивідуальної ідентичності є почуття «самототожності» людини, яка виступає домінантою набуття персональної ідентичності. Цей процес передбачає, що індивід утверджує насамперед сутність свого Я, а потім реалізує себе в соціумі.

Етнічна ідентичність – усвідомлення належності людини до певної етнічної групи, ідентифікації її з іншими членами свого етносу. Цей процес включає осмислення спільності історичної пам'яті, культурних архе-типів тощо. У структуру етнічної ідентичності здебільшого виокремлюють такі два основні компоненти – когнітивний (знання й уявлення про особливості власної групи та усвідомлення себе як її члена) і афективний (оцінка власної етнічної групи).

Криза ідентичності – відрив людини від субстанційних життєвих смислів у формі мови, традиції, національного або групового етосу, що робить її зручним об'єктом політичної, ідеологічної й культурної маніпуляцій, заміняє ідентифікацію спрямованою на вигоду та успіх утилітарно-прагматичною позицією атомізованої людини. Характерними рисами цієї кризи є інструментальне і цілераціональне ставлення до дійсності, перетворення матеріальної грошової вигоди на центральну смислотворчу цінність; байдужо-споглядальне ставлення до універсальї національної культури, скептично-іронічна позиція щодо світу та інших людей, звуження інтересів сучасної людини до меж приватного життя.

Культурна ідентичність – самовідчуття людини всередині певної культури, усвідомлене сприйняття поведінки і свідомості, системи цінностей і свого «Я» з позицій, що прийняті в даному суспільстві. При цьому індивід не тільки виявляє лояльність до усталених культурних зразків, а й самоототожнює себе з ними. Культурна ідентичність передбачає формування в особистості стійких ціннісних орієнтацій, які дозволяють вибрати відповідні культурні норми і поведінку.

Національна ідентичність – самовизначення індивіда в національному контексті, усвідомлення власної належності до певної нації та її мови, релігії, етичних норм, культурної спадщини тощо. При цьому образ свого народу сприймається як позитивний, з толерантною установкою на спілкування з іншими народами. Національна ідентичність означає сукупність суспільних переконань, способів поведінки та емоційні зразки, які поєднують індивідів і соціальні групи як націю.

Політична ідентичність – самоототожнення індивіда з певною політичною позицією та належність особи (фактична або уявна) до якоїсь політичної позиції. Політична ідентичність суспільства виступає феноменом, в якому взаємодіють політичні, культурні, етнічні і на-

ціональні чинники державотворення та міждержавного співробітництва. Структура політичних відносин формує певні позиції, які відрізняють суб'єктів політики.

Професійна ідентичність – система найбільш загальних уявлень індивіда про самого себе і своє місце у професійному світі, а також про свою професійну належність як одну з визначальних характеристик людини. Професійна ідентичність характеризує особу як носія певної професії, що є компонентою соціальної ідентичності членів суспільства. Професійна ідентичність виступає передумовою успішної професійної діяльності.

Релігійна ідентичність – феномен самосвідомості індивіда і суспільства, що базується на усвідомленні своєї належності до певної релігії, яка формує уявлення про себе і світ з використанням відповідних догм. Вона характеризує тотожність суб'єкта певній релігійній спільноті. Релігійна ідентичність базується на релігійних знаннях, релігійних цінностях та релігійній поведінці і є одним із першоджерел індивідуальної і колективної самосвідомості людини.

Розвиток ідентичності – індивідуальний процес, який послідовно відбувається під впливом соціального оточення і конкретних обставин життя протягом усього життя. Завданнями розвитку ідентичності є усвідомлення статі, власного тіла, емоційної незалежності від батьків, підготовка до сімейного життя, розвиток цінностей і формування соціально відповідальної поведінки. Кінцевим продуктом процесу самопізнання і формування ідентичності є динамічна система уявлення людини про себе, самоусвідомлення й самооцінки людиною своїх дій та їх результатів, думок, почуттів, моральності та інтересів, ідеалів і мотивів.

Синхронна ідентичність – вимір ідентичності, який указує на мінливість персональної ідентичності. Синхронна ідентичність не має постійного незмінного ядра, для неї характерні ситуативні зміни мотивацій до самоідентифікації людини, залежно від життєвих обставин. Її сутність весь час видозмінюється, тож особа не становить єдності, бо завжди перебуває в стадії становлення. Саме такий тип ідентичності характерний для людини доби постмодерну. Якщо в людини домінує синхронна ідентичність, то корпоративна, гендерна, вікова, політична, релігійна, регіональна тощо ідентичності за умов утрати

стрижня діахронної ідентичності створюють фрагментованого індивіда без стабільної життєвої позиції.

Соціальна ідентичність – єдність і спадковість певної системи соціальних характеристик (норм, ролей, статусів), які дозволяють диференціювати індивідів за їхнім суспільним станом і груповою належністю. Вона означає уявлення людини про своє особисте місце у світі, усвідомлення нею належності до певної соціальної групи, категорії. Соціальна ідентичність є результатом самоототожнення індивіда з тими групами і спільнотами, які він сприймає як «свої».

Територіальна (регіональна) ідентичність – частина соціальної ідентичності, результат територіальної (регіональної) самосвідомості індивіда, ототожнення себе як члена спільноти певної території. Територіальна ідентичність включає думки і почуття людини стосовно певного регіону.

Християнська ідентичність – форма індивідуальної і колективної самосвідомості, що характеризується належністю до християнської спільноти, визнанням християнського віровчення та самототожністю в лоні християнської церкви. Християнська ідентичність є важливою формою самосвідомості індивіда, що має певний вплив на формування інших ідентичностей людини. Християнська ідентичність відображає певні відмінності між християнськими церквами, що стосуються їхніх канонів, церковних догматів, символів віри тощо.

Дискусійні питання та завдання для інтерактивного вивчення

1. Які причини кризи ідентичності сучасної людини?
2. Чим небезпечна втрата базової персональної ідентичності?
3. Які зміни відбулися в українській національній ідентичності під час Революції гідності?
4. Українська, російська, мережева ідентичності, їх взаємовідношення.
5. У чому ви бачаєте ознаки європейської ідентичності українців?
6. Чого бракує українцям для реалізації їхньої європейської ідентичності?

Розділ 2

ЛЮДСТВО НА ТЕКТОНІЧНОМУ РОЗЛОМІ ІСТОРІЇ: ІСТОРИЧНЕ І НАДІСТОРИЧНЕ

План викладу

- 2.1. Історичний розвиток людської цивілізації: «довга доісторія» і «коротка історія» людства. Схема світової історії
- 2.2. Людина в системі національних і загальнолюдських цінностей: роль етносу, роду, племені, народності, нації
- 2.3. Розвиток поглядів на світ і людину в історії людства. Формування ставлення до проблеми «людина – історія»
- 2.4. Місце і роль особи, маси, публіки, народу в історії
- 2.5. Історія пам'яті: пам'ять нації, культурна пам'ять, пам'ять і простір
- 2.6. Історія як шлях до надісторичного, як «вічне сьогодні»

2.1. Історичний розвиток людської цивілізації: «довга доісторія» і «коротка історія» людства. Схема світової історії

Що таке історія, як її трактує людина, зрештою, яким є місце людини в історії і чим є історія для людини?

Людина без історії не має повноцінного існування, тому що саме історія покликана дати відповідь і пояснити людині, ким вона була у минулому, ким є зараз і яке майбутнє її чекає. Дуже влучно висловився Я. Грицак з цього приводу: «Знання й розуміння історії потрібно для того, щоб «себе передумати, переідентифікувати». Однак, застерігає дослідник, вузький погляд на історію – неможливий і неправильний. Головне, чого історія може навчити, – це те, що насправді було більше можливостей, ніж ми припускаємо, було більше різноманітних історій.

Історія належить до розряду того, що ми називаємо науками, себто до форм думки, за допомогою яких ми ставимо запитання і намагаємося на них відповісти. Загалом наука – і це важливо усвідомити – полягає не в тому, щоб збирати все, що ми вже знаємо, і класифікувати зібране тим чи тим способом. Її завдання – зосередитися на чомусь, що нам невідоме, і намагатися його розкрити. Розкладати пасьянс із речей, які ми вже знаємо, може бути корисним засобом для цієї мети, але аж ніяк не самою метою. Це щонайбільше тільки засіб. Наукову цінність він має лише в тому разі, коли нова класифікація відповідає нам на вже поставлені запитання. Ось чому справжня наука починається з усвідомлення нашого невігластва – невігластва не в усьому, а лише в певному питанні: зародження парламенту, причин раку, хімічного складу сонця, способу примусити працювати помпу без застосування м'язових зусиль людини, коня чи якоїсь іншої тяглової тварини. Наука розкриває суть явищ, і в цьому розумінні історія є наукою.

Предмет історії. Науки відрізняються одна від одної тим, що розкривають явища різного роду. Що ж розкриває історія? Я відповідаю: *res gestae* – дії людей, які відбулися в минулому. Хоча ця відповідь зачіпає безліч інших запитань, чимало яких досить суперечливі, все ж, хоч би як на них відповідати, ці відповіді не спростовують твердження, що історія є наукою *res gestae*, спробою відповісти на запитання про дії людини, які мали місце в минулому.

Історія як засіб
самопізнання

Як діє історія? Діє історія шляхом інтерпретації свідчень, і свідчення тут – це збірна назва для речей, які поодиноці називаються документами. А документ є річчю, що існує тут і нині, даючи змогу історикам, що його осмислюють, отримувати відповіді на запитання, які він, документ, ставить стосовно минулих подій. І тут знову виникає маса складних запитань, що вимагають відповіді, приміром: які мають бути характерні риси свідчення та як його інтерпретувати? Але на цьому етапі їх не слід порушувати. Хоча відповіді на ці запитання існують, і історики погодяться зі мною в тому, що історична процедура, або ж метод, зводиться по суті до інтерпретації свідчень.

І нарешті: яке ж призначення історії. Це, певне, найтяжче з усіх запитання. Людина, що відповідає на нього, має мислити ширше, ніж та, котра береться відповідати на три попередні. Вона повинна розмірковувати не лише про історичне мислення, а й про інші речі, адже сказати, що щось існує «для» чогось, це означає припустити якесь розрізнення між А та Б, де А годиться для чогось, а Б є тим, для чого щось годиться. Але я хочу запропонувати відповідь і висловити міркування, якого не заперечить жоден історик, хоча подальші запитання, для яких воно послужить поштовхом, будуть численні й складні.

Моя відповідь буде така: історія призначена «для» самопізнання людства. Існує загальна думка, що людині важливо пізнати саму себе, і це означає пізнати не лише свої особливості, те, чим відрізняєшся від інших людей, а й свою природу як людини. Пізнати себе – це, по-перше, пізнати, що таке бути людиною; по-друге, – пізнати, як це бути людиною ось такого типу, як ти, і, по-третє, – пізнати, що означає бути людиною, якою є тільки ти й ніхто більше, крім тебе. Пізнати себе – це довідатися, на що ти здатен, а оскільки ніхто не знає своїх спроможностей, поки не спробує щось зробити, то єдиний спосіб про це довідатися – поглянути, що людина вже зробила. Отже, цінність історії полягає в тому, що вона показує нам, що людина зробила, а отже, й вчить нас, що таке людина.

Робін Колінгвуд.
Ідея історії.

Таким чином, історія – це творення зовнішнього світу людини відповідно до внутрішнього світу, накопиченого минулого та апріорної здатності людського мислення надавати певних смислів подіям нашого життя. Так формується новий спосіб мислення певного часу, епохи. Дивитись уперед на основі знання минулого – ось що визначає смис-

лове значення історії в людині. На думку Івана Франка, історія не знає стрибків, не дає нікому дарунків. Кожний крок у ній – то результат важкої праці, жертв і змагань.

Усе на світі має свою історію. Але людина має власний історичний вимір, який виражається її здатністю об'єктивізувати історію, оповідаючи її в послідовному розгортанні. Історії націй, об'єктивовані й зафіксовані письмово, є одним із найвагоміших елементів культури – елементом, який є вирішальним для ідентичності нації у вимірах часу, відзначав Папа Римський Іван Павло II.

Сьогодні новим викликом людській природі, спонуканням до пошуку сенсу буття в умовах мирного, справедливого, водночас вільного співіснування різних етносів, народів, націй, способів та стилів життя, стала глобалізація – якісно інший, дуже своєрідний період в історичному бутті людства.

Історія – наука про Людину; вона, зрозуміло, використовує факти, але це – факти людського життя. Завдання історика: намагатися зрозуміти людей, що були свідками тих чи інших подій, пізніше зафіксували їх у своїй свідомості поряд з ідеями, щоб мати можливість ці факти витлумачити.

Історія, зрозуміло, використовує тексти, але це – людські тексти. Самі слова, з яких вони складаються, насичені людською суттю. І в кожного з цих слів – своя історія.

Так, я з самого початку називаю історію науковим способом пізнання, а не наукою... – я маю на увазі Занепокоєння з великої літери, тобто не невпинний і маніакальний, а розумний і методичний перегляд традиційних істин, потребу в переробці, переоцінці, переосмисленні (коли це буває необхідно і як тільки стає необхідним) отриманих раніше результатів з метою їх пристосування до нових понять і, виходячи з цього, до нових умов існування, які невпинно викристалізуються часом і людьми – людьми в рамках часу. І з іншого боку, я не забуваю про людей. Про людей, єдиних справжніх об'єктів історії – науки, яка вписується в групу гуманітарних дисциплін всіх порядків і всіх ступенів поряд з антропологією, психологією, лінгвістикою та іншими; науки, яка не цікавиться якоюсь абстрактною, вічною, незмінною за своєю суттю людиною, завжди подібною до самої себе, але людьми, що розглядаються в межах суспільства, членами якого вони є, членами цих співтовариств в певну епоху їхнього розвитку – людьми, що мають численні обов'язки, що

займаються всілякими видами діяльності, що відрізняються різними схильностями і звичками, які перемішуються, зіштовхуються, суперечать одне одному, але врешті-решт приходять до компромісу.

Люсьєн Февр.
Бої за історію.

Однак справжня цивілізація вимірюється не лише економічним поступом, а в основному людським, моральним і духовним розвитком народу. У природі людини закладений механізм її морального і духовного самовдосконалення. Вона завжди хоче бути іншою, ніж сьогодні, «тут і тепер».

Людина прагне пізнати і зрозуміти історію, щоб тим самим зрозуміти себе. Історія – це як спогад, у якому основа, коріння нашого життя. Зв'язок людства з історією, з минулим необхідний, щоб не зникнути безслідно, а зробити свій внесок у розвиток людства.

Людина в часі, на думку Марка Блока, має бути предметом історичного дослідження. На підставі цього він висуває і обґрунтовує поняття історичного часу, який має служити для міцної фіксації історичних подій у часі.

Історичний процес може перерватися або змінити свій хід, якщо людство забуде те, чого було досягнуто попередніми поколіннями, або ж ці здобутки зникнуть із нашого життя.

Ще одна складова історії – це *традиція*. Вона сягає своїм корінням глибин історії і творить історичну субстанцію людського буття. Людина прагне, наскільки це можливо, зазирнути за межі свого теперішнього існування, бо історичну основу людського буття становить саме традиція, яка сягає своїм корінням глибин історії. І людське буття розкривається через час, через певну історичність. Погляд на історію людства веде нас до таємниць нашого людського буття. Той факт, що ми взагалі маємо історію, що завдяки історії ми є те, що ми є, ...дозволяє нас спитати: звідки вона походить? Куди веде? Що означає? – наголошував німецький філософ Карл Ясперс.

Саме минуле людства приховує певні таємниці, розгадавши які, можна розкрити нові можливості для сучасного розвитку людства.

Історія покликана дати людині загальний орієнтир у теперішньому, допомогти їй оцінити можливості та умови свого життєвого самоствердження, дійова та консервативна сторони історії забезпечують самоствердження людини у ході історичного процесу.

Значення історії як засобу самопізнання людини добре простежується у зробленій Фрідріхом Ніцше класифікації історичного знання на три взаємопов'язані типи:

- монументальна історія;
- антикварна історія;
- критична історія.

Монументальна історія потрібна діяльній людині, яка сприймає життя як боротьбу і потребує зразків для наслідування, вчителів, яких не може знайти серед сучасників. Користь цього роду історії полягає в тому, що людина вчиться розуміти, «що те велике, що колись існувало, було, в усякому разі, хоч раз можливо», і це дає їй сили пройти свій шлях з великою мужністю. Цей рід історії наповнює прекрасним змістом саме поняття «людина», великі моменти в боротьбі одиниць утворюють єдиний ланцюг і знаменують піднесення людства на вершини розвитку. Монументальна історія містить у собі вимогу, що велике має бути вічним, збереженим для всього людства. Єдино, зазначає Ф. Ніцше, вона містить у собі небезпеку перетворитися на «збір ефектів у собі», тобто таких подій, які будуть виробляти ефект, але, можливо, не мають нічого спільного з реальністю.

Антикварна історія необхідна для виховання поваги до минулого свого народу, з дитинства прищеплює людині любов до Батьківщини, предків, почуття спільності долі зі своїм народом. Завдяки цьому виду історії люди зберігають і бережуть свідоцтва історії, пам'ятки минулих літ. Але і в надлишку антикварної історії є свої небезпеки. Потрібно мати на увазі, що антикварії не відчують різниці між великим і маленьким, все для них рівноцінно, все минуле визнається однаково гідним поваги. Антикварна історія вироджується, коли живе сучасне життя перестає її одухотворяти, вмирає побожне ставлення до історії, залишається тільки завчена навичка, яка є «огидним видовищем сліпої пристрасті до збирання фактів». Тому антикварна історія завжди повинна зберігати зв'язок із життям і підлягати періодичним ревізіям. Саме для цього існує такий рід історії, як критична.

Ф. Ніцше так характеризує *критичну історію*: «людина повинна мати і від часу до часу користуватися силою розбивати і руйнувати минуле, щоб мати можливість жити далі; цієї мети досягає вона тим, що приводить минуле на суд історії, піддає його найретельнішому допитові

Періодизація
історичного процесу

й, нарешті, виносить йому вирок». Причому вирок не обов'язково буде справедливим, бо його виносить не справедливість, а саме життя, яке не має нічого спільного з чистотою абстрактного пізнання. Рушійною силою історії, на думку Ніцше, є саме життя. Історію ж пише переможець, отже, викладає її суб'єктивно, відповідно до власних інтересів.

Всі види історії однаково необхідні для здорового розвитку народу. Людина, за висловом українського історика Ярослава Грицака, передовсім істота історична. Саме історична свідомість, історична пам'ять вирізняє її, людину, з-поміж інших істот на планеті. Історичний розвиток людської цивілізації є важливою складовою вивчення розвитку в часі будь-яких суб'єктів природи і суспільства, будь-якого процесу, що властивий людському суспільству. Саме тут простежується шлях розвитку людства, його еволюція.

Один із найвідоміших теоретиків історичної науки Арнольд Тойнбі у своїй 12-томній праці «Дослідження історії» розглядає історію людства як круговерть локальних цивілізацій, що змінюють одна одну. Кожна з них проходить схожі стадії виникнення, розвитку, занепаду й загиби.

У європейській історичній науці прийнято таку періодизацію історії (класичну), яка охоплює основні етапи розвитку людства:

I – стародавня історія

доісторичність – від появи людини до 3000 до Р. Х. (до н. е.) (поява писемності);

античність – 3000 до Р. Х. (до н.е.) – 476 (зруйнування Риму);

II – середньовіччя

середньовіччя – 476–1492 (відкриття Америки);

III – нова

ранній новий час – 1492–1789 (Французька революція);

новий час – 1789–1914 (Перша світова війна);

IV – новітня

новітній час – 1914 до сьогодення.

Саме в першому періоді стародавньої історії – доісторичному людство у своєму розвитку пройшло від кам'яного (1 млн років до н. е.) до залізного віку (1 тис. років до н. е.). В цьому періоді в основу визначення хронологічних меж кожного періоду покладено домінування того чи іншого матеріалу при виготовленні знарядь праці: каменю, міді, бронзи і заліза. У той час відбувався *антропогенез* – процес формування фізич-

ного типу людини, людина еволюціонувала від «людини вмілої» до «людини розумної», перейшла від привласнювального (споживчого) до відтворювального господарства, а далі до виникнення цивілізації та державності. Цьому сприяли кліматичні умови, територіальне розташування, а особливо неолітична «революція» (6–3 тис. до н. е.). Цей процес, серед іншого, сприяв виникненню міських поселень, ремесел та писемності.

Поряд з антропогенезом відбувався *соціогенез* (формування суспільних норм життя). Первісне стадо було першим етапом у розвитку людської цивілізації. Згодом, у період палеоліту, первісне стадо трансформувалось у родоплемінну організацію. Рід був колективом кровних родичів, який жив і працював спільно, мав спільне майно. І все ж є думка, яку обстоює німецький філософ Карл Ясперс, що істинний зв'язок між народами – духовний, а не родовий, не природний. Людство має єдине походження і єдиний шлях розвитку, незважаючи на певні факти, які цьому суперечать. Тобто вся праісторія людства є спільною для всіх народів, які виникли згодом.

Схема світової історії, за твердженням К. Ясперса полягає в тому, що весь процес буття людства він поділяє на три послідовні фази: доісторію, історію, світову історію.

1. Тривалий період *доісторії* охоплює період становлення людини – від виникнення мов і рас до початку історичних культур. Цей період доступний нашому сприйняттю тільки як паралельне існування різноманітних людей і явищ природи. *Доісторичний час триває до виникнення писемності. Історія починається з письмово зафіксованих фактів буття людства.*

2. *Історія* охоплює події приблизно п'ятитисячолітньої давнини в Китаї, Індії, на Близькому Сході і в Європі. Процес охоплює формування нових культур давнини: шумерська, єгипетська, егейська, культура доарійської Індії, культура долини Хуанхе. Згодом виникають нові культури під впливом переможців і переможених (наприклад, так було в Китаї, Індії, так сприйняли культуру переможених вавилонці, перси, греки, римляни), а також розкидані по всьому світу первіснообщинні племена й народи, які зберігали самобутність своїх культур до контактів з європейцями в епоху великих географічних відкриттів.

Світова історія, останній етап, розпочався близько 1 500 років і триває досі, – це *науково-технічна епоха*, особливість якої ще й у тому, що

Схема світової історії
за К. Ясперсом

саме звідси розпочинається власне світова історія, універсальна історія, історія людства загалом, а не окремих держав; починається з глобальної єдності світу і людства у наші дні. Ця фаза належить до майбутнього.

Вважається, що історія людства у своєму безпосередньому яскравому відображенні значною мірою зникла з нашої пам'яті. Лише дослідницькі пошуки до певної міри наближають нас до неї. Проте ці узагальнення з досліджень науковців мають дуже приблизний, схематичний характер, особливо в тому відрізку історичного розвитку, який дослідники назвали «доісторія».

Історія і доісторія,
«осьовий час»

Тепер подамо тлумачення понять, якими тут оперуватимемо: «доісторія» і власне «історія».

Доісторія для сучасного покоління – обґрунтоване фактично, але не пізнане, не пережите минуле. До доісторії відносимо все те, що відбувалося з людством у прадавні віки, коли відбулося становлення людської сутності й природи: формування людини як виду з усіма притаманними їй схильностями і властивостями, з усією характерною для неї сферою неусвідомленого.

Доісторія характеризується виникненням мови, знарядь праці, вмінням використовувати вогонь, коли *людина тільки ще стає людиною*.

Доісторія – це велика реальність, бо в ній виникла людина, однак реальність ця по суті невідома. Об'єктивно доісторія – це потік різних змін, однак у духовному сенсі це ще не історія, оскільки історія виникає лише там, де є усвідомлення історії, традиція, документація, усвідомлення свого коріння і подій, що відбуваються. Питання, які людство ставить перед собою, здебільшого не мають чітких відповідей: звідки ми прийшли, ким були на світанку історії, які можливості існували в доісторичний період, які визначальні події відбулися тоді, як виникли мови та міфи, які склалися вже до початку історичного часу?

У пошуках відповіді на питання, звідки ми прийшли, люди звертаються до доісторії, намагаючись проникнути в її глибини. Вчені докладають зусиль, щоб дослідити те, що доступно пізнанню. Таким чином можемо встановити, чим людина володіла до початку історичної епохи, тобто що склалося і чого було досягнуто в доісторичну епоху: мова, міфи, суспільний устрій. Безпосередньо про саму доісторичну епоху дізнаємося з матеріалів археологічних розкопок, під час яких знаходять останки доісторичних людей і їхніх знарядь праці.

Доісторія та історія у своїй послідовності створили дві основи існування людства:

перша – доісторичне становлення людини – формування людини як виду з усіма її звичними схильностями і властивостями, з усією притаманною їй сферою несвідомого – становить фундамент нашого людського буття;

друга – історично усвідомлена передача властивостей людини та її еволюція, яка показує нам, на що здатна людина. Усім своїм змістом історія є джерелом нашого виховання, нашої віри, нашого знання й уміння, – наступний момент у розвитку людини.

У доісторії відбувся біологічний та історичний розвиток людини. Біологічний розвиток створив властивості, що успадковуються генетично; історичний – спричинив появу механізмів соціальної, а не біологічної передачі досвіду. Те, що успадковується генетично, має постійний характер. Те, що передається соціально, може бути в короткий проміжок часу знищено і забуто.

Суттєвим у *перетворенні людини на людину у світі, який вона творить*, стали такі фактори:

- 1) використання вогню і зброї;
- 2) виникнення мови;
- 3) створення груп і співтовариств;
- 4) складання міфів.

- За твердженням К. Ясперса, до історії належить усе те, що, поперше, міцно займає своє місце в *єдиному процесі* людської історії, і по-друге, є реальним і необхідним у *взаємозв'язку й послідовності людського буття*.
- Те, що називаємо історією, було лише миттю, *проміжком у якихось п'ять тисячоліть* між заселенням земної кулі, яке тривало сотні тисяч років у доісторії, і тим, що тепер розглядається як справжній початок *світової історії*.

До історії віднесено увесь той час, про який є документальні дані. Усні й письмові словесні дані дозволяють відчувати людину, її внутрішній світ, настрої, імпульси. Письмові джерела датуються не раніше ніж третім тисячоліттям до н. е. Відповідно, історія, за висновком К. Ясперса, триває близько 5 тис. років. Історія – зрозуміле для людини минуле, сфера засвоєння цього минулого, усвідомлення свого походження, це

У визначенні поняття історія є багато змістових конструкцій. Ознайомимось з деякими з них

процес між витоками і метою. Проте, за висловом Я. Грицака, нема однієї історії. Те, що ми називаємо історією, надто широке поняття. Воно поєднує різні ступені, різні стадії нашого знання про минуле, усвідомлення минулого.

Історії, так само як і людині, передувало *становлення і перетворення*.

Стрибок із простого існування людства в історію характеризується:

- 1) виникненням механізмів передачі духовних надбань;
- 2) раціоналізацією життя людини за допомогою техніки;
- 3) наявністю таких осіб, чиї справи, досягнення й долі постійно перед людьми як приклад чи зразок для наслідування.

Історія, за К. Ясперсом, почалася з таких визначальних подій:

- організація іригаційної системи і її регулювання в долинах Нілу, Тигру, Євфрату з необхідністю веде до централізації, до створення управлінського апарату, держави;
- відкриття писемності. Найраніше – приблизно 3300 р. до н. е. у Шумері;
- виникнення народів, які усвідомлюють свою єдність, зі спільною мовою, культурою, міфами;
- виникнення світових імперій.
- Історія включає такі етапи:
- Виникнення великих стародавніх культур.
- Осьовий час, формування людини в її духовній відкритості часові.
- Науково-технічна епоха, чию перетворювальну дію людство відчуває на собі в наш час.

Історичний процес – це безперервний потік змін, перетворення знань і змісту в їхньому безпосередньому прояві, але такі перетворення, за яких має бути збережено зв'язок традицій, загальну комунікацію.

У VIII–II століттях до н. е., за К. Ясперсом, відбувся найбільш різкий поворот в історії. Цей період він називає *осьовим часом*. З'являється людина такого типу, який зберігся до сьогодні. Це час розвитку філософських вчень у Китаї, Індії, Греції. Людське існування як історія стає предметом роздумів. Люди відчувають, знають, що в їхній час, у сучасному, починається дещо виняткове.

Саме осьбовий час розпочинає творення структури світової історії. Осьбовий час знаменує зникнення великих культур давнини, які існували тисячоліттями. Все, що існувало до осьбового часу, навіть якщо воно було величним, як наприклад, вавилонська, єгипетська, індійська, китайська культура, сприймається як щось, що дримає, ще не пробудилося. Людина того часу ще не досягла повного самопізнання. Світова історія набуває структури та єдності, які здатні зберегтися в часі і збережені до сьогодення. До того часу взагалі не було світової історії, а був лише конгломерат локальних історій.

Ця епоха – час народження і світових релігій, що замінили собою поганство, і філософії, яка прийшла на зміну міфологічному світоглядові. Основне, що зближувало духовні осередки нового світосприйняття, – це прорив міфологічного мислення, яке становило основу попередніх культур. Людина ніби вперше прокинулася до ясного, чіткого мислення, виникла рефлексія, недовіра до безпосереднього досвіду та емпіричного знання.

«Осьбова епоха» – час, коли людина втрачає безпосередність у ставленні до світу та самої себе, вона усвідомлює свої межі, своє безсилля перед «межевими питаннями буття» – перед смертністю, скінченністю, перед трагічною провинною, яка стає основною темою давньогрецької трагедії та іудейських пророків. Закінчилася міфологічна епоха з її самозаспокоєністю, «само-собою-зрозумілістю». Цю загальну зміну людського буття К. Ясперс називає одуховленням. Людина відтепер не замкнена в собі. Вона невідома для самої себе, а тому відкрита для нових безмежних можливостей. Пробудження духу й було, за К. Ясперсом, початком загальної історії людства.

Те, що вогнища напруженого духовного життя виникли паралельно в різних, далеких одна від одної культурах, свідчить про духовну єдність людства.

В інформаційному полі планети паралельно співіснують минуле, сучасне і майбутнє. Треба віднайти певне їх співвіднесення з історією, з простором і часом, в яких розгортається життя людини.

2.2. Людина в системі національних і загальнолюдських цінностей: роль етносу, роду, племені, народності, нації

Визначення терміна «етнос», його еволюція

У попередньому питанні, описуючи історичний розвиток людської цивілізації, ми коротко спинились на характеристиках антропогенезу і торкнулися оцінки соціогенезу. Тепер варто детальніше розкрити питання *етногенезу* (походження народу).

Отож, на основі родів, що мають спільне походження і кровноспоріднений зв'язок між собою, утворюється плем'я. Виникнення племен археологи відносять до доби мезоліту – середнього кам'яного віку (10–7 тис. років до н. е.), коли закінчується їх формування як соціальної та етнічної спільності. Характерними рисами племені є наявність племінної території, певна економічна спільність, єдина племінна мова, культура, племінна самосвідомість, традиції, самоназва. На зміну племені приходить нова форма етнічної спільності – *народність*, яка формується на певній території при натурально-господарській діяльності шляхом злиття й об'єднання різних племен завдяки створенню єдиної мови, культури, традицій, обрядів, виникає і нова форма організації суспільства – держава.

Упродовж свого розвитку людство сформувало систему національних і загальнолюдських цінностей, в якій важлива роль належить *етносу*. Особливу увагу дослідників привернув термін «етнос», його еволюція впродовж XVIII–XX століть. Були розроблені різні підходи й концепції щодо його трактування та визначення. Зокрема, *етнос* трактувався як:

- позначення раннього ступеня історії людства (Л. Морган);
- визначення меж історико-культурних провінцій (А. Бастіан);
- означення окремої культурної одиниці (Ж. Ляпуж);
- означення етнічної групи (Ж. Денікер);
- означення об'єкта етнографічних досліджень (М. Могилянський).

За визначенням *етнос* – це соціальне утворення, стійка група людей, що історично склалася як певна цілісність і характеризується низкою ознак: спільна територія проживання, спільна культура, мова, історія й самосвідомість – і має усвідомлення єдності походження і культурної

відмінності від інших спільнот. *Формування етнічної самосвідомості – необхідна складова існування народу.*

Поняття *етнос* або етнічна спільність, на думку українського етнографа Всеволода Наулка, дуже широке: нація, або етносоціальний організм, етнічна група, або етнікос, етнографічна група, або субетнос. Ці різновиди етносу різняться між собою ступенем соціально-економічного розвитку, самосвідомості та іншими ознаками. Найважливішого значення набуває етнічна самосвідомість, тобто свідомість належності до того чи іншого народу. Поки зберігається це усвідомлення, існує народ.

Наявною є неоднозначність у трактуванні *етнічних спільнот світу*. Існують різні погляди навіть на те, скільки налічується основних рас. Одні вчені називають три: європеїдну, монголоїдну, негроїдну. Інші додають ще й австралоїдну, американоїдну раси. Відбувається поділ людства за ознаками (расовими, мовними, чисельністю тощо). У зв'язку з цим сформувалися й певні відмінності у світових етносах, які різняться між собою насамперед за чисельністю носіїв етнічності. Саме чисельність є одним із вагомих факторів, який визначає місце народу в колі народів світу.

На сучасному етапі різні етноси утворюють об'єднання людей у формі націй. *Нація* – це вища форма етнічної спільноти, яка твориться впродовж значного історичного періоду з племен і народностей; це – найвища форма суспільства, що її виплекало людство на великому історичному шляху. Вона відзначається спільністю походження, психології, національної свідомості і ментальності, мови, території проживання, економічною єдністю людей, які до неї належать.

Історія людства – це театр співіснування добра і зла. Це означає, що хоча зло й існує поряд із добром, але й добро здатне витривати поряд зі злом, зростаючи на тому самому ґрунті, яким є людська природа.

Людина має власний історичний вимір, який виражається в її здатності об'єктивізувати історію, оповідаючи її в послідовному розгортанні. Історії націй, об'єктивовані й зафіксовані письмово, є одним із найвагоміших елементів культури – елементом, який є вирішальним для ідентичності нації у вимірах часу.

Отже, батьківщина – це великий феномен. Можна сказати, що це феномен, на службу якому розвинулися і далі розвиваються суспільні структури, починаючи з перших племінних традицій. Однак можна запитати себе, чи не досяг цей розвиток суспільного життя людства своєї остаточної межі. Хіба ХХ століття не свідчить про дедалі сильніший імпульс до створення наднаціональних структур, ба навіть до космополітизму? Чи не є цей імпульс доказом того, що малі нації, аби вижити, мають влитися в більші політичні структури? Це цілком законні запитання. Проте схоже, що родина, а також нація і батьківщина залишаються речами, яких ніщо не може замінити. Католицька соціальна доктрина говорить у цьому разі про «природні» спільноти, щоб вказати на особливий зв'язок і родини, і нації з природою людини, яка має свій соціальний вимір. Фундаментальні шляхи творення будь-якої спільноти проходять через родину: щодо цього не може бути сумнівів. Утім, схоже, що аналогічне спостереження стосується також нації. Культурно-історична тотожність суспільства зберігається і живиться тим, що міститься у понятті «нація». Звичайно, обов'язково слід уникати певної небезпеки, що ця незмінна функція нації дегенерує в нацизм. ХХ століття дало нам з цього огляду вельми промовисті приклади, також і щодо їх трагічних наслідків. Як уникнути цієї небезпеки? Гадаю, що правильним шляхом є шлях патріотизму. Адже ознакою нацизму є визнання лише своєї нації і турбота лише про добро власної нації, не зважаючи на права інших. Натомість патріотизм як любов до батьківщини визнає за всіма іншими націями рівні права з тими, які вимагаються для власної нації, а тому є шляхом до впорядкування суспільної любові.

Іван Павло II.

Пам'ять та ідентичність. Бесіди на зламі тисячоліть.

Схема творення нації

Нація не може формуватися й утверджуватися без збереження історичної пам'яті, морально-духовних надбань, самоусвідомлення, відчуття належності до етнічної спільноти, до людського світу взагалі.

Протягом ХХ століття тривали теоретичні дискусії з питань визначення нації. Є два полярні погляди на природу нації. Перший – конструктивістський, характерний для етнографічної науки країн Західної Європи, за яким *нація – багатоетнічне утворення*, головними ознаками якого є територія та громадянство. Інший погляд, притаманний українській етнографії і практиці, трактує *націю як самодостатню со-*

ціокультурну систему і як певний стан історичного розвитку етносу. А відомий український громадський та політичний діяч Дмитро Донцов дав визначення нації як спільності людей, об'єднаних спільним майбутнім.

Складовими схеми творення нації є національні інтереси, національна ідея, національна самосвідомість, національна культура. Важлива роль у творенні нації належить взаємодії етнічного і соціального чинників. Кожна нація виступає як неповторність у розумінні конкретної духовної інфраструктури. Однак у сучасних трактуваннях категорії «нація» є подібності та відмінності. Зокрема, у трактуванні понять «*етнічна нація*» як кровно-духовної спільноти, в основі якої лежить спільне походження, спільна історія, спільна культура тощо, та «*державно-політична нація*» – позначає ту частину нації, яка проживала на певній території, обмеженій державними кордонами.

Цінність нації, власна національна значущість, вартісність, за переконанням українського письменника, публіциста Юрія Липи, формується й викристалізовується лише через погляд на світ із «нутра власної раси».

Кожна нація – це неповторність, у розумінні своєї конкретної духовної інфраструктури. Що вона може дати собі і людству? Відповідь знайдемо у самопізнанні, у відкритті власних ресурсів.

2.3. Розвиток поглядів на світ і людину в історії людства. Формування ставлення до проблеми «людина – історія»

Початки трактування історії як науки про людину

Це питання варто розпочати з розгляду і трактування розуміння історії як науки у її співвідношенні до людини.

У першій половині XIX століття сформувався погляд на історію як науку, що здобуває знання про минуле. До того часу вважалося, що історія спирається лише на уяву історика, а головним критерієм набутого знання, на думку французького філософа XVII століття Рене Декарта, є достовірність. Він вважав історію шкідливою, бо вона спонукає тікати від реальності.

Уже ближче до предмета нашого вивчення є таке твердження французького історіографа Фюстеля де Кулянжа у XIX столітті: «Історія – не нагромадження різноманітних фактів, що відбулися в минулому; вона – наука про людські спільноти».

«Хто буде дотримуватися тільки сьогодення, сучасного, тому не зрозуміти його, сучасного», – писав у минулому столітті Мишле на початку своєї прекрасної книги «Народ». До благодіяння, яких він чекає від історії, вже Лейбніц зараховував «витоки сучасних явищ, знайдені в явищах минулого», бо, додавав він, «дійсність може бути найкраще зрозуміла за її причинами».

Але після Лейбніца, після Мишле відбулися великі зміни: ряд революцій у техніці непомірно збільшив психологічну дистанцію між поколіннями. Людина століття електрики або авіації відчуває себе, можливо, не без деяких підстав дуже далекою від своїх предків.

Одні дослідники вважають, що події, до нас найближчі, через цю близькість не піддаються неупередженому вивченню; інші ж, навпаки, справедливо вважають, що сьогодення цілком доступно науковому дослідженню. Але ці дослідження достатньо відрізняються від тих, що мають своїм об'єктом минуле. Вони, наприклад, аналізують і намагаються зрозуміти сучасну економіку за допомогою спостережень, обмежених у часі кількома десятиліттями. Іншими словами, вони розглядають епоху, в яку живуть, як відокремлену від попередніх занадто різкими контрастами, що змушує їх шукати пояснення в ній самій...

2.3. Розвиток поглядів на світ і людину в історії людства. Формування ставлення до проблеми «людина – історія»

Спільність епох настільки істотна, що пізнавальні зв'язки між ними і справді обопільні. Незнання минулого неминуче призводить до нерозуміння сучасного. Але, мабуть, настільки ж марні спроби зрозуміти минуле, якщо не уявляєш сьогодення. Одного разу я супроводжував в Стокгольм Анрі Пиренна. Як тільки ми прибули в місто, він сказав: «Що ми подивимося в першу чергу? Тут, здається, збудовано нову будівлю ратуші. Почнемо з цього». Потім, ніби попереджаючи моє здивування, додав: «Будь я антикваром, я дивився б тільки старовину. Але я історик. Тому я люблю життя». Здатність до сприйняття живого – воістину головна якість історика.

Марк Блок.
Апология історії.

Переміщення уваги історика із суспільства на людину відбулося не одразу. Але вже з першої третини ХХ століття західні науковці отожднювали історію з діями людей, що відбулись у минулому. Предметом історії є люди, – скаже французький історик ХХ століття Марк Блок. Французький соціолог і філософ Люсьєн Февр багато зробив для утвердження нових принципів історичного пізнання, присвятив свою творчість «боям за історію», за нову історичну науку – науку про людину, її ментальність, особливості її світосприйняття, про стереотипи мислення, почуття. Л. Февр закликав до «іншої історії», яка включала в себе не лише історії війн і царювань на престолах, а й вивчення всіх сторін побуту людей у міжвоєнні періоди.

Подібно до Л. Февра, Фернан Бродель створює широку історичну панораму «безподійної історії», де як події фіксуються не лише локальні явища політичного життя суспільства, а й виявлені істориком «аномалії» природного перебігу історичного життя суспільства.

Натомість радянська історична наука, та й сучасна українська, назагал твердять: історія – це наука, яка вивчає у хронологічній послідовності конкретний розвиток людського суспільства, його закономірності та особливості.

За твердженням українського історика Наталії Яковенко, термін «мікроісторія» як історичне знання, сконцентроване на людській особі, виникає у середині ХХ століття для доволі детального опису конкретних епізодів минулого. Що дуже важливо – мікроісторія переміщає дослідника із світу зовнішнього, вираженого у подіях, у світ

прихований – думок, намірів, світосприйняття конкретної людини, «маленької людини». Людина постає дієвим чинником історії, бо саме вона продукує певні дії та зумовлює існування тих чи інших сфер суспільного життя та історичної діяльності. У цьому плані історія постає як розгортання внутрішніх можливостей людини. Все, що відбувається в історії, насичене людськими прагненнями, інтересами, зусиллями, стражданнями та ін.

Проте в певному плані історія і суспільство завжди більше, ніж окрема людина, бо вони: а) надають простір для самореалізацій великій кількості людей, а не лише окремим індивідам; б) зберігають та фіксують своїми структурами досвід попередніх поколінь; в) прищеплюють окремим індивідам різноманітні інтереси, що виходять за межі їхніх суто індивідуальних життєвих потреб; г) нарешті, формують цілі та смисли, які перевершують окремі людські життєві горизонти і приводять до того, що досить часто людина бачить своє основне завдання у служінні історії та суспільству.

Усе це означає, що людина входить в історію в тих своїх можливостях і проявах, які виявлені та відфіксовані механізмами (або технологіями) соціальної діяльності. Конкретна єдність суб'єктивних і об'єктивних чинників та факторів людської соціальної діяльності, взята з урахуванням її історичних здобутків і тенденцій, постає перед нами як історична доля (або як самовладність історії). Фактично, історія – це сфера людського самовипробовування. Предметом історичного дослідження є людина загалом.

Осмилення суті природи людини, виникнення й динаміки змін у її бутті важливе для розуміння сенсу історії. У кожній людині відбувається взаємодія історії та її внутрішнього світу, природи. Розвиток поглядів на світ і людину в історії людства спричинився не лише до осмилення, переосмилення, інтерпретації історичних подій, фактів, постатей, а й спонукав до «подолання історії» – прийняття її суспільством як органічної складової свого буття, його невід'ємної частини. Формується ставлення до проблеми «людина – історія». Погляди А. Сміта, Ф. Броделя, Т. Карлейля, М. Вебера яскраво ілюструють наукові пошуки та надбання в цій царині. Відбувається зміщення уваги із суспільства на людину – «антропологічний поворот».

Важливим є збереження єдності історії як підстави до формування бачення спільного майбутнього. Єдність історії – це основа, «хліб насущний» для сучасників. Усе, що було досі, все близьке сучасникам. Бо і нині, і вчора – це єдине, це характер нації (раси, за українським письменником, публіцистом Юрієм Липою), і її прояви. Пізнати свою історію – це просто пізнавати всі сили своєї раси. Раса з погляду історика – це насамперед сума здібностей і відчужень народу у віках. Історія дає передусім можливість розуміння власного характеру. Не можна вилучати, відкидати з неї ні найменших дрібниць, не намагаючись їх зрозуміти. «Пригоди, бажання, ідеали», за висловом М. Грушевського, як характер народу є важливим для розуміння історії і близьким до сучасності.

Дуже важливим для поступу народу і нації є пошук і досягнення єдності – «одності» історії. Бо єдність історії може дати єдність майбутнього – «будучини».

Формування ставлення до проблеми «людина – історія» пов'язане з двома відмінними між собою позиціями.

1. Домінування загальноісторичних чинників над індивідуальними: індивід – засіб реалізації узагальненого смислу буття спільноти, загальних потреб; масштаб історичної особи визначається мірою продуктивності людини в реалізації цих смислів.

2. Окремий індивід – активно діюча сила історії, що сама конститує своє історичне існування, реалізовує свої наміри. За такого підходу індивід – творча діюча сила, що опредметнює власні смисли, індивід сам задає цей смисл, і сам творить його.

Та невелика верства видатних людей, яку має цивілізований народ і яких досить було б знищити в кожному поколінні, щоб негайно викреслити цей народ зі списку цивілізованих націй, становить істинне втілення сил раси. Їм і лише їм ми зобов'язані прогресом, зробленим в науці, мистецтві, промисловості, одним словом, у всіх галузях цивілізації. Вивчення цивілізацій показує, що насправді тільки дуже незначній групі обраних ми зобов'язані всіма досягненнями й успіхами. Хоча натовп користується цими успіхами, проте він не любить дуже явної переваги над собою, а самі великі мислителі і винахідники дуже часто робилися мучениками. Проте всі покоління, все минуле певної раси розквітають в цих прекрасних геніях, складниках дивовижних квітів старого людського дерева. Вони – справжня слава нації, і кожен з чле-

Наукові концепції
щодо проблеми
«людина – історія»

нів суспільства, до найнижчого, може пишатися ними. Вони не з'являються ні випадково, ні дивом, але являють собою вінець довгого минулого, ніби концентруючи в собі велич свого часу і своєї раси. Сприяти їхній появі та їх розвиткові – значить сприяти розквітові прогресу, яким буде користуватися все людство. Якщо б ми були б засліплені нашими мріями про загальну рівність, то нам довелося б стати першими її жертвами. Рівність можлива тільки на нижчому щаблі. Щоб рівність панувала у світі, потрібно було б применшувати мало-помалу все, що становило цінність певної раси, до рівня того, що в ній є найнижчого. Підняти інтелектуальний рівень останнього з селян до генія якого-небудь Лавуазьє неможливо. Легко знищити таких геніїв, але їх не можна замінити.

Але якщо роль великих людей значна у розвитку цивілізації, то вона, проте, зовсім не така, якою її зазвичай вважають. Їх дія, ще раз повторюю, полягає в синтезі всіх зусиль певної раси; їх відкриття завжди є результатом низки попередніх відкриттів; вони будують будинок з каменю, який повільно обтесували їх предки. Історики, зазвичай дуже однобічні, завжди вважали, що можна написати під кожним винаходом ім'я однієї людини, та пізніше виявляється, що серед великих винаходів, які перетворили світ, таких як книгодрукування, порох, пара, електричний телеграф, немає жодного, щодо якого можна було б сказати, що він створений однією головою. Коли вивчаєш походження подібних відкриттів, то бачиш, що вони народилися з цілого ряду підготовчих зусиль: остаточний винахід є тільки вінець... Парова машина являє собою сукупність цілої низки винаходів, з яких кожен вимагав величезної праці. Грек, будь він у сто разів геніальніший Архімеда, не міг би вигадати локомотива, бо для виконання такого завдання йому треба було б чекати, щоб механіка здійснила успіхи, які потребували двотисячолітніх зусиль.

Хоча, мабуть, політична роль великих державних людей більш незалежна від минулого, але в дійсності вона не більше самостійна, ніж роль великих винахідників... Безсумнівно, вони можуть порушити еволюцію якогось суспільства, але вони не спроможні змінити її перебіг. Геній якого-небудь Кромвелля або Наполеона не в силах виконати подібної справи. Великі завоювальники можуть знищити вогнем і мечем міста, людей і імперії, як дитина може спалити музей, наповнений скарбами мистецтва; але ця руйнівна сила не повинна нас вводити в оману щодо характеру своєї ролі. Вплив великих політичних діячів триває лише до того часу, поки, як Цезар або Рішельє, вони вміють спрямовувати свої зусилля в дусі потреб епохи; справжня причина

їх успіхів передувала їм самим. Двома або трьома століттями раніше Цезарю не вдалося б підпорядкувати велику римську республіку владі монарха, і Рішельє був би безсилий здійснити об'єднання Франції. У політиці справжні великі люди – ті, які передбачають появу потреби, події, підготовлені минулим, і вказують шлях, якого слід триматися. Ніхто, можливо, не бачив цього шляху, але фатальні умови еволюції повинні швидко штовхнути туди народи, долями яких тимчасово керують ці могутні генії. Вони, так само як і великі винахідники, синтезують результати довготривалої праці.

Не варто, однак, заходити дуже далеко з цими аналогіями. Винахідники відіграють важливу роль у розвитку цивілізації, але ніякої безпосередньої ролі – в політичній історії народів. Великі люди, яким ми зобов'язані всіма важливими відкриттями, від плуга до телеграфу, складовим спільних надбань людства, ніколи не мали якостей характеру, необхідних для створення релігії або для завоювання імперії, тобто для помітних змін зовнішнього ходу історії. Мислитель занадто ясно бачить складність проблеми, щоб він міг мати колись дуже глибокі переконання, і занадто мало політичних цілей здаються йому гідними його зусиль, щоб він міг переслідувати хоча б одну з них. Винахідники можуть змінити зовнішній вигляд цивілізації; фанатики з обмеженим розумом, але з енергійним характером і з сильними пристрастями самостійно можуть засновувати релігії, імперії й піднімати маси....

Не можна бути вождем народу, не втілюючи його мрій. Мойсей уособлював собою в очах євреїв прагнення до звільнення, яке таїлося роками в їхніх душах рабів, понівечених єгипетськими бичами. Будда зумів зрозуміти нескінченні лиха свого часу й висловити в релігії потребу любові і жалю, які в епохи загального страждання починали виявлятися у світі. Магомет здійснив об'єднанням релігії політичне об'єднання народу, розділеного на тисячі ворожих племен. Артилерист Наполеон втілював ідеал військової слави, блиску і революційної пропаганди, що складала тоді основні риси народу, який він протягом п'ятнадцяти років водив через всю Європу. Зрештою ідеї, а отже, і ті люди, які їх втілюють і поширюють, керують світом.

Історія нам навіть показує, що найбільш безглузді ідеї завжди сильніше об'єднували людей і відігравали найважливішу роль. В ім'я самих оманливих химер світ до цього часу піддавався найсильнішим потрясінням: цивілізації, що здавалися вічними, руйнувалися і творилися інші. Філософи присвячують часто століття на знищення того, що люди глибокого переконання іноді створюють в один день. Переконані хіба що беруть участь у тих прихованих

силах, які керують світом. Вони викликали найбільш важливі події, записані історією.

Безсумнівно, фанатики поширювали тільки ілюзії, але цими ілюзіями, одночасно страшними, звабливими і порожніми досі жило людство і, без сумніву, буде продовжувати ще жити. Це тільки тіні, проте їх слід поважати. Завдяки їм наші предки отримали надію, і в своїй героїчній і божевільній гонитві за цими тінями вивели нас з первісного варварства і привели до того пункту, де ми знаходимося в даний час. Зі всіх чинників розвитку цивілізацій ілюзії становлять чи не наймогутніший. Ілюзія викликала появу в світі пірамід і вкривала Єгипет протягом п'яти тисяч років кам'яними велетнями. Ілюзія збудувала в середині століття наші гігантські собори і змусила Захід кинутися на Схід для завоювання. У гонитві за ілюзіями засновувалися релігії, які вміли підпорядкувати своїм законам половину людства, ними ж творилися і знищувалися величезні імперії. Не в гонитві за істиною, але швидше в гонитві за брехнею, людство витратило більшу частину своїх зусиль. Химерних цілей воно не в змозі було досягти, але в прагненні їх досягти воно дійшло до прогресу, якого зовсім не сподівалося.

Гюстав Ле Бон.
Психологія народів і мас.

Є різні підходи до питання людини – творця історії.

1. Концепції, які за основу історичного процесу беруть матеріальну діяльність, вважають, що творцями історії є звичайні люди з їхньою повсякденною діяльністю. Зокрема, на цих позиціях стояли економісти кінця XVIII століття. Так, Адам Сміт стверджував: суспільство є трудовим і обмінним союзом. Близькою до такого підходу була також школа анналів. На думку її чільного представника Фернана Броделя, історія – це функціонування структур повсякденності.

2. Теорія «історії – одкровення» зводить історію до пошуку виняткових людей, які завдяки своїм особистим якостям діють в ім'я інших або маніпулюють ними. Так, *Томас Карлейль* у своїй праці «Герої. Вшанування в історії» наголошує: видатні люди – джерело життєвого світла, природної мужності. Т. Карлейль дає класифікацію різних типів героїв: герой як божество, герой як пророк, герой як поет, герой як пастор, проповідник, герой як письменник, герой як вождь.

3. У теорії «розуміючої соціології» історична особа – це індивід, що займає певну соціальну позицію, має певні владні повноваження. Роль таких людей – вплив на долі інших, їх зміну. Засновник цієї теорії німецький соціолог Макс Вебер виділяє:

- традиційну владу – успадкування влади в монархії;
- харизматичну владу (харизма – особливий божественний дар впливу на навколишніх людей);
- формальну владу, коли індивід набуває владу завдяки формальним нормам, чіткій системі, така особа обмежена в часі та можливостях.

Є концепції, які вважають *спільноту* рушієм історії. Це концепції епохи Просвітництва, Нового часу, за якими народ є реальною силою, що здатна творити історію. Народ не є масою, а громадяни – самодостатні суб'єкти, що об'єднані задля реалізації своїх прав. Народ – моральна сила, що усвідомлює загальне благо, від імені якого діє державна влада. У цьому підході, який абсолютизує легітимність інтересів спільноти як критерію історичної справедливості, закладена й велика небезпека, адже від імені всього народу може виступати група, яка й визначає, що є для всіх благом – прикладом може бути якобінський терор.

Серед цих теорій найбільш помітне місце посідають такі.

А) *Марксизм* конкретизує поняття «народ» у теорії класового поділу, розмежовуючи в кожному суспільстві «прогресивні» і «реакційні» класи. Таким чином творчий момент в історії пов'язаний лише з певною частиною суспільства.

Б) Іспанський філософ і соціолог Хосе Ортеґа-і-Ґасет у своїй роботі «Бунт мас» твердить, що основною проблемою історії ХХ століття є повстання мас, маси відіграють у ній негативну роль. На арену виходить людина-маса, на відміну від людини творчої. Індустріалізація і урбанізація виривають людину з її традиційного становища і вона втрачає орієнтири. Їй притаманне легке життя без перепон, відчуття спонукають її до самоствердження, невизнання зовнішніх авторитетів, критики. Ця людина не рахується ні з ким, нав'язуючи свої переконання. Вона не здатна до інновацій, вона – споживач.

В) Французькі дослідники Габріель Тард, Гюстав Ле Бон (*Лебон*) поставили питання виникнення та соціальної ролі натовпу. Натовп – це певна кількість людей, об'єднаних спільними психологічними харак-

теристиками. Це сліпе знаряддя в руках суспільних сил, через вплив якого втрачається індивідуальний контроль поведінки, раціональна мотивація вчинків. Зокрема, Ле Бон (Лебон) одним із перших спробував теоретично обґрунтувати наступ «ери мас» і пов'язати з цим загальний занепад культури. Він уважав, що в силу нерозвиненості вольових якостей та низького інтелектуального рівня великих мас людей ними керують несвідомі інстинкти, особливо тоді, коли людина опиняється в натовпі. Там відбувається зниження рівня інтелекту, падає відповідальність, самостійність, критичність, зникає особистість як така. Він передбачив важливу роль натовпу, а також охарактеризував методи впливу на юрбу, які в подальшому мали своє застосування.

Французький психолог *Серж Московичі* у своїй праці «Вік натовпу» стверджує, що натовп тримається на деперсоналізації, емоційних чинниках. На відміну від Ортеги, він вважає другу половину XX століття періодом лідерів, яких використовують маси для досягнення своїх цілей.

Г) Німецький філософ і соціолог Юрген Габермас висунув свій варіант самоорганізації спільноти як історичного об'єкта, що може виробляти колективні смисли і прямувати до спільної мети через систему комунікативних дій. Найефективніше комунікативна дія виявляється в дискурсі (від лат. *discursus* – міркування, аргумент), який безперервно відбувається в людській спільноті. Дискурс, по-перше, виступає засобом соціалізації, навчання та виховання. По-друге, дискурс, як форма комунікації, втягує людей у дискусію, у рамках якої відбувається розуміння позиції інших, взаємна критика, прийняття чи неприйняття позиції іншого. По-третє, дискурс сприяє досягненню консенсусу між його учасниками. Під час комунікації та вільного дискурсу відбувається виявлення та подолання застарілих основ соціального буття.

Місце і роль людини в історії набувають більшого значення у кризових ситуаціях. Тоді невпевненість у майбутньому посилює інтерес людини до історії, спонукає її до пошуку шляхів виходу з кризи. Будь-яка суспільна кризова ситуація ставить питання: як це відобразиться на житті конкретної людини. Залежно від соціального статусу, фінансового стану, інших чинників вплив людей на історію буде різним. Одні вирішують долю мільйонів людей, глобальні проблеми людства, інші – повсякденні. Таким чином, в історії кожній людині відведена певна

роль з певним колом подій, на які вона може вплинути своїм рішенням. Відповідно історія пов'язана з діяльністю людей, які через історію реалізують свої плани. Відбувається осягнення історії також через призму сприйняття життя й діяльності видатних постатей, які формують «дух нації».

Історичний процес постає у свідомості людини як наслідування та збереження основних тенденцій розвитку, і, беручи з досвіду минулого все найкраще і в той же час осмислюючи прорахунки, помилки та негативні явища, які в ньому відбувалися, людина повинна творити відносно цілісну картину майбутнього.

2.4. Місце і роль особи, маси, публіки, народу в історії

Багатогранність та неоднозначність проблеми місця і ролі людини в історії потребує адекватного, багатостороннього підходу до її дослідження з урахуванням великої кількості причин, які визначають місце і роль особи в той чи інший момент історичного розвитку. Людина – це вільна особистість, яка має права і можливості сама визначати свої життєві цілі, вибирати напрями діяльності, свій добробут і соціальний статус. Вона посідає визначальне місце в історії. Роль особи в історії надзвичайно велика, зокрема видатної особистості. Своїми діями, вчинками людина здатна впливати на перебіг історичних подій. Кожна особа є відповідальною перед історією, і в цьому є елемент ризику, пов'язаний із вирішенням конкретною людиною питань історичного розвитку, бо перебільшення ролі особи може призвести до викривлення розуміння історичного процесу в теорії і до значних деформацій на практиці.

Не менш значущою в історії є діяльність видатних осіб. Треба розрізняти поняття «видатна особа» та «історична особа». На перший погляд, вони видаються тотожними за змістом, але між ними є відмінність. Історична особа завжди є видатною, але видатна особа не завжди є історичною з погляду її ролі в безпосередньому історичному розвитку. Наприклад, великі науковці є видатними особистостями, але результати їхньої діяльності лише опосередковано сприяють історичному

розвитку. Історична особа перетворює історію на безпосередній предмет своєї діяльності й присвячує її розвитку своє життя.

Класичні концепції ролі особистості в історії базувалися на дискусії про те, що визначає роль особистості в історії – розум чи почуття. Але особистість є цілісною істотою. Її вплив залежить не від її сліпих поривів і не від раціональної холоднокровності, а від гармонійного поєднання обох складових. Не випадково у «Філософії історії» Г. Гегель стверджував: «Ніщо велике в історії не здійснювалося без пристрасті», а Оноре де Бальзак писав про великих людей так: «Усі великі люди народжуються у лоні певного століття, але під їхньою оболонкою б'ється вселюдське серце».

Історія – це постійне і наполегливе просування вперед окремих людей. Вони закликають іти слідом. Ті, хто їх чує і розуміє, приєднуються до цього руху. Однак разом з тим історія залишається і просто сукупністю подій.

Державним елітам у цьому процесі руху вперед відводиться визначальна роль. Саме вони можуть трансформувати цінності і за достатньої рішучості та мудрості докорінно змінити хід історії.

Інші дослідники стверджують, що історія здебільшого є результатом хаосу, а не рішень політиків, що скоріше потік подій діє на політиків, ніж вони на нього впливають.

Маси як вирішальний чинник історичних подій.

Публіка як перша стадія перетворення маси на народ

За твердженням К. Ясперса, маси стають вирішальним чинником у подіях, що відбуваються. Окрема людина тепер більш безпорадна, ніж будь-коли, але як частинка маси, що становить «ми», вона ніби набуває сили. Однак ця сила не може виникнути всередині безликої маси. Її пробуджує і спрямовує пропаганда. Масам потрібні лозунги. Їм має бути сказано, чого вони хочуть. Але для сприйняття того, що їм говорять, має бути підготовлений ґрунт. Державний діяч, художник, поет повинен звертатися до сили мас, якщо він хоче здійснювати якийсь вплив. Для діячів важливо те, які цінності вони несуть у маси. А на діячів здійснює зворотню дію те, що вони пробуджують у масах. Вони мають слугувати виразниками волі мас, звичайно, якщо вони не стають диктаторами, які керують масою поневолених людей, людей, за допомогою яких вони й часто приходять до влади.

Історичні герої, стверджував Е. Ренан у своїй відомій лекції «Що таке нація», становлять певний «соціальний капітал», на якому буду-

ється національна ідея і який є ціннішим для стратегічних ідей на майбутнє, аніж спільні звичаї, прикордонні стовпи і самі кордони.

Маса – поняття багатозначне. Під масою розуміють усю сукупність населення, або реакцію й поведінку людей у критичній ситуації, або неповноцінність натовпу, існування якого своєю масованою силою руйнує раціональні схеми поведінки. Також народні маси виступають конкретним, а не абстрактним суб'єктом історії тоді, коли вони диференційовані за принципом соціальної структури та соціальних інтересів.

Масу необхідно відрізнити від народу. Народ структурований, усвідомлює себе у своїх життєвих засадах, у своєму мисленні і традиціях. Маса, навпаки, не структурована, не має самосвідомості, вона позбавлена будь-яких особливих властивостей, традицій, ґрунту. Маса є об'єктом пропаганди і впливу, не має відповідальності й живе на найнижчому рівні свідомості. Маса виникають там, де люди позбавлені свого коріння, ґрунту, де вони стали керованими і взаємозамінними.

Окрема людина уособлює одночасно народ і масу. Однак вона абсолютно по-різному відчуває себе в тому й іншому стані. Якщо ситуація примушує людину бути масою, людина докладаеться всіх зусиль, щоб зберегти зв'язок із народом.

Масу варто відрізнити також і від публіки. Публіка становить першу стадію на шляху перетворення народу на масу. Як тільки народ перестає жити повноцінним життям, черпаючи сили у своєму співтоваристві, виникає більшість, яка становить публіку – вона подібна до маси, але втілює в собі суспільну думку про певні важливі для неї цінності. Там, де є публіка, ще зберігається жива гласність.

Кожна людина як представник конкретної нації повинна намагатися реалізувати її духовність через людські цінності і тим самим ствердити себе, здійснюючи власний підхід до історії. Доля людства, у тому числі й окремої особи, вирішується у відносно конкретні миттєвості, а тому надзвичайно важливі для неї періоди, коли тільки особистість має шанси на зміну історичної реальності на краще.

Людини немає поза суспільством та суспільною історією, але історія також неможлива без людини або тоді, коли вона діє проти людини. Зрозуміло, що людину та історію не можна відірвати одне від одного, але їх протиставлення не є надуманим. В певні часи та за певних обставин люди повинні жертвувати собою задля збереження певних історичних надбань

Історична роль
особистості

або задля того, щоби історія мала продовження. Тобто бувають ситуації, коли історія виявляє себе вищою за окрему людину та її долю. Інколи питання стоїть інакше: або людині буде належати те, що здобує історією, або історія буде деградувати разом із деградуванням людини. Таке взаємне дистанціювання людини та історії засвідчує, що в межах їхнього зв'язку вони несуть на собі різне змістове та смислове навантаження.

Історія постає як конкретна дійсність людини, і в цьому плані вона людину обмежує, вводить у конкретні форми життєдіяльності та в конкретний простір своїх можливих реалізацій. А якщо історія обмежує людину, то це означає, що вона, історія, не використовує всіх можливостей людини, а тому постає у своїй конкретності чимось вузьким від людини. Конкретна єдність суб'єктивних і об'єктивних чинників та факторів людської соціальної діяльності, узята з урахуванням її історичних здобутків і тенденцій, постає як історична доля (або як самовладність історії). Тому, наприклад, ті самі вчинки та дії людей у різні історичні часи можуть мати зовсім різні наслідки. Звичайно, при цьому не можна забувати того, що історична діяльність має своїм джерелом людину і космос у їхній взаємодії, і тому не можна відривати історію ні від природи, ні від людини. Але так само не можна їх ототожнювати; фактично, історія – це сфера людського самовипробовування.

Щиру радість приносить людині можливість захоплюватися ким-небудь; ніщо так не піднімає людину – хоча б на короткий час – над усіма дріб'язковими умовностями, як щире захоплення.

Я думаю, що повага до героїв, яка в різні епохи виявляється в різний спосіб, є душею суспільних відносин між людьми і що спосіб вираження цього – повага – служить істинним масштабом для оцінки ступеня нормальності або ненормальності пануючих у світі відносин.

Багатство світу полягає саме в оригінальних людях. Завдяки їм та їх творінням світ є світом, а не пустелею. Спогади про людей та історію їхнього життя – вираження його сили, його священна власність на вічні часи, що підтримує його і, наскільки можливо, допомагає йому пробиватися вперед крізь незвідану ще глибину.

Я передбачаю, що світ знову стане щирим, стане світом віруючих людей, буде повний героїчних діянь, буде повний героїчного духу. Тоді, і тільки тоді, він зробиться переможним світом.

Але що нам до світу і його перемог? Ми, люди, занадто багато говоримо про нього. Нехай кожен з нас віддасть світ самому собі; хіба кожному з нас дано особисте життя? Життя – коротке, дуже короткий час між двома вічностями; іншої можливості у нас немає.

Томас Карлейль.

Герої, пошанування героїв та героїчне в історії.

Чи здатна будь-яка особистість стати вагомим самостійним чинником, що змінює суспільство, епоху, панівні погляди залежно від свого розуміння, чи вона лише реалізує закладене на попередніх етапах розвитку і що неминуче має проявитися? Чи змінився б хід історії в деяких випадках, якби не було тієї чи іншої особистості чи якби вона, особистість, з'явилася не в потрібний час?

До факторів, що визначають історичну роль особистості, відносять вплив усіх типових причин, що визначають роль особистості. Їх можна визначити одним терміном – «фактор ситуації». Він складається:

- а) з особливостей середовища, в якому діє особистість (суспільний лад, традиції, завдання тощо);
- б) стану, в якому перебуває в певний момент суспільство;
- в) особливостей формаційного часу;
- г) близькості суспільства до «генеральної лінії» історії, що збільшує або зменшує можливість впливати на суспільство та історичний процес загалом;
- г) сприятливості моменту для дій;
- д) особливостей самої особистості, потреби моменту і обставин;
- е) наявності конкурентних діячів.

Вплив і прояви факторів у різних випадках можуть бути неоднаковими. Роль особистості обернено пропорційна стабільності і міцності суспільства. У спокійну, стійку, консервативну епоху роль політиків зазвичай порівняно невелика. Інша ситуація, коли країна стоїть на порозі соціально-політичних змін, радикальних перетворень.

Місце і роль особистості в історії набувають більшого значення у кризових ситуаціях. Сприймання людиною кризових ситуацій та їхнього сенсу зумовлене потребою конкретного індивіда постійно розв'язувати власні життєві проблеми, які виникали в контексті його повсякденного існування. Виявляючись у соціально-економічному та

політичному житті, кризові ситуації своєрідно відбиваються й на духовному стані особи, яка активно реагує вже на перші симптоми цього неблагополуччя. У кризових ситуаціях невпевненість у майбутньому посилює інтерес людини до історії, спонукає її до пошуків шляхів виходу з кризи. Будь-яка суспільна кризова ситуація, чи то революція, війна, чи економічний занепад або нестабільність політичної системи, перш за все викликають питання: як це вплине на життя конкретної людини?

2.5. Історія пам'яті: пам'ять нації, культурна пам'ять, пам'ять і простір

Історія пам'яті
як засіб
для творення власної
ідентичності

У 1920–1930-х роках бере початок теорія історичної пам'яті, засновником якої вважається французький соціолог Моріс Альбвакс. Він писав: «Найчастіше я згадую про щось тому, що до цього спонукають мене інші, що їх пам'ять допомагає моїй пам'яті, а моя пам'ять спирається на їх пам'ять». Пам'ять формується в неоднорідному, фрагментарному просторі суспільства, що склався історично. При цьому пам'ять про минуле і формується, і деформується одночасно, а науки про суспільство мають брати до уваги цей подвійний процес – як мінімум роблячи поправку на його деформівний вплив.

У такому сенсі виходить, що існує колективна пам'ять і індивідуальні рамки пам'яті, а наше індивідуальне мислення й сприйняття здатні до спогаду настільки, наскільки вони укладаються в ці рамки пам'яті та беруть участь у цій пам'яті. На думку М. Альбвакса, історія починається там, де пам'ять закінчується. А отже, для вченого історія – це не різновид офіційної пам'яті, не репрезентація минулого, санкціонована авторитетом науки.

Історія пам'яті як напрям історичних досліджень виник у середині 1950-х років у Німеччині, набуває популярності на зламі 1970–1980-х. На сьогодні виробилося кілька напрямів у вивченні «історії пам'яті»: «пам'ять нації», «пам'ять і простір», «пам'ять класів».

Історія пам'яті постає як явище, акт, за допомогою якого суспільство творить власну ідентичність, постійно її уточнює й актуалізує. Надзвичайно важливим і актуальним є збереження історичної пам'яті наро-

ду як шляху до цивілізованого поступу держави. Тут суспільство зазвичай зіштовхується із «війнами пам'яті», які часто впливають на сучасну політику і майбутній розвиток держави. Формування власного погляду на свою історію та її провідних діячів стає важливим елементом самоідентифікації народу, ствердження незалежної держави. Цей процес іноді супроводжується забуттям одних спогадів та актуалізацією інших.

Згідно з Іваном Павлом II, пам'ять і забуття – дві важливі сили, що протистоять одна одній, які діють як у людині, так і в людській спільноті. Історична пам'ять тісно пов'язана з ідентичністю. У суспільстві пам'ять народу часто-густо стирається або спотворюється – щоб люди не мали ким пишатися, не мали з ким себе ідентифікувати. Це поширений прийом, що застосовується щодо народів окупованих і впокорених територій. Відбувається підміна справжніх історичних цінностей, пам'яті за допомогою маніпуляцій інформацією через контрольовані та доступні інформаційні ресурси, які можуть сформувати «ідентичності» на тлі фальшивих цінностей минулого і сучасного. Відбувається «розмивання» власної ідентичності, «добровільне» забуття і брак чіткої позиції щодо минулого.

Однією з найхарактерніших ознак суспільної пам'яті є те, що вона міфічна за означенням. Під міфами розуміємо набір тих архетипних знаків і символів, які слугують ніби емоційно навантаженими дороговказами в цьому світі.

Оскільки суспільна пам'ять міфологізована, то її функціонування залежить не так від того, що ми пам'ятаємо, як від того, що ми забуваємо, а точніше від того, що ми погоджуємося забути. Тут стикаємося ще з таким поняттям, як «добровільне забуття». Відомий французький історик Ернест Ренан у лекції «Що таке нація?» 1882 року стверджував: «Забування, а я би навіть сказав неправильне розуміння історії, є підставою умовою формування нації». Вважається, що народи «добровільно забувають» або коригують свою історію задля досягнення вищих цілей. З цією метою відбувається й ідеалізація певних історичних подій, постатей.

Іван Павло II у своїй книзі «Пам'ять та ідентичність. Бесіди на зламі століть» спиняється на темі ідентичності. Він стверджує, «що найкращим внеском країн у творення єдиної Європи є захист, збереження власної ідентичності». Він добре розуміє, що сьогодні багатьом країнам

загрожує небезпека «затьмарення» і навіть втрати їхньої ідентичності і що боротьба за її збереження дуже часто є боротьбою за виживання народу як такого. Особливо актуальними є проблеми ідентичності для тих країн, які остаточно не визначилися з власною тотожністю та ідентичністю й вагаються між Сходом і Заходом, між минулим і майбутнім, між гіркою правдою сьогодення і солодкою брехнею вчорашнього.

Які можна поробити висновки з багатства, різноманітності і своєрідності українців? Висновки ці, річ ясна, мали б дати щось практичне для будуччини. Це мало б бути щось, може, таке, що «направляє», «проорокує» чи хоч творить атмосферу пересади.

Може, єдиною формулою було б: будь приготовлений до власної історії!

Історія дає передусім можливість зрозуміння власного характеру: як же ж можна хоч найменшу дрібницю відкинути в ній, не стараючись навіть зрозуміти її?

Батько сучасних істориків України Михайло Грушевський висловив розуміння історії, близьке до сучасного. В своїм вступнім викладі у Львові (дня 12. X. 1894) він зазначив, що хоче зрозуміти в історії «стан економічний, культурний, духовний цієї маси українців, їх пригоди, їх бажання й ідеали». Отже, й для нього, що, може, не вмів підійти до тієї «маси українців» як організму, все ж найважливішим було те, що висловлює пригоди, бажання й ідеали – характер раси.

Одність історії як вислів характеру – це в сучасних європейських країнах нормальна річ. Але коли для здобуття одности з недавньою історією не треба посередників, то для одности з давніми віками треба істориків із суцільними переживаннями історії. Тоді виростає велика історія. Лишень треба визволитись. Треба визволитись від змови істориків. Легко на війні вогнем бити в позиції ворога, тяжче вгадувати чужі пропагандистські й провокаторські посуви в українським житті. Всі властивості раси, всі прикмети терену і всі генеральні ідеї, однак, мають щось, що не є формулкою, але є тривале, не є дефініцією, але завжди зостанеться важливим у практиці і, врешті, є цілком українське. Ті поняття є прості, але вони є певні, вони є важливі, вони були відвіку. Це – великі заповіді української раси. Вони лишень можуть дати одність будуччини, в оперті на одности організації і одности історії.

Юрій Липа.

Призначення України.

Історична пам'ять відіграє важливу роль у процесі формування національної ідентичності, оскільки уявлення про минуле посідають ключове місце у структурі ідентичності. Дійсна ідентичність може формуватися тільки на тлі дійсних значущих цінностей людського життя – батьківщини, історії, традицій, верховенства закону, загалом – на тлі власної культури.

Від наявності історичної пам'яті у народу залежить прагнення до власного політичного визначення. Суспільство, яке отримує повну інформацію про своє минуле, стає на шлях самоствердження, і, навпаки, якщо його цього позбавлено, воно, на думку Я. Грицака, «втрачає панування над власною поведінкою».

Тому основою політики поневолення і панування є коригування історичної пам'яті, аж до невпізнання, формування, за висловом Я. Грицака, так званої «короткої пам'яті», тої, яка була вигідна правлячій владі. Як приклад, підхід до вивчення історії в СРСР – переважний обсяг інформації з історії України, чи то пак Української РСР, припадав саме на період радянський, який всіляко деталізувався.

Найбільша біда України сьогодні – відсутність спільного українського погляду, історичної пам'яті про своє минуле, з якого би формувалися впевнені кроки у майбутнє. Україна та її народ протягом новітньої доби – радянського панування та з часу відновлення незалежності України 1991 року були штучно розділені на схід і захід, «східняків-москалів» і «бандерівців». У кожній частини народу України була своя історія, свої герої, часто суперечливі, інколи – непримиренні вороги.

Війни історичної пам'яті – явище нерідкісне. Особливо вони тривалі й запеклі в суспільствах, які щойно здобули незалежність, а особливо по десятиліттях панування авторитарного режиму. Кожний такий режим неминуче ділить суспільство на тих, хто його підтримував, і тих, хто був його жертвами. І ще – сформувалося певне неписане правило: чим віддаленіша від нас історична подія чи постать, тим більше однастайності щодо її оцінки спостерігається серед мешканців різних регіонів. Скажімо, більш-менш рівним і однаковим є сприйняття діяльності гетьмана Богдана Хмельницького (1595–1657) та ставлення до нього серед жителів України, аніж до провідника Організації українських націоналістів Степана Бандери (1909–1959), чия постать викликала донедавна запеклі суперечки та дискусії.

Останні події в Україні – Революція гідності, військові дії на сході України призвели до зростання активності громадянського суспільства та громадян держави загалом. На перше місце виходять ті ще в недавньому минулому суперечливі постаті, які були активними учасниками, провідниками та ідеологами боротьби за державну самостійність України у 1930–1950-х роках, – С. Бандера, Р. Шухевич, а тепер стали символами й уособленням боротьби за збереження її суверенітету і територіальної цілісності на сучасному етапі. Є вже влучний вислів: «Те, ким ми є, залежить від того, що ми пам'ятаємо про себе». І, на жаль, дуже часто народи пам'ятають про себе мало або у викривленому руслі уявляють свою історію. Через те складно і важко відбувається самоідентифікація народу.

Завдання будь-якої історичної концепції – сприяти усвідомленню сучасної епохи, показати людям місце в ній. Стосовно України йдеться про вироблення і представлення такого варіанта минулого, який надасть їй можливості для розвитку, а не буде приводом для постійних суперечок, сварок, конфліктів. Скидається на те, що процес зрушився з мертвої точки, протиріччя в цьому плані зменшуються. Кожне нове покоління хоче мати свою історію, своїх героїв, і це, безумовно, добре, бо свідчить про рух уперед, поступ у розвитку суспільства, за умови, що ці герої – «позитивні» з погляду націє- та державотворення. Вони скоріше прагнуть «творити» історію, аніж постійно на неї оглядатися, і це те, що об'єднає більшість громадян, незалежно від регіональних поділів та політичних уподобань.

Минуле зберігається в людській пам'яті уривками, майбутнє – невідоме, примарне. Лише теперішнє мало б бути ясным, зрозумілим, бо людство перебуває в ньому. Однак саме воно, теперішнє, залишається неприступним, бо зрозумілим воно було б за умови повного знання минулого, яке слугує йому основою, і майбутнього, яке приховує в собі минуле. Людство прагне до усвідомлення ситуації нашого часу. Однак ця ситуація має приховані можливості, які стають зрозумілими лише після свого втілення.

Найбільший оптимізм європейської історії в тому, що Європа – як концепція і цивілізація – увесь час стояла перед великими кризами, проте сприймала ці кризи не як поразки чи крах, а як виклики, які можна і треба долати. Лише в масштабі світової історії стає зрозумілим, які

глибокі зміни, підготовлені протягом двох останніх століть, відбулися в наш час; зміни, які за своїми наслідками незрівнянні ні з чим, що нам відомо з історії минулих п'яти тисячоліть.

2.6. Історія як шлях до надісторичного, як «вічне сьогодні»

Карл Ясперс стверджував: фундаментальні властивості людини, які склалися за доісторичної доби, невідворотно притаманні нашій природі, отже, по суті, ми ніколи не перестаємо бути людьми кам'яної доби.

Однак історія може стати також проривом обмежень, які навіть в образі безмежних нещастя у цілому ведуть до того, що людина здобуде нові, досі невідомі можливості.

Історія перетворила людину на істоту, яка прагне вийти за свої межі, а отже, і за межі історії, до основи буття, точки, яка підноситься над історією як її початок. *Людина виходить поза межі історії, коли звертається до природи; до вічних, позаісторичних істин наукового знання; до історичності світобудови в цілому; до найвищих витворів людського генію. Нарешті, ми виходимо за межі історії, коли осягаємо безумовність своєї відповідальності та вибору свого місця у світі. Чому ми називаємо це виходом за межі історії? Куди ми виходимо з історії? Ми виходимо з процесу, в якому все постійно виникає, зникає, змінюється (бо це і є історія), до того, що є і залишається незмінним скрізь і завжди – до вічних цінностей нашого буття.*

Історія стає шляхом до надісторичного – її велич, надихаючи нас, пов'язує зі сферою, яка підноситься над історією. Таким чином, смисл і призначення історії – вивести людину поза свої межі. Однак у цьому рухові людини до трансцендентних основ буття немає шляху “в обхід” історії, він пролягає лише через історію. Історія нас до певної міри обмежує, але вона, за висловом історика й публіциста Я. Грицака, не є в'язницею. Історія, минуле може виступати стримувальним, обмежувальним фактором для розвитку в сучасному і майбутньому. Але країна, маючи вибір, може «перескочити» через ці обмеження і таким чином подолати історію. Не всім це вдається. Ті суспільства, країни, держави, що «перескочили», – розвиваються, інші – регресують.

На думку Я. Грицака, історія інколи буває «токсичною», коли йдеться про неправильне її застосування. Вчений наголошує, що наслідком неправильного застосування історії є поразки, а головна причина поразок криється в неправильному думанні про історію.

Насправді історія залишає великий простір для змін. Зміна цінностей у суспільстві впливає на зміну способу думання про історію. Подолання історії якраз і лежить у рамках зміни цінностей. Від суспільства та від еліти залежить, який шлях вони оберуть. Хто не хоче цих змін, користуються історією як виправданням, нічого не роблячи для майбутнього.

Історичний погляд створює конструкцію, яка визначає рушійні засади нашого розуміння людського існування. Картина історії стає чинником наших прагнень. Те, як ми розуміємо історію, визначає межі наших можливостей, допомагає нам розкрити сенс речей або породжує спокусу, що відвертає нас від дійсності. В історичній свідомості, за всієї її достовірної об'єктивності, аж ніяк не байдужим є її зміст, вона є моментом нашого життя. Коли її використовують з метою пропаганди, вона справляє враження суцільної брехні про історію. Це вимагає від нас максимальної відповідальності у розв'язанні завдання осмислення історії як цілісності.

Ми можемо по-різному ставитися до нашого історичного ґрунту: можна вбачати в ньому велич, таку втішну для наших сердець. У тому, що відбулося, що визначало наше становлення, що править для нас за взірць, ми черпаємо сили. Для нас не так важливо, коли саме жила велика людина. Все перебуває нібито в одній, позачасовій площині існуючого. За такого бачення історичну минувшину ми сприймаємо як щось нині наявне в нашому житті.

Проте минуле в його величі можна також розуміти як часову послідовність історичних явищ. Тоді ми запитуємо, коли і де відбулися ці явища. Цілісність покровоко сповнює безодню часу. Час розчленований. Не все було завжди, кожній добі притаманна своя велич. У значимому минулому траплялися злети й падіння. Бувають спокійні епохи, які породжують те, що, здається, існуватиме завжди, й несуть на собі відбиток одвічного. Бувають також поворотні епохи, які у своїй завершеності начебто зачіпають самісінькі глибини людського існування.

Насамперед, завдяки чому ж існує історія? Завдяки тому, що людина є скінченною, недовершеною й незавершеною істотою, позаяк перетворюва-

на з часом людина мусить пізнавати вічне і може сягати цього тільки таким чином. Незавершеність людини та її історичність – одне й те саме. Межами людини зумовлені її можливості: на Землі не може бути ідеального стану. Не має правильної світобудови. Не існує довершеної людини. Остаточні установлені стани можливі лишень як повернення до природного плину подій. Усе мусить безперервно змінюватися, оскільки в історії постійно наявна незавершеність. Сама по собі історія неспроможна бути завершеною. Вона може наблизитися до кінця тільки через внутрішню недосконалість або космічну катастрофу...

Історичний процес може перерватися через забуття, через втрату історичного надбання. Навіть майже неусвідомлювана усталеність способу життя й мислення, породжувана безсумнівною вірою, яка повсякденно формується усією сукупністю суспільних умов і нібито закорінена в глибинах нашого існування, – навіть ця сталість втрачає свою непохитність, коли даються взнаки зміни суспільного стану. Внаслідок цього переривається зв'язок повсякденності з традицією, руйнується історично усталений етос, усталені форми життя зазнають розпаду й утверджується суцільна невпевненість. Коротше кажучи, ми є людьми не завдяки спадковості, а через традицію. Успадковане людиною є практично непорушним, проте традицію можна втратити абсолютно.

Карл Ясперс.

Смисл і призначення історії.

Історія має значення для майбутнього розвитку. На думку К. Ясперса, історія для майбутнього фактично безконечна, як минуле вона – відкритий для інтерпретацій світ смислових відносин, які інколи нібито зливаються в загальному смисловому потоці. Однак для самої історії перспектива часу залишається довгою і тривалою історією людства на планеті Земля. У цій перспективі кожна людина повинна поставити собі питання: яке місце вона там займе, заради чого вона буде жити й діяти, що залишить по собі? Тож насправді має значення не те, яке було минуле, а те, що ми думаємо про нього, бо від нашої думки про минуле великою мірою залежить наше майбутнє. Історична самосвідомість людини – умова її власного історичного буття.

Сьогоднішня твориться на основі історичного минулого, вплив якого ми відчуваємо на собі, паростки якого ми, приймаючи чи відкидаючи,

вважаємо своїми. Хоч би що ми намагалися зробити, історія завжди тут, поряд із нами. Нам потрібно повернутися до неї. Нині, на думку французького інтелектуала і публіциста Паскаля Брюкнера, існує вагання між прагненням усе покинути і прагненням миттєво посісти місце у сучасному історичному процесі.

Головним результатом накопиченого минулого є не лише спосіб його осмислення, інтерпретації історичних подій, які, власне, і представляють писану історію, а «подолання історії» – новий спосіб думання про неї, спрямований на прийняття її суспільством. Лише історія людства загалом може дати масштаб для осмислення того, що відбувається сьогодні. Історія не лише дає пізнання та знання про те, як жили, почували, думали предки, а й підказує, як жити людям, ким є або ким можуть стати в історії.

Історія відкрита в минуле і майбутнє, її не можна обмежити ні з одного, ні з другого боку. Майбутнє невідоме, це сфера безмежних можливостей. А шлях у майбутнє, як відомо, завжди лежить через минуле.

Історія є не стільки завершеним минулим, скільки простежуванням струменів, які ще проявляться в майбутньому. Лишень уміймо їх розпізнавати.

Питання для самоконтролю

1. Зміст і значення понять «монументальна історія», «антикварна історія», «критична історія».
2. Схема світової історії за К. Ясперсом.
3. Визначення і порівняння понять «історія» і «доісторія».
4. Еволюція терміна «етнос», різні підходи до його трактування та визначення.
5. Нація як неповторність, що вона дає собі та людству загалом. Складові творення нації.
6. Початки трактування історії як науки про людину.
7. Головні наукові концепції щодо формування позиції «людина – історія».
8. Аналіз у порівнянні і зіставленні «маси – публіка – народ – нація».
9. Фактори, що формують і визначають історичну роль особистості.

10. Єдність (одність) історії проти «багатьох» історій. «Війни пам'яті»: необхідність чи неминучість, можливість їх уникнення.
11. Проблема історичної пам'яті в Україні.
12. Сенс історії пам'яті як засобу до творення власної ідентичності.

Словничок основних термінів і понять

Антропогенез – вчення про походження людини; процес формування фізичного типу людини, розвитку людського суспільства.

Еволюція – поступові зміни в соціальному житті, у природі, які не торкаються зміни основ циклів, в яких вони відбуваються.

Етногенез – процес утворення етнічної спільності, походження народів на базі різних етнічних компонент. Етногенез включає як початкові етапи виникнення якого-небудь народу, так і подальше формування його етнографічних, лінгвістичних і антропологічних особливостей.

Етнос – історично сформована на визначеній території стійка сукупність людей, що має єдину мову, загальні риси і стійкі особливості культури та психології. Етнос характеризується окремою етнічною територією (батьківщиною), своєю мовою, культурою, власною самосвідомістю, характером, специфічними нормами господарського життя.

Історична особа – поняття, яке визначає характеристику особистості, сенс життя і практична діяльність якої спрямовані на розвиток історичного процесу.

Історична пам'ять – сукупність донаукових, наукових, квазінаукових і ненаукових знань та масових уявлень соціуму про спільне минуле; здатність людської свідомості відтворювати минуле. Ключовою функцією історичної пам'яті є передача досвіду та знань про минуле як основи самоідентифікації. Без історичної пам'яті неможливе відтворення історії суспільства. Пам'ять, свідомість, історія взаємозумовлені і взаємозалежні.

Історичний процес – сукупність подій, станів, змін, яка має певну цілісність і спрямованість; виникає як низка станів соціального організму, що перебуває в розвитку, які послідовно змінюють один одного – історичних станів. Незалежність становлення, існування і розвитку соціальних організмів від волі і свідомості людей, які утворюють їх, зумовлює об'єктивність історичного процесу.

Народ – багатопланове поняття, яке може мати такі значення: населення держави, мешканці країни; громадсько-політична сила, на яку опирається офіційна влада у країні; форма національної та етнічної єдності (нація, народність, іноді плем'я); люди назагал, переважно у великій кількості. Найчастіше цей термін вживають як синонім до «етносу».

Нація – полісемантичне (багатозначне) поняття, що застосовується для характеристики великих соціокультурних спільнот. Є два основні значення терміна: політична нація (нація-держава) – сукупність політично суб'єктивних громадян, що здійснюють колективні національні інтереси через механізм власної політичної організації – національної держави; етнічна спільнота (етнос) – спільнота, яка має спільне історичне походження, з єдиною мовою і самосвідомістю (особистим відчуттям «національної ідентичності» і колективним усвідомленням своєї єдності та відмінності від інших), власною державністю або прагненням до її створення.

Публіка – сукупність людей, що є об'єктом дії мистецтва, літератури, пропаганди, реклами, розважальних та просвітніх заходів.

Революція – фундаментальна структурна зміна природної, соціальної, політичної чи економічної системи, яка зазвичай відбувається раптово або протягом відносно короткого часу. Революція може бути як насильницькою, так і мирною.

Роль особи в історії – збіг особистісного сенсу життя з фундаментальним сенсом історії, суб'єктивної свободи й об'єктивної необхідності

Сенс історії – синтетична категорія, що охоплює історичний процес і його пізнання, історичну свідомість, історичну пам'ять, пов'язана з вивченням об'єктивного змісту історичного прогресу – спрямованості його реалізації, гуманізації суспільних відносин, з історичним пізнанням та історичною свідомістю. Сенс історії допускає єдність суб'єктивного й об'єктивного в історичному процесі, минулого і сучасного.

Спрямованість історичного процесу – виявлення характеру історичного стану, його змін, що дозволяє, з одного боку, фіксувати наявність самого історичного процесу в його цілісності, а з другого – формує можливість адекватного відображення того або іншого явища, що мало місце в минулому різними формами суспільної свідомості.

Філософія історії – напрям у філософії, який досліджує фундаментальні закономірності історичного процесу в його всесвітньому масштабі та їх соціальні, політичні, економічні, культурні похідні.

Дискусійні питання, завдання для інтерактивного вивчення

1. Охарактеризуйте і проаналізуйте головні підходи до розуміння змісту і спрямованості історичного процесу.
2. Історія як засіб «себе передумати, переідентифікувати».
3. Яким є трактування розуміння історії як науки у її співвідношенні до людини?
4. Чи має, на вашу думку, історія якийсь сенс? Якщо має, то в чому він?
5. Якими є позиції щодо ставлення до проблеми «людина – історія»? Яка з них, на вашу думку, є найбільш вірогідною?
6. Охарактеризуйте трактування «видатні люди» за Т. Карлейлем.
7. Поміркуйте, чому у кризових періодах особливо зростає роль людини в історії. Проілюструйте прикладами з вітчизняної історії.
8. Яким чином маса, публіка, народ можуть вплинути на хід історії?
9. Проаналізуйте історію через перспективу часу (історія для майбутнього).
10. У чому полягає необхідність переосмислення, «подолання» історії?

Розділ 3

ЛЮДИНОВИМІРНІСТЬ СУЧАСНОЇ ЕКОНОМІКИ

План викладу

- 3.1. Сутність і взаємозв'язок економічного зростання і людського розвитку
- 3.2. Людський розвиток як новітній вимір соціально-економічного процесу
- 3.3. Гуманістичний аспект людського розвитку
- 3.4. Роль і значення людини в адміністративно-командній економіці України радянського періоду, у трансформаційний та сучасний періоди

**DOUBLE
GULP**

STARBUCKS

ACCENT
NE
15 B

3.1. Сутність і взаємозв'язок економічного зростання і людського розвитку

Прагнучи стати рівноправним партнером Європи, Україна проголошує принцип економічного розвитку, спрямованого на людину. При цьому ключовим питанням є не економіка сама по собі, а її соціально-гуманістична складова, а саме: національний дохід розподіляється справедливо, різниця в доходах багатих і бідних не перевищує допустимого порогу, видатки державного бюджету спрямовуються на високий рівень соціального захисту всіх, хто його потребує, наявність якісних і безпечних доріг, безкоштовна якісна медицина і освіта, нарешті – чесна, відкрита і «прозора» робота всіх інституцій держави: від уряду та парламенту до поліції та судів.

Разом з тим зростання доходів розглядається як один з основних засобів, що сприяють розширенню можливостей людини та підвищенню рівня її добробуту. Крім того, що Україна займає нижчі рейтинги в Європі в сегментах соціально-економічного розвитку, нинішнє економічне зростання в нашій країні є неприпустимо повільним або відсутнє взагалі. Для наближення до європейських стандартів необхідно вийти на нові рубежі в низці ключових сфер інституційного середовища: державне управління, ліквідація корупції, охорона здоров'я, освіта, інфраструктура, доступ до ринків. Одночасно необхідно здійснювати соціально-економічну політику, спрямовану на взаємозв'язок між економічним зростанням і зменшенням сьогоднішньої бідності більшості населення.

Успішна життєздатність людських спільнот, їхній розвиток у минулому і в нинішніх умовах трансформації глобальної економіки та переходу до інформаційного суспільства безпосередньо пов'язані з актуалізацією значущості й ролі людського фактора, зі всебічним розвитком людини та пошуком індикаторів, що забезпечують розвиток людського потенціалу та можливість позитивних відтворювальних процесів.

Оскільки дослідження різноманітних аспектів розвитку людини як соціально-економічного явища є багатостороннім процесом, то у вітчизняній і зарубіжній науковій літературі запропоновано чимало теорій, концепцій і моделей, які мають на меті сформувати інтегральні,

Сутність
людиновимірності
економіки з погляду
економічного
зростання

узагальнені уявлення про людину, що, з одного боку, розглядають людські здібності в контексті господарської і суспільної практики, а з другого – дозволяють відобразити бачення про самоцінність людини як найвищу цивілізаційну мету. Підтвердженням цього є той факт, що наприкінці минулого сторіччя та з початку нинішнього економісти виявили підвищену увагу до процесів вимірювання економічного розвитку в аспекті його впливу на стан життя людини. Це знайшло своє відображення у програмних та аналітичних документах міжнародних організацій, що підпорядковані ООН і Світовому банку, а Програма розвитку ООН (ПРООН), починаючи з 1990 року, опрацьовує спеціальні доповіді про людський розвиток. Запропоновані ПРООН методики вимірювання людського розвитку дозволяють здійснити порівняльний аналіз результатів соціально-економічної політики як окремих країн, так і регіональних об'єднань.

Якщо уявити собі економічний розвиток як сходи, сходинки яких є кроками по дорозі до економічного добробуту, то приблизно один мільярд людей на всій земній кулі – шоста частина людства – живе так само, як малавійці: страждаючи від голоду і хвороб, вони настільки знедолені, що не в змозі піднятися навіть на першу сходинку економічного розвитку. Ці люди – «бідні з бідних», «найубогіші» жителі нашої планети. Усі вони живуть в країнах, що розвиваються (у розвинених країнах теж є бідність, але це не крайня убогість). Зрозуміло, не всі з цього мільярда людей сьогодні помирають, але всі вони ведуть повсякденну боротьбу за виживання. Серйозна посуха або повінь, важка хвороба або падіння цін на світовому ринку на культури, які вони вирощують на продаж, майже неминуче обернуться для них надзвичайними стражданнями, а може, і смертю. Вони не в змозі заробити більше ніж кілька пенні на день.

На кілька східців вище по сходах економічного розвитку стоять успішніші країни бідного світу; перед їхніми жителями, що нараховують приблизно 1,5 мільярда осіб, постають ті самі проблеми, що й перед молодими жінками у Бангладеш. Ці люди належать до числа «бідних». Вони заробляють трохи більше понад те, що їм необхідно для виживання. Хоча виживання їм практично забезпечене, у своїх містах і селах вони насилу зводять кінці з кінцями. Смерть не стукає їм у двері, але хронічні фінансові труднощі, і відсутність таких елементарних зручностей, як чиста питна вода і справні туалети, є

невід'ємною частиною їхнього побуту. Люди, що живуть у крайній убогості (близько 1 мільярда) і в бідності (ще 1,5 мільярда), разом становлять приблизно 40% людства. Ще 2,5 мільярда чоловік, включаючи індійців, що працюють в ІТ-сфері, перебувають ще на кілька сходинок вище, у світі із середніми доходами. Проте ці сім'ї зі середніми доходами, поза сумнівом, не зможуть бути визнані середнім класом за стандартами багатих країн. Їхній дохід може становити кілька тисяч доларів на рік. Більшість із них живе в містах. Вони у змозі забезпечити собі досить комфортабельні умови проживання – можливо, навіть квартиру з водопроводом. Вони можуть придбати скутер, а іноді навіть автомобіль. Вони пристойно одягаються, а їхні діти ходять до школи. Їм доступне нормальне харчування, а деякі з них навіть страждають синдромом багатих країн – пристрастю до нездорового фастфуду.

Ще вище на сходах розвитку ми бачимо останній мільярд людей, що живуть у багатому світі, – приблизно шосту частину всіх мешканців Землі. Ці заможні сім'ї включають не лише близько мільярда людей із багатих країн, а й усе більше число людей із країн зі середнім доходом.

Проте найбільшою трагедією нашого часу є те, що шоста частина людства не в змозі піднятися навіть на першу сходинку сходів розвитку. Величезне число людей, що живуть за межею бідності, не може вирватися з лещат убогості, матеріальних поневірянь. Цього їм не дають зробити хвороби, фізична ізоляція, важкий клімат, деградація довкілля і крайня убогість сама по собі. Незважаючи на можливість вжиття заходів, що підвищують їхні шанси на виживання, – чи йдеться про нові сільськогосподарські методи, найважливіші ліки або хоч би протимоскітні сітки, що сповільнюють поширення малярії, – у цих сімей і урядів їхніх країн просто немає фінансових коштів, необхідних для відповідних інвестицій. Бідняки світу знають про сходи розвитку: їх зачаровують образи багатства на іншій половині земної кулі. Але вони не здатні піднятися на першу сходинку і тому не можуть навіть почати виходити з трясовини бідності.

Джефрі Сакс.

Кінець бідності. Економічні можливості нашого часу.

Якщо до процесів глобалізації і постіндустріалізації економік продуктивні здібності людини розглядалося й оцінювалося як один із кількісних факторів суспільного виробництва і ключове завдання в економічній сфері полягало в тому, щоб оптимізувати у виробничій діяль-

ності працю, основний і оборотний капітал, то із середини 1980-х років в аналіз економічного зростання було введено поняття «людський фактор», який має такі людиновимірні чинники:

- долучення до економічного аналізу «позаекономічних» (нематеріальних) якостей людини;
- дослідження людського фактора в економіці також у демографічному, психологічному, інтелектуальному та інших аспектах;
- характеристика людини як складової економічного механізму та безпосереднього засобу досягнення економічних цілей;
- сприйняття людини в економічній сфері з огляду на ідеї та концептуальні установки, які визнають, насамперед, цінність людини як особистості;
- право людини на свободу, щастя, всебічний розвиток і вичерпне виявлення своїх здібностей;
- задоволення матеріальних і духовних потреб людини як критерій оцінки ефективності економічних інститутів;
- принципи справедливості й гуманності як бажана норма соціально-економічних відносин між людьми.

Отже, концепція людиновимірності економіки являє собою аналіз, створення умов та визначення перспектив ефективного і сталого економічного зростання з одночасним розширенням можливостей людини щодо реалізації її економічних, соціальних і політичних прав і свобод, задоволення духовних і матеріальних потреб нинішніх і прийдешніх поколінь.

Відмінності
та чинники
взаємовпливів
економічного
розвитку і зростання
економіки у площині
людиновимірності

Водночас треба визнати, що саме економічне зростання є однією з ключових цілей економічної політики, яке створює можливості для більш повної реалізації економічних цілей і переходу на наступний щабель соціально-економічного розвитку.

Під економічним зростанням розуміють збільшення обсягів виробництва товарів і послуг або, іншими словами, створення у країні можливостей і забезпечення позитивної динаміки національного виробництва благ у довгостроковому періоді. У свою чергу, зростання державних і приватних доходів дозволяє підвищувати рівень і якість життя населення, створює матеріальну базу для розв'язання нагальних соціально-економічних проблем.

Одночасно зауважимо, що власне економічне зростання має як позитивні, так і негативні фактори й отримало неоднозначну оцінку серед науковців. Щодо негативних чинників, то відзначимо, зокрема, такі:

- зменшення запасів невідновлюваних ресурсів;
- забруднення навколишнього середовища та погіршення середовища існування людей;
- не виправдане зростання і переповнення великих міст;
- необхідність безперервної перекваліфікації кадрів і зростання інтенсивності праці;
- посилення розриву в рівні життя людей, насамперед у розвинених країнах і бідних;
- часта суперечність гуманістичним людським цінностям.

У відповідь на це в останні роки отримала визнання концепція *коеволюційного економічного зростання*, яка відображає процес зворотного зв'язку між розвитком економіки і природним середовищем. Її прихильники наполягають на необхідності враховувати, у процесі оцінки динаміки економічного зростання, його негативних наслідків впливу на середовище, в якому існують люди. Вихідним положенням концепції є ідея *динамічного збалансованого розвитку тріади «економіка, природа, суспільство»*.

Для характеристики тієї чи іншої сторони економічного зростання використовується низка специфічних показників. Вони поділяються на динамічні і статичні, кількісні і якісні. До динамічних показників відносять ті, що характеризують темпи зростання за певний період часу. Статичні показники відображають умови рівноважного стану різноманітних соціально-економічних процесів, за допомогою яких визначається вихідна база економічного розвитку. Інтегративним показником економічного зростання є показник, що формулюється як «рівень життя», що визначається кількісними і якісними показниками, які характеризують ступінь задоволення фізичних, духовних і соціальних потреб людини. При обчисленні «рівня життя» узагальненим показником є обсяг ВВП з розрахунку на одного жителя країни.

При цьому варто враховувати відмінність у термінах «економічне зростання» і «економічний розвиток». Якщо економічне зростання характеризує кількісний обсяг виробництва благ – бажано збільшен-

ня виробництва продукції, то економічний розвиток є ширшим поняттям, оскільки охоплює не тільки розширення, а й можливе зменшення масштабів виробництва, а також зміни у сфері економічних відносин. Іншими словами, економічний розвиток передбачає і кількісну динаміку виробництва, і зміни в технологіях та інституційному середовищі.

Об'єктивною обставиною для зміни уявлень про цілі суспільства у площині економічного зростання стало поширення в економічній науці двох концепцій: «розвиток без зростання» і «зростання без розвитку». Першу характеризує помірний приріст валового внутрішнього продукту за високого рівня національного доходу на душу населення. У таких країнах жителям забезпечено високий рівень якості життя домогосподарств, у виробництві впроваджено новітні технологічні досягнення, видатки спрямовуються в довгострокові інвестиційні проекти, що мають соціальну, екологічну, інноваційну спрямованість.

Концепція «зростання без розвитку» відповідає країнам, в яких спостерігається економічне зростання, що не супроводжується підвищенням рівня життя більшості населення. Джерелом зростання в цих країнах є екстенсивне використання природних, матеріальних і трудових ресурсів. Розподіл ВВП відбувається вкрай нерівномірно, посилюється розшарування суспільства, загострюється проблема відносної бідності домогосподарств. У таких країнах за умов кількісного економічного зростання рівень життя більшості населення є досить низьким, вкрай повільно розв'язуються такі нагальні проблеми, як, зокрема, низька тривалість життя і висока смертність серед дітей, ускладнений доступ до отримання якісної освіти і безоплатних медичних послуг.

Отже, дослідження проблеми співвідношення понять економічного зростання та економічного розвитку засвідчує, що економічне зростання не повинно бути самоціллю суспільного прогресу, а лише засобом, за допомогою якого можуть бути реалізовані цілі людського розвитку.

3.2. Людський розвиток як новітній вимір соціально-економічного процесу

Становище робітників, цієї головної маси народу, напевне, стає найщасливішим і найсприятливішим скоріше за прогресуючого стану суспільства, коли воно рухається вперед у напрямку подальшого збагачення, аніж за такого стану, коли воно вже придбало всілякі багатства. Становище робітників є важким за стаціонарного стану суспільства і є плачевним за його занепаду. Прогресуючий стан суспільства означає насправді радощі й достаток для всіх його класів, нерухомий стан суспільства безрадісний, а регресуючий сповнений смутку.

Щедра винагорода за працю, заохочуючи розмноження простого люду, водночас збільшує його працьовитість. Заробітна платня заохочує працьовитість, що, так само, як і будь-яка інша людська властивість, розвивається відповідно до одержаного заохочення. Щедра їжа збільшує фізичні сили працівника, а приємна надія поліпшити своє становище й скінчити свої дні в достатку спонукає його до максимального напруження своїх сил. Тому за високої заробітної платні ми завжди бачимо, що робітники більш діяльні, старанні та кмітливі, ніж за низької...

Великі нації ніколи не убожують через марнотратство та нерозсудливість приватних осіб, але вони незрідка убожують унаслідок марнотратства та нерозсудливості державної влади. Весь або майже весь державний дохід у більшості країн витрачається на утримання непродуктивних елементів. До останніх слід віднести всіх тих, хто складає численний і блискучий двір, велику церковну організацію, великі флоти та армії, що за мирних часів нічого не виробляють, а під час війни не набувають нічого, що могло б покрити витрати на утримання їх бодай під час воєнних дій. Ці елементи, оскільки вони самі нічого не виробляють, утримуються за рахунок продукту праці інших людей. І коли часто їх збільшується понад потрібне, вони можуть спожити за рік таку значну частину цього продукту, що на утримання продуктивних працівників не залишається достатньо для того, аби відтворити його наступного року. Через це продукт наступного року зменшиться порівняно з продуктом попереднього року; і якщо такий ненормальний порядок існуватиме й надалі, то продукт третього року виявиться ще меншим, ніж продукт другого. Ці непродуктивні елементи, що їх слід було б утримувати лише на частину

Історія та еволюція парадигми людського розвитку

заощаджуваного народного доходу, можуть споживати таку велику частину останнього й через це змусити таку велику кількість людей витратити свої капітали, витратити фонди, призначені на утримання продуктивної праці, що вся ощадливість і вся розсудливість окремих осіб можуть виявитися не в змозі врівноважити марнотратство продуктів і зниження виробництва, спричинені таким надмірним і вимушеним розкраданням.

Однак, як показує досвід, ця ощадливість і розсудливість у більшості випадків є достатніми для того, аби врівноважити не тільки приватне марнотратство та нерозсудливість окремих осіб, а й марне розтрачання суспільних коштів урядами. Однакове в усіх людей, постійне та незникаюче прагнення поліпшити своє становище – ця засада, на якій ґрунтується як суспільне та національне, так і приватне багатство, – часто виявляється досить потужною для того, аби забезпечити природний розвиток у бік поліпшення загального становища всупереч надмірним витратам уряду і найбільшим помилкам адміністрації. Як і невідома нам життєва сила організму, вона часто відновлює здоров'я та силу всупереч не лише хворобі, а й безглуздим приписам лікаря.

Адам Сміт.

Добробут націй. Дослідження про природу і причини добробуту націй.

Перші спроби розглянути і проаналізувати роль і значущість людського розвитку в цивілізаційному прогресі свого часу здійснили ще класики економічної теорії. Зокрема, фундатор сучасної економічної науки А. Сміт вважав людину не тільки джерелом, а й частиною суспільного багатства. У праці «Добробут нації» він підкреслював, що людина завжди повинна мати можливість існувати зі своєї праці, а висока оплата праці, що є наслідком зростання багатства, свідчить про прогресуючий стан суспільства. Визнання людини як мети суспільного виробництва, прямо або опосередковано, можна знайти й у працях представників інших економічних шкіл. Так, представники маржиналістського напрямку, сформулювавши принцип раціональної поведінки людини в ринковій економіці на підґрунті теорії граничної корисності, визначили основні принципи та наслідки споживчої поведінки людини. Зокрема, К. Менгер стверджував, що прогрес причинного зв'язку предметів споживання з добробутом людей привели людей від стану дикості і найглибшої бідності до сучасного рівня їхньої культури та до-

бробуту. У свою чергу, основоположник неокласичного напряму в економічній теорії А. Маршалл наприкінці XIX сторіччя підкреслював, що немає сильнішого стимулу для прояву енергії людини, ніж надія на просування вгору життєвими щаблями і на надання своїй родині можливості починати з вищого щабля, ніж починала вона сама. У цьому сенсі не можна не згадати засновника однойменного спрямування в економічній теорії Дж. М. Кейнса, який у 30-х роках XX сторіччя вказував на реалізацію людських здібностей, розширення потенційних можливостей психологічного бачення господарських реалій та альтернативного вибору як ключових умов економічного зростання, коли само лише песимістичне сприйняття людьми майбутнього здатне викликати кризу ринкового господарства.

Надалі, протягом тривалого періоду, за часів індустріальної трансформації суспільства, економічна думка в цілому перебувала під впливом процесів, що відбувались у сфері матеріального виробництва. Нагромадження капіталу і матеріально-речові чинники розглядалося як універсальні й визначальні фактори економічного прогресу. Але саме факторний аналіз джерел зростання матеріального багатства привів до абсолютно нового сприйняття ролі і значення людини в економіці. Це пояснюється тим, що концептуально економічна думка почала досліджувати людський розвиток через призму поняття «людський капітал», якому надав новітню основу – **після праць У. Петті, А. Сміта, Н. Сеніора, теорій управління У. Тейлора, Г. Форда, Е. Мейо** – на початку 1950–1960-х років американський учений Т. Шульц. Він **вважав, що** людський капітал уособлює собою набуті знання, навички, енергію, тобто все те, що може бути використано у виробництві товарів і послуг.

На думку вченого, так само як і у фізичний, так і в людський капітал спрямовуються інвестиції, а саме: на охорону здоров'я, здобуття освіти, це також витрати, пов'язані з пошуком роботи, отриманням необхідної інформації, міграцією, професійною підготовкою на виробництві; величина людського капіталу визначається потенційним доходом, який він здатен надати його власникові.

Сучасна теорія людського капіталу була сформульована у працях Г. Беккера, що впровадив до економічного аналізу поняття «специфічний людський капітал», який, на відміну від «загального людського

капіталу», характеризується знаннями і навичками, набутими в результаті фахової підготовки і є актуальними лише для тієї фірми, де вони отримані.

Таким чином, саме акцент на факторі виробництва «людський капітал» дозволяє визначити принципово важливе джерело економічного зростання і добробуту, якими є знання і компетенції і, звідси, увага до економічної ролі освіти, науки, охорони здоров'я. Тому поряд із концепцією «людського капіталу» визначну роль у трансформації теорій економічного зростання в контексті вимірювання людського розвитку відіграла концепція «держави загального добробуту». Один із фундаторів цієї концепції і засновників стокгольмської (шведської) школи економічної науки Г. Мюрдаль вважав, що невід'ємною частиною суспільного добробуту є послуги, що їх надає держава незалежно від впливу стихійних ринкових факторів. Тому діяльність уряду має бути спрямована на підвищення добробуту населення загалом і забезпечення соціальної гармонії, а основною метою державної політики є створення умов для якомога більшого зростання добробуту домогосподарств. При цьому для послаблення проблеми нерівності доходів громадян і розвитку економіки необхідно змінити систему відшкодування затрат праці, коли спостерігається прямий зв'язок між рівнем життя населення і продуктивністю, а зростання доходів домогосподарств, у свою чергу, приводить до підвищення продуктивності працюючих. Так само Дж. Гелбрейт, ще один із послідовників концепції «держави загального добробуту» і представник інституціонального напрямку в економічній науці, наголошував: найкращою економічною системою є та, що найоптимальніше задовольняє першочергові людські потреби і надає якісні послуги в галузях освіти і медицини, забезпечує закон і порядок, організовує національну оборону.

Таким чином, сучасне бачення поступального цивілізаційного розвитку відводить людині центральне місце не тільки традиційно в соціальній сфері життя, а й у кругообігу економічних відтворювальних зв'язків, виходить з визнання того, що людина є вихідною і кінцевою ланкою соціально-економічного розвитку. Звідси людське вимірювання цього руху стає його визначальною домінантою, а реалізація соціально-економічного потенціалу домогосподарств – умовою цього розвитку.

При цьому варто погодитися з тим, що темпи економічного зростання, які є в основному кількісними показниками, мають вирішальний вплив на динаміку рівня доходів і споживання у країні. Чим вищі темпи зростання національного доходу, тим вищий рівень соціально-економічного розвитку, основним індикатором якого є ВВП на душу населення. Але в межах концепції людського розвитку ключовим показником економічного зростання має бути *не обсяг вироблених товарів і послуг у грошовому вимірюванні, а те, наскільки продукований ВВП поліпшує якість життя людини*. Збільшення доходів є обов'язковою, але недостатньою умовою поліпшення життя людей. Крім зростання доходів домогосподарств, найважливішими умовами поліпшення якості життя є: гідний рівень освіти, харчування і охорони здоров'я, скорочення масштабів бідності, оздоровлення навколишнього середовища, забезпечення рівних можливостей для самореалізації людини, розширення особистих свобод, створення умов для реалізації принципу соціальної справедливості. Тому, виходячи з парадигми людського виміру, актуальним постає таке питання: як впливає тип і характер економічного зростання не тільки на зростання доходу, а й на забезпечення стабільності і безпеки життєдіяльності, свободу і розширення можливостей людини. Адже альтернативи людського вибору простують за межі суто економічного добробуту.

Концептуальний підхід до людського розвитку

Тільки у тому разі, коли термін «матеріальне споживання» взято в далекому від його наївного смислу значенні, можна сказати, що матеріальне споживання дає силу стимулові, від якого незмінним чином відбувається накопичення. Мотив, що лежить в основі власності, – суперництво; цей же мотив суперництва, на базі якого виникає інститут власності, залишається дієвим у подальшому розвитку цього інституту і в еволюції усіх тих рис соціальної структури, до яких власність має стосунок. Володіння багатством наділяє людину пошаною, пошана виділяє людей і робить їх об'єктом заздрості. Не можна сказати нічого такого ж вагомого ні про споживання матеріальних благ, ні про якийсь інший стимул до придбання, і зокрема ні про який стимул до накопичення.

Не слід, звичайно, випускати з уваги той факт, що в суспільстві, де майже усі матеріальні цінності є приватною власністю, необхідність заробляти кошти для життя є потужним всюдисущим стимулом для бідніших членів суспільства.

Потреба в підтриманні існування й у збільшенні матеріальних благ може впродовж якогось часу бути переважаючим мотивом придбання для тих класів, які зазвичай зайняті ручною працею, чиї засоби для існування не мають надійної основи і які мають невелику власність і зазвичай мало нагромаджують: проте в ході розгляду з'ясується, що навіть у цього бідного класу переважання стимулу споживання матеріальних благ не є таким безперечним, як іноді припускають. З іншого боку, для членів і верств суспільства, які головним чином зайняті накопиченням багатства, стимул підтримання життя і споживання матеріальних благ значної ролі не відіграє. Причини зародження і становлення інституту власності не пов'язані з тим мінімумом засобів, який потрібен для підтримання життя. Головний стимул виходив спочатку з відмінностей і заздрості, пов'язаних з рівнем добробуту, і жоден інший стимул, хіба що тимчасово і як виняток, на пізнішому ступені розвитку не посідав провідного становища...

Життя людини в суспільстві так само, як і життя інших видів, – це боротьба за існування, а отже, це процес відбору і пристосування. Еволюція суспільного устрою стала процесом природного відбору соціальних інститутів. Подальший розвиток інститутів людського суспільства і природи людини, як і досягнутий в цьому плані прогрес, можна у загальних рисах звести до природного відбору найбільш пристосованого способу мислення і процесу вимушеного пристосування індивідів до оточення, що поступово змінюється з розвитком суспільства і соціальних інститутів, в умовах яких протікає людське життя. Соціальні інститути не лише самі є результатом процесу відбору й пристосування, що формує переважаючі або панівні типи стосунків і духовну позицію; водночас вони є особливими способами існування суспільства, які утворюють особливу систему суспільних відносин і, отже, у свою чергу, виступають дієвим чинником відбору. Отже, зміна інститутів веде, у свою чергу, до подальшого відбору індивідів з найбільш пристосованим складом характеру і до пристосування звичок і темпераменту окремих людей до оточення, яке змінюється внаслідок утворення нових інститутів.

Для нас, проте, питання про природу адаптивного процесу – чи це передусім відбір серед стійких типів характеру і темпераменту або головним чином пристосування способу мислення людей до обставин, що змінюються, – виявляється менш важливим, ніж той факт, що так чи інакше відбувається зміна і розвиток інститутів. Інститути повинні мінятися при зміні обставин, оскільки за своєю природою вони є звичними способами реагування на стимули, які створюються цими змінними обставинами.

Розвиток інститутів є розвитком суспільства. Інститути – це, по суті, поширений спосіб мислення щодо того, що стосується окремих стосунків між суспільством і особою і окремих виконуваних ними функцій; і система життя суспільства, яке складається із сукупності діючих у певний час або у будь-який момент розвитку якого завгодно суспільства, може з психологічного боку бути охарактеризована у загальних рисах як переважаюча духовна позиція або поширене уявлення про спосіб життя в суспільстві. Що стосується її спільної для людей властивості, ця духовна позиція, або теорія способу життя, зводиться, врешті-решт, до дуже поширеного типу характеру.

Сьогоднішня обстановка формує інститути завтрашнього дня внаслідок процесу примусового відбору, діючи на звичні погляди людей на речі і таким чином змінюючи або зміцнюючи точку зору або духовну позицію, успадковану від минулого. Інститути – іншими словами, звичний спосіб мислення, керуючись яким живуть люди, – успадковуються, таким чином, від колишнього часу, часу більш-менш далекого, вони виробилися у минулому і успадковані від нього. Інститути – це результат процесів, що відбувалися у минулому, вони пристосовані до обставин минулого і, отже, не перебувають у цілковитій згоді з вимогами сьогодення.

Такий процес відбору і пристосування в силу його природи ніколи не наздожене обставин, які поступально змінюються, в яких у будь-який певний час перебуває суспільство, бо оточення, обставини, потреби громадського життя, під дією яких відбувається пристосування і проводиться відбір, змінюються день у день, і кожен подальший стан суспільства, ледве встигнувши усталитися, вже виявляє тенденцію до застарівання. Коли суспільство робить крок вперед у своєму розвитку, сам цей крок є зміною ситуації, що вимагає нового пристосування, він стає відправним моментом для нового кроку в пристосуванні, і так далі до нескінченності.

Торстейн Веблен.

Теорія бездіяльного класу. Економічне дослідження інституцій.

Якісне економічне зростання, відповідно до концепції людського розвитку, – це зростання, яке забезпечує прогрес розвитку людини у всіх його аспектах багатоманітного життя. Іншими словами, достаток або суто економічне зростання є засобом, а не кінцевою метою економічної політики країн, коли цивілізаційний процес розглядається як процес розширення «можливостей» людей, а не як підвищення ма-

теріального чи економічного добробуту або отримання задоволення. Концептуальну базу наукової школи «можливостей людини» запропонував 1990 року А. Сен, який заперечив загальноприйнятую на той час думку, що бідність – загалом лише відсутність доходів, і наголошував на тому, що люди одночасно є і суб'єктами розвитку, і ключовим аспектом підвищення продуктивності економіки.

Такий підхід передбачає оцінку різноманітних «життєвих функцій» та можливостей самореалізації людини, коли її економічні цілі поєднуються з демократією, незаангажованими засобами масової інформації, соціальними можливостями, які надають людям здатність читати і писати, сповідувати здоровий спосіб життя і користуватися доступом до кредиту. «Якщо людина тривалий час хворіє і є неписьменною, вона не може брати участь в економічній діяльності; якщо відсутній доступ до кредиту, то вона ніколи не стане тим великим підприємцем, яким могла би бути».

Показники
розвитку людського
потенціалу

Отже, з погляду певних ключових аспектів людського розвитку виокремимо такі *критерії якості економічного розвитку в контексті людиновимірності*:

- створення умов для якомога повнішої реалізації можливості людини до праці і її вдосконалення;
- гарантування засобів до існування у площині критеріїв гідного життя;
- справедливий розподіл доходів і ресурсів;
- забезпечення соціальної гармонії і кооперації в суспільстві;
- гарантування реалізації принципів свободи вибору людини і демократичного устрою суспільства;
- створення умов для стійкого економічного зростання країни і підвищення добробуту її громадян.

Якщо соціально-економічна динаміка відповідає вищезазначеним критеріям, то вона є якісною і відповідає цілям людського розвитку. Але такий вид зростання спостерігається не завжди, оскільки часто основну увагу уряди приділяють лише кількісним індикаторам економічного зростання. Навіть якщо спостерігаємо розширене економічне відтворення, що вимірюється лише кількісним збільшенням доходу, то це апіорі може не привести до прогресу людського розвитку загалом, і, звідси, його не можна вважати ефективним.

Підкреслимо, що 1990 року концепція людиновимірності в економіці отримала чіткі методологічні, кількісні і політичні індикатори, завдяки публікації Першої глобальної доповіді ООН про людський розвиток. Ця доповідь інтегрувала у собі підходи, засновані на можливостях людини і її базових потребах та була зорієнтована на прагнення до вдосконалення реальних можливостей потенційного вибору. В цілому зазначена концепція побудована навколо такої ідеї: хоча економічне зростання сприяє більш насиченому життю людей, але необтяженість ВВП як інтегрального показника розвитку домогосподарств країни і країни загалом, указує на необхідність розроблення більш комплексного і об'єктивного показника у площині людиновимірності. Адже людський розвиток має безліч аспектів, що зорієнтовані на досягнення багатьох цілей людини у процесі соціально-економічного буття. Тому розроблення зазначеного показника у процесі ідентифікації має базуватися на таких методологічних принципах:

- визначення показників, що дозволяють виміряти основні аспекти людського розвитку і розширення можливостей вибору для людей;
- обмеження кількості показників для забезпечення простоти зведеного показника;
- опрацювання зведеного індексу на противагу чималій кількості окремих показників;
- формування інтегрального показника, що охоплює можливості як економічного, так і соціального вибору людини;
- забезпечення гнучкості інтегрального показника з перспективною можливістю його вдосконалення;
- забезпечення можливості ранжирування країн за значенням індексу для обґрунтування пропозицій щодо політики розвитку людини, інвестицій у людський капітал та аналізу даних.

Варто зазначити, що індекс людського розвитку (ІЛР), хоч і є найкращим на сьогодні показником досліджуваної проблематики, але не є абсолютно бездоганим і є досить спрощеним з огляду на вимірювання лише таких аспектів людського життя:

- довголіття і здоров'я – оцінюється за очікуваною тривалістю життя на момент народження;

Доповідь ООН Про
людський розвиток
(1990–2013)

Індекс розвитку
людського
потенціалу

- рівень письменності населення країни (середня кількість років, витрачених на навчання) та очікувана тривалість навчання;
- гідний рівень життя – оцінюється з огляду на ВВП країни на душу населення за паритетом купівельної спроможності в доларах США.

Що стосується згадуваних обмежень ІЛР, то виокремимо серед них такі.

- Показник не є комплексним мірилом людського розвитку, тому що зосереджений лише на трьох аспектах наявних життєвих можливостей людини, до яких можна було б додати, наприклад, рівень самоповаги і політичної свободи, занепокоєність станом довкілля тощо.
- Індекс не призначений для оцінки прогресу людського розвитку протягом короткострокового періоду, оскільки два основні показники, що входять до його складу, – очікувані тривалості навчання і життя на момент народження – не чутливі до короткострокових змін у політиці.
- Політика урядів, спрямована на зростання, може підвищувати загальний добробут населення і відігравати критично важливу роль для розвитку людини, але при цьому власне економічне зростання має такі проблемні напрями:
 - 1) «безробітне зростання», коли економічне зростання не розширює можливості отримання роботи;
 - 2) «безжалісне зростання», що приносить вигоду лише багатим;
 - 3) «німе зростання», за якого економічне зростання не супроводжується розширенням демократії;
 - 4) «безпідставне зростання», коли занепадає культурна спадщина національних меншин під впливом домінантної культури;
 - 5) «безперспективне зростання», при якому має місце надмірна експлуатація ресурсів, необхідних для економічного зростання в майбутньому.
- Не дозволяє брати до уваги відмінності людського розвитку всередині країни: держави, що мають однакові значення ІЛР, можуть значно відрізнитись одна від іншої з погляду розподілу

результатів розвитку людини як між регіонами, так і між соціальними групами.

Водночас, незважаючи на розглянуті обмеження, ІЛР був і залишається найкращим інтегральним показником для дослідження питань людського розвитку в контексті його вимірювання, оскільки він:

- спростив складну процедуру обчислення, звівши її до трьох основних показників, які піддаються об'єктивному вимірюванню;
- припинив сприйняття вимірювання рівня розвитку людини виключно з погляду використання ВВП на душу населення;
- сконцентрувався на базових найважливіших людських можливостях у різних за рівнем розвитку країнах, що робить цю методику універсальною;
- стимулює увагу до питань людського розвитку як усередині країни, так і за її межами.

Нижче наведено перелік окремих країн за індексом людського розвитку (в рамках Програми розвитку ООН, 2013 р.) (*табл. 3.1*).

При цьому дуже важливою можливістю ІЛР є та, що індекс дозволяє здійснювати аналіз фінансово-бюджетної і грошової політики країни на підґрунті людиновимірності. Під зазначеним розуміють дії уряду, спрямовані на встановлення рівня державних витрат і забезпечення ресурсами соціально-економічного розвитку країни, а саме ухвалення рішень з таких питань: обсяг державного боргу, податкова політика, галузевий розподіл ресурсів, грошова політика. Комбінації цих урядових рішень або спрямовують розвиток економіки країни у сенсі поліпшення якості функціонування домогосподарств, або ставлять під загрозу рівень добробуту населення.

Зазначені нижче показники конкретизують фінансово-бюджетну та грошову політику урядів з огляду на людський розвиток:

- *частка державних витрат* – процентна частка в національному доході, що спрямовується на державні витрати;
- *частка витрат на соціальні потреби* – процентна частка від державних доходів, що спрямовуються на соціальні запити;
- *частка соціальних пріоритетів* – процентна частка від витрат на соціальні потреби, що надходить для вирішення пріоритетних питань розвитку людини;

- *рівень безробіття* з конкретизацією за видами та прошарками населення;
- *розподіл доходів населення*, що вимірюється коефіцієнтом Джині;
- *загальний державний борг*, частка ВВП, що обслуговує борг, вплив державного боргу на надання соціальних послуг населенню;
- *загальний бюджетний дефіцит* як процентна частка ВВП;
- *дефіцит поточного рахунку* як процентна частка ВВП;
- *офіційний курс національної валюти*, за необхідності – неофіційний (паралельний) курс національної валюти;
- *індекс споживчих цін*.

Таблиця 3.1

№ за рейтингом	Країна	Індекс
Дуже високий ІЛР		
1	Норвегія	0,955
2	Австралія	0,938
3	США	0,937
4	Нідерланди	0,921
5	Німеччина	0,920
39	Польща	0,821
Високий ІЛР		
48	Бахрейн	0,796
49	Багами	0,794
50	Білорусія	0,793
55	Росія	0,788
72	Грузія	0,745
78	<i>Україна</i>	<i>0,740</i>
Середній ІЛР		
95	Тонга	0,710
101	КНР	0,699
	Середній рівень на планеті Земля	0,694
120	Гондурас	0,632
Низький ІЛР		
142	Республіка Конго	0,534
156	Папуа-Нова Гвінея	0,466
186	Нігер	0,304

Як бачимо, належне державне управління відіграє вкрай важливу роль у людському розвитку, що останнім часом призвело до активізації досліджень щодо можливостей вимірювання впливу державного управління на зазначену проблематику. При цьому важливо усвідомити, що роль держави полягає не тільки у встановленні ефективних інститутів «ринкової гри» та запровадженні санкцій за їх невиконання, а й в оптимальному забезпеченні ресурсами та активами тих верств населення і підприємців, які найбільше їх потребують і здатні їх ефективно у майбутньому використати.

3.3. Гуманістичний аспект людського розвитку

На противагу традиційному розумінню економіки, в якій людина визначається як один із факторів виробництва та в економічній діяльності характеризується як розважлива, раціональна й егоїстична, що домагається виключно особистих корисливих цілей, у гуманістичній економіці людська діяльність ґрунтується на інших принципах. За такої господарської поведінки провідна роль відводиться цінності людини як особистості, якій притаманні: вільний і всебічний розвиток, вияв здібностей, розуму, здорового глузду, ініціативи, повага до закону, морально-етичних норм та загально визнаних суспільством світоглядних цінностей. Саме ці гуманістичні складові і є найважливішими джерелами соціально-економічного розвитку країни і людського потенціалу зокрема. Доходи суспільства є **лише** засобом досягнення зазначених цілей і вони можуть бути спрямовані на такі пріоритетні програми, які є начебто економічно безперспективними, особливо в короткостроковому періоді: підтримка малозабезпечених верств населення, освіта, медичне обслуговування населення, інноваційні та наукоємні проекти, національна оборона.

Загалом відтворення людського потенціалу стає основоположним чинником моделей економічного зростання, безпосередньо пов'язаних із вимірюваннями людського прогресу. При цьому в економіці, що спирається на гуманістичні принципи, головним критерієм господарської діяльності і суспільного відтворення стає розуміння блага не тільки в

Концепція
гуманістичної
економіки

матеріальному сенсі, а й, насамперед, з огляду на особистісно-духовний розвиток людини. Таким чином, власне економіка (економічний розвиток) – не є самоціллю, адже саме економіка повинна служити людям, а не навпаки. Адже людський розвиток не обмежується лише сферою економіки або виключно сферою соціальної політики.

У нинішніх умовах загальнолюдських цінностей глобалізованої економіки, розвиток людини вимірюється на підґрунті ідей і концептуальних установок, які визнають, насамперед, цінність людини як особистості, її право на свободу, щастя, всебічний розвиток і всебічний вияв власних здібностей. Іншими словами, благо людини стає критерієм оцінки функціонування соціально-економічних інститутів, а принципи рівності, справедливості, людяності – бажаною нормою відносин між людьми. *Ця система поглядів визначається як гуманізм.*

Основні наукові напрями, які обґрунтовують людиновимірні економічні моделі соціально-економічного розвитку

У процесі розвитку інформаційного постіндустріального суспільства суттєво посилюється переплетення і конвергенція економіки та соціальної сфери, а також відбувається включення в орбіту їхнього впливу гуманістичних принципів, які визнають цінності, потреби і численні духовно-моральні аспекти економічної діяльності окремої людини як базової умови прогресивного розвитку всього людського суспільства. За таких обставин економічний розвиток стає невіддільним від ідеології гуманізації економіки. Підтвердженням цьому факту є нові напрями в економічній науці, які почали формуватися наприкінці ХХ століття, що обґрунтовували нові моделі стійкого соціально-економічного розвитку з позицій людиновимірності.

Соціоекономіка – вивчає характер і закономірності двосторонніх зв'язків між економічними і соціальними аспектами відтворення (від фірм і домогосподарств до суспільства загалом) і намагається дати (де це можливо і необхідно) економічну оцінку цим зв'язкам на основі, по-перше, зіставлення розгорнуто визначених витрат і результатів виробництва та життєдіяльності, і, по-друге, врахування певних соціальних обмежень. Широке трактування витрат і результатів передбачає врахування не лише економічної, а й соціальної компоненти, якій, за можливостями, також надається економічна оцінка. Намагаючись узгоджувати економічні та соціальні витрати з відповідними вигодами, соціоекономіка всякчас трансформує економічні витрати і вигоди у соціальні, і навпаки.

Всесвітня економічна історія у своїх основах вражає проста. Власне, її можна представити за допомогою одного графіка. До 1800 року дохід на душу населення – обсяг продовольства, одягу, тепла, світла і житла на душу населення – був різним для різних суспільств та епох, проте він не мав тенденції до підвищення. Робота простого, але потужного механізму, який розглядається в цій книзі, – «пастки мальтузіанства» – призводила до того, що короткострокове зростання доходу, яке забезпечувалося технологічними досягненнями, неминуче нівелювалося внаслідок зростання населення. Таким чином, середня людина в 1800 році жила не краще, ніж за 100 тис. років до н. е.

Якість життя також не зростала в жодному з відчутних напрямів. Тривалість життя в 1800 році була не більшою, ніж у мисливців і збирачів: 30–35 років. Середній зріст – показник якості харчування, а також захворюваності серед дітей – у кам'яному віці був вищий, ніж у 1800 році. І якщо первісні люди були здатні задовольнити свої матеріальні потреби, доклавши до того зовсім небагато зусиль, то англіїці 1800 року могли забезпечити собі скромний комфорт лише шляхом невпинної праці. Різноманітність матеріального споживання також нітрохи не підвищилася. Харчування і трудове життя середньої первісної людини були набагато різноманітнішими, ніж у типового англійського працівника в 1800 році, попри те, що на англійському столі на той час з'явилися такі екзотичні продукти, як чай, перець і цукор...

Промислова революція, що відбулася якихось 200 років тому, назавжди змінила можливості матеріального споживання. У групі найбільш успішних країн дохід на душу населення почав стабільно зростати. Найбагатші сучасні економіки нині в 10–20 разів багатші, ніж у середньому в 1800 році. Понад те, найбільше від промислової революції на теперішній момент виграли некваліфіковані трудящі. Багатим власникам землі і капіталу, а також освіченим людям і раніше було багато що доступне. Але індустріальні економіки найщедріше обдаровують найбідніших. Проте процвітання прийшло не в усі суспільства. Матеріальне споживання в деяких країнах – головним чином в Африці на південь від Сахари – зараз є набагато нижчим від доіндустріального рівня...

Проте після промислової революції ми опинились у дивному новому світі, в якому економічна теорія практично не в змозі пояснити відмінності в доході між суспільствами або передбачити майбутній рівень доходу в конкретному суспільстві. Багатство і бідність визначаються відмінностями в місцевих соціальних взаємодіях, які не нівелюються, а посилюються економічною системою, породжуючи достаток або голод.

Високий дохід чинить у сучасному розвиненому світі якнайглибший вплив на спосіб життя. Але багатство саме по собі не приносить щастя. Ще один фундаментальний постулат економіки виявився хибним.

Усередині кожного суспільства багаті щасливіші за бідних. Але, як уперше помітив Річард Істерлін 1974 року, швидке зростання загальних доходів, що спостерігалось в успішних економіках після 1950 року, не супроводжувалося таким же зростанням щастя. Наприклад, в Японії дохід на душу населення з 1958 до 2004 року збільшився майже у сім разів, тоді як міра особистого щастя, за оцінками самих опитуваних, не лише не зросла, а й навіть трохи знизилася. Очевидно, що наше щастя залежить не від абсолютного добробуту, а від того, як у нас складаються справи порівняно з референтною групою. Кожна людина, збільшуючи свій дохід, купуючи собі більший будинок, сідаючи за кермо розкішнішої машини, може зробити себе щасливішою, але лише за рахунок тих, хто бідніший, живе у скромнішому будинку, їздить на дешевшій машині. Гроші дозволяють купити щастя, але це щастя віднімається у когось іншого, а не додається до загального підсумку.

Саме тому, незважаючи на колосальний розрив у доходах між багатими і бідними суспільствами, у бідних суспільствах особиста оцінка рівня щастя лише ненабагато нижча, ніж у багатих суспільствах, навіть незважаючи на той факт, що жителі бідних країн завдяки телебаченню можуть практично особисто переконалися в тому, наскільки багаті економічно успішні країни. Тому цілком можливо, що щастя не є в абсолютній залежності від доходу, навіть у тому разі, коли він мінімальний. Люди, що жили в 1800 році, коли усі суспільства були відносно бідні, а громади за своїми масштабами – набагато локальніші, ймовірно, почувалися не менш щасливими.

Оскільки ми здебільшого є нащадками тих, хто, борючись за існування у доіндустріальному світі, прагнув добитися серйозніших економічних успіхів порівняно з предками, то можливо, що в цих висновках знаходить своє відображення культурна або біологічна спадщина ери мальтузіанства. Задоволені цілком могли програти в дарвінівській боротьбі, що визначала вигляд світу до 1800 року. Тими, хто досягнув успіху в економіці ери мальтузіанства, цілком могла рухати потреба мати більше, ніж мали їхні батьки, щоб бути щасливими. Можливо, сучасна людина за самою своєю природою не вміє бути задоволеною. Землю успадкували заздрісники.

Грегори Кларк.

Прощай, убогість! Коротка економічна історія світу.

Економіка щастя. Річ у тім, що економістам виміряти і оцінити щастя суспільства важко – адже потрібно враховувати компоненти щастя, які не мають ціни. Та й саме поняття щастя поки перебуває поза сферою конкретної економічної науки і може бути сформульовано лише в сенсі ідеї, в найзагальніших рисах.

Звичайно, для кожної конкретної людини складові компоненти, які входять у поняття «щастя», вельми різноманітні, але особливої ваги нині набувають позитивні соціальні зв'язки (сімейні, релігійні, культурні, національні, дружні, за інтересами). Саме вони визначають життя людини як осмислене і повноцінне. Соціологічні дослідження засвідчили, що основними факторами суб'єктивного благополуччя людини є:

- життя у стабільному демократичному суспільстві, матеріальне забезпечення;
- друзі і сім'я, їхня повага;
- цікава робота, що дає гідний дохід;
- здоров'я і можливість доступного лікування;
- наявність життєвих цілей, важливих із погляду власної системи цінностей;
- філософська чи релігійна світоглядна система, що визначає напрям, мету і сенс власного життя.

Економіка добробуту – розділ економічної науки, який розглядає проблеми впливу економічного устрою суспільства на добробут його членів, умови і методи організації господарської діяльності, що забезпечують максимізацію суспільного добробуту.

За рекомендацією ООН, з 1978 року в міжнародній статистиці життєвий рівень населення оцінюється кількістю і якістю життєвих благ, що споживаються (матеріальних і духовних), для чого використовують такі 12 груп показників.

1. Демографічні характеристики населення (народжуваність, смертність, захворюваність, тривалість життя).
2. Санітарно-гігієнічні умови життя.
3. Споживання продовольчих товарів.
4. Житлові умови та забезпеченість споживчими благами тривалого користування (автомобіль, холодильник, телевізор тощо).
5. Освіта і культура.
6. Умови праці і зайнятість.

7. Доходи і витрати населення.
8. Вартість життя і споживчі ціни.
9. Транспорт.
10. Організація відпочинку, фізкультура і спорт.
11. Соціальне забезпечення.
12. Свобода людини.

Також статистична комісія ООН визначила загальний розділ, що охоплює низку інформаційних показників, необхідних для оцінки якісної сторони добробуту населення, але які не є, на думку експертів ООН, безпосередніми його характеристиками. Це такі показники:

- національний дохід, ВВП на душу населення і середньорічний коефіцієнт його зростання;
- обсяг і види соціального забезпечення;
- витрати на поточне споживання населення та їх структура;
- щільність проживання населення;
- транспортне обслуговування населення;
- функціонування засобів зв'язку, наклад друкованих видань та ін.

Вищезазначені наукові теорії (концепції) формуються саме в рамках гуманістичної парадигми розвитку, яка виступає теоретичним підґрунтям для цих наукових напрямів.

Таким чином, потрібно визнати, що гуманістична парадигма є підґрунтям людиновимірної економіки, коли головним критерієм економічної діяльності і суспільних відносин стає концепція блага не тільки в матеріальному сенсі, а й, передусім, у сенсі особистісно-духовного розвитку людини. Економіка (економічне зростання) за таких обставин не є метою, значення якої вичерпується нею самою. За таких обставин суспільство повинно і має можливість вдосконалювати функціонування економічної системи з огляду на баланс між матеріальними, суспільними і духовними потребами людини.

3.4. Роль і значення людини в адміністративно-командній економіці України радянського періоду, у трансформаційний та сучасний періоди

За часів Радянського Союзу визначальна увага державної економічної політики в Україні була спрямована на проблематику людини-працівника, як безпосередньої продуктивної сили, коли продуктивні здібності людини розглядали й оцінювали лише у площині одного з кількісних факторів зростання суспільного виробництва. Підґрунтям зазначеного була сама система адміністративно-командної економіки, основними рисами функціонування якої були:

- абсолютизація державної власності на економічні та природні ресурси, сувора централізація їх розподілу;
- централізоване, директивне економічне планування як основа господарського механізму;
- фактично повна заборона приватного підприємництва;
- незбалансованість попиту і пропозиції, відсутність у споживача права вибору товару (послуги), що призводить до започаткування і активного функціонування тіньової економіки;
- порушення грошового обігу, переміщення господарських суб'єктів від товарно-грошових відносин у площину сурогатного обміну.

Одночасно господарський механізм адміністративно-командної системи має низку особливостей. Він передбачає, по-перше, пряме управління всіма підприємствами з єдиного центру – вищих ешелонів державної влади, що зводить нанівець самостійність господарських суб'єктів. По-друге, держава повністю контролює виробництво і розподіл продукції, в результаті чого виключаються вільні ринкові взаємозв'язки між окремими підприємствами. Централізований розподіл матеріальних благ, трудових і фінансових ресурсів здійснюється без участі безпосередніх виробників і споживачів, а відбувається відповідно до заздалегідь визначених панівною ідеологією «суспільних» цілей і критеріїв на основі централізованого планування. Водночас значна частина ресурсів спрямовується на розвиток військово-промислового комплексу. По-третє, державний апарат керує господарською діяльніс-

Соціально-економічна політика в Україні за часів Радянського Союзу

тю за допомогою переважно адміністративно-командних (директивних) методів, що руйнує матеріальну заінтересованість безпосередніх виробників у результатах своєї праці. Розподіл продукції між учасниками виробництва суворо регламентується центральними органами, а оплата праці – за допомогою тарифної сітки, а також відповідно до централізовано затверджених нормативів щодо фонду заробітної плати, що призводить до зрівняльного підходу в питаннях матеріального заохочення.

Як наслідок, об'єктивно зароджується і поглиблюється деформація інтересів усіх суб'єктів соціально-економічних відносин, відсутня мотивація до ефективної праці, ризику, ініціативності, самостійності в господарській діяльності.

Директивна система управління народним господарством веде до формування «економіки з обмеженими ресурсами», де дефіцит стає одним з визначальних чинників господарського життя, що гальмує розвиток народного господарства.

Планування, орієнтоване на штучне загнуждування економіки, а не на всебічне підвищення її ефективності, жорстка директивна система цін, що повсюдно не відповідають реальним витратам виробництва і споживчим властивостям продукції, ґрунтована на зрівнялівці і виводилівці система заробітної плати – усе це створює поживне середовище для зростання безгосподарності, марнотратства, розбазарювання природних, матеріальних, фінансових ресурсів, робочої сили, призводить до перевищення попиту над пропозицією, викликає інфляцію. Товарообмін, що базується на співмірності суспільно необхідних витрат виробництва при свободі вибору в продавців і покупців, поступається місцем ієрархічній системі розподілу відповідно до соціальної ваги окремих ділянок економічного життя.

Вибір найбільш ефективної економічної поведінки виробників і споживачів підміняється «змаганням» за місце в універсальній соціальній черзі на отримання фондів. Фондування, тобто «карткова» система розподілу, різні категорії постачання, й обмеження відтворюють нестачі навіть тоді, коли їх можна було б уникнути. За цих умов права громадян і трудових колективів на задоволення свого платоспроможного попиту узурпуються вищестоящими ланками адміністративної системи. Бюрократія, що розподіляє матеріаль-

ні блага, стає продуктом і вартовим «економіки дефіциту» і відповідних їй соціальних відносин.

Янош Корнаї.
Дефіцит.

Загалом адміністративно-командна економіка – господарство мало-ефективне, яке важко реформувати і яке характеризується хронічним дефіцитом виробничих ресурсів і товарів для споживання. У такій господарській системі попит обмежений не стільки готівковою грошовою масою, скільки державною системою централізованого розподілу. За таких умов постійно виникає брак товарів і послуг, незважаючи на наявність грошей у споживачів. При цьому парадокс полягає в тому, що дефіцит виникає в умовах загальної зайнятості і майже повного завантаження виробництва, що призводить до виникнення тіньової економіки як своєрідної «тіні» економіки дефіциту.

За часів Радянського Союзу бюрократизована адміністративно-командна система виявилася неспроможною задовольнити сповна дедалі більші духовні і матеріальні потреби людини і призвела до широкого поширення таких негативних явищ в суспільстві, як-от: безгосподарність, «телефонне право», аморальність, перетворення людини на «гвинтик» господарської діяльності. Паралельно з цим у радянському суспільстві активно культивувалася «пропагандистська» культура як потужний засіб впливу на свідомість людини. Через ідеологію, членство в партії, під впливом засобів масової інформації, контрольованої освіти, підтримуваних КПРС традицій і звичок більшість населення повинна була дотримуватися визначених світоглядних цінностей у повсякденному житті. Ті ж, хто вступав у конфлікт з офіційною світоглядною системою, зазнавав жорсткого покарання.

З переходом передових країн в постіндустріальну еру адміністративно-командна система цілковито віджила, виникла необхідність зміни сформованих тоталітарних порядків. Невідворотність змін була зумовлена також тим, що в постіндустріальному суспільстві з розвитком і глобалізацією економіки були потрібні працівники нового типу: культурні, широко освічені, підприємливі, здатні до інноваційної праці, які можуть забезпечити перехід до інтенсивного типу економічного розвитку. Це зробило неминучими корінні соціально-

Перехід до ринкової
трансформації
з погляду
людиновимірності
економіки: генезис
і наслідки

економічні перетворення майже в усіх колишніх соціалістичних країнах.

Після здобуття незалежності Україна була змушена у процесі державотворення спиратися на реалії, успадковані від імперсько-тоталітарних структур, а саме: тотальне одержавлення економіки; панування монополізму, командних форм і методів управління; екстенсивний шлях розвитку господарства; структурну й територіальну диспропорційність економіки; її вагому мілітаризацію (у радянський час Україна підпорядковувала собі лише 2,6% території СРСР, але виробляла 38% озброєння та військового спорядження); катастрофічну екологічну ситуацію; повселюдні умови колективної пасивності, викривлення мотивації праці, панування ідеології соціального утримання.

З середини минулого десятиріччя в Україні в основному було завершено перехід до ринкової економічної системи – фундаментальних правових норм та інших інститутів, що забезпечують розвиток ринкових відносин, а саме: запроваджено систему ринкового ціноутворення; відбулася масштабна трансформація власності, тобто перехід від державної до акціонерної та приватної форм власності; здійснено грошову реформу; досягнуто відносно високого рівня відкритості вітчизняної економіки; сформовано прошарок підприємців; розвиваються інститути громадянського суспільства; тривають реформи податкової і бюджетної систем; закладено підґрунтя для значних інституційних змін.

Сьогодні переважає економічна теорія, яка проповідує те, що Й. Шумпертер називав пласкою думкою, що двигуном капіталізму є капітал: розвиток відбувається багато в чому завдяки накопиченню капіталу – фізичного або людського. «Неокласична теорія припускає, що якщо інвестиції зроблені, то нові способи вести справи з'являються відносно легко, навіть автоматично», – писав Річард Нельсон. Що ще важливіше, стандартна теорія виходить з передумови, що економічний лад країни взагалі неважливий, оскільки капітал поведе країну до економічного розвитку, якщо в нього вкладати (неважливо, при якому це відбувається устрої). В альтернативній теорії Другого канону різні види економічної діяльності дуже сильно відрізняються як потенційні носії економічного розвитку. Іншими словами, необхідно позбавити економічну науку від того, що Джеймс Б'юкенен називає передумовою про

рівність – найбільш важливої, але найменш обговорюваної передумови. В основі філософії Просвітництва лежала ідея, що світ можна впорядкувати за допомогою таксономії (систем класифікації), серед яких найкраще відома система Карла Ліннея. Неокласична економічна теорія ще не доросла до свого Просвітництва в тому сенсі, що вона забезпечує аналітичну точність за допомогою відмови від таксономії: усі види економічної діяльності вона розглядає як якісно однакові. Тому її висновки (наприклад, висновок про вирівнювання цін на виробничі фактори) по суті вбудовані в її передумови. Можливість у кожний конкретний момент вбирати інновації і знання, а отже, притягати інвестиції, в різних видах економічної діяльності сильно відрізняються.

Оскільки капітал як такий вважається ключем до розвитку, то бідним країнам видають кредити, проте виробничий і промисловий устрій не здатний прибутково освоїти отримані інвестиції. Тому фінансування розвитку може швидко набути рис фінансової піраміди, яка приносить прибуток тільки тим, хто її заснував і перебуває недалеко від виходу. Вкладення в людський капітал без внесення одночасних змін до виробничої структури, з тим щоб створити попит на отримані уміння, не сприяють нічому, окрім еміграції. В обох випадках ми бачимо ефекти зворотної хвилі економічного розвитку: більше капіталу – грошового і людського – спрямовуватиметься з бідних країн, ніж навпаки. Пояснити це можна типом економічного ладу, характерним для бідних країн, тобто замкненим колом бідності, яке створюється нестачею попиту і пропозиції, а також відсутністю зростання віддачі. Промислова політика США в 1820–1900 роки – ось найкращий приклад, який повинні наслідувати країни третього світу, поки вони не навчаться отримувати вигоду від міжнародної торгівлі.

Ерік Райнерт.

Як багаті країни стали багатими, і чому бідні країни залишаються бідними.

Разом з цим за роки незалежності Україна виявилася не здатною відновити статус потужної економічної держави. Тому виникає цілком слушне запитання: чому з початком трансформаційних перетворень економіка України, порівняно з країнами Центральної і Східної Європи та Балтії, має не найкращі результати реформ? На думку відомого польського реформатора Л. Бальцеровича, посткомуністична історія засвідчує, що найгірші економічні наслідки відзначаються у країнах, які

відхиляються від демократії. При цьому в умовах кланового капіталізму, коли держава використовує свій апарат для довільного трактування прав власності та стримує конкуренцію, такий інституційний порядок не тільки несправедливим, а й неефективним. Підтверджує цей висновок подальша інформація.

- За роки незалежності Україна зазнала катастрофічного економічного спаду, внаслідок чого ВВП у 2014 році становив приблизно лише 70% від рівня 1990-го. Так само знизилась реальні доходи населення.
- Втрачено можливості кардинальних цілеспрямованих структурних змін для побудови соціально орієнтованої ринкової економіки, громадянського суспільства та ефективної політичної системи в Україні.
- Безконтрольність держави щодо надмірно високих цін на продукцію монополістів.
- Надзвичайна обтяженість бюджету соціальними виплатами; у бюджетних видатках, крім соціальних, значно збільшилися видатки на державне управління.
- Підвищення рівня оплати праці в Україні є однією з найактуальніших проблем: щоб підтримувати більш-менш гідний спосіб життя, українцеві необхідно заробляти на місяць від 133 до 177 євро. При цьому розмір мінімальної зарплати у країні встановлено на рівні 72 євро, що в 1,8 раза нижче від вартості життя.
- Понад 2/3 загального обсягу промислової продукції припадає на галузі, що виробляють сировину, матеріали та енергетичні ресурси. Частка продукції соціальної орієнтації становить 1/5 загального обсягу промислового виробництва, частка машинобудування через кризу знизилася більше ніж на 10%, що майже в 3–4 рази менше від рівня розвинених країн.
- Власне виробництво забезпечує лише 2/3 ресурсів країни для промислових підприємств, решту завозиться з-за кордону.
- Зростання дефіциту торговельного балансу фінансується за рахунок зовнішніх джерел, у результаті чого валовий зовнішній борг України загрозливо збільшився.

- Скорочується реальний обсяг фінансування наукових досліджень та неухильно знижується інноваційна активність промислових підприємств, що набуло незворотного характеру.
- Відбулася переорієнтація інвестиційних потоків зі сфери промислового виробництва у сферу фінансових послуг та послуг, пов'язаних із трансакціями щодо нерухомого майна.
- Зростання державної заборгованості в умовах низького рівня інвестиційних видатків бюджету означає, що в майбутньому ще більше державних коштів буде спрямовано на обслуговування державного боргу, а не на виконання суспільно значущих функцій держави та реалізацію інноваційної моделі розвитку національної економіки.
- Україна має неформальний сектор, який досягає приблизно 50% офіційного ВВП (критичним для країни є рівень у 15–35% ВВП, надалі економіка втрачає керованість).

При цьому підкреслимо, що проблеми української економіки зумовлені не тільки складністю завдань із реформування господарської системи, а й необхідністю одночасного подолання кризових явищ, успадкованих від адміністративно-командної економіки та їхнім загостренням унаслідок того, що в Україні за роки незалежності влада і суспільство не змогли протидіяти формуванню в державі інституційного середовища, яке характеризують як «клептократична економіка».

Хоча визнаємо, що такі кризові явища, як-от: суттєве скорочення промислового виробництва, зростання безробіття, надмірна інфляція, істотне падіння рівня життя більшості домогосподарств тощо певною мірою зумовлені деформацією чинного в умовах планової системи господарського механізму. В їх основі лежать глибокі суперечності, що накопичились у плановій економіці протягом десятиліть.

Основною особливістю економіки, успадкованої від планової системи, є її глибока незбалансованість, що визначається принаймні двома аспектами. Перший – це глибокі диспропорції у функціонуванні окремих секторів і галузей економіки, що виявилось в їхньому гіпертрофованому розвитку. Другий – нерівномірність техніко-технологічного оснащення різних виробництв та окремих підприємств, що проявилось в одночасному функціонуванні доіндустріального, індустріального та постіндустріального виробництв із відповідними кожному з них виробничим оснащенням і технологією.

Сучасна соціально-
економічна політика
України у площині
людського виміру

Одночасно нинішня ситуація в Україні вимагає розв'язання проблеми вдосконалення соціально-економічної системи у площині розвитку людини. Попередній трансформаційний досвід довів, що однією з основних перепон, що заважала зростанню ефективності господарства, був брак належної ініціативи і підприємливості економічно активного населення, в основі яких лежать загально визнані світоглядні цінності людини, внаслідок чого господарська система не змогла оптимально адаптуватися до змін, які відбувалися у глобалізованому світі. Тому однією з вирішальних умов щодо формування конкурентоздатної вітчизняної економіки є прогресивні інституційні зміни, які б дозволили максимально використовувати трудовий та інноваційний потенціал кожної людини. Для цього необхідно надати суспільству гарантії загально визнаного у країнах – лідерах рівня життя, потрібного для розвитку і використання здібностей особистості – трудових, підприємницьких, світоглядних. Досягнення цієї мети передбачає створення такого інституційного підґрунтя, яке б зорієнтувало суспільство не стільки на нарощування обсягів виробництва та послуг, скільки на досягнення оптимальної моделі споживання як матеріальних, так і духовних благ з урахуванням вимог соціальної справедливості.

При цьому ключовим аспектом створення модернізованої та інноваційної економіки є підвищення ролі людини в соціально-економічній динаміці, яка не вичерпується вирішенням завдання досягнення певного рівня добробуту, а приділяє увагу перетворенню праці на творчу діяльність, сферу, де людина не є відчуженою від власності і максимально використовує свій особистісний потенціал.

Отже, на завершення викладеного матеріалу зробимо такий висновок. Завдання успішної соціально-економічної політики неможливо вирішити, на поставивши в центр уваги людину, не створивши умов для її всебічного розвитку та самореалізації.

Досвід країн Європейського Союзу засвідчує, що прагнення суспільства щодо здійснення інституційних перетворень, які забезпечать успішний розвиток у рамках ЄС, можуть виявитися марними, якщо ці трансформації не мають під собою підвалин гуманізму та моральності, орієнтації на приватні інтереси людини, разом з їх гармонізацією із суспільними, гарантії і захисту прав і свобод громадянина.

Питання для самоконтролю

1. У чому ви бачите переваги і недоліки індексу людського розвитку? Наведіть приклади.
2. На вашу думку, на яких підставах Україну віднесено до країн із високим ІЛР?
3. Наведіть аргументи за і проти визначення гуманістичних аспектів економіки як «*економіка щастя*» та «*економіка добробуту*».
4. Дайте визначення адміністративно-командної економіки часів Радянського Союзу.
5. Аргументуйте або спростуйте думку відомого польського реформатора Л. Бальцеровича: «Посткомуністична історія засвідчує, що найгірші економічні наслідки відзначаються у країнах, які відхилиються від демократії».

Словничок основних термінів і понять

Адміністративно-командна економіка – господарство, в якому панує державна форма власності, економічні рішення ухвалюються на вищому рівні управління і адміністративно, у формі команд, обов'язкових для виконання, доводяться до кожної економічної одиниці. Разом з цим методи і механізми товарного виробництва та ринкової економіки не застосовуються або застосовуються в обмеженому, а іноді у спотвореному вигляді, централізована бюрократична система управління використовує в основному неринкові важелі виконання директивних завдань і рішень. Звідси господарська самостійність підприємств і організацій значною мірою обмежена, реалізуються планові завдання, які детально визначають господарську поведінку і доводяться до кожного підприємства як докладний розпис натуральних і вартісних показників. Ціноутворення здійснюється виключно адміністративним шляхом.

Гуманістична економіка – економіка, в якій головним критерієм економічної діяльності і суспільних відносин стає визначення блага не тільки в матеріальному сенсі, а й, насамперед, у плані особистісно-духовного. Звідси власне економіка стає не самоціллю, а суспільство орієнтується на економічне зростання, з одночасною підтримкою балансу між матеріальними, громадськими, духовними потребами людини на підґрунті як держави загалом, так і кожної людини окремо.

Доповіді ООН Про людський розвиток – Програма організації при ООН з надання допомоги країнам-учасникам у галузі розвитку. Починаючи з 1990 року Програма розвитку ООН щороку видає Доповідь про людський розвиток. Група незалежних міжнародних експертів, які є авторами Доповіді, крім аналітичних розробок, використовує статистичні дані, отримані від різних міжнародних міжурядових організацій та міжнародних агентств.

Економічне зростання – збільшення обсягу виробництва продукції в національній економіці за певний період часу (як правило, за рік).

Економічний розвиток – розширене відтворення та поступові якісні і структурні позитивні зміни економіки, продуктивних сил, факторів зростання і розвитку, освіти, науки, культури, рівня і якості життя населення, людського капіталу. Економічний розвиток є похідним від розвитку суспільних відносин, тому відбувається по-різному в конкретних історично сформованих умовах технологічних укладів економіки і розподілу матеріальних благ.

Індекс розвитку людського потенціалу – сукупний показник рівня розвитку людини в тій чи іншій країні, що вимірює досягнення країни щодо стану здоров'я, отримання освіти та фактичного доходу її громадян, за трьома основними напрямками: індекс очікуваної тривалості життя, індекс освіти, індекс валового національного доходу. У 2010 році у сімейство зазначених індикаторів було додано ще три: людського розвитку, гендерної нерівності і багатовимірної бідності.

Людський потенціал в економіці – накопичений населенням запас фізичного і морального здоров'я, загальнокультурної та професійної компетенцій, творчої, підприємницької та громадянської активності, що реалізуються в різноманітних сферах діяльності, а також у рівні і структурі потреб.

Людський розвиток – процес розширення можливостей людини жити довгим, здоровим і творчим життям та досягнення інших цілей, які, на думку конкретної людини, мають для неї цінність, а також можливість брати активну участь у забезпеченні справедливості і стійкого розвитку. У світлі цього розвиток людини має три компоненти: добробут, розширення прав і можливостей, справедливість.

Рівень життя населення – рівень добробуту щодо споживання домогосподарствами благ і послуг, сукупність умов і показників, що ха-

рактикують міру задоволення основних життєвих потреб людей. Рівень життя базується на обсязі реальних доходів на душу населення і відповідному обсязі споживання.

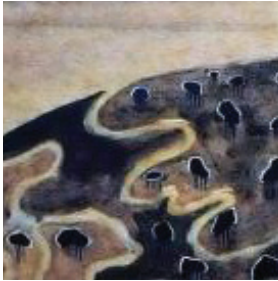
Сталий людський розвиток – розширення всіх форм вільного вибору людини, надання їй можливості для розвитку своїх здібностей та їх повне використання, який не тільки генерує економічне зростання, а й визначає справедливий розподіл його результатів. Сталий розвиток розглядається як передумова довготривалого соціально-економічного прогресу людства, який супроводжується збільшенням капіталу, зокрема людського, запровадженням інноваційних технологій, причому без шкоди для майбутніх поколінь.

Трансформаційний перехід від адміністративно-командної економіки до ринкової – сукупність заходів за такими фундаментальними напрямками: лібералізація економіки (скасування або максимальне скорочення заборон і обмежень у всіх сферах господарської діяльності, ринкове ціноутворення); інституційні трансформації (зміна форм власності, становлення нових суб'єктів господарської діяльності, створення нових інституційних правил господарювання, зокрема антимонопольного законодавства); структурна трансформація народного господарства; формування адекватної ринковому господарству системи соціального захисту населення.

Дискусійні питання та завдання для інтерактивного вивчення

1. Аргументуйте або спростуйте твердження Дж. Гелбрейта: «Людина стала об'єктом науки про людину тільки починаючи з того моменту, як автомобілі стало важче продавати, ніж створювати». Наведіть приклади.
2. Як ви розумієте поняття «людський фактор» в економіці? У чому його позитивний і негативний вплив на економічний розвиток? Наведіть приклади.
3. Охарактеризуйте позитивні і негативні фактори економічного зростання стосовно людини. У чому воно суперечить гуманістичним людським цінностям? Наведіть приклади.
4. Розкрийте коріння та суть концепцій: «розвиток без зростання» і «зростання без розвитку». Наведіть приклади.

5. Охарактеризуйте проблемні напрями економічного зростання: «безробітне зростання», «безжалісне зростання», «безпідставне зростання», «безперспективне зростання». Наведіть приклади.

Розділ 4

СВІТ ЛЮДИНИ ПЕРЕД ВИКЛИКОМ ГЛОБАЛЬНИХ ЗАГРОЗ: ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНОЇ БЕЗПЕКИ

План викладу

- 4.1. Функціональні напрями системи міжнародної безпеки
- 4.2. Колективна безпека
- 4.3. Сучасні загрози міжнародній безпеці
- 4.4. Національна безпека України
- 4.5. Проблеми захисту національних інтересів у відносинах із Росією

4.1. Функціональні напрями системи міжнародної безпеки

Уранці 11 вересня 2001 року відійшов у минуле той повоєнний період, який відкрився 9 листопада 1989 року падінням Берлінського муру. У політичному плані XXI століття розпочалося зі страшного терористичного акту, який розхитав світ... Коли того дня терористи джихаду творили історію, вдавшись до безпрецедентного масового вбивства, світ як глобальне медіа-село спостерігав за всім у прямому ефірі CNN, тому хвилі шоку, що його викликав цей, образно кажучи, військовий напад на Сполучені Штати, останню твердиню глобальної сили в сучасному світі, досягли найдальших куточків земної кулі.

Такий день годен повернути долю світу в інший бік. Цей незвичайний драматизм сучасники відчувають одразу: політичні події сягають небаченого досі емоційного напруження. Це дні, коли переводяться стрілки епох, зачинається новий період історії...

Кінець XX століття в центрах світової економіки минув під знаком епохального технологічного оновлення, прориву в царині інформаційних технологій, отже мав на собі ознаку не менш масштабної фінансової спекуляції, що зухвало приміряла на себе штани «нової економіки» й «нового ринку». А з огляду на тривалий розквіт економіки США деякі сміливі науковці навіть провістили кінець економічних циклів і появу безкризового капіталізму. Наразі зясувалося, що все це – небилиця, вияв пихи і звичайнісінька побрехенька. Мильна бульбашка спекуляції луснула, і 11 вересня 2001 року історія ще раз завдала удару – блискавичного, жорстокого, руйнівного. Цього дня світ зробив крутий поворот, і вже не біржа, а політика відтепер мала знову заповнювати біржовий бюлетень історії.

Всі ці сприятливі мрії про спокійний світ після закінчення холодної війни, надії на справжні переваги миру і прекрасні ілюзії про кінець політики, відступ держави і очевидне переважання економіки над політикою – «It's the economy, stupid!», – були поховані 11 вересня у Нью-Йорку під уламками зруйнованих веж-близнюків разом з тисячами невинних людей. Політика, а з нею і буцімто закінчена історія, повернулися з кривою гримасою жаху. Давньогрецький філософ Геракліт, який ще в V столітті до н. е. називав війну матір'ю всіх речей, раптом став значно ближчим нашому часові, ніж будь-який з численних інвестиційних банків чи біржових курсів.

Йошка Фішер.
Історія повертається.

Ще в грудні 2003 року Європейська Рада ухвалила Європейську стратегію безпеки – концепцію політики спільної зовнішньої безпекової політики. В документі були названі п'ять ключових загроз континенту: тероризм, поширення зброї масового знищення, регіональні конфлікти, банкрутство держави, організована злочинність.

Сьогодні на наших очах формується нова Європа і новий світ. Недарма проводяться паралелі між часами нинішніми і часами двадцятирічної давнини. Тоді завершував своє існування біполярний світ, сьогодні – монополярний. Не лише Україна, а й Америка та Європейський Союз проходять через період непростих трансформацій. На доповнення, а іноді й на противагу США та ЄС, на міжнародній арені з'являються нові глобальні гравці. Як наслідок, виникає нова, більш складна мережа міжнародних відносин, зав'язана не на одну й не на дві, а на десятки столиць світу. Саме в цьому контексті слід бачити й ті зміни, які відбуваються в системі безпеки України. Вона змінюється не тому, що змінюється влада в державі. Вона змінюється тому, що змінюються міжнародні відносини загалом.

В умовах глобалізації, кризових явищ в економіці, гострих екологічних проблем, тероризму та інших викликів сучасного світу посилюються прагнення людей до більшої безпеки як для окремого індивіда, так і для суспільства, держави та природного середовища. Особливістю нинішньої ситуації є агресія Російської Федерації проти України, окупація Автономної Республіки Крим, вторгнення на Донбас, що означає порушення Російською Федерацією визнаних міжнародних актів безпеки та двосторонніх угод.

Слід ураховувати, що зовнішньополітичні зміни і особливо загрози через сучасні засоби комунікації, інформаційні процеси і взаємні стосунки дуже швидко відбиваються на політичній, економічній та соціальній ситуації у країні та житті окремих людей. Тому поділ безпеки на внутрішню і зовнішню є відносним, а названі проблеми є не локально українськими чи регіональними, вони стосуються безпеки всього людства. Саме поняття «безпека» означає *сукупність уявлень та дій, що поєднують прагнення соціальних суб'єктів до існування в найбільш сприятливих умовах*. На практиці йдеться про гарантування стабільних умов внутрішнього розвитку, захист від зовнішніх ризиків і небезпек.

З метою забезпечення та зміцнення зовнішньої безпеки членів світового співтовариства створено систему міжнародної безпеки. Її можна розглядати як:

- 1) політику, що сприяє створенню ефективних гарантій миру як для окремої країни, так і всього світового співтовариства;
- 2) стан економічних, політичних, соціальних, військових, міжнародних відносин, що гарантують захист від зовнішніх загроз, унеможливають війни, конфлікти і сутички;
- 3) умови, необхідні для існування і функціонування держав, забезпечення їхнього повного суверенітету та рівноправних відносин з іншими країнами;
- 4) метод захисту безпеки громадян, суспільства та національних інтересів держав.

Дієвість системи міжнародної безпеки залежить від системи зобов'язань, гарантій і можливостей її суб'єктів та її структури, зокрема від наявності таких складових:

- а) наукова теорія (філософія), певна доктрина (концепція) та політика забезпечення міжнародної безпеки;
- б) сукупність міжнародних, державних і громадських інститутів та організацій, які забезпечують безпеку особистості і суспільства;
- в) засоби, способи та методи забезпечення міжнародної безпеки.

Міжнародна безпека визначається за певними критеріями, зокрема такими:

- масштаб (глобальна, регіональна, субрегіональна, локальна, двосторонні домовленості);
- характер суб'єктів (особиста, суспільна, державна);
- сфери суспільного життя (політична, економічна, соціальна, гуманітарна, психологічна, військова, культурна).

Таким чином, міжнародна безпека стає більш різнооб'єктною та неподільною і може стосуватись різних географічних територій, включати різних суб'єктів, які діють у різних сферах. Гарантування безпеки передбачає комплексний підхід, нероздільність безпеки і стійкого розвитку; безперервність дій, включаючи організацію постійного моніторингу і контролю за станом соціального і природного середовища та потенційно небезпечних об'єктів тощо.

Система міжнародної безпеки

Чинники дієвості системи міжнародної безпеки

Аспекти міжнародної безпеки

Об'єкти і суб'єкти
міжнародної безпеки

Об'єктами міжнародної безпеки вважаються народи і держави, громадяни різних країн, відповідні інститути, об'єднання, організації, людство загалом. Суб'єктами забезпечення міжнародної безпеки виступають держави і всі інші учасники міжнародних відносин (суспільні рухи і міжнародні міжурядові і неурядові організації). Саме вони беруть участь у виробленні норм і принципів міжнародного права, що регулюють діяльність у цій сфері.

Становлення системи міжнародної безпеки формується залежно від характеру реальних небезпек і загроз та з урахуванням заходів для їх подолання. Неодмінною передумовою надійності міжнародної безпеки є система стримувальних факторів, зокрема наявність необхідних оборонних можливостей. Важливе значення для запобігання загрозі війни мають заходи зміцнення довіри, що здійснюються з метою зниження військової небезпеки.

Загалом ефективність будь-якої міжнародної системи безпеки залежить від кількох основних факторів:

- 1) від стану і тенденцій розвитку сучасної геостратегічної ситуації, міжнародних реалій на регіональному та субрегіональному рівнях;
- 2) від внутрішнього становища держав і їхніх реальних можливостей на далеку перспективу;
- 3) від характеру сучасних загроз, які найбільш істотно впливають на стабільність держав на регіональному й субрегіональному рівнях;
- 4) від ефективності вже створених систем безпеки та їхньої спроможності змінюватися з урахуванням нових завдань;
- 5) від реальних можливостей створення нових систем безпеки і характеру їхньої взаємодії з уже чинними.

Сучасна система міжнародної безпеки регулюється *принципами*:

- загального характеру та однакового рівня безпеки для всіх країн;
- міжнародної співпраці у розв'язанні проблем безпеки;
- колективних дій для усунення агресії й унеможливлення причин її виникнення;
- використання широкого арсеналу засобів підтримання миру;
- довіри в міжнародних відносинах і прозорості світової політики та системності безпеки.

Принципи
міжнародної безпеки

4.2. Колективна безпека

У силу неоднакового економічного, військово-технічного, оборонного потенціалу, фінансового та інших ресурсів держави мають досить різні можливості для забезпечення індивідуальної безпеки, що диктує необхідність компенсації їх організацією групових систем безпеки. В такій ситуації сформувався розуміння того, що забезпечення індивідуальної національної безпеки однією державою неможливе без урахування стурбованості щодо власної безпеки з боку інших держав. При цьому всі члени певної спільноти безпеки відмовляються від застосування сили у відносинах один з одним і погоджуються допомагати кожній державі-учасниці, яка зазнала нападу з боку іншого члена співтовариства.

Отже, йдеться про взаємодію індивідуальних національних безпек у різних за складом системах відносин:

- двосторонніх,
- блокових,
- регіональних,
- глобальній.

Вони покликані забезпечувати єдність безпеки всіх і кожного з учасників такої системи. При цьому забезпечення спільних інтересів потребує від держав певної самопожертви і посилює їхню взаємозалежність.

Таким чином, у світовій практиці склалася і набула поширення система колективної безпеки як *сукупність спільних заходів держав задля підтримання миру, запобігання війні, припинення актів агресії і надання колективної допомоги.*

Колективна безпека базується на положенні, що мир є неподільним і що кожний член повинен прийти на допомогу іншим дипломатичними засобами, економічними акціями і в екстремальних випадках – військовими засобами. Заходи в рамках колективної безпеки можуть здійснюватися в рамках ООН та інших міжнародних організацій або на регіональній основі.

Створення системи колективної безпеки передбачає застосування комплексу заходів політичного, економічного, правового характеру, а також військово-організаційних заходів.

Визначення системи колективної безпеки

Принципи
колективної безпеки

Колективна безпека різних держав ґрунтується на таких основних принципах:

- неподільність безпеки, коли агресія проти однієї держави-учасника вважається агресією проти решти держав-учасниць;
- усі держави-учасниці однаково відповідають за збереження безпеки;
- невтручання у внутрішні справи і врахування інтересів усіх учасників системи колективної безпеки;
- держави-учасниці гарантують колективну оборону;
- рішення з принципових питань забезпечення колективної безпеки ухвалюються на основі консенсусу.

Держави-учасниці забезпечують необхідну відповідність складу збройних сил та коштів характерові військової загрози.

Правові основи
колективної безпеки

Правовою основою колективної безпеки є багатосторонній договір, конкретний зміст якого визначається державами, що беруть участь у ньому. Договір про колективну безпеку базується на довірі, відкритості, транспарентності і передбачуваності; на співпраці і взаємних гарантіях безпеки. Утім, існують три обов'язкові умови такого договору: *не вдаватися до сили; вирішувати спори мирними засобами і співпрацювати в рамках угоди*. Крім цього, передбачається можливість розміщення окремих військових баз і об'єктів одних держав-учасниць на території інших країн.

Організація
Об'єднаних Націй
– універсальна
система колективної
безпеки

Зневажання і нехтування правами людини призвели до варварських актів, які обурюють совість людства, ... створення такого світу, в якому люди будуть мати свободу слова і переконань і будуть вільні від страху і нужди, проголошено як високе прагнення людей

Загальна декларація прав людини,
прийнята і проголошена резолюцією 217 А
Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року

Універсальною системою колективної безпеки є Організація Об'єднаних Націй (ООН), що була утворена 1945 року. Її головним завданням є підтримка і зміцнення міжнародного миру та безпеки на основі спільних дій держав. Засновниками ООН була 51 держава, у тому числі Україна. За типологічною класифікацією, ООН є глобаль-

ною, універсальною, багатofункціональною міждержавною організацією.

Головними органами ООН є Генеральна Асамблея і Рада Безпеки. Провідними органами цієї міжнародної організації вважаються Секретаріат, Міжнародний суд, Рада опіки, Економічна і соціальна рада. Штаб-квартира ООН розташована в Нью-Йорку (США). У 1945 році Україна, перебуваючи у складі СРСР, стала однією з країн – засновниць ООН.

Діяльність ООН та її організацій охоплює найважливіші сфери і проблеми міжнародної безпеки і міжнародних відносин:

- підтримка міжнародного миру і безпеки шляхом прийняття ефективних колективних заходів і мирного врегулювання спорів;
- розвиток дружніх відносин між націями на основі поважання принципів рівноправності та самовизначення народів;
- забезпечення міжнародного співробітництва з розв'язання міжнародних економічних, соціальних, культурних і гуманітарних проблем, заохочення поваги до прав людини;
- перетворення ООН у центр узгоджених зусиль для досягнення цих цілей.

Дієвою міждержавною міжнародною організацією у сфері оборони, безпеки та політики є НАТО (Організація Північноатлантичного договору). Договір про її створення був підписаний 1949 року десятьма європейськими країнами та США і Канадою, які взяли на себе зобов'язання щодо забезпечення взаємної оборони.

Нині країни НАТО вирішують, зокрема, питання зміцнення демократії у країнах Центральної і Східної Європи та боротьби зі зброєю масового знищення і тероризмом. Однак головною метою НАТО є захист свободи і безпеки всіх її членів політичними й військовими засобами відповідно до Статуту ООН. Діяльність НАТО охоплює співпрацю і з державами, які не входять до складу цієї організації, у тому числі й з Україною. Починаючи з 1994 року наша держава бере активну участь у програмі «Партнерство заради миру» (ПЗМ), в рамках якої українські військові були залучені до кількох десятків спільних із країнами-членами і партнерами НАТО миротворчих навчань як на території нашої країни, так і за кордоном. Успішно діє Комісія Україна – НАТО.

Організація
Північно-
атлантичного
договору

Організація
з безпеки
та співробітництва
в Європі

Найбільшою у світі регіональною організацією з питань безпеки, яка об'єднує 57 країн Європи, Північної Америки та Центральної Азії, є ОБСЄ (Організація з безпеки та співробітництва в Європі). Головним статутним документом Організації є Заключний акт НБСЄ (Наради з безпеки та співробітництва у Європі), укладений в Гельсінкі 1 серпня 1975 року. Головними цілями функціонування Організації вважаються:

- сприяння поліпшенню взаємовідносин, а також створення умов для забезпечення довготривалого миру;
- підтримка розрядки міжнародної напруги;
- визнання неподільності європейської безпеки, а також взаємної зацікавленості в розвитку співробітництва між державами-членами;
- визнання тісного взаємозв'язку миру і безпеки в Європі та в усьому світі;
- внесок у справу дотримання прав людини, економічний і соціальний прогрес та добробут усіх народів.

Діяльність ОБСЄ скеровується структурами, що складаються з представників країн-учасниць. У тих зонах континенту, а також у «гарячих точках» створюються спеціальні місії ОБСЄ, що сприяють налагодженню діалогу між сторонами конфлікту.

Утім, її діяльність залишається вторинною порівняно з такими потужними структурами, як, наприклад, Північноатлантичний альянс (НАТО), що пояснюється відсутністю в системі ОБСЄ якихось вагомих силових інституцій. Таке становище загалом відповідає політичному (консультативному) характерові Організації. В іншому разі наділення ОБСЄ військовою потугою може зробити з неї потенційного конкурента для Північноатлантичного альянсу. Водночас перетворення ОБСЄ на чинну модель майбутнього пан'європейського співіснування вбачається можливим лише за умови ефективного реформування цієї структури.

Рада Європи

Помітну роль у зміцненні безпеки і правових відносин відіграє Рада Європи – міжнародна організація 47 держав-членів у європейському просторі. Рада Європи була офіційно заснована 5 травня 1949 року Лондонською Угодою, яку підписали десять країн-засновниць. Штаб-квартира Ради Європи міститься у Страсбурзі. Структура РЄ включає Комітет міністрів, Парламентську асамблею, Європейський суд з прав людини та Венеціанську комісію як дорадчий орган Ради Європи з пи-

тань конституційного права, що має таку офіційну назву: «Європейська комісія за демократію через право», а також Консультативний орган «Конгрес місцевої та регіональної влади Європи».

Певний вплив на зміцнення безпеки на Близькому та Середньому Сході здійснює Ісламська конференція. Організація ставить перед собою такі завдання: сприяння ісламській солідарності між країнами-учасницями, зміцнення співпраці між ними в різних сферах діяльності, координація дій для захисту святих місць, а також підтримка боротьби палестинського народу.

Широке визнання у світі здобув Африканський Союз, створений 2002 року, який став правонаступником Організації африканської єдності і який докладає зусиль щодо африканської інтеграції та зміцнення безпеки на континенті.

Формально до системи колективної регіональної безпеки належить також Організація договору про колективну безпеку (ОДКБ), створена кількома державами СНД на чолі з Російською Федерацією на основі відповідного Договору від 15 травня 1992 року. Крім РФ, в організацію входять Вірменія, Білорусь, Казахстан, Киргизстан і Таджикистан. Причому на відміну, наприклад, від НАТО, в ОДКБ немає критеріїв для членства.

Відповідно до статуту ОДКБ, завданням ОДКБ є захист територіально-економічного простору країн – учасниць Договору спільними зусиллями армій і допоміжних підрозділів від будь-яких зовнішніх військово-політичних агресорів, міжнародних терористів, а також від природних катастроф великого масштабу. Утім, за словами генерального секретаря ОДКБ М. Бордюжі, миротворчі сили ОДКБ, сформовані кілька років тому, пройшли бойову взаємодію. Військовослужбовці, які входять до їх складу, добре підготовлені індивідуально, забезпечені всім необхідним озброєнням і технічними засобами. На думку керівника Організації, сили ОДКБ можуть бути розгорнуті як на території держав-членів, так і за її межами, у тому числі в Україні.

Отже, Організація договору про колективну безпеку, всупереч своєму статуту, за власними рішеннями, без дозволу Ради Безпеки ООН може направити військовий контингент під виглядом «миротворчого» на територію держав, які не є членами ОДКБ. Таким чином, Російська Федерація у здійсненні своєї агресивної політики може використати

Ісламська
конференція

Організація договору
про колективну
безпеку СНД –
фактор міжнародної
загрози

також військові формування ОДКБ із застосуванням збройної сили проти суверенітету, територіальної недоторканності та політичної незалежності України чи іншої держави.

Агресія Російської Федерації проти України як члена ООН, держави з нейтральним статусом, виявила недосконалість і ненадійність архітектури міжнародної безпеки. Організація Об'єднаних Націй не змогла гарантувати мир і безпеку у світі.

4.3. Сучасні загрози міжнародній безпеці

Основні чинники конфліктів у сучасному світі

Сучасні загрози безпеці існують майже в кожній сфері життєдіяльності. Як попереджав людство ще 1979 року Папа Римський Іван Павло II, «теперішній людині постійно загрожує те, що є справою її рук, що є результатом діяльності її розуму, прагнень її волі. В цьому і полягає трагедія людського існування в її широкому значенні». Отже, глобалізація, науково-технічний прогрес та розвиток різних сфер сучасного світу не тільки дозволяють задовольняти дедалі більші потреби, а й породжують певні негативні наслідки. Крім цього, долаючи одні виклики, людина може створювати нові загрози.

До конфліктної ситуації призводять політичні і дипломатичні суперечки, а також і такі фактори, як слаборозвинена економіка, торгові різні суперечності, неконтрольовані переміщення населення, екологічний стан, наркобізнес, тероризм і права людини.

Спираючись на різні критерії, дослідники виділяють такі типи загроз міжнародній безпеці:

- за характером загроз;
- за джерелами загроз;
- за середовищем загроз;
- за шкалою загрози;
- за критерієм спрямування загроз;
- за ступенем сформованості загрози;
- за наслідками загроз;
- за рівнем суб'єктивних оцінок загроз;
- за характером суспільних відносин.

Загрозою вважається обставина або подія, в результаті якої виникає певна шкода, що стосується конкретних матеріальних цінностей, знань, здоров'я людей, поширення інформації, насильство, помилкові дії, технічні збої тощо. Наявність різних загроз викликають почуття фрустрації та безвиході.

Глобальні проблеми людства – загрози для безпеки

Потрібно також зауважити, що все частіше до загроз для безпеки суб'єктів міжнародних відносин відносять глобальні проблеми людства. У цьому плані актуальні такі питання:

- запобігання світовій ядерній війні;
- подолання все більшого розриву в рівні економічного і культурного розвитку між розвинутими індустріальними країнами Заходу і країнами, що розвиваються;
- усунення економічної відсталості, голоду, злиднів і неписьменності;
- забезпечення подальшого економічного розвитку людства необхідними для цього природними ресурсами;
- подолання екологічної кризи;
- припинення демографічного вибуху у країнах, що розвиваються, і демографічної кризи в розвинутих країнах, через більш раціональне регулювання народжуваності;
- своєчасне передбачення і запобігання негативним наслідкам НТР;
- стримування міжнародного тероризму та екстремізму;
- поширення наркоманії, алкоголізму та СНІДу;
- захист прав людини;
- підвищення освітнього рівня, збереження культурної спадщини і моральних цінностей.

Міжнародна безпека зазнає таких викликів і загроз:

- 1) внутрішньодержавні конфлікти та громадянські війни між урядом і озброєними угрупованнями або між різними озброєними групами, що конфліктують;
- 2) міждержавні конфлікти за участі не менше як двох суверенних держав;
- 3) поширення зброї масового знищення та звичайних озброєнь;
- 4) організована злочинність, що включає торгівлю наркотиками і діє у глобальному масштабі;

- 5) тероризм, що виступає у формі недержавних озброєних груп;
- 6) глобальні загрози і виклики, що включають конфлікти за доступ до обмежених енергетичних ресурсів, зміни клімату, руйнування довкілля, природні катастрофи, відмивання грошей, бідність, епідемії тощо.

Сьогодні на особливу увагу заслуговують такі загрози:

- міжнародний тероризм,
- екологічні проблеми,
- ядерна небезпека,
- етнічні і релігійні конфлікти,
- діяльність тоталітарних сект,
- неконтрольована міграція,
- організована злочинність.

Такі явища завдають шкоди не тільки якійсь конкретній країні, а й усьому європейському та міжнародному співтовариству.

Поява нових загроз і викликів змусила уряди багатьох країн переглянути традиційні підходи до розв'язання проблем безпеки. Самі загрози і виклики часто взаємопов'язані та взаємозалежні. Глобалізація змушує держави змінити не тільки свої підходи до визначення суті нових загроз і викликів, а й розробити нові інструменти їх нейтралізації.

Політичні,
техногенні, природні,
демографічні загрози

Слід наголосити, що більшість загроз для безпеки має політичний характер. Як держави, так і соціальні групи та окремі суб'єкти не можуть залишатися поза впливом процесів міжнародної безпеки. Виклики, щодо яких немає адекватної реакції, можуть трансформуватись у загрози для міжнародної і національної безпеки. При цьому виклики і загрози сприймаються суб'єктивно через призму чийось інтересів та фахового рівня.

Загрозою є державна нестабільність, наслідками якої є руйнування економічної, соціальної та освітньої систем, інфраструктури і, врешті-решт, руйнування держави. В такій ситуації держава не може забезпечити право і порядок та безпеку населення. Відсутні збори податків, щоб оплачувати роботу поліції і державне управління. Новопризначені регіональні керівники змішують економіку з корупцією, з нелегальним бізнесом – наркоторгівлею, торгівлею зброєю, сировиною, торгівлею людьми або проституцією. Держави, що розпадаються, становлять загрозу регіональній та глобальній безпеці.

У наш час зростає загроза міжнародній безпеці з боку так званих транснаціональних викликів, як, наприклад, тероризм та організована злочинність, що вимагає гнучкості реагування та міжнародної співпраці.

Великим викликом XXI століття є технології, оскільки кіберпростір все більше використовується для кримінальних, владних та інформаційних цілей. Так, кібернетичні загрози, що не обмежені окремими діями, а застосовуються перманентно однією країною щодо іншої, вважаються асиметричною війною. Важливе значення має також захист критичних інфраструктур суспільства і економіки, зокрема комунікаційні мережі, енергозабезпечення, платіжний обіг, управління, логістика тощо. Кібератаки на ці сфери можуть мати фатальні наслідки для функціонування держави і життєдіяльності суспільства.

Слід ураховувати, що від двох третин до 75% катастроф мають природне походження та пов'язані зі змінами клімату. Серйозною проблемою залишається залежність від енергоносіїв, переважно більшість яких добувають певні країни; використання ресурсів та їх розподіл.

Підвищення рівня добробуту водночас створює певні загрози для природних умов життя. Зокрема, забруднення води і повітря через відходи, перевикористання землі тощо приносить короткотерміновий економічний успіх і водночас руйнує біологічні основи життя людей. Нерівний розподіл добробуту може призвести до екстремізму і насильства. Утім, за прогнозами, рівень життя населення зростатиме, що не виключає подальше збільшення розриву між різними соціальними групами. Це сприятиме створенню екстремістських груп, вплив яких може зрости.

За оцінками ООН, до 2025 року населення світу може зрости до восьми мільярдів. При цьому населення міст Азії, Африки, Близького і Середнього Сходу чи Латинської Америки може зрости на 95 відсотків. Таким чином, можна очікувати збільшення міграції у зв'язку з відсутністю перспектив розвитку, що, імовірно, призведе до економічних, суспільних, культурних і мовних проблем.

4.4. Національна безпека України

Поняття національної безпеки

За масштабами функціонування національна безпека України споріднена і взаємодіє з міжнародною безпекою. *По суті, національна безпека – це забезпечення міжнародної безпеки в межах самостійних національних держав.* Україна розглядає міжнародну безпеку як важливу умову і чинник своєї національної безпеки. У Концепції (Основах державної політики) національної безпеки України, схваленій Верховною Радою України 16 січня 1997 року, це поняття визначено як *стан захищеності життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за яких забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних і потенційних загроз національним інтересам.*

Суб'єкт і об'єкт національної безпеки

І вдову захистіть, не дайте сильним губити людину. Хто б не був, правий чи винний перед вами, не вбивайте і не веліть убивати його; якщо і завинив хто в смерті, не губіть християнської душі.

Якщо ж вам доведеться цілувати хрест перед братами своїми або перед будь-ким, то перше спитайте свого серця, на чому ви зможете стояти твердо, і тільки тоді цілуйте, а поклявшись, не переступайте клятви, бо загубите душу свою.

На війну вирушивши, не лінуйтесь, не сподівайтесь на воєвод; ні їжі, ні питтю не віддавайте без міри, ні солодкому сну. Сторожу самі наряджайте і вночі, з усіх боків поставивши охорону, лягайте відпочивати коло своїх воїнів, а вставайте рано. Зброю не скидайте з себе поспіхом, не оглянувшись добре. Адже буває, що через лінь людина знеацька гине.

Куди б ви не верстали шлях своєю землею, не давайте отрокам своїм чинити зло і шкоду ні селам, ні посівам, щоб люди не проклинали вас.

Володимир Мономах.
Повчання дітям.

Об'єктами національної безпеки України вважаються:

- людина і громадянин – їхні конституційні права і свободи;
- суспільство – його духовні, морально-етичні, культурні, історичні, інтелектуальні та матеріальні цінності, інформаційне і навколишнє природне середовище і природні ресурси;

- держава – її конституційний лад, суверенітет, територіальна цілісність і недоторканність.

Оскільки існування суспільства в сучасних умовах неможливе без влади, то держава є найважливішою складовою системи національної безпеки. Усі державні структури розглядаються як формальні структури системи національної безпеки. Громадські організації (профспілки, кооперативи, партії; спортивні, культурні, релігійні, молодіжні осередки) на противагу державним називаються неформальними структурами. Головним же об'єктом функціонування системи національної безпеки є людина. Саме люди наділяють державу правом регулювання відносин, а держава виконує дві основні функції в системі національної безпеки: виступає гарантом національної безпеки і з цією метою регулює відносини всередині країни та з міжнародним співтовариством.

Державну політику національної безпеки визначено в Концепції національної безпеки України як *сукупність всіх складових політики держави, оскільки вони позитивно або негативно позначаються на національній безпеці країни. Системою національної безпеки в документі вважається сукупність державних структур і недержавних організацій, що діють «у сфері захисту прав і свобод людини, базових цінностей суспільства від зовнішніх і внутрішніх загроз».*

У Концепції вперше чітко визначено *національні інтереси України, захист яких є основою національної безпеки:*

- створення громадянського суспільства, забезпечення прав і свобод людини;
- досягнення національної згоди, політична і соціальна стабільність, гарантія прав української нації і національних меншостей України;
- забезпечення державного суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності кордонів;
- створення ринкової економіки; забезпечення екологічно і технологічно безпечних умов життєдіяльності суспільства;
- збереження і підвищення науково-технологічного потенціалу;
- зміцнення генофонду українського народу;
- розвиток української нації;
- налагодження рівноправних і взаємовигідних відносин зі всіма державами, інтеграція в європейське і світове співтовариство.

Державна політика
національної
безпеки

Основні показники
національної
безпеки

У документі вказано, що в реальному житті сьогоденної України проблема національних інтересів ускладнена традиційним розколом української національної ментальності за багатьма параметрами: політичним, економічним, соціальним, релігійним, етнічним і навіть географічним. Уперше чітко визначено можливі загрози в найважливіших сферах життєдіяльності: політичній, економічній, соціальній, військовій, екологічній, науково-технологічній, інформаційній та ін.

Основними показниками національної безпеки можна визнати такі:

- національна незалежність і суверенітет, територіальна цілісність держави;
- розвиненість громадянського суспільства, рівень демократизму, сформованість та дієвість законодавчої бази правової держави, захищеність особи;
- економічні можливості держави;
- стан збройних сил, їхня боєздатність та боєготовність;
- національне визначення та самобутність;
- розвиток національної самосвідомості та культури;
- національна згода і єдність;
- внутрішньополітична стабільність.

Іншими словами, *національна безпека – це міра реального рівня прав і свобод членів людського співтовариства (громадян) відповідної цьому співтовариству держави.*

4.5. Проблеми захисту національних інтересів у відносинах із Росією

Загрози для
національної
безпеки України
після проголошення
суверенітету

У силу різних причин національні інтереси України загальнодержавного характеру після проголошення суверенітету нашої країни не були забезпечені належним чином. Ідеться про зміцнення суверенітету і незалежності, збереження унітарності держави, збереження цілісності території в межах існуючого кордону та забезпечення відсутності на території України іноземних військових баз (зокрема – тимчасового перебування Чорноморського флоту Російської Федерації).

Слід наголосити, що Росія фактично стала чинником внутрішньополітичного життя України і суттєво впливала на внутрішню і зовнішню

політику нашої країни, призначення керівників вищого ешелону, зокрема силових структур – Міністерства оборони, Служби безпеки та Міністерства внутрішніх справ. В Україні впродовж багатьох років активно діють проросійські організації, у тому числі воєнізовані козацькі об'єднання, які виступили проти української державності і підтримали сепаратистські сили.

Саме Російська Федерація через свій вплив на деякі держави заблокувала набуття Україною Плану для членства в НАТО і нав'язала нашій країні нейтральний статус, який зазвичай обирає країна в умовах війни кількох сусідніх держав. Водночас відбулося суттєве зниження боєздатності української армії, озброєної застарілою технікою і зброєю. Фактором дестабілізації є корупція органів державної влади. Особливе значення для національної безпеки України має енергетична незалежність нашої держави від Російської Федерації, яка, за прийнятими стандартами, не може перевищувати 30 відсотків.

У деяких регіонах України підтримувалась радянська та формувалась російська ідентичність, яку виявила частина населення Автономної Республіки Крим, Донецької та Луганської областей. Попри Концепцію національної безпеки України не був забезпечений усебічний розвиток української мови як державної і її адекватне функціонування в усіх сферах суспільного життя на всій території України. Отже, владі не вдалося реалізувати проголошену державну політику, спрямовану на консолідацію української нації, становлення української національної ідеї, укріплення і розвиток етнічної і культурної самобутності корінних народів і національних меншин України.

Фактично не були реалізовані положення Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією щодо співпраці та певного паритету в гуманітарній і культурній сфері. Так, РФ не забезпечує задоволення національно-культурних потреб української меншини. В Росії немає жодної української школи, театру чи бібліотеки. Зі свого боку, Українська держава, спираючись на Договір, не надала необхідної підтримки українській діаспорі, не привернула уваги до такої ситуації з боку світової та європейської спільноти. У свою чергу, Російській Федерації певною мірою вдалося створити Україні імідж держави, яка нібито ігнорує культурні та освітні потреби не тільки етнічних росіян, а й так званого «російськомовного населен-

ня». При цьому РФ створила й активно реалізує концепцію «руського мира», що не отримало активної відсічі з боку Української держави. Слід також узяти до уваги, що Російська Федерація впродовж багатьох років підігрівала сепаратистські настрої серед деяких національних меншин України.

В майбутньому війни вестимуть не збройні сили, а групи, що їх ми наразі називаємо терористами, партизанами, бандитами і грабіжниками... Вони, далекі, більше покладатимуться на харизму лідера, а не інституту, і їхня мотивація полягатиме не так у «професіоналізмі», як у фанатичній відданості, заснованій на ідеології. Організація, вочевидь, матиме свій провід, який по-слуговуватиметься засобами примусу й буде невід'ємною частиною всієї організації. ...У певному сенсі організація буде закорінена «в народі», проте цей народ годі буде чітко відокремити від нешкідливих найближчих сусідів або невеликої меншини, які здебільшого втягуються у війни. Будь-якому підрозділові, що провадить війну, попри його розмір, доведеться весь час «контролювати» певну територіальну «базу». Тим не менше, маймовірно, що ця «база» буде довготривалою, неприступною або дуже великою. Напевно, її межі на жодній мапі не матимуть виразних рис.

Мартін ван Кревельд.
Майбутнє війни.

Характерні риси агресії Російської Федерації проти України

Передумови для агресії Російської Федерації та окупації частини території України очевидні з урахуванням документів РФ з питань національної безпеки. Так, Росія застосувала проти України визначені нею так звані характерні риси сучасних військових конфліктів, зокрема:

- а) комплексне застосування військової сили та сил і засобів невійськового характеру;
- б) масоване застосування систем озброєння і військової техніки, засноване на нових фізичних принципах і зіставних за ефективністю з ядерною зброєю;
- в) посилення ролі інформаційного протиборства;
- г) скорочення часових параметрів підготовки до ведення військових дій;
- г) підвищення оперативності управління в результаті переходу від суворо вертикальної системи управління до глобальних мереже-

вих автоматизованих систем управління військами (силами) та зброєю;

д) створення на територіях воюючих сторін постійно діючої зони воєнних дій.

Російське керівництво у війні з Україною застосувало визначені в РФ такі особливості сучасних військових конфліктів:

- непередбачуваність їх виникнення;
- наявність широкого спектра військово-політичних, економічних, стратегічних та інших цілей;
- підвищення ролі сучасних високоефективних систем зброї, а також перерозподіл ролі різних сфер збройної боротьби;
- завчасне проведення заходів інформаційного протиборства для досягнення політичних цілей без застосування військової сили, а в подальшому – в інтересах формування сприятливої реакції світового співтовариства на застосування військової сили.

Грубо порушуючи право України на свою безпеку, РФ водночас заявляє про забезпечення надійної і рівної безпеки держав.

Основними загрозами в міжнародній сфері, з погляду РФ, зокрема, вважаються небезпека послаблення політичного, економічного та військового впливу Росії у світі, зміцнення військово-політичних блоків та союзів, перш за все розширення НАТО на схід, послаблення інтеграційних процесів у Співдружності Незалежних Держав. Іншими словами, здійснення ними суверенної зовнішньої політики розглядається Росією як загроза. Загрозами національній безпеці РФ у міжнародній сфері називаються також спроби інших держав протидіяти зміцненню Росії як одного з центрів впливу в багатополлярному світі.

У Концепції національної безпеки РФ йдеться також про посилення загроз національній безпеці РФ в інформаційній сфері. Утім, саме Російська Федерація прагне до домінування в інформаційному просторі України.

Україна, яка проголосила позаблоковий статус, фактично потрапила в геополітичну пастку, опинившись у так званій «сірій зоні» – між двома могутніми військово-політичними угрупованнями: з одного боку – НАТО, з другого – ОДКБ, що не передбачає якихось гарантій власній безпеці. Нині постає на порядку денному питання вступу України до Альянсу, що знаходить підтримку більшої частини населення нашої країни.

Україна потребує нової міжнародної угоди з гарантіями своєї безпеки

У Меморандумі про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї Російська Федерація, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії і Сполучені Штати Америки підтвердили Україні їхні зобов'язання згідно з принципами Заключного акта НБСЄ поважати незалежність і суверенітет та існуючі кордони України, зобов'язалися утримуватися від загрози силою чи її використання проти територіальної цілісності чи політичної незалежності України, утримуватися від економічного тиску. Проте Росія грубо порушила цей міжнародний акт, як і інші міжнародні угоди. Адже, як відомо, усі члени ООН «утримуються в їхніх міжнародних відносинах від погрози силою чи її застосування як проти територіальної цілісності чи політичної незалежності, так і будь-яким іншим чином, несумісним з цілями ООН» (п. 4 ст. 2 Статуту ООН). При цьому РФ є постійним членом Ради Безпеки ООН і несе особливу відповідальність за безпеку у світі. Стає очевидним, що Україна потребує нової міжнародної угоди з гарантіями своєї безпеки та територіальної цілісності, яка має замінити Будапештський меморандум 1994 року.

Загроза національним інтересам України зумовлена перш за все військовою, енергетичною, економічною, зовнішньополітичною, внутрішньополітичною та іншою ситуацією, що передбачає заподіяння шкоди національним інтересам держави. Таким чином, національна безпека України реалізується в контексті міжнародної і внутрішньої безпеки, що потребує використання низки факторів дипломатичного, військово-політичного, економічного, оборонного характеру.

Питання для самоконтролю

1. У чому суть сучасної міжнародної безпеки?
2. Які принципи міжнародної безпеки?
3. У чому необхідність колективної безпеки?
4. Яку роль відіграє ООН у забезпеченні миру?
5. Які глобальні проблеми людства?
6. У чому полягають основні загрози міжнародній безпеці?
7. У чому полягає мета національної політики безпеки?
8. Які національні інтереси України?

9. Які форми втручання РФ у внутрішню і зовнішню політику України?
10. У чому суть військової політики РФ?
11. Характерні риси агресії Російської Федерації проти України.

Словничок основних термінів і понять

Безпека – сукупність уявлень та дій, що поєднують прагнення соціальних суб'єктів до існування в найбільш сприятливих умовах. В аспекті міжнародної безпеки йдеться про гарантування стабільних умов внутрішнього розвитку, захист від зовнішніх ризиків і небезпек.

Глобальні проблеми – гострі проблеми всесвітнього масштабу, які не можуть бути розв'язані в рамках зусиль окремих народів та держав і потребують організованих заходів міжнародного співтовариства. До глобальних проблем належать: запобігання світовій ядерній війні; подолання дедалі більшого розриву в рівні економічного і культурного розвитку між розвинутими індустріальними країнами Заходу і країнами, що розвиваються; усунення економічної відсталості, голоду, злиднів і неписьменності; забезпечення подальшого економічного розвитку людства необхідними для цього природними ресурсами; подолання екологічної кризи; припинення демографічного вибуху у країнах, що розвиваються, і демографічної кризи в розвинутих країнах через більш раціональне регулювання народжуваності; своєчасне передбачення і запобігання негативним наслідкам НТР; стримування міжнародного тероризму та екстремізму; поширення наркоманії, алкоголізму та СНІДу; захист прав людини; підвищення освітнього рівня, збереження культурної спадщини і моральних цінностей.

Загроза – обставина або подія, в результаті якої виникає певна шкода, що стосується конкретних матеріальних цінностей, знань, здоров'я людей, поширення інформації, насильство, помилкові дії, технічні збої тощо. Наявність різних загроз викликає почуття фрустрації та безвиході.

Колективна безпека – сукупність спільних заходів держав, що використовуються для підтримання миру, запобігання війні, припинення актів агресії і надання колективної допомоги.

Національна безпека – сукупність усіх складових політики держави, оскільки вони позитивно або негативно позначаються на реальному

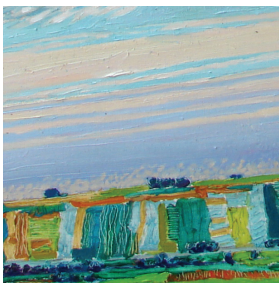
рівні прав і свобод членів людського співтовариства (громадян). Це забезпечення міжнародної безпеки в межах самостійних національних держав, стан захищеності життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за яких забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних і потенційних загроз національним інтересам.

Система міжнародної безпеки – комплекс колективних дій національних урядів і міжнародних організацій, що сприяє створенню ефективних гарантій миру як для окремої країни, так і всього світового співтовариства; стан економічних, політичних, соціальних, військових, міжнародних відносин, що гарантують державам захист від зовнішніх загроз, унеможливають війни, конфлікти і сутички; це умови, необхідні для існування і функціонування держав, забезпечення їхнього повного суверенітету та рівноправних відносин з іншими країнами.

Система національної безпеки – сукупність державних структур і недержавних організацій, що діють у сфері захисту прав і свобод людини, базових цінностей суспільства від зовнішніх і внутрішніх загроз.

Дискусійні питання та завдання для інтерактивного вивчення

12. 1. Від чого залежить ефективність міжнародної безпеки?
13. 2. У чому полягають основні проблеми дієвості міжнародних організацій?
14. 3. Яка взаємозалежність загроз національній і міжнародній безпеці?
15. 4. У чому полягають основні загрози національній безпеці України?
16. 5. Чи гарантував позаблоковий статус безпеку України? Які гарантії, на вашу думку, повинна мати Україна?
17. 6. На вашу думку, чому міжнародні гарантії безпеки, отримані Україною при відмові від ядерного статусу, не змогли захистити її від російської агресії?

Розділ 5

ЕКОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА: СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ, ЕТИКО-ГУМАНІСТИЧНИЙ, ЕКОНОМІЧНИЙ АСПЕКТИ

План викладу

- 5.1. Біосферосумісність соціального буття
- 5.2. Парадигма сталого розвитку суспільства
- 5.3. Екологічна безпека в системі національної безпеки суспільства
- 5.4. Екологічна культура як системотворчий чинник екологічної безпеки
- 5.5. Екологічна компонента корпоративної та індивідуальної соціальної відповідальності

5.1. Біосферосумісність соціального буття

Майбутнє людини є найпершим обов'язком людської колективної відповідальності за доби «всесильної» технічної цивілізації. Майбутнє природи також включене сюди як *sine qua non*, однак незалежно від нього сама по собі і для себе існує також метафізична відповідальність, оскільки віднедавна людина стала загрозою не тільки собі, а й усій біосфері. Якби людину і біосферу можна було відокремити одну від одної – тобто якби для наших нащадків було можливе життя (назвемо його людським) поряд зі спустошеним життєвим світом (переважно штучно перетвореним), – то все-таки життєва повнота Землі, породжена у тривалому процесі творення природи й залишена нам у спадок, вимагала б для себе нашого захисту. Однак насправді відокремити сферу людського від сфери природного неможливо, не спотворюючи образу людини; більше того, беручи до уваги вирішальну альтернативу "збереження – руйнація", людський інтерес у його найвищому розумінні збігається з інтересом усіх інших живих істот, які утворюють його світ-помешкання (*Weltheimat*). Тож обидва обов'язки ми можемо ототожити і позначити їх основним поняттям обов'язку щодо людини, не вдаючись у такий спосіб до антропоцентричної редукції. Редукція лише, до людини – як відмінної від усієї іншої природи – може означати тільки звуження, навіть знелюднення самої людини, деструкцію її сутності – навіть якби їй пощастило зберегти себе біологічно. Тож ця редукція суперечить іманентній меті та прикметній гідності її сутності. Автентично людська позиція полягає в тім, щоб визнавати за природою її власну гідність, яка протистоїть сваволі нашої могутності. Породжені нею, ми маємо обов'язок щодо усієї сукупності споріднених з нами створінь природи, і обов'язок щодо нашого власного буття є тільки найвищою вершиною серед усіх інших обов'язків. Однак якщо усвідомити це, то стає зрозумілим і все інше.

Ганс Йонас.

Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації.

Сучасна епоха – це епоха бурхливого розвитку науки і техніки, гігантського збільшення її активної творчої діяльності, демографічного вибуху – неконтрольованого зростання населення Землі, кількість якого перевищила критичну межу. Тому надзвичайно загострились багато проблем, а серед них одна з головних – проблема взаємозв'язку

Характеристики
антропогенного
впливу на довкілля

суспільства і природи, людини і довкілля. Зростання антропогенного впливу на навколишнє середовище, його забруднення різними відходами виробництва, поряд із надмірним використанням природних ресурсів, стали предметом широкого обговорення і всестороннього вивчення. Це предмет пильної уваги таких міжнародних організацій, як ООН, ЮНЕСКО, Всесвітньої організації з охорони навколишнього середовища (ЮНЕП), Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ) і ін.

Найбільший антропогенний вплив на довкілля в сучасну епоху чинить промисловість, енергетика, сільське господарство, транспорт.

Найбільш небезпечні для природного середовища гірничо-металургійні підприємства. Великої шкоди ці підприємства завдають повітряному басейну, спричинюючи появу кислотних дощів, земельним ресурсам, утворюючи кар'єри, а також зумовлюють значне теплове забруднення середовища.

Основою розвитку людської цивілізації є енергетика. Від її стану залежать темпи науково-технічного прогресу та виробництва і життєвий рівень населення. Але, як свідчать статистичні дані, приблизно 80% усіх видів забруднення повітря – наслідок енергетичних процесів (добування, переробки й використання енергоресурсів).

Тільки завдяки перевазі свого мислення та могутності уможливленої ним технічної цивілізації одна із життєвих форм, а саме «людина», змінила свій статус, спричинивши цим загрозу решті життєвих форм і тим самим також і самій собі. Для самої «природи» ніщо не могло бути ризикованішим за можливість народитися, яку вона надає людині, і цей ризик спростовує будь-яке аристотеліанське уявлення про телеологію сукупної природи (Physis), що слугує сама собі та об'єднує суще в цілісність. Арістотель не міг навіть мати уявлення про цей ризик. На його думку, над природою підноситься теоретичний розум людини, що своїм спогляданням, очевидно ж, не завдає їй аніякісної шкоди. Натомість емансипований практичний інтелект, який дав народження «науці», спадкоємиці інтелекту теоретичного, протиставляє природу не тільки власному мисленню, а й власній діяльності, причому в такий спосіб, який дедалі унеможлиблює його поєднання з несвідомим функціонуванням цілого. У людині природа зруйнувала себе саму, і лише отримавши моральний статус (що його – разом з деякими іншими характеристиками – ми ще в змозі їй приписати), залишила за собою можливість сподіватися на непевну

компенсацію за порушену надійність саморегуляції. У тому, що природні речі мусять стояти на ґрунті такої оцінки, є щось страхітливе. Після періодів природної еволюції та після набагато від неї коротшої доби історії людства у долі природи відбувається майже раптове перетворення. Знання та воління, що відтепер стали незалежними від світу і разом з людиною вторглися в нього, містять у своїй суті можливість такого перетворення, проте його здійснення визрівало поступово і сталося зненацька. У нашому столітті після довгого підготовчого періоду людство, зрештою, дісталось того пункту, де небезпека стала очевидною та досягла критичної межі. Могутність і розум спричиняють відповідальність. У сфері суто міжлюдських стосунків це було зрозуміло ще здавна. Однак та обставина, що останнім часом відповідальність долає свої межі і простягається на рівень біосфери, опікуючись виживанням людського виду в майбутньому, міститься вже у факті поширення на ці сфери людської могутності, що спричинює передусім руйнацію. Могутність та загроза увиразнюють обов'язок, який через солідарність з усім іншим світом вже не обмежується нашим власним буттям, а поширюється на буття загалом.

Ганс Йонас.

Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації.

Сільське господарство – одна з найголовніших галузей матеріального виробництва, що забезпечує людство продуктами харчування, а промисловість – сировиною. Головна екологічна небезпека, що чатує на людство, – це збіднення генетичного фонду рослин і тварин. Вона викликана впровадженням монокультур, зведенням тропічних лісів, урбанізацією, будівництвом великих водосховищ та ін.

Наш час характеризується небаченими масштабами розвитку транспортних перевезень – як вантажів, так і пасажирів. Зростають швидкість та масштаби перевезень, а разом і масштаби екологічної шкоди, якої вони завдають природі.

Нинішню екологічну ситуацію в Україні можна охарактеризувати як кризову, що формувалася протягом тривалого періоду через нехтування об'єктивних законів розвитку і відтворення природно-ресурсного комплексу України. У державі відбувалися структурні деформації народного господарства, за яких перевага надавалася розвитку сировинно-видобувних, екологічно найнебезпечніших галузей промисловості.

Регіональні
екологічні проблеми
України

Відомо, що Україна є важливим і визначним у світі регіоном інтенсивного землеробства і тваринництва. Інтенсивне використання земель, широке застосування великовагової сільськогосподарської техніки негативно впливає на механічну структуру, повітряний та водний режим ґрунтів, знижує їхню родючість. Недостатнє ж внесення органічних добрив при інтенсивному використанні земель призводить до зменшення вмісту гумусу – найціннішої компоненти, яким особливо славилися українські чорноземи.

Гострою залишається проблема лісових ресурсів. При обмежених площах в Україні ліс відіграє винятково важливу природоохоронну роль: він очищує повітря й підвищує його вологість, акумулює опади і зберігає вологу, більш рівномірно в часі розподіляє поверхневі стоки, захищає круті схили від розмивання тощо.

Особливої гостроти й актуальності набуває в Україні проблема водних ресурсів. Нерівномірність розміщення водних ресурсів на території країни та зростання їх дефіциту, найбільш гострого в південних та центральних областях, потребує негайного запровадження водозбережних технологій, організації безстічних виробництв, економного витрачання води для зрошення, а також у комунальному господарстві, побуті.

Ці та інші чинники, зокрема відсутність ефективно діючих правових, адміністративних та економічних механізмів природокористування, законодавства з охорони довкілля, низький рівень екологічної свідомості суспільства, призвели до значної деградації довкілля України, надмірного забруднення поверхневих і підземних вод, повітря і земель, нагромадження в дуже великих кількостях шкідливих, у тому числі високотоксичних, відходів виробництва.

Несприятливий антропогенний вплив на природне середовище території України тривав десятиріччями і спричинив різке погіршення стану здоров'я людей, зменшення народжуваності та збільшення смертності, а це загрожує вимиранням та біологічно-генетичною деградацією народу України. Людина існує, і може існувати лише як елемент унікальної саморегульованої системи – біосфери. Щоб рівновагу порушити, достатньо невеликих дій порівняно з масштабами глобальних процесів. Звичайно, рано чи пізно ці процеси розбалансування знову прийдуть до рівноваги: стабілізаційні сили природи великі. Але нова

рівновага може зміститись у той бік, де людині може просто не бути місця – діапазон існування людини дуже вузький.

Оцінка глобального екологічного стану в нинішній час має досить широкий діапазон: від порівняно оптимістичної «необхідно зупинити екологічну кризу» до помірно песимістичної «планета перебуває за крок до кризи» та вкрай песимістичної «на регіональному рівні мова вже про жорстку екологічну катастрофу». Шляхи розв'язання екологічних проблем, стратегія екологічної безпеки та стійкого розвитку все ще залишаються невизначеними. Вважається, що відповідь на ці питання повинна дати наукова концепція екологічної безпеки на базі екологічного моніторингу. Першим етапом на шляху в цьому напрямку має бути саме система збору інформації про стан довкілля.

У другій половині ХХ століття міжнародна спільнота усвідомила, що необхідна координація зусиль зі збору, зберігання та переробки інформації про стан навколишнього середовища. У Стокгольмі пройшла конференція з охорони довкілля під егідою ООН, яка прийняла Програму ООН з навколишнього середовища (UNED). У межах зазначеної Програми було розроблено концепцію і програму моніторингу та оцінки стану довкілля. Вперше виникла домовленість про визначення поняття «моніторингу». Вирішено було під моніторингом навколишнього середовища розуміти комплексну систему спостережень, оцінки та прогнозу зміни стану навколишнього середовища під впливом антропогенних факторів.

У Європі діє понад 50 міжнародних угод і директив Європейського Співтовариства, які безпосередньо стосуються питань моніторингу. Згідно з рішеннями Четвертої конференції міністрів «Довкілля для Європи» (Орхус, 1998) та П'ятої конференції міністрів «Довкілля для Європи» (Київ, 2003) при ООН створено спеціальну робочу групу з питань моніторингу довкілля. Зазначена робоча група на першому етапі має стати для держав – членів ООН інструментом для розроблення рекомендацій та планів дій із питань моніторингу довкілля.

Основні завдання екологічного моніторингу:

- спостереження за станом біосфери;
- оцінка та прогноз її стану;
- визначення ступеня антропогенного впливу на навколишнє середовище;

Система моніторингу навколишнього природного середовища

- виявлення факторів та джерел впливу.

Дані, що характеризують стан природного середовища, отримані в результаті спостережень або прогнозу, повинні оцінюватися в залежності від того, в якій області людської діяльності вони використовуються. Оцінка передбачає, з одного боку – вибір оптимальних умов для людської діяльності, з іншого – визначення існуючих для цього економічних резервів в аспектах соціальної відповідальності підприємства чи компанії.

5.2. Парадигма сталого розвитку суспільства

Екологізація економіки

Однією з проблем сучасної економічної теорії є необхідність включення екологічних цінностей і чинників у число економічних категорій. Проблема має давню історію. З усіх цінностей навколишнього світу марксистська політекономія допускала в коло економічних категорій тільки продукти людської праці. Це створювало труднощі для теоретиків природокористування і навіть служило перешкодою для встановлення цін на відновлювані природні ресурси.

Вартість як вираження цінності є синтезом результатів і витрат, що виражає єдність усіх відтворюваних і невідтворюваних ресурсів, зокрема природних ресурсів і екологічних умов. Не існує ніякої вартості, що не містить екологічного ества або в створенні якої в тій чи іншій формі не беруть участі умови і чинники навколишнього середовища. Якщо навіть наполегливо залишатися в шорах трудової теорії, то все одно не існує праці зовні її біологічної природи і екологічної зумовленості.

Драматизм сучасної епохи полягає в тому, що концепція граничної корисності стає все більш застосовуваною до стану біосфери і до планетарних запасів ґрунтів, лісів, прісної води і навіть повітря, тобто до тих ресурсів, які завжди вважалися дармовими або вільними благами. Вони набувають все реальнішу вартість для людства.

Однією з головних умов феномена соціальної відповідальності є екологізація економіки, як найважливіша вимога сучасності, що означає більш різнобічний і разом з тим системний підхід до навколишнього матеріального світу, усвідомлення ролі та значення природи в житті

людини. Екологізація економіки – необхідна умова і одночасно головна складова сталого розвитку, включає складові:

- залучення екологічних умов, чинників і об'єктів, зокрема ресурсів, що поновлюються, в число економічних категорій;
- формування інтернаціонального і міжрегіональних ринків екологічних цінностей і чинників навколишнього середовища;
- перехід на нову систему ціноутворення, що враховує екологічні чинники, збитки і ризики;
- істотне розширення й уточнення системи платності природокористування;
- підпорядкування економіки природних ресурсів і економіки виробництва екологічним обмеженням і принципу збалансованого природокористування;
- перехід виробництва до стратегії якісного зростання на основі технологічного переозброєння під еколого-економічним контролем;
- відмова від диктату пропозиції і штучної стимуляції вторинних факультативних потреб;
- зміна і еколого-економічна орієнтація структури потреб і стандартів добробуту.

Екологізація економіки супроводжується переміщенням центру економічного аналізу з витрат і проміжних результатів на кінцеві результати економічної діяльності і далі на прогнозовані тенденції розвитку у відповідності з принципами соціальної відповідальності.

Для того, щоб не допустити на території України повної і незворотної екологічної катастрофи, необхідне створення ефективної державної системи охорони довкілля і раціонального використання природних ресурсів. В цій системі одне з найважливіших місць посідає детальний екологічний аналіз запланованої та здійснюваної господарської діяльності, який складається з багатьох соціально-економіко-екологічних стандартних процедур.

Під екологічною оцінкою в загальному випадку слід розуміти процес систематичного аналізу й оцінки екологічних наслідків наміченої діяльності, консультацій із зацікавленими сторонами, а також облік результатів цього аналізу у плануванні, проектуванні і здійсненні цієї діяльності.

Екологічна експертиза та її організація як превентивного заходу

В Україні, як і в інших країнах світу, основною складовою системи екологічної оцінки, поряд з оцінкою впливу на довкілля, є екологічна експертиза, що організується державними природоохоронними органами. Екологічна експертиза в Україні – вид науково-практичної діяльності спеціально уповноважених державних органів, еколого-експертних формувань та об'єднань громадян, що ґрунтується на міжгалузевому екологічному дослідженні, аналізі та оцінці передпроектних, проектних та інших матеріалів чи об'єктів, реалізація та дія яких може негативно впливати або впливає на стан навколишнього природного середовища та здоров'я людей, спрямована на підготовку висновків про відповідність запланованої чи здійснюваної діяльності нормам і вимогам законодавства про охорону навколишнього природного середовища, раціональне використання і відтворення природних ресурсів, гарантування екологічної безпеки.

Згідно із Законом України «Про екологічну експертизу» основними завданнями екологічної експертизи є:

- визначення ступеня екологічного ризику та безпеки запланованої чи здійснюваної діяльності;
- організація комплексної, науково мотивованої оцінки об'єктів екологічної експертизи;
- установлення відповідності об'єктів експертизи вимогам екологічного законодавства, санітарних норм, будівельних норм і правил;
- оцінка впливу діяльності об'єктів екологічної експертизи на стан навколишнього природного середовища, здоров'я людей та якість природних ресурсів;
- оцінка ефективності, повноти, обґрунтованості й достатності заходів щодо охорони навколишнього природного середовища і здоров'я людей;
- готування об'єктивних, всебічно обґрунтованих висновків екологічної експертизи.
- Основними принципами екологічної експертизи є:
 - обов'язковість проведення та виконання;
 - гарантування безпечного для життя і здоров'я людей навколишнього природного середовища;
 - збалансованість екологічних, економічних, медико-біологічних і соціальних інтересів та врахування громадської думки;

- наукова обґрунтованість, незалежність, об'єктивність, комплексність, варіантність, превентивність, гласність;
- екологічна безпека, територіально-галузева та економічна доцільність реалізації об'єктів екологічної експертизи, запланованої чи здійснюваної діяльності;
- державне регулювання;
- законність.

Незалежність і позавідомчість екологічної експертизи покликані забезпечити свободу виконання висновків екологічної експертної комісії за результатами роботи. Експертна комісія повинна керуватися фактами і науковими принципами їх обґрунтування та чинними законами. Екологічна експертиза повинна відстоювати принципи охорони довкілля, а не інтереси окремого відомства або групи людей.

Забезпечення широкої гласності про існування екологічно небезпечного об'єкта, призначення для нього екологічної експертизи є обов'язком державних органів охорони довкілля. Обов'язковим є також широке і своєчасне інформування цими органами населення про екологічну обстановку. Гласність екологічної інформації також тісно пов'язана із залученням громадськості до участі у проведенні екологічної експертизи.

З початку 70-х років XX століття на підприємства та компанії країн Європи і Америки було покладено юридичну відповідальність за спричинення збитку навколишньому середовищу, що зумовлювало їхні додаткові фінансові втрати. У цьому зв'язку підприємства почали оцінювати відповідність своєї діяльності нормам екологічного законодавства. За деякими ознаками такий підхід нагадував фінансовий аудит і тому одержав назву екологічного аудиту. Радою Європейського Співтовариства введено визначення: екологічне аудіювання означає засіб управління, що являє собою систематичну, періодичну, об'єктивну і документовану оцінку системи управління і процесів, установлених для охорони навколишнього середовища за цілями:

- одержання об'єктивної оцінки про природоохоронну діяльність економічного суб'єкта загалом чи окремих напрямів цієї діяльності, про рівень екологічної безпеки підприємства;
- виявлення пріоритетів розв'язання проблем природоохоронного характеру, що стоять перед підприємством;

Екологічний аудит
як вид управлінської
та підприємницької
діяльності

- підготовка обґрунтованих рекомендацій зі стратегії і тактики підприємства у вирішенні природоохоронних завдань із поліпшення екологічних показників підприємства;
- виявлення ступеня вірогідності та повноти офіційно виданої підприємством інформації, екологічної звітної документації про свою діяльність;
- перевірка наявності на підприємстві необхідних норм, нормативів, планів заходів, графіків контролю тощо, їхніх погоджень в органах державного нагляду;
- виявлення недоліків і помилок в обліковій, звітній, поточній експлуатаційній, фінансовій документації;
- визначення повноти і своєчасності виконання природоохоронних заходів і розпоряджень органів державного нагляду;
- перевірка виконання вимог екологічного законодавства, норм, правил та інструкцій з безпеки;
- оцінка рівня організаційної роботи, нормативно-методичного забезпечення, ступеня підготовленості персоналу.

Екоаудит набув поширення у промислово розвинутих країнах – Канаді, Великобританії, Нідерландах, США, Швеції, країнах ЄС і Східної Європи. У числі перших, що розробили власні програми екоаудиту, були компанії US Steel, Allied Chemical і Occidental Petroleum.

Екологічний аудит став відігравати важливу роль у врегулюванні конфліктів між національними органами з охорони довкілля і компаніями – порушниками екологічного законодавства за умов, коли причина правопорушення – відсутність екологічної програми на підприємстві чи неадекватність її екологічним вимогам. Широко розвинувся одержав спеціалізований екологічний аудит з проблеми мінімізації відходів, оцінки безпеки виробленого продукту, питань професійних захворювань, контролю забруднення конкретних природних середовищ, промислової гігієни й ін.

Сучасний екологічний аудит – це не тільки перевірка стану підприємства на предмет відповідності вимогам природоохоронного законодавства, а й основа для розроблення комплексу заходів для запобігання його можливим порушенням. У такий спосіб екоаудит перетворюється з «рутинного інструмента» контролю за дотриманням закону на еко-

номіко-правовий інструмент стимулювання природоохоронної діяльності підприємства.

Систематичні аудиторські перевірки – це політика підприємства, спрямована на послідовне дотримання норм соціальної відповідальності та міжнародних стандартів ISO 14011.

Підтримка сталого розвитку вимагає створення системи управління природоохоронною діяльністю й екологічною безпекою на рівні світової спільноти, окремих країн, конкретних суб'єктів діяльності, тобто створення інтегрованої системи управління навколишнім середовищем, яка має бути пов'язана із загальною структурою світового економічного простору й охоплювати в комплексі всі питання ланцюга «довкілля – виробництво – суспільство».

Створення такої структури регламентується міжнародними стандартами ISO серії 14000 на системи управління навколишнім середовищем, які мають суттєве значення для встановлення пріоритетів екологічних, економічних та соціальних завдань.

З метою відповідності систем управління навколишнім середовищем в Україні міжнародним стандартам створені та впроваджуються такі державні стандарти:

- ДСТУ ISO 14001-97. Системи управління навколишнім середовищем. Склад та опис елементів і настанов щодо їх застосування;
- ДСТУ ISO14004-97. Системи управління навколишнім середовищем. Загальні настанови щодо принципів управління, систем та засобів забезпечення.

Одним із базових принципів управління навколишнім середовищем є визначення та задоволення потреб зацікавлених сторін, на які організація впливає своєю основною діяльністю та чинить екологічний вплив. Це можуть бути споживачі, жителі населеного пункту, в якому розміщена організація, місцеві органи влади. Це передбачає сама структура моделі системи управління навколишнім середовищем:

- організація повинна визначити свою екологічну політику;
- для її реалізації розробляються екологічні цілі, завдання та програми;
- організація забезпечує їх впровадження та функціонування;
- досягнуті результати контролюються та коригуються (за необхідності);

Системи управління
впливом на довкілля

- за підсумками контролю проводиться аналіз з боку керівництва, під час якого приймається рішення про перегляд політики та визначення шляхів подальшого вдосконалення.

Такий цикл повторюється протягом усього часу функціонування системи.

До потенційних вигід, пов'язаних з упровадженням ефективної системи управління навколишнім середовищем, слід віднести:

- підтримання добрих відносин із громадськістю;
- досягнення відповідності критеріям та вимогам інвесторів, полегшення доступу на ринки капіталів;
- можливість задоволення вимог, пов'язаних із сертифікацією продукції чи послуг;
- спрощення процесу отримання дозволів (ліцензій) стосовно діяльності, продукції чи послуг;
- удосконалення управління витратами;
- економія сировини, матеріалів та енергії;
- створення сприятливих умов для вирішення екологічних питань;
- поліпшення репутації організації і, таким чином, збільшення її частки на ринку;
- поліпшення відносин із промисловими та урядовими колами.

5.3. Екологічна безпека в системі національної безпеки суспільства

Екологічна безпека в умовах розвитку глобальних тенденцій. Міжнародний характер еколого-економічного господарювання

Людство за досить короткий історичний час дестабілізувало всю систему «людина – економіка – біота – середовище», викликавши глобальну екологічну кризу. Підсумовуючи погляди на цю проблему, можна назвати кілька видів дій людини щодо створення системи екологічної безпеки.

1. Коригування масштабів економіки у частині її впливу на біоту біосфери.
2. Гальмування потоку негативних впливів економіки на екологічне середовище, перш за все, через зменшення потоку техногенного забруднення.

3. Зниження негативних впливів навколишнього середовища на людину за рахунок певної її ізоляції від того ж таки середовища. Це – паліатив, а не вихід із становища, свого роду тимчасовий і екологічно нерентабельний захист.

4. Пристосування, або адаптація людини до негативних впливів середовища.

5. Самовплив людей на свою чисельність, зменшення її – депопуляція. Відома концепція «золотого мільярда» є яскравим свідченням таких поглядів.

6. Заміна демографічних факторів впливу соціально-культурними, які одночасно сприяли б стабілізації і скороченню чисельності населення.

7. Скорочення потреб людей, яке призводить до скорочення обсягів матеріального виробництва, а отже, до зниження обсягу виробництва на душу населення.

Логіка стабілізації системи «людина – економіка – біота – середовище» за перерахованими сценаріями на формальному рівні доволі проста: зменшення природомісткості світового матеріального господарства, а це можливо лише за умови зниження обсягу виробництва.

Зважаючи на системний характер екологічних проблем, їх кореляцію з політичними, соціальними та економічними факторами, стратегія екологічної безпеки України вбачається як одна з фундаментальних передумов національної безпеки держави. Проблема полягає в тому, що не існує єдиних міжнаціональних моделей системи екологічної безпеки. У кожній країні складається своя система, яка певною мірою відображає традиції, економічні механізми, культурні та етнопонаціональні особливості, чинну правову та адміністративну систему, а також загальний стиль формального і неформального процесу прийняття рішень. Сьогодні вже немає сумнівів, що екологічні принципи «реагувати та виправляти» – безплідні. «Передбачати та запобігати» – єдиний реалістичний підхід у побудові екологічної безпеки держави.

Сфера досліджень у напрямі розроблення концепції екологічної безпеки держави має включати вектори національних особливостей країни, її екологічної культури. Деякі кроки в цьому напрямі вже зроблено в

Стратегія екологічної безпеки соціально-економічного розвитку України

ході підготовки проекту Екологічної конституції Землі та Екологічного кодексу України, в яких відображено новий підхід до організаційно-економічного й інституційного механізмів природокористування.

Стратегія гарантування екологічної безпеки соціально-економічного розвитку України зрештою визначає економічну незалежність та суверенність України на сучасному етапі і полягає в переході від здійснення окремих або навіть комплексних заходів щодо ресурсо- та природозбереження, відтворення й охорони природних ресурсів до розроблення і реалізації еколого-економічної концепції всебічної раціоналізації суспільного виробництва та забезпечення його сталого еколого-економічного функціонування. Концептуальну основу сучасної стратегії природокористування, ресурсозабезпечення і розвитку народного господарства України мають становити такі наріжні принципи:

- антропотехногенні навантаження на довкілля, біосферні ресурси та об'єкти мають не перевищувати можливостей їх природного відтворення, відновлення;
- застосовувані технології мають ґрунтуватися, як правило, на принципах біосферосумісності виробництва, а також на ефективних методах знешкодження й відновлення до біологічної якості тих використаних (відпрацьованих) природних ресурсів (відходів), що повертаються в навколишнє середовище;
- усі види господарської діяльності, природокористування й природоперетворення слід здійснювати з обов'язковим урахуванням екологічних чинників, законів, критеріїв, вимог та обмежень таким чином, щоб вони не завдавали біосфері непоправної шкоди, не підривали її біопродуктивного потенціалу та екологічної рівноваги, не зумовлювали негативних незворотних змін, спроможних перевести біосферу в інший режим функціонування, за умов якого місця для людини може вже не бути.

Ці принципи, які потрібно встановити хоча б як орієнтири, можливо, в сучасних умовах поки що недосяжні. Особливого значення тепер набувають питання формування раціональної та дієвої системи державного регулювання й управління природокористуванням і природоохороною, ресурсо-екологічною безпекою на національному, регіональному й місцевому рівнях.

Однією з ключових проблем сьогодення нашої держави та її регіонів, яка блокує вирішення питань, пов'язаних зі створенням системи екологічної безпеки, є гострий дефіцит фінансових ресурсів та низька ефективність їх використання. Диференціація екологічного стану регіонів нашої держави, з одного боку, зумовлює необхідність прозорості та послідовної державної екологічної політики, спрямованої на максимальне врахування особливостей екологічної ситуації в кожному регіоні, з відповідним рівнем видатків на цю сферу, а з другого – потребує гнучкості та ефективності інструментів і достатності джерел здійснення природоохоронних випадків у межах самого регіону.

Ґрунтуючись на теорії інтернаціоналізації зовнішніх негативних екологічних ефектів у внутрішні, тобто перенесення зовнішніх негативних витрат на їх винуватця, основними джерелами фінансування заходів щодо забезпечення екологічної безпеки в регіоні мають стати підприємства-природокористувачі, фонди охорони навколишнього середовища та бюджети різних рівнів. Причому сумарна питома вага зазначених трьох джерел має бути тим більшою, чим гіршим є екологічний стан регіону.

Важливим джерелом фінансування заходів для розбудови екологічної безпеки в регіоні мають стати фонди охорони навколишнього середовища, які, власне, й акумулюватимуть зазначені платежі.

Оскільки чинна податкова та бюджетна система України характеризується високим рівнем централізації, що зумовлює низьку фінансову автономію регіонів, то держава повинна залучати кошти не лише місцевих, а й державного бюджету.

Надзвичайно важливою умовою ефективності та дієвості є запровадження системи стимулювання підприємств до здійснення природоохоронних та ресурсозбережних заходів, зокрема:

- удосконалення нормування якості навколишнього середовища, платежів за природокористування та забруднення довкілля. Підвищення нормативів плати за забруднення матиме для регіону подвійний ефект: забезпечить адекватність сплачених платежів завданій шкоді, сприятиме зростанню дохідної частини фондів охорони навколишнього середовища;
- екологізація ціноутворення через механізми введення екологічної надбавки до ціни продукції, запровадження системи екологічного маркування;

Механізм
фінансового
забезпечення
екологічної безпеки

- екологізація податкової системи шляхом широкого запровадження системи пільгового оподаткування;
- прискорені норми амортизації фондів природоохоронного призначення;
- упровадження механізмів екологізації кредитної, інвестиційно-інноваційної та митної систем.

Не менш важливим джерелом фінансування природоохоронних заходів у регіоні може бути позабюджетний фонд охорони навколишнього середовища. Умовами перетворення такого фонду на вагоме джерело фінансування в галузі екологічної безпеки в регіоні є такі заходи:

- створення ефективних механізмів акумулювання коштів у таких фондах шляхом досягнення адекватності стягнутих платежів реальній шкоді, завданій довкіллю;
- створення достатньої дохідної бази фонду навколишнього середовища.

Завдання щодо створення ефективних механізмів розподілу та використання коштів фонду лежить у двох площинах:

по-перше, основним критерієм розподілу коштів фонду має стати принцип найвищої еколого-економічної ефективності, тобто максимального екологічного ефекту при мінімальних економічних затратах та ризиках;

по-друге, формами здійснення видатків такого фонду має стати безповоротне фінансування у формі грантів, субсидій, субвенцій, а також широке застосування кредитних механізмів.

Таким чином, фонд охорони навколишнього середовища стане потужним джерелом акумулювання та розподілу фінансових ресурсів для фінансування перспективних проектів у сфері соціальної відповідальності.

Саме екологічна безпека діяльності підприємства виступає певним індикатором його корпоративної соціальної відповідальності.

Під екологічною безпекою підприємства розуміємо дотримання норм чинного екологічного законодавства, що сприятиме зменшенню витрат від забруднення довкілля.

Таким чином, *екологічно безпечне підприємство* забезпечує такі умови функціонування, щоб прямо чи опосередковано не призводити до погіршення якості навколишнього природного середовища, не за-

вдавати прямих чи опосередкованих збитків державі, споживачам, населенню, персоналу.

Екологічна безпека діяльності підприємства має забезпечувати не тільки високі темпи розширеного відтворення виробництва, економічного зростання і підвищення добробуту, а й супроводжуватися збереженням та поліпшенням навколишнього середовища.

Екологічна безпека підприємства перебуває під впливом численних зовнішніх і внутрішніх загроз (рис. 5.1). Реалізація як зовнішніх, так і внутрішніх загроз зменшує можливості підприємств до реалізації концепції екологічної відповідальності.

Рис. 5.1. Загрози, що впливають на діяльність підприємств у сфері екології

Зовнішні (екзогенні) загрози – це ті загрози впливу на діяльність підприємств у сфері екології, що визначаються станом та характеристиками навколишнього середовища, у якому функціонує підприємство. Також дія зовнішніх загроз є некерованою з боку підприємства, а отже, їм необхідно враховувати під час прийняття управлінських рішень, здійснювати цілеспрямовані зусилля для зменшення їхнього впливу.

Внутрішні (ендогенні) загрози – це загрози впливу на діяльність підприємств у сфері екології, що формуються переважно в межах підприємства, тобто до яких організації мають пряме відношення та можуть на них впливати.

Так, екологічна безпека діяльності підприємства є основою для формування його соціальної відповідальності. Бути екологічно безпечним підприємство може лише за умови постійної протидії внутрішнім і зовнішнім загрозам, що впливають на його діяльність у сфері екології.

Кожне підприємство має створити індивідуальний механізм природозбережної діяльності, що враховує розміри підприємства, сферу діяльності, рівень розвитку корпоративної культури. Однак більшість заходів (елементів екологічної корпоративної відповідальності) з мінімізації негативного впливу своєї діяльності на навколишнє природне середовище є однаковими.

5.4. Екологічна культура як системотворчий чинник екологічної безпеки

Екологічна культура:
суть і необхідність
для екологічної
безпеки суспільства

Якщо розглядати філософську етику загалом із ретроспективного квазіеволюціоністського погляду, то її можна витлумачувати як пізню реакцію *homo sapiens*, тобто людського розуму, на специфічний виклик, який полягає в тому, що в самому способі життя людини як виду (*Spezies*) від самого початку, тобто з антропогенезу чи гомінізації, закладено можливість кризової ситуації. Я маю на увазі обставину, вже описану філософською антропологією, так само, як і науковою теорією еволюції, згідно з якими генеза людини як виду від самого початку мала бути якимось чином пов'язана з руйнацією чи розпадом інстинктивних законів поведінки тварин і їхнього пристосуван-

ня до природного довкілля. Кант твердив про «перехід ... від «опіки інстинкту до керування розумом» чи «з опіки природи у стан свободи». Проте сьогодні цей факт має бути витлумачено на новий лад.

Разом з багатьма представниками філософської антропології можна погодитися з тим фактом, що людина як *homo faber* за визначенням завдяки виготовленню знарядь праці та зброї зняла первинну (*ursprüngliche*) відповідність між можливими каузальними наслідками своєї діяльності і сигналами, що сприймаються з довкілля і діють як спонукальні засоби окремих процесів руху в кругообігу харчового ланцюга інстинктивної поведінки тварин.

Разом з Якобом фон Уекскюлем (*Uexküll*), протагоністом сучасних етологічних досліджень, можна стисло охарактеризувати вихідний наслідок антропогенезу як порушення природної рівноваги між "світом створеним" (*Wirkwelt*) (тобто світом можливих результатів діяльності) і "світом видимим" (*Markwelt*) (тобто світом можливих сигналів, [що даються у відчуттях]) суто тваринної поведінки². Тому зрозуміло, що нова ситуація, яка виникла, ситуація свободи людської діяльності у "відкритому світі", і діяльнісний вплив на неї з огляду на брак (*Mangels*) стабільності і регульованості може й має розглядатись як кризова.

Моральне значення цієї кризової ситуації можна пояснити передусім біблейською нарацією про братовбивство Авеля Каїном. До того ж цю оповідь можна тлумачити і так, що вона пояснює усі ті інтервенції у сферу людських стосунків, які завдяки виготовленню і застосуванню зброї уможливають руйнацію *homo faber* меж отримання агресії за допомогою інстинктів. Останнім ступенем започаткованого цієї подією розвитку можна означити ядерне бомбардування Хіросіми та Нагасакі. Оскільки останнє було чинником військових взаємин між людьми, дистанція, досягнута за допомогою технічних засобів людської діяльності, цілком заступила сприйняття наслідків, які призвели до людських жертв. Тому можливу зворотну дію стримувального результату дій на відчуття і емоції діючих агентів було зведено нанівець. Цей приклад розширення і підвищення причинового потенціалу людських дій *homo faber* може мати значення для того, щоб проілюструвати актуальну вимогу людської життєвої ситуації до розуму і сили уявлення *homo sapiens* щодо встановлення етики, яка регулювала б людські взаємини. Отже, етику, якщо підійти до неї з функціонального погляду, певною мірою можна розглядати як компенсацію людським розумом недостатності інстинктивних отримувачів зростаючої технічної експансії.

Загальна спрямованість значення зміни і підвищення дієвості активності людини, що провадиться homo faber (і до того ж його активність має довгострокове значення), стає наочнішим, якщо приклад ядерного бомбардування порівняти з експансією модерної індустріальної технології в природне довкілля людини як виду. Адже з огляду на індустріальне забруднення річок, озер, морів та земної атмосфери чи з огляду на знищення лісів та численних видів тваринного й рослинного світу, зниження (Abschirmung) сприйняття та чутливості окремими агентами діяльності наслідків та побічних наслідків своєї активності багато в чому є ще радикальнішим, ніж у випадку з ядерним бомбардуванням. Тому ще нагальнішою має бути компенсаторна функція етичного розуму та сили уявлення homo sapiens.

Проте, на відміну від руйнівних аспектів людської взаємодії, руйнівні аспекти людської експансії в природу в межах традиційних інституцій моралі та права чи в межах філософської етики загалом як етична проблема фактично були не завважені і не обговорювалися. Лише останніми десятиліттями моральне сприйняття homo sapiens, резонуючої громадськості стало таким, що людські стосунки і відношення людей з природою розглядаються як етична проблема. Ставлення людини до природи порівнюється тут з відповідними стосунками людських істот одного з одним або з ними пов'язується. Проте досі ще годі сподіватися, що вже знайдено концептуальні підходи до розв'язання цієї проблеми відповідно до нових вимог до етики загалом. Чи вже існують людські інституції або форми моралі чи етики, які в змозі розв'язати й цю проблему; чи ми потребуємо абсолютно нової етики, яка б обґрунтовувалась у філософії чи мудрості нового типу; чи маємо ми право спасувати щодо таких домагань і ігнорувати так званий новий характер етичних проблем, звертаючись до наших партикулярних традицій та звичаїв?

Карл-Отто Апель.

Екологічна криза як виклик дискурсивній етиці.

Кожний народ має свою унікальну культуру, століттями накопичує культурні цінності, що залежать від складових географічного положення, кліматичних умов, розмірів і специфіки території тощо, тобто відрізняється своєю культурною своєрідністю. Але це не виключає наявності деяких загальних культурних категорій, які уможливають культурну комунікацію і міжкультурне спілкування.

М. Реймерс вважав, що сучасна культура вступає в якісно новий «екологічний» етап у своєму розвитку. Щоправда, можливо, більш доцільно говорити не про «новий етап», а про посилення тенденції до «екологізації» культури. Вона є невід'ємною від загального процесу ускладнення зв'язків і залежностей культури, від усієї сукупності факторів соціальної життєдіяльності. Культура є не тільки опозицією стосовно «натури», природи, це поняття вписується і в більш багату і складну категоріальну систему «природа – людина – суспільство».

Які ж резерви має людство? Які сили можуть не тільки сприяти людському виживанню, а й бути джерелом його сталого розвитку?

За відповіддю звернемося до системи «людина – культура». Перш за все до таких сил варто віднести загальнокультурний потенціал людства і рівень розвитку суспільства. Культуру зазвичай визначають через протиставлення її природі, і це деякою мірою слушно, оскільки одним із найважливіших проявів культури є відображення свідомої діяльності суб'єкта на відміну від природного буття природних тіл. Однак не слід абсолютизувати відмінність культури від природних явищ. Насправді природа і культура являють собою такі протилежності, у відмінності яких є тотожність. У процесі свого розвитку вони припускають дедалі більше взаємопроникнення і взаємозумовлення. Тому перехід до екологічно орієнтованої культури є закономірним: він був підготовлений усією людською історією. Саме споконвічне поняття «культура» несе в собі творчий зміст, оскільки в перекладі з латинського означає «оброблення». Очевидно, поняття «екологічна культура» охоплює не тільки все те, що означає соціальне на відміну від природного, а таке соціальне, котре сприяє збереженню і розвитку суспільства в біосфері в єдності з природою.

Мабуть, ніколи ще за всю історію люди не були так сильно залежними від стану своєї культури, як у наш час. Звідси рівень екологічної безпеки суспільства визначається розвитком адекватної теорії культури з урахуванням тих особливостей, що привнесені сучасною екологічною ситуацією. Це вимагає глибоких наукових теоретичних досліджень екологічної культури в контексті екологічної безпеки і практичних інтерпретацій механізмів їхньої взаємозумовленості. І це тим важливіше, що для стихійного руху до мети методом спроб і помилок не залишається часу. До того ж стан природного середовища – занадто серйозний

фактор існування, щоб люди мали право на помилки щодо впливів на нього.

Історія розвитку предметних і суб'єктивних компонентів культури і практики освоєння природних сил є, з одного боку, процесом соціалізації природи, коли пізнані і практично перетворені людиною фрагменти світу природи набувають форм, адекватних людському існуванню, а з другого боку – є процесом натуралізації людини, тобто практичним виявленням прихованих у людині природних можливостей і здібностей до нових творчих видів предметної колективної діяльності.

У цьому процесі виробництву, технологіям належить особлива роль, оскільки вони розкривають культуру активного ставлення людини до природи, безпосередній процес становлення її життя, а разом і суспільні умови життя і духовні цінності.

Разом з тим технологія – найважливіший фактор формування і розвитку людської особистості, її продуктивних здібностей і соціально-культурних якостей. Як така, вона має істотне культурно-виховне значення. Адже технологія предметно акумулює не просто і не тільки людське знання, а й, що особливо важливо, суспільно вироблені механізми трудової діяльності людини. Таким чином, технологія містить глибокий творчий зміст, оскільки має своєю визначальною основою матеріально-практичну діяльність людини, насамперед суспільний характер цієї життєдіяльності.

Екологічна
свідомість, екологічні
цінності у структурі
екологічної культури

Сутність і зміст екологічної культури зазвичай перебуває в нерозривному зв'язку з феноменом екологічної свідомості. Традиційно свідомість трактують як вищу форму найбільш загальної властивості матерії – відображення. Вона полягає в узагальненому та цілеспрямованому відображенні дійсності, в її конструктивно-творчому перетворенні, мисленнєвому моделюванні подій, передбаченні їх наслідків, раціональному регулюванні та самоконтролі людської діяльності. Поряд із традиційними (релігійною, моральною, естетичною, правовою, політичною) виділяють також таку її сучасну форму, як екологічна свідомість.

Екологічна свідомість – це сукупність поглядів, теорій, які відображують проблему співіснування суспільства і природи в плані оптимального її розв'язання відповідно до конкретних потреб суспільства та можливостей природи. Екологічна свідомість є відтворенням людь-

ми екологічних умов життя та відносин між суспільством і природою у формі екологічних теорій, ідей, уявлень, що відображають ставлення до природи в певну історичну епоху.

Основні аспекти функцій екологічної свідомості можна представити так:

- регулятивна – забезпечення наявності певних механізмів раціонального управління взаємовідносинами суспільства і природи;
- пізнавальна – визначення характеру соціоприродних відносин, причин екологічної кризи та пошук шляхів її вирішення;
- нормативна – на основі пізнання закономірностей розвитку системи «суспільство – природа» розробка норм раціонального природокористування;
- прогностична – передбачення можливих негативних впливів наслідків господарської діяльності та пошук засобів їх уникнення або мінімізації;
- виховна – створення підґрунтя для формування екологічної культури як окремих індивідів, так і суспільства загалом.

Провідною компонентою такого цілісного системного утворення, як екологічна свідомість, правомірно вважати екологічні цінності. Екологічна цінність у своїй суті несе риси й особливості, властиві будь-якій цінності. Цінність – це вираження дієво-зацікавленого ставлення людей до явищ дійсності. Поява екологічних цінностей, очевидно, була виразом зацікавлено-діяльнісного відображення у свідомості людей перших несприятливих екологічних ситуацій. З розвитком продуктивних сил і, отже, розширенням впливу на природу з'являються нові екологічні цінності, що узагальнюються і систематизуються до глобального масштабу. Це відображається у формуванні найбільш загальних і ідеальних (бажаних) екологічних цінностей. Наприклад, забруднені води або чисте повітря на всій Землі.

Еколого-етичні аспекти культури людини спостерігаємо в центрі уваги наукових інтересів таких дослідників: Х. Йонас, В. Каллікот, О. Леопольд, Х. Ролстон III, Г. Торо. Проблема становлення та розвитку екологічної етики в суспільстві полягає не в тому, щоб домогтися повного виконання її постулатів. Цього неможливо досягти так само, як неможливо здобути абсолютну справедливість або абсолютну свободу. Важливим є не досягнення абсолютного, а прагнення його. На

Рівні екологічної
культури суспільства

жаль, екологічна етика ще не спроможна сьогодні повернути до себе належну увагу тих, хто приймає рішення з питань раціонального природокористування та управління навколишнім середовищем.

Природоохоронна естетика часто є вторинною щодо етики. Красиві птахи не мають більших прав порівняно з некрасивими, усі живі істоти, поза залежністю від їхньої естетичної цінності, мають однакове право на життя. Однак красивий ландшафт має більше причин бути збереженим, ніж некрасивий. Таким чином, екологічна етика вступає в конфлікт з естетикою. За таких умов основою естетичного оцінювання природи може стати принцип «незацікавленості». Тільки з «незацікавленого» погляду природні об'єкти можуть цінуватися завдяки своїм естетичним якостям (що і є моральним), а зовсім не як знаряддя для досягнення якихось цілей людини (відпочинку, рекреації тощо).

Реалізація предметно-перетворювальних родових потенцій людини, як і норма реакції на те чи інше довкілля, знаходить своє втілення у процесі природокористування. Його слід розглядати як процес взаємодії людини з довкіллям, котрий здійснюється на основі специфічних шляхів та засобів включення природних об'єктів у структуру життєдіяльності людини з метою задоволення її потреб. Вищим рівнем екологічної культури, котрий свого часу став головним шляхом подолання кризових явищ, є перехід до продукуючого природокористування, котре сформувалося внаслідок фундаментальних подій на ниві поділу праці. Класична наука виділяє переважно чотири рівні таких подій:

- відокремлення з маси «варварів» племен, що займались скотарством;
- відділення землеробства від скотарства;
- відділення ремесла від скотарства та землеробства;
- формування соціальних структур, котрі зайняті виключно обміном продукції, тобто відділення торгівлі від ремесла.

Екологічна культура науково-технічного та інноваційного природокористування склалася спочатку в Європі, а згодом була поширена практично на всю ойкумену. Формується вона приблизно в часи, коли виразно простежується черговий великий поділ праці та соціальної диференціації – відокремлення міста від села, тобто ремесла і торгівлі від скотарства та землеробства. У той час відбуваються події, котрі, на

перший погляд, не знаменували кардинального зрушення у ставленні до довкілля, але в сукупності своїй свідчили про формування цілком нових тенденцій природокористування.

Теоретичні і практичні передумови розв'язання нагальних проблем відносин людини з довкіллям нині дедалі частіше пов'язують із переходом до ноосферного, або ж інформаційно-конструктивістського природокористування.

Таким чином, основою інституалізації екологічної культури є її процесуальне (діяльнісне) буття. Рівні екологічної культури, або її стан на різних етапах розвитку суспільства, найбільш очевидно проявляються у феномені природокористування. В результаті аналізу та дослідження виділяються чотири основні рівні екологічної культури, що відповідають привласнювальному, продукуючому, інноваційному, інформаційному природокористуванню.

5.5. Екологічна компонента корпоративної та індивідуальної соціальної відповідальності

Концепцію екологічної відповідальності поділяють на дві складові: *корпоративну та індивідуальну*. Корпоративна екологічна відповідальність орієнтує бізнес-структури на те, що має існувати глобальна відповідальність перед екологічною системою планети, а це означає відповідальність кожної окремої, як виробничої, так і не виробничої, організації за стан довкілля. Саме це підкреслюється в численних міжнародних домовленостях та регламентовано багатьма угодами.

Сучасні світові тенденції підтверджують той факт, що набуває популярності концепція індивідуальної екологічної відповідальності. Людей дедалі більше цікавить, як вплине несприятлива екологічна ситуація на їхнє повсякденне життя. Крім того, вони переймаються тим, як можна сприяти розв'язанню екологічних проблем. Таким чином, кожний громадянин повинен не стояти осторонь проблем навколишнього середовища, а може вжити конкретних заходів, що допоможуть поліпшити екологічну ситуацію.

Розглянемо один із найпоширеніших підходів до визначення екологічної корпоративної відповідальності. Цей підхід полягає в дотриманні **трьох критеріїв**, а саме: дотримання екологічних зобов'язань, енергетичний та сировинний менеджмент, а також ефективне залучення зацікавлених сторін (*табл. 5.1*).

Таблиця 5.1

Критерії визначення екологічної корпоративної відповідальності

Критерії	Ознаки
Дотримання екологічних зобов'язань	<ul style="list-style-type: none"> • Корпоративне бачення компанії цілком відповідає концепції сталого розвитку та концепції соціальної відповідальності; • захист і відновлення природного середовища визначено стратегічними пріоритетами компанії; • усвідомлення того, що економічна система функціонує в межах екосистеми, яка є обмеженою; • компанія діє відповідно до вимог екологічного законодавства; • компанія повною мірою відповідає за збитки, які завдані довкіллю; • заохочується корпоративна культура, що заснована на екологічних цінностях
Енергетичний та сировинний менеджмент	<ul style="list-style-type: none"> • Ефективне використання природних ресурсів; • створення та використання відновлюваної енергії та матеріалів; • компанія керується системним мисленням у своїй діяльності; • намагання мінімізувати викиди вуглекислого газу (якщо це пов'язано з профілем діяльності); • постійний аналіз екологічних досягнень та пошук нових екологічних рішень; • постійний аналіз екологічних витрат і переваг
Ефективне залучення зацікавлених сторін	<ul style="list-style-type: none"> • Компанія інформує місцеві громади та органи влади про екологічні наслідки своєї діяльності; • відповідає перед громадою та іншими зацікавленими сторонами за свою сучасну і майбутню діяльність, а також за дії, вчинені у минулому; • враховує думки та побажання зацікавлених сторін при розробці та реалізації власних проектів; • діяльність компанії є прозорою, включно з інформацією про вплив її діяльності на довкілля; • компанія постійно аналізує та регулярно звітує про вплив своєї діяльності на довколишнє середовище

Основні елементи екологічної корпоративної відповідальності

1. Запровадження корпоративної екологічної політики, що передбачає дотримання екологічного законодавства, відкриту екологічну політику, систему екологічних принципів та стандартів.

2. Екологічний аудит, який допомагає визначити пріоритетні напрями екологічної політики організації; передбачає оцінювання впливу діяльності організації на навколишнє природне середовище.

3. Залучення працівників до екологічних ініціатив, тобто організації виховують екологічну відповідальність працівників через аспекти екологічної етики (екологічну політику організації можна повноцінно реалізувати лише за умови залучення керівництва, співробітників та членів їхніх родин до розв'язання екологічних проблем).

4. Екологічність постачальників, що передбачає використання екологічно безпечної сировини та матеріалів, виготовлених за природозбережними технологіями.

5. Виробництво екологічно чистих товарів, шляхом використання для їх виготовлення екологічно чистих матеріалів, застосування інноваційних технологій переробки відходів, використання технологій замкнутих циклів тощо.

Підприємства повинні дотримувати певні **принципи** охорони навколишнього природного середовища, зокрема:

- пріоритетність вимог екологічної безпеки, обов'язковість дотримання екологічних стандартів, нормативів та лімітів використання природних ресурсів при здійсненні господарської, управлінської та будь-якої іншої діяльності;
- забезпечення екологічно безпечного середовища для життя і здоров'я людей;
- запобіжний характер заходів щодо охорони навколишнього природного середовища;
- екологізація матеріального виробництва на основі комплексності рішень у питаннях охорони навколишнього природного середовища, використання та відтворення відновлюваних природних ресурсів, широке впровадження інноваційних технологій;
- збереження просторової та видової різноманітності і цілісності природних об'єктів і комплексів;

- обов'язковість екологічної експертизи;
- науково обґрунтоване нормування впливу господарської діяльності на навколишнє природне середовище;
- стягнення плати за забруднення природного потенціалу та погіршення його якісних характеристик, компенсація шкоди;
- поєднання заходів стимулювання і відповідальності у справі охорони навколишнього природного середовища, міжнародне співробітництво з цієї проблеми.

Слід зосередити свою увагу й на питанні переваг від запровадження екологічної корпоративної відповідальності. Дотримання бізнес-структурами концепції екологічної відповідальності передбачає для них як *основні переваги* з поліпшення екологічної ситуації: зменшення негативного впливу на довкілля від діяльності компанії; поліпшення екологічних характеристик планети; поліпшення здоров'я населення, *так і додаткові*, що включають: збільшення вартості бренду та формування позитивного іміджу; збільшення обсягів продажу, можливість розширити сфери збуту; доступ до нових джерел ресурсів; зменшення витрат і зростання продуктивності праці.

Згідно з даними проведеного у Німеччині опитування, основними мотивами діяльності підприємства щодо захисту навколишнього середовища є:

- 1) екологічна / соціальна відповідальність (30,5%);
- 2) законодавство / державне регулювання (22,5%);
- 3) гарантії життєздатності фірми / запобігання ризикам (12,1%);
- 4) імідж (9,2%);
- 5) інші.

Таким чином, можемо зробити висновки, що роль державного регулювання в екологічному питанні є однією з першочергових.

Для дослідження екологічної ситуації в Україні загалом скористаємося рейтингом країн за Індексом екологічної стійкості, який розроблено Центром екологічного законодавства та політики Єльського університету (США). Так, у 2014 році Україна була на 95-тій позиції серед 178 країн світу (*табл. 5.2*).

Індекс екологічної стійкості вимірює досягнення країн саме у сфері екології та ефективності управління природними ресурсами. З *табл. 5.2* видно, що наша держава у період з 2005 до 2014 року поліпшила зна-

чення цього індексу на 5,44%. Для порівняння, у 2012 році Україна посідала 102-ге місце в рейтингу за Індексом екологічної стійкості 46,3 (у 2014 році цей показник вже становив 49,01).

Таблиця 5.2

Рейтинг країн за показниками індексу екологічної стійкості за 2014 рік

Рейтинг	Країна	Зміна значення індексу за 2005–2014 рр. (%)	Рейтинг	Країна	Зміна значення індексу за 2005–2014 рр. (%)
1	Швейцарія	0,8	90	Нікарагуа	5,14
2	Люксембург	3,02	91	Ліван	0,34
3	Австралія	2,32	92	Алжир	2,48
4	Сінгапур	0,94	93	Аргентина	6,42
5	Чехія	3,47	94	Зімбабве	4,05
6	Німеччина	1,89	95	Україна	5,44
7	Іспанія	1,82	96	Антигуа і Барбуда	4,51
8	Австрія	1,82	97	Гондурас	7,05
9	Швеція	1,3	98	Гватемала	8,63
10	Норвегія	2,79	99	Оман	8,42

Індекс екологічної стійкості складається з дев'яти основних індикаторів, значення яких для України наведено в *табл. 5.3*.

Таблиця 5.3

Значення індексу екологічної стійкості України та його складові за 2014 рік

Назва показника	Значення	Рейтинг
Індекс екологічної стійкості	49,01	95
Вплив довкілля на здоров'я	83,06	65
Якість повітря	84,76	71
Вода і санітарні умови	65,31	62
Водні ресурси	14,7	73
Сільське господарство	62,03	107
Ліси	32,52	67
Запаси риби	25,3	50
Біорізноманіття і середовище існування	41,46	119
Клімат і енергія	27,78	110

Пріоритети
міжнародної
практики охорони
навколишнього
середовища
і раціонального
природо-
користування

За період з 2005 до 2014 року відбулося поліпшення значень багатьох показників, що є складовими індексу екологічної стійкості, серед них: вплив довкілля на здоров'я, якість повітря, вода та санітарія, клімат і енергія. Однак за деякими показниками відбулося зниження, зокрема біорізноманіття та середовище існування, запаси риби, сільське господарство.

Сучасні вітчизняні реалії та аналіз даних (табл. 5.2 та 5.3) свідчать про загалом безвідповідальне ставлення до довкілля в нашій державі на всіх рівнях.

За цих умов особливу увагу слід звернути на те, що використання природних ресурсів як громадянами, так і підприємствами й організаціями має здійснюватися з дотриманням обов'язкових *екологічних вимог*, а саме:

- раціонального та економного використання природних ресурсів на основі активного впровадження інноваційних технологій;
- запобігання псуванню, забрудненню, виснаженню природних ресурсів, негативному впливу на стан навколишнього природного середовища;
- застосування біологічних, хімічних методів поліпшення якості природних ресурсів;
- здійснення господарської діяльності без порушення екологічних прав інших осіб;
- збереження територій та об'єктів природно-заповідного фонду, що підлягають особливій охороні.

Міжнародне товариство з екологічної економіки, активними членами якого є десятки країн світу, визначає екологію як «господарство природи (natures household)», а економіку як «господарство людини (humankinds household)» і ставить на меті дослідження «екології людини» й «економіки природи», всієї системи взаємозв'язків, що включає економічну підсистему як частину, або невід'ємний складник глобальної екосистеми.

Ідеться про прийняття без зволікання цілого комплексу нових державних і міждержавних еколого-економічних орієнтирів, які сприятимуть створенню системи корпоративної та індивідуальної соціальної відповідальності в екологічному контексті. Це можуть бути такі першочергові заходи.

1. Включення норм захисту навколишнього середовища в міжнародні договори та угоди, у тому числі торговельні (зокрема норм екологічної відповідальності). Екологічні стандарти слід прирівняти до тих критеріїв, згідно з якими здійснюється лібералізація торгових угод.

2. Вимога збереження навколишнього середовища має бути включена в число критеріїв, що їх використовують міжнародні фінансові інститути при розгляді грантів із фондів розвитку. Важливо враховувати й те, що деякі міжнародні фінансові інститути, створені для сприяння розвитку «третього світу», нерідко завдають їм більше шкоди, ніж користі, оскільки ігнорують екологічні наслідки великомасштабних проектів.

3. Прискорити впровадження принципу «обміну боргів на екологію» з метою заохочення екологічної діяльності. Обмін боргів на діяльність щодо захисту навколишнього середовища – одна з ефективних гуманних ідей за останні десять – двадцять років. Відповідно до неї індустриальні країни списують з країн, що розвиваються, їхню заборгованість, а останні зобов'язуються послідовно здійснювати угоди щодо захисту ділянок навколишнього середовища на своїй території.

5. Визначення величини валового національного продукту (ВНП) має бути змінено з урахуванням того, поліпшився чи погіршився стан навколишнього середовища. Сучасні методи розрахунку продуктивності і ВНП не враховують виснаження природних ресурсів. Уся природа вважається безмежною і безплатною.

6. Відмова від фінансових заохочень екологічно згубної діяльності, насамперед від тих внутрішньодержавних і міжнародних інвестицій, що оплачують екологічно згубну економіку (наприклад, вирубування лісів, інтенсивна експлуатація малорентабельних ґрунтів, всезростаюче видобування корисних копалин тощо).

7. Встановлення жорстких державних норм економії й економічності – у будівництві, промисловому виробництві, у виробництві побутових товарів тощо.

8. Збереження і ефективно застосування сировини і матеріалів, реформа стандартів утилізації.

9. Цілковита достовірність інформації, про екологічний вплив товарів, запровадження так званих «зелених» етикеток і ін.

Екологічна відповідальність в процесі комунікації, у виробництві, реалізації та споживанні товарів

Екологічні проблеми породжені неузгодженістю економічної, демографічної та природно-ресурсної сторін процесу економічного розвитку, формуються на національному рівні з наступним розвитком цих тенденцій у глобальному масштабі та утворенням синергетичних ефектів. Перспективи економічного зростання, у контексті теорії соціальної відповідальності, пов'язують із розв'язанням глобальних проблем збереження ресурсів для майбутніх поколінь. Досягти цього можна шляхом реалізації таких векторів розвитку:

- інтернаціоналізація екологічних зовнішніх витрат як процесу повсюдного поширення ідеології екологізації виробництва;
- оптимізація структури споживання в масштабі суспільства, окремих країн та верств населення, а отже, і структури виробництва, динаміки чисельності населення та економічного зростання;
- становлення ідеології виробничого ресурсозбереження та впровадження сумісних з особливостями та місткістю природного середовища технологій протягом їхнього життєвого циклу (проекування виробництво – використання – утилізації), зростання цільових затрат природоохоронного призначення.

Світова практика зовнішньоторговельної діяльності налічує багато модифікацій інструментів соціальної відповідальності (митно-податкових, нетарифних, політичних, морально-релігійних), які, безумовно, мають бути трансформованими стосовно розв'язання завдань екологічного характеру. Згодом ці інструменти можуть бути включені до арсеналу заходів стратегічного регулювання внутрішнього ринку екологічно безпечних товарів.

Реформування зовнішньоекономічної діяльності слід розглядати як частину глобального механізму екологічного регулювання, як мотиваційний, стимулювальний та фінансовий фактор зовнішнього впливу на повноцінність екологічного стану національного простору.

У майбутньому розвитку схем просування екологічно чистої продукції на світовий ринок проглядається можливість упорядкування інструментів соціальної відповідальності і вибору з них найбільш прийнятних. Такі тенденції у зовнішньоекономічній діяльності відзначаються потужним позитивним потенціалом для розвитку внутрішнього ринку високоякісної і екологічно безпечної продукції, забезпечуючи його насичення і цінову конкурентоспроможність.

Нові форми міжнародного екологічного співробітництва в контексті розвитку екосоціальної відповідальності

Дія традиційних інструментів регулювання зовнішньої торгівлі, заснована на принципах екосоціальної відповідальності, може істотно впливати на функціонування СОТ. Через фіскальну функцію мит можна регулювати споживання сировини і готової продукції, які не відповідають екологічним стандартам. У цьому разі рішення про допуск товару на внутрішній ринок приймає не споживач, а держава, регулюючи обсяги споживання через ціновий механізм. В іншому разі, якщо товар високоякісний, можуть бути використані преференційні (пільгові) мита.

Екологічно відповідальної комунікації може бути досягнуто шляхом використання потенціалу субсидування, коли угода щодо субсидій і компенсаційних заходів як офіційний документ у пакеті угод СОТ допускає субсидування природоохоронних програм. Природоохоронне призначення субсидій має стимуляційну основу, дає змогу без наслідків просувати продукцію національних товаровиробників і підтримувати конкуренцію на внутрішньому ринку екологічно безпечної продукції за рахунок імпорту.

Як інструмент екосоціальної відповідальності в міжнародній торгівлі може бути використаний також механізм жорстких кількісних обмежень. Відомо, що одне з цільових призначень експортних квот полягає у запобіганні виснаженню природних ресурсів, підтриманні галузей, які використовують місцеву сировину, і в збереженні на внутрішньому ринку стабільного рівня споживання. Імпортні квоти як засіб кількісного регулювання товару, який ввозиться, замінюють ринковий механізм адміністративним регулюванням, що дозволяє реалізувати заборонні заходи щодо екологічно неповноцінної продукції. Проте такий метод не сприяє впровадженню технологічних і природоохоронних інновацій.

Відмінність фінансових можливостей країн із різним рівнем економічного розвитку створює умови для активізації екологічного демпінгу, що можна розглядати як нову еволюційну форму демпінгових заходів. Головними її напрямками слід визнати створення екологічної інфраструктури, забезпечення міжнародного обміну у сфері інноваційних напрямів екотехнологій, бізнесу та освіти, становлення фінансово-кредитних інститутів, які забезпечують фінансування природоохоронних проектів, що пройшли експертизу, створення інституту екологічної стандартизації та сертифікації, становлення екологічного менеджменту.

Принциповими рішеннями в галузі впровадження екосоціальної відповідальності має стати реальне практичне втілення численних міжнародних угод, офіційно ратифікованих Україною. Це дасть змогу без порушення норм та правил світової торгівлі перейти до жорстких природоохоронних стандартів і захистити внутрішній ринок від товарів, які не відповідають цим стандартам. Стратегічним напрямом створення систем екологічного управління є управління якістю продукції та виробництва згідно зі стандартами ISO 9000.

Закономірним результатом екобезпечного соціально відповідально господарювання є інформування споживача про екологічний імідж товару шляхом його маркування. Основою екологічного маркування є стандарти ISO 14000 і системи міжнародної сертифікації. Системи екологічного маркування в Україні практично не існує через відсутність обов'язкової вимоги з боку держави маркувати екологічно чисту продукцію, через низьку екологічну культуру споживача, який керується при виборі товару, в основному, цінovими критеріями, а також через відсутність відповідного конкурентного середовища, в якому неможливо продати товар без екологічного маркування.

Практика міжнародних господарських зв'язків останніх двох-трьох десятиріч дає чимало прикладів, що свідчать про намагання розвинутих країн винести за межі своїх метрополій екологічно шкідливі, багатовідхідні та ресурсомісткі виробництва і розмістити їх на території інших держав. Ця тенденція зберігається як своєрідний феномен «екологічного колоніалізму». За умов інтернаціоналізації господарсько-економічних зв'язків слід діяти екологічно грамотно і виважено, щоб Україна не перетворилася на специфічну екологічну колонію.

Питання для самоконтролю

1. У чому полягає необхідність екологічної інтеграції та комунікації у виробництві, реалізації і споживанні продуктів харчування і товарів широкого вжитку?
2. В чому ви вбачаєте нові форми міжнародного екологічного співробітництва?
3. Викажіть ваше ставлення до необхідності зміни структури потреб людей у зв'язку з екологізацією економіки.

4. Дайте стислу характеристику екологічного моніторингу України за основними об'єктами дослідження (атмосфера, поверхневі та підземні води, землі, демографічний стан, здоров'я населення).
5. За допомогою якого показника можна оцінити досягнення певної країни у сфері екології?
6. На які складові поділяють концепцію екологічної відповідальності?
7. Назвіть зони екологічного лиха в Україні. Сформулюйте причини, що їх зумовили. Які ви бачите основні напрями поліпшення екологічної ситуації в цих регіонах?
8. Назвіть та охарактеризуйте основні форми еколого-економічних інструментів природокористування.
9. Охарактеризуйте основні елементи екологічної корпоративної відповідальності.
10. Що дає облік екологічних чинників у провідних показниках світової і національної макроекономіки?
11. Що розуміють під «екологічно безпечним підприємством»?
12. Яким чином організація отримує переваги від дотримання концепції екологічної відповідальності?
13. Яких екологічних вимог повинні дотримуватися громадяни і підприємства?
14. Які ви знаєте основні документи міжнародного екологічного законодавства?
15. Які виділяють принципи охорони навколишнього природного середовища?
16. Які галузі належать до розряду екологічно небезпечних і чому? Відповідь обґрунтуйте.
17. Які є санітарно-гігієнічні показники міста чи району проживання, що виступають критеріями стану його навколишнього природного середовища?
18. Які загрози впливають на екологічну безпеку?
19. Які основні складові екологізації економіки? Що, на вашу думку, є провідним чинником екологізації?

Словничок основних термінів і понять

Антропогенний вплив на природу – процеси зміни природи, зумовлені діяльністю людини.

Безвідхідна технологія – технологія, що дає технічно досяжний мінімум відходів.

Біосфера – єдина термодинамічна система (простір), в якій відбувається постійна взаємодія усього живого з неорганічними умовами довкілля.

Біотехносфера – частина біосфери, яка перетворена людиною на технічні й техногенні об'єкти та є наслідком соціального і науково-технічного розвитку.

Витратний підхід (до оцінки природних факторів) – метод, заснований на обліку суспільно необхідних витрат на господарське освоєння природних ресурсів.

Внутрішні (ендогенні) загрози впливу на екологічну безпеку підприємства – загрози, що формуються переважно в межах підприємства, тобто до яких організації мають безпосереднє відношення та можуть на них впливати.

Довкілля – оточення, у якому функціонує суб'єкт і об'єкт (повітря, вода, земля, флора, фауна).

Екологізація – зменшення інтегрального екодеструктивного впливу процесів виробництва на споживання одиниці продукції.

Екологічна безпека – захищений стан життєво важливих екологічних інтересів людини.

Екологічна безпека підприємства – дотримання норм чинного екологічного законодавства, що сприятиме зменшенню витрат від забруднення навколишнього середовища.

Екологічна ніша – місце, яке займає організм у середовищі проживання.

Екологічна політика – система заходів, направлена на забезпечення якості навколишнього середовища, відтворювання природних ресурсів і створення належних екологічних умов життя населення.

Екологічний аналіз життєвого циклу продукції – аналітичний метод оцінки ефектів впливу на навколишнє середовище протягом усього часу існування даної продукції: з моменту її створення до знищення.

Екологічний аудит – визначення екологічного стану підприємства, спроможності його виробничих систем самоочищуватися і не за-

бруднювати навколишнього середовища, виробляти екологічно чисту продукцію і бути привабливим для залучення інвестицій.

Екологічний моніторинг – комплексна система спостереження, оцінювання і прогнозування змін стану навколишнього середовища внаслідок антропогенного впливу.

Екологічний ризик – імовірність негативних наслідків від сукупності шкідливих впливів на навколишнє природне середовище, які спричинюють незворотну деградацію екосистем.

Екологічно безпечне підприємство – підприємство, яке забезпечує такі умови функціонування, щоб прямо чи опосередковано не призводити до погіршення якості навколишнього природного середовища, не завдавати прямих чи опосередкованих збитків державі, споживачам, населенню.

Екологія – наука про взаємовідношення живих організмів із середовищем їх життя, закони взаємодії органічних співтовариств один з одним і їхнім навколишнім абіотичним середовищем.

Еколого-економічний потенціал – теоретично доступні для використання природні ресурси і властивості природних систем.

Еколого-економічні показники – показники, що характеризують різні сторони використання природних благ.

Екологія – наука про гармонізацію економіки і екології.

Енвайронментальний простір – граничні норми глобального забруднення, витрачання світових запасів природних ресурсів, що не відновлюються.

Ефективність охорони довкілля – максимальна результативність від проведення комплексу заходів щодо забезпечення якості довкілля і оптимального використання природних ресурсів.

Забруднення довкілля – несприятлива зміна навколишнього природного середовища, яке цілком або частково є результатом антропогенної діяльності, прямо або побічно змінює розподіл енергії, фізико-хімічні властивості середовища, умови існування живих організмів.

Зовнішні (екзогенні) загрози впливу на екологічну безпеку підприємства – загрози, що визначаються станом та характеристиками навколишнього середовища, у якому функціонує підприємство; їхня дія є некерованою з боку підприємства, потребує здійснення цілеспрямованих зусиль для зменшення їхнього впливу.

Концепція екологічної відповідальності – діяльність як кожного окремого громадянина, так і бізнес-структур, яка приносить користь навколишньому природному середовищу (або зменшує негативний вплив на навколишнє середовище) та не обмежується тільки виконанням вимог чинного законодавства.

Міжнародні стандарти екологічного менеджменту і аудиту – регламентовані міжнародною організацією із стандартизації (The International Organization for Standardization, ISO) порядок і зміст робіт і документів у сфері управління.

Ноосфера – цілісна планетарна оболонка (сфера розуму), населена людьми і раціонально перетворена ними відповідно до законів збереження і підтримки життя.

Оцінка впливу на навколишнє середовище (ОВНС) – визначення масштабів впливу проєктованої діяльності на навколишнє середовище, заходів щодо відвернення або зменшення цих впливів, прийнятності проєктних рішень з екологічного погляду.

Сталий розвиток – розвиток, за якого задоволення потреб теперішніх поколінь не має ставити під загрозу можливості майбутніх поколінь задовольняти свої потреби, процес гармонізації продуктивних сил, створення можливостей рівноваги між природним потенціалом і потребами суспільства.

Дискусійні питання та завдання для інтерактивного вивчення

1. Аргументуйте або спростуйте тезу: «Екологічна криза регіонів Донбасу зумовила економічну та соціально-політичну катастрофу».
2. Визначіть умови застосування процедур екологічної експертизи та екологічного аудиту в систему екологічного менеджменту. Які критерії обов'язковості екологічної експертизи та екологічного аудиту підприємства?
3. Які параметри виробництва слід віднести до «екологічних аспектів» у системі управління навколишнім середовищем? Яким чином їх слід вибирати?
4. Якими мають бути принципи створення системи управління навколишнім середовищем?

5. Які переваги надає підприємству створення системи управління навколишнім середовищем?
6. Які заходи в галузі міжнародної практики охорони навколишнього середовища і раціонального природокористування слід вважати пріоритетними? У чому ви вбачаєте міжнародне екологічне співробітництво України?

Розділ 6

ЕКОЛОГІЧНА ЕТИКА: ЗМІНА ПАРАДИГМИ ВЗАЄМОВІДНОСИН ЛЮДИНИ З ДОВКІЛЛЯМ

План викладу

- 6.1. Основні концепції екологічної етики: необхідність докорінної перебудови способу життя людини
- 6.2. Цінності природи
- 6.3. Антропоцентризм, біоцентризм, екоцентризм, екобіоцентризм
- 6.4. Біоетика: природа життя і смерті, цінності життя

6.1. Основні концепції екологічної етики: необхідність докорінної перебудови способу життя людини

Сучасні екологічні проблеми є настільки загальними, а їхні витoki такими глибокими, що постала потреба докорінної перебудови способу життя людини, моральних принципів і філософської парадигми сучасності.

З погляду екологічної етики причини сучасної глобальної екологічної кризи зумовлені не зовнішніми щодо людини чинниками, – це, швидше, криза антропологічна, внутрішня, духовна (світоглядна й філософсько-ідеологічна). Стрижневою проблемою сучасної екологічної кризи є не зростання населення, не розвиток промисловості, не недоліки політичних або економічних систем, а людські відносини і цінності, які мотивують прийняття людьми рішень. Екологічні проблеми вже неможливо розв'язувати старими засобами – вони потребують всеохопного комплексного розв'язання на основі нової етики.

Саме тому під час опрацювання стратегій подолання екологічної кризи наголоси треба ставити не лише на раціональному природокористуванні, контролі за технологіями та прийнятті законів на захист довкілля, а й на формуванні нового ставлення до природи й адекватних моральних «людських якостей». Високоморальне ставлення людини до природи передбачає особливе її розуміння, бачення і переживання.

На кожному кроці факти нагадують нам, що людина не панує над природою як хтось, хто перебуває поза нею, навпаки, людина є цілком належною до природного середовища. Вона перебуває всередині природи, а тому не може управляти нею, в силу того, що пізнати всю багатоманітність зв'язків у довкіллі та, базуючись на цьому, визначити мету його розвитку неможливо. Разом з тим людина намагається пристосувати природу під себе, уявляючи, що вона керує нею.

Сучасний стан біосфери дозволяє метафорично трактувати образ Землі як «космічний корабель», що вперше зробив американський вчений К. Боулдінг. Він стверджував, що благополучна мандрівка в космосі та нормальна робота систем життєзабезпечення такого корабля може забезпечуватися лише загальними цілеспрямованими розумними діями його екіпажу – людства. На противагу К. Боулдінгу, американ-

Екологічні проблеми потребують нової етики

ський вчений-еколог Г. Хардін порівнює людство з екіпажем корабля, який зазнав аварії. При цьому в рятувальні шлюпки потрапили лише жителі багатих країн. Вони загублені в океані і оточені численними народами бідних країн, які тонуть. З цієї аналогії він вивів очевидну, однак нещадну «етику рятувального човна»: щоб урятувати кого-небудь, його треба взяти у човен, місткість якого обмежена. Врятувати чиєсь життя – означає пожертвувати своїм, кинувшись у бурхливі води.

Г. Хардін сприяв розгортанню широкої дискусії з приводу феномена, який метафорично називається «трагедія спільнот». Його суть полягає в тому, що спільне використання ресурсів окремими особами, за відсутності контролю за таким використанням і примусу до раціонального використання, призводить до швидкого і повного виснаження ресурсів, навіть у разі, якщо кожен із користувачів усвідомлює, що виснаження ресурсу суперечить його довгостроковим інтересам. Ефект «трагедії спільнот» зумовлюється тим, що ресурси, які перебувають у спільному, нічим не обмеженому користуванні, споживаються зацікавленими особами виключно з урахуванням власних короткострокових цілей. Найкращою практичною ілюстрацією феномена «трагедії спільнот» може бути стан загальнодоступних місць відпочинку наших співвітчизників.

Коли час від часу в боротьбі за існування постає альтернатива: людина чи природа, перевагу, звичайно, має перша; натомість природа – навіть якщо на її гідність зважають – має поступитися своєю гідністю вищій гідності людини. Або якщо ідея тієї чи тієї «вищої» справедливості заперечується, егоїзм виду завжди має перевагу – відповідно до законів самої природи, – і реалізація людської сили проти решти життєвого світу стає природним правом, що його обґрунтовує сама лише людська спроможність (Коппел). У реальній практиці така ситуація була панівною за всіх часів, коли природа загалом видавалася непорушною і тому в кожному окремому випадку відкритою для бездумного використання її людиною. Проте якщо надалі обов'язок стосовно людини стає абсолютним, він включає в себе й обов'язок стосовно природи, яка є умовою існування самої людини в майбутньому та складовою людської екзистенційної довершеності. Ми, йдучи далі, стверджуємо, що за умов загрози тій спільній долі природи та людини, яку недавно людство заново для себе відкрило, ми заново усвідомлюємо самодостатню гідність природи і

мусимо, подолавши утилітарні мотиви, оберігати її цілісність. Навряд чи слід говорити про те, що закон самого життя, що його передбачає ця «цілісність», яку ми повинні зберегти, разом з нею зберігаючи і сам закон, виключає сентиментальне розуміння цієї заповіді. Бо ж належність до життєвої сфери ео ірсо передбачає вторгнення до іншого життя, оскільки кожен вид існує за рахунок іншого або обмежує його середовище, і тому зумовлене природою чисте самозбереження кожного виду є втручанням до решти життєвих утворень. Говорячи простіше: з'їсти і бути з'їденим – це принцип існування усього живого, яке підтверджує цю заповідь задля себе самого. (Колообіг речовини самої тільки неорганічної природи – з якого колись мало початися ціле – існує тільки на нижчих щаблях природи). Сукупність цих втручань, що одне одного обмежують – сукупність, що завжди супроводжується деструкцією в окремих моментах, – загалом симбіотична, хоча й не статична; її супроводжують ті процеси появи, зникнення та тривання, які відомі нам з динаміки долюдської еволюції. Жорсткий закон екології (що його вперше зауважив Мальтус) унеможлиблював будь-який надмірний розквіт окремої життєвої форми порівняно з цілим та будь-яку перевагу «сильнішого»; і сукупне ціле природи зберігало рівновагу в метаморфозах своїх частин. Тож аж донедавна втручання людини, що ставало дедалі однобічнішим, не було винятком, який мав би вирішальний характер.

Ганс Йонас.

Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації.

Якщо ж вийти за рамки окремих спільнот і говорити про суспільно-економічну систему на зразок адміністративної одиниці або держави, то доводиться констатувати ще й те, що бажання користуватися благами довкілля – лісами, парками, водоймищами, чистим незабрудненим повітрям тощо часто супроводжується діями, спрямованими на те, щоб максимально уникнути необхідності сплачувати податки для їх підтримання в належному стані, або ж ігноруванням необхідності встановлення і/або модернізації очисного обладнання на виробництвах. Така позиція аргументується тим, що неналежна поведінка одиничного суб'єкта ні на що не впливає, а негативний вплив окремого учасника великої групи є настільки незначним, що його дії не мають жодного значення, унаслідок цього підстав для докорів сумління за аморальну поведінку начебто й немає.

Екологічна етика зародилась у 30-х роках ХХ століття. Її фундаторами прийнято вважати американського еколога Олдо Леопольда, який стояв на екоцентричних позиціях, та франко-німецького вченого Альберта Швейцера, який проповідував біоцентричний підхід в екологічній етиці.

О. Леопольд у своїй книзі «Календар піщаного графства» вперше виголосив лозунг екологічного егалітаризму: людина має бути скинута з трону монарха всього суцього, вона повинна припинити спроби керувати біосферою, перетворитися на «простого громадянина біоти». Він стверджував: охорона природи означає гармонію між людиною і землею. В поняття «земля» входить також усе живе на ній, над нею і в ній. Гармонія відносин із землею – це як гармонія у відносинах з другом: неможливо гладити одну його руку і рубати іншу. Земля – єдиний організм.

Новаторство етичних вчень А. Швейцера і О. Леопольда полягало в розширенні сфери дії етичних норм зі сфери виключно міжлюдських відносин також і на дії людини, які стосувалися її взаємовідносин із Природою. Відповідно до їхніх етичних концепцій людина має стільки ж прав на життя, як і представники Іншого Живого.

За А. Швейцером, моральність – це заклик Бога, на який людина повинна відповісти, сповідуючи «благоговіння перед життям», тобто приймаючи на себе усвідомлену відповідальність за весь світ. «Благоговіння перед життям» включає три світоглядні елементи: смиренність, світоствердження і життєствердження.

Характерною рисою етичної концепції А. Швейцера є те, що замість набору моральних норм, правил, приписів вона пропонує єдине правило: благоговійне ставлення до життя скрізь і завжди, де і коли людина стикається з іншими проявами волі до життя. Буденне життя часто змушує нас діяти всупереч цьому правилу. Адже творча діяльність людини завжди несе і руйнування. Проте моральним слід вважати, коли у своєму існуванні і діяльності людина намагається максимально зменшувати шкоду, якої завдає Іншому Живому.

За словами А. Швейцера, етика «благоговіння перед життям» не підкреслює розходження між вищим і нижчим, більш цінним і менш цінним життям. Для істинно моральної людини всяке життя священне. Різницю вона проводить лише час від часу й у силу необхідності, коли життя ставить її в ситуацію вибору, яке життя вона повинна зберегти,

Етика «благоговіння
перед життям»
Альберта Швейцера

а яким – пожертвувати. При цьому вона повинна усвідомлювати, що її рішення суб'єктивне й довільне, і це зобов'язує її відповідати за пожертвоване життя.

Після присвоєння А. Швейцера Нобелівської премії миру його ім'я здобуває світову популярність. Етичні принципи, які визначили життєвий шлях А. Швейцера, виявили себе як основа проєкологічної поведінки. Це етика зовнішнього – матеріального самообмеження й внутрішнього – духовного – самопоширення.

Олдо Леопольд у своїх публікаціях 1930–1940-х років звертався до морально-етичних аспектів екологічно значущої поведінки. У своїх працях він ставить під сумнів етичні норми, дія яких обмежується людським співтовариством. Етика землі, необхідність якої він відстоює, збільшує межі співтовариства, включаючи ґрунти, води, рослини і тварин, які всі разом об'єднуються словом «земля». Як працівник системи лісової служби США, О. Леопольд досить тверезо дивився на стан речей. Він розумів, що етика землі, звичайно, не може запобігти зміні, управлінню й використанню ресурсів, але вона стверджує їхнє право на тривале існування, і, принаймні в деяких місцях, – у природному стані.

Якщо у А. Швейцера у центрі уваги була моральність, то О. Леопольд приділяє увагу переважно екологічному аспекту в структурі етичного знання. З його погляду конфлікт із природою визначається не лише неправильним використанням її ресурсів, а й невмінням бачити людину як частину живої спільноти, яка населяє Землю. Він зазначав: системі охорони природи, яка спирається лише на економічні стимули, притаманна одна корінна вада: значна кількість членів природних співтовариств не мають жодної економічної цінності. Але всі вони входять до складу біотичного співтовариства, і якщо його стабільність спирається на його цілісність, вони мають право на існування.

О. Леопольд звертає увагу також на те, що індустріальному суспільству притаманний розрив між науковим екологічним знанням і повсякденними екологічними уявленнями, який породжує проблеми у процесі екологічної освіти. Це проблеми психологічного характеру, отже, еколог, який виявляє, що «живе у світі ран», і чітко бачить рани землі, опиняється у психологічній ізоляції від іншого населення, яке, не помічаючи цих ран і не бажаючи нічого знати про них, продовжує їх поглиблювати й множити у своєму повсякденному житті.

Етика землі Олдо
Леопольда

Аналізуючи мотиви, які спонукують людей до дій, руйнівних для біоти, О. Леопольд виділяє мотив одержання прибутку як такий, що йде врозріз із завданнями збереження «дикої природи». Він пише: лише економісти сприймають матеріальний достаток за багатство. Спочатку виступаючи в допоміжній ролі, смисли одержання прибутку з часом стають доміантними і придушують всю множину актуальних смислів збереження природи. Звідси випливає, що будь-яка програма охорони або відновлення дикої природи – це «ар'єргардний бій у спробі зменшити втрати при відступі до мінімуму».

Етика землі О. Леопольда була результатом професійно-екологічно-го осмислення ним процесів деградації й руйнування біогеоценозів у результаті людської діяльності. Жертвами цих процесів ставали тварини, рослини, ґрунти, біотопи загалом. Співпереживання й біль за знищене життя підштовхували О. Леопольда до пропагування поширення сфери дії етичних норм людського соціуму на біотовариства. Він писав: поняття про землю як співтовариство становить основу екології, але любов і повага до землі належать етиці.

«Гіпотеза Геї»
Джеймса Лавлока

Джеймс Лавлок, незалежний вчений та футуролог, отримав світове визнання, висунувши «гіпотезу Геї». У давньогрецькій міфології Гея була богинею, що уособлювала Землю.

Спершу ця гіпотеза видавалася настільки радикальною, що наукове співтовариство відмовилось сприймати її всерйоз. Однак отримані в ході подальших досліджень Дж. Лавлока дані настільки добре вписувалися в його теорію, що науковці почали використовувати ідею Геї для планування досліджень та пояснення їх результатів, а екологи стали її розглядати як провідну проекологічну гіпотезу.

На противагу концепціям, які вважають сучасний стан природи наслідком низки випадковостей, Дж. Лавлок постулював, що, цілком можливо, Земля є складною системою, гігантським живим організмом планетарного масштабу, частинами якого є біосфера, атмосфера, гідросфера та педосфера (ґрунтова оболонка Землі). Згідно з теорією Дж. Лавлока повітря, море і суша динамічно продовжують біосферу, так само як пір'я і гніздо є продовженням птаха.

У рамках цієї складної системи всі форми матерії, як органічної, так і неорганічної, за рахунок коеволюції живих організмів та середовища їхнього існування, організовані таким чином, що створюють і підтри-

мують значення параметрів середовища, які забезпечують процвітання сучасних живих організмів. Згідно з гіпотезою Дж. Лавлока не лише життя адаптується до власного матеріального оточення, а й матеріальне оточення старанно адаптується до життя.

Думка про те, що живі організми регулюють температуру земної поверхні і хімічний склад її атмосфери, прийшла до Дж. Лавлока, коли він працював за завданням NASA над розробкою експериментів, покликаних підтвердити або спростувати наявність життя на Марсі. Порівнюючи дані про атмосфери Марса і Венери (планети земної групи), в яких домінує вуглекислий газ, з параметрами атмосфери Землі, він здивувався з їхньої радикальної відмінності.

Згідно з гіпотезою Геї існує складний багатосторонній зв'язок між живими істотами, сушею, Світовим океаном та атмосферою. Саме цей зв'язок підтримує умови на планеті у стабільному стані, забезпечуючи оптимальні для існування життя значення концентрації кисню в атмосфері, температури повітря, солоності води в морях та океанах тощо. «Вся система життя і її матеріальне оточення саморегулюється до стану, комфортного для організмів», – такого висновку дійшов Дж. Лавлок.

Нині без урахування взаємозв'язків живого і неживого учені не можуть пояснити, чому рівень вмісту вуглекислого газу в земній атмосфері настільки низький і чому вміст кисню в повітрі постійно тримається на рівні 21 відсотка? У цьому разі Дж. Лавлок припустив, що один із важливих механізмів підтримки концентрації кисню в атмосфері на рівні 21% пов'язаний з тим фактом, що при концентрації кисню нижче 15% займання деревини стає неможливим, а при концентрації вище 25% займання відбувається занадто легко і лісові пожежі можуть знищити всі ліси. Хвойні породи і евкаліпти легко спалахують, тому пожежі включаються в їхню еволюційну стратегію. Інші види дерев і відповідні типи лісів менш чутливі до вогню. Конкуренція за простір між різними типами лісів може сприяти реалізації петлі глобального зворотного зв'язку, який і забезпечує регуляцію концентрації кисню в атмосфері.

Водночас, Дж. Лавлок і багато його прибічників вважають, що багато в чому Гея – це лише корисна метафора. Образ грецької богині надав емоційного забарвлення гіпотезі, сприяв її популяризації, що дуже важливо для привернення уваги і формування екологічної самосвідомості у широких кіл громадськості.

Гея є самоцінною і не може бути підпорядкована людині. Швидше навпаки, людина повинна усвідомити, що вона частина Геї, що здоров'я Геї є і її здоров'ям. У зв'язку з цим необхідне спрямування зусиль людей на вивчення і підтримку природних механізмів саморегуляції та самоорганізації планетарного рівня. Найкращим видом турботи про людину є турбота про Гею. Практика, прийнята в індустріально розвинених країнах, коли величезні кошти витрачаються на охорону здоров'я за дуже слабкої підтримки державних та міжнародних зусиль зі збереження біосфери і довкілля заганає людство в порочне коло. Чим інтенсивнішим буде піклування про людство як про окремий біологічний вид, особливо з використанням для цього досягнень науково-технічного прогресу, тим більше погіршуватиметься стан середовища існування для переважної більшості видів Іншого Живого, а в результаті, через сотні, а може навіть і десятки років, власне і для самої людини.

Супротивники гіпотези Геї твердять, що ця гіпотеза є по суті неоязичницькою релігією сучасності. Крім того, вони стверджують, що Землю не можна розглядати як живий організм, адже вона не має здатності до розмноження. Однак, наприклад, мули також не здатні залишати потомство після себе, що не заважає відносити їх до живих організмів.

Етична концепція
біорегіону
(біорегіоналізм)

В основу концепції біорегіоналізму покладено поняття «біорегіон» – територія, сформована певними умовами природного ландшафту (екосистемою), що може бути значною мірою самодостатня для забезпечення необхідними ресурсами проживаючої в її межах спільноти людей. Біорегіон визначається не лише як природна структура, а й як певна сфера суспільної свідомості, місце і сукупність принципів, згідно з якими слід жити людям на тій чи іншій території.

Біорегіоналізм – це концепція, в основу якої покладено узгодження економічних, культурних, освітніх потреб, системи управління певної територіальної громади з екологічним потенціалом території її мешкання. Відмітною особливістю біорегіоналізму є те, що акцент робиться не на соціокультурних, а на біологічних системах територій, які є джерелом фізичного існування їх населення. Згідно з концепцією біорегіоналізму саме природні екосистеми визначають тип культурної поведінки, технології і традиції людей на певній території. Таким чином, від стану природних систем залежить фізичне і психічне здоров'я людини.

Біорегіоналісти не сприймають сучасної природоохоронної системи з тих причин, що її сутність полягає переважно у зміні законодавчої бази без змін політико-економічної системи сучасного суспільства. Біорегіоналісти критично ставляться до самого поняття «довкілля», яке фіксує увагу на протиставленні людини і природного середовища. На противагу цьому ключового значення вони надають поняттю «екосистема». Адаже людина є невід’ємною частиною екосистем, а екосистема є частиною кожного з нас – нашого світогляду, світосприйняття, життя взагалі. Тому біорегіоналісти виступають не лише за мінімізацію споживання, а й за зміну ментальної самоідентифікації людини у світі, яка має базуватися на безпосередньому переживанні навколишньої природи.

Не можна не згадати і про деякі проблемні питання біорегіоналізму. По-перше, не зовсім досконалим є визначення ключового поняття «біорегіон». Воно є досить розпливчастим і не має чітких меж. Тому можуть виникати ситуації, коли критерії, за якими визначається певний біорегіон, не цілком узгоджуються один з одним, та навіть можуть бути взаємовиключними. По-друге, біорегіоналізм не дає оцінки таким природним процесам, притаманним людському суспільству, як міграція населення і трудова міграція. Однак звинуватити біорегіоналістів у пропагуванні самоізоляції було б помилково. Один із ключових постулатів біорегіоналізму якраз полягає в необхідності забезпечення спілкування із сусідами та в обміні досвідом з ними.

6.2. Цінності природи

Як головну причину сучасної екологічної кризи дослідники розглядають ігнорування **цінностей природи** при визначенні всієї множини критеріїв, які мотивують поведінку людини.

Говорячи про цінності природи, доцільно поділити їх на два типи: цінності зовнішні (інструментальні) і цінності внутрішні.

Зовнішні (інструментальні) цінності природи корисні для людини; вони поділяються на дві групи – матеріальні цінності і нематеріальні.

Зовнішні
(інструментальні)
і внутрішні цінності
природи

Матеріальні (економічні) цінності мають цінність для господарства людини, їхня вартість може бути поражена, наприклад господарська, рекреаційна цінність ресурсів довкілля.

Нематеріальні (неекономічні) цінності – вартість яких підрахувати неможливо:

- історико-культурна цінність – дика природа зберігає дух історії і культури, забезпечуючи власну історичну цінність завдяки особливому типу зв'язків із минулим;
- патріотична цінність – дика природа сприяє любові до батьківщини, патріотизмові;
- політична цінність – об'єкти природи можуть виступати уособленням сили й потужності держави та забезпечувати на практиці її силу й могутність;
- символічна цінність – дика природа – арсенал кодових образів. Вона містить безліч символів для передачі різних значень за допомогою метафор, аналогій та абстракцій. Природа надихає людей на створення міфів і образів, вони використовуються як підказка для вираження ними своїх ідей та емоцій, почуттів і думок;
- релігійна та духовна цінність – природа цінна як простір, що дозволяє відновити контакт із творчими силами, вродженими цінностями, набути екологічної мудрості, спокою і духовності, маючи її за співрозмовника, довіряючи їй таємниці, ділячись переживаннями, споглядаючи її та себе, досягаючи таким чином почуття близькості і єднання з її чудесами і красою та відчуття дикості природи як простору, в межах якого проявляється свята сила;
- естетична цінність – краса дикої природи – це її вищий і найпрекрасніший дар. Оцінюючи естетичну цінність ділянки дикої природи, дуже важливо відокремити її від її корисності (наприклад, у разі створення в мальовничому куточку рекреаційного осередку);
- антитоталітарна цінність – природа розглядається як необхідна умова свободи, особистісної поведінки і права вибору. Вона рятує людське суспільство від тоталітарного переслідування. Виганяючи і відчужуючи себе від дикої природи, людина тим самим уярмлює та приручає саму себе;

- цінність «дикості» природи. «Дикість» – це особлива властивість, здатність первозданної природи залишатися в дикому стані. Чим більше в ділянці дикої природи волі і буйної дикості, тим вона цінніша;
- цінність природи як спадщини – ділянки дикої природи є родовою спадщиною не лише людини, а й усього дикого життя;
- еталонна цінність – дика природа є еталоном, до якого людина повинна намагатися відновити власне середовище існування та середовище існування Іншого Живого;
- наукова та освітня цінність дикої природи;
- цінність природи як простору реалізації волі;
- виховна цінність дикої природи;
- екологічна (середовищеформівна) цінність дикої природи;
- інші цінності дикої природи.

Внутрішня (етична) цінність природи притаманна природі та всім її складовим як об'єктивній реальності, що дана нам у відчуттях. Природа має внутрішню цінність уже тому, що вона сама для себе виступає середовищем, в якому розгортається керована складними законами драма життя. Дика природа (види, індивідууми, скелі, ріки тощо) має вроджене право на життя та існування, незалежно від зовнішнього усвідомлення, інтересу чи оцінювання її свідомого існування. Внутрішня цінність природи не залежить від корисності екосистеми, окремої істоти чи їхніх заслуг перед людиною. Дійсно, будь-яка істота, як і екосистема, на відміну від речі, не може за своєю природою бути лише засобом для інших, а існує як ціль у собі і для себе. Етична цінність природи є достатньою підставою для її охорони. Крім того, дика природа є найважливішим джерелом добра на світі, адже вона є основою любові, поваги, а також смиренності і доброти. Етична цінність природи полягає також у можливості транслювати на природу свою прихильність і турботу, відчуваючи таким чином моральну відповідальність за її благополуччя.

Людство поступово починає визнавати внутрішню цінність природи як властивість, невід'ємно притаманну їй. У 1982 році Генеральна Асамблея ООН проголосила Всесвітню хартію природи, у преамбулі якої вказується: «... будь-яка форма життя є унікальною і заслуговує на повагу, хоч би якою була її корисність для людини, і для визнання цієї

Міжнародні
документи щодо
цінності природи

невід’ємної цінності інших живих істот людина повинна керуватися моральним кодексом поведінки».

У Декларації Тисячоліття, проголошеній ООН у 2000 році, сказано: «... все живе на Землі взаємозалежне, і будь-яка форма життя має свою цінність незалежно від тієї користі, яку вона становить для людства».

Господарська цінність дикої природи має ринкову ціну, духовна (внутрішня) цінність – ціну, обумовлену сформованими до неї ставленням та переживаннями. Внутрішня цінність природи не може бути виражена в економічному еквіваленті, вона стоїть над ціною і оцінюванням як таким, перебуваючи в тісному зв’язку з її моральними (природними) правами: правом на життя (існування), свободу, здоров’я, прагнення до щастя.

6.3. Антропоцентризм, біоцентризм, екоцентризм, екобіоцентризм

Ідеологія антропоцентризму, її особливості

Уже впродовж тисячоліть парадигма взаємовідносин людини (людських суспільств) з довкіллям ґрунтується переважно на ідеології антропоцентризму – філософському вченні, за яким людина є центром Всесвіту і метою всіх подій, які в ньому відбуваються, оскільки вона створена Богом «за його образом і подобою». З цього випливає, що людина – господар природи, і має право отримувати з навколишнього світу потрібні їй ресурси, навіть шляхом обмеження інших біологічних видів. Саме такого змістового наповнення у сфері взаємовідносин людини і природи термін «антропоцентризм» набув у ХХ сторіччі.

Ідеологія антропоцентризму нині є настільки звичною, що сприймається як даність. Разом з тим ідеологія антропоцентризму не заперечує любові до природи та її захисту. Однак у цьому разі любов до природи та її захист зумовлюються не переконанням у тому, що вона має внутрішню цінність, а базується виключно на тому переконанні, що вона корисна та вигідна для людини. Для ілюстрації цієї тези достатньо звернутися до публікацій про мисливські угіддя, які перебувають у розпорядженні так званої української «еліти». Їх надійно охороняють від браконьєрів, на їхній території підгодовують та розводять рідкісних

тварин, доглядають дерева. Але робиться це з любові до природи чи з інших причин – питання швидше за все риторичне.

Основні особливості антропоцентризму як ідеології використання довкілля такі.

1. Найвищою цінністю є людина. Лише вона самоцінна, все інше у природі цінне лише тому, що воно може бути корисним людині. Природа оголошується власністю людства.

2. Ієрархічність картини світу. На вершині піраміди стоїть людина, трохи нижче – речі, створені людиною і для людини, ще нижче розташовуються різні об'єкти природи.

3. Метою взаємодії людини з природою проголошується задоволення тих чи інших прагматичних потреб, тобто отримання певного «корисного продукту». Сутність такої взаємодії описується словом «використання».

4. Характер взаємодії людини з природою визначається свого роду «прагматичним імперативом»: у відносинах із природою правильним і дозволеним є те, що корисно людині і людству.

5. Етичні норми і правила діють виключно у світі людей і не поширюються на взаємодію зі світом природи.

6. Подальший розвиток природи мислиться як процес, який має бути підпорядкованим процесові розвитку людини.

Однак, возвеличуючи людину, антропоцентризм нехтує її біологічною сутністю.

До антропоцентризму надзвичайно тісно примикає *ресурсизм* – найбільш рання модерністська ідеологія заповідної справи. Ідеологія ресурсизму припускає можливість «раціонального використання природних ресурсів» з метою отримання «найбільшого блага для найбільшої кількості людей упродовж якомога довшого періоду часу». Згідно з концепцією ресурсизму дика природа існує виключно як засіб для досягнення цілей людини. На відміну від класичного заповідання ресурсизм надає пріоритет матеріальним (економічним) інструментальним цінностям дикої природи, наприклад, господарській. На думку прихильників ресурсизму лише ринок об'єктивно визначає гідність і цінність ділянок дикої природи, поділяючи їх на категорії корисності. Для прихильників ресурсизму дика природа не священна, не має внутрішньої цінності, цілей, інтересів, не володіє моральними (природними) правами.

Ресурсизм небезпечний для дикої природи, позаяк згідно з цією ідеологією дика природа може бути змінена, поліпшена або взагалі будь-яким чином перероблена для створення оточуючого людину середовища. Хоча нині ресурсизм децю здав свої позиції, він має достатньо прихильників серед чиновників різних ресурсних міністерств і відомств – лісового, мисливського, водного, рибного господарства, наукових співробітників відомчих інститутів, частини працівників природоохоронних органів, а також економістів, яких активно залучають останнім часом до менеджменту охоронних природних територій.

В етико-екологічних дискусіях антропоцентризм та ресурсизм представляють переважно як ретроградну позицію. В них бачать витоки споживацького, хижацького ставлення до природи, яке і призвело до виникнення та поглиблення екологічної кризи.

Водночас антропоцентризм і ресурсизм не є антитезою екологічної етики. Трактування їх із більш поміркованих позицій виявляє погляд, згідно з яким відносини між людиною і природою мають бути продиктовані потребами та інтересами людини. При цьому піклування про збереження довкілля, захист тварин розглядаються лише як засоби для досягнення вищої мети, якою визнається благо окремих людей і людства.

Однак як у радикальному, так і поміркованому антропоцентризмі його основним недоліком є те, що в рамках цієї ідеології людина розглядається як виключно об'єкт моральних зобов'язань і лише благо людей (а кожен це благо може розуміти по-своєму) є критерієм оцінювання дій щодо довкілля та Іншого Живого. Міра дозволеного втручання в природу ставиться в залежність від того, який вплив таке втручання здійснює на людину, в той час як його наслідки для самої природи можуть до уваги не братися. В цьому і коріняться етична обмеженість антропоцентризму.

На противагу парадигмі антропоцентризму з другої половини ХХ століття виникли і отримали розвиток концепції екоцентризму, біоцентризму, екобіоцентризму та деякі інші. Ці концепції розглядають як вищу моральну цінність не благо людини, а гармонійне співіснування людини з Іншим Живим. Згідно з ними людина не вважається більше тією істотою, інтересам якої необхідно надавати пріоритет, і стверджується, що до Іншого Живого слід ставитися не лише як до засобу, а й як до мети та як до істот, кожна з яких (або група яких) має власну виключну самоцінність. Таким чином, в екологічно орієнтованому мисленні

Основні принципи
неантропо-
центричних
концепцій

відбувається трансформація цінностей, яка полягає в радикальній зміні поглядів на те, хто є носієм морального статусу.

Основні принципи неантропоцентричних концепцій такі:

- світ природи створюється за рахунок взаємодії різноманітних біотичних і абіотичних компонент;
- об'єкти природи взаємопов'язані;
- будь-який вид живого неповторний і має цінність;
- людина не має права користуватися критерієм корисності та доцільності при визначенні цінності та права на існування Іншого Живого;
- людина повинна піклуватися про збереження всього біорізноманіття.

Розглянемо та коротко охарактеризуємо основні неантропоцентричні концепції відносно Природою.

Радикальні прибічники цього світогляду наголошують на первісному пріоритеті кожного окремого живого організму. Тому людина повинна безпосередньо відповідати за свої дії перед кожним із них.

Помірковані прибічники біоцентризму розглядають як індивідумів, що володіють правами, лише тих представників тварин, які здатні відчувати біль – фактично такими вважаються лише ссавці (так званий патоцентризм), особливо не акцентуючи при цьому увагу на проблемах збереження неживої природи. Істоти, які відчують біль, проголошуються істотами, які мають об'єктивні інтереси. Саме тому їх проголошують самоцінними, що й зумовлює їхній моральний статус.

Однак, згідно із сучасними поглядами, будь-яка жива істота, яка має не лише усвідомлювані бажання, надії, прагнення, цілі та завдання, а й приховані тенденції, здатність до довільного руху, харчування і росту, дихання, самозахисту, природне почуття задоволення, а також схильності і властивості, подібні до них, або хоча б щось одне з цього переліку, – мають інтереси.

У рамках біоцентризму етичним вважається те, що сприяє благополуччю реального індивідуума, а неправильним – те, що заважає йому.

Етика біоцентризму ґрунтується на таких засадах.

1. Синкретичність світу – світ є єдиним цілим, в якому не існує поділу на суб'єкт і об'єкт, «людське» і «не-людське», абіотична спільнота є складною системою, в якій всі її члени взаємозалежні як з фізичного

Біоцентризм

боку, так і в інших аспектах. Тому людина не повинна виділятися серед Іншого Живого. Як член спільноти життя вона рівна з іншими видами та має з ними однаковий статус.

2. Телеологічність живих організмів – кожний організм – це «телеологічний центр життя», тобто кожний організм має власну ціль (телеос) і сенс існування, який первісно «хороший» або «цінний».

3. Біосферний егалітаризм – усі живі істоти мають рівне право на життя, процвітання та притаманну їм внутрішню цінність, що поширюється на представників усіх видів живого (або видів живого, що відчують біль), незалежно від того, що вони не мають душі в людському розумінні. Причому це не цінність, що визначається з погляду людини і пов'язана з перспективами того чи іншого використання Іншого Живого, а саме самоцінність. Для біоцентристів раціональне природокористування та охорона природи – лише поверхневий прояв, вторинне, наслідок більш глибоких зв'язків із Природою.

4. Необхідність екологічного забезпечення – тобто відмова від подальшого розвитку людства, метою якого є підвищення життєвих стандартів. Людина може використовувати природні ресурси лише в тих межах, які необхідні для самозабезпечення існування людини як виду. Вимоги до матеріальної складової рівня життя мають бути різко знижені, в той час як якість життя, під якою, перш за все, слід розуміти суттєве поліпшення задоволення духовних потреб.

Іншими словами, біоцентризм проголошує необхідність високого ступеня психологічної включеності людини у світ природи, забезпечення «ставлення до природи з повагою», ведення такого способу життя, який би не шкодив інтересам та благополуччю Іншого Живого, що досягається за рахунок домінування непрагматичного характеру взаємодії людини з природою над прагматичним.

Біоцентризм має кілька течій більш поміркованих або радикальніших. Для більш рельєфної ілюстрації поглядів сучасних біоцентристів наведемо постулати лівого біоцентризму.

1. Земля нікому не належить.

2. Соціальна відповідальність людей полягає у мінімізації власного впливу на Землю.

3. Проблему соціальної справедливості і класові питання необхідно розв'язувати в контексті збереження всього живого.

4. Необхідно зупинити економічне зростання і стримати споживачтво. Людські суспільства повинні жити у власних екологічних межах, з тим щоб усі представники Іншого Живого могли продовжувати процвітати.

5. Для досягнення значущих соціальних змін і розриву зв'язків з індустріальним суспільством необхідна внутрішня духовна трансформація на рівні особистості і колективу, яка дозволить людям подолати не-далекоглядні егоцентричні інтереси особистості, сім'ї, громади, нації на користь інтересів живих істот.

6. Егалітарне суспільство без сексизму і дискримінації – це мета, до якої варто прямувати. Але навіть таке суспільство може поводитись як експлуататор щодо Землі.

Деякі з радикальних прибічників ідеології біоцентризму в боротьбі за свої ідеї застосовують протиправні методи, які, наприклад, ФБР США розцінює як екологічний тероризм.

Біоцентризм як ідеологія має певні вади: по-перше, він практично не враховує даних екології як науки, по-друге, його прихильники не поширюють моральні відносини на екосистеми, по-третє, надаючи права представникам Іншого Живого, біоцентристи обмежуються лише ссавцями, забуваючи про права нижчих тварин, рослин, бактерій тощо. За своєю суттю біоцентризм є поширенням постулатів класичної людської етики на представників окремих високоорганізованих видів живих істот.

Це ідеологія та філософія охорони довкілля, яка розглядає збереження і відновлення довкілля як пріоритетну та самостійну цінність, не залежну від будь-яких людських критеріїв корисності. Яскравим провідником екоцентричних поглядів був О. Леопольд, який зазначав: «Найбільшим невігласом є така людина, яка питає про рослину або тварину: «А яка від неї користь?»».

Принцип екоцентризму передбачає пріоритетність цінності природи щодо цілей і потреб людини і радикально протистоїть антропоцентризму. Прибічники екоцентризму базують свою аргументацію на запереченні онтологічної лінії розмежування між природою людини і рештою живого. Відповідно заперечується і виключна самоцінність людини порівняно з представниками не-людської природи. На відміну від біоцентризму не лише окремі живі організми, а й природа, стан

Екоцентризм

екологічної рівноваги розглядаються як феномени, що мають внутрішню цінність. Прибічники ідеології екоцентризму сприймають природу як суб'єкт дії, що має власні цілі та моральні права. При цьому акцент робиться на цінності видів та екосистем, що аргументується тим, що екосистеми, як і дикі живі організми, незалежні від нас, складні та різноманітні, саморегулюються та мають власну тривалу історію розвитку. Людину прибічники екоцентризму трактують як рядового та рівноправного члена природних спільнот. Звичайно, на відміну від інших видів вона має розум, соціальну організацію, технологію та постійно їх удосконалює, однак це лише покладає на неї додатковий і виключно відповідальний обов'язок берегти й охороняти природу, насамперед від самої себе.

Отже, згідно з екоцентричним трактуванням захищати дику природу потрібно не задля досягнення певних людських цілей, а задля неї самої. Вказується на те, що на охоронних природних територіях не має бути будь-якого контролю з боку людини за живим та його використанням. Природні процеси мають відбуватися на цих територіях вільно та без втручання і впливу людини.

Екоцентризм характеризується такими основними особливостями.

1. Найвищу цінність становить гармонійний розвиток людини і природи. Людина – не власник природи, а один із членів природного співтовариства. Тобто протиставлення людини і Природи знімається.

2. Відмова від ієрархічної картини світу, де людина – «цар» природи.

3. Метою взаємодії людини з природою вважається максимальне задоволення як потреб людини, так і потреб усього природного співтовариства.

4. Характер взаємодії людини з природою ґрунтується на тому, що все природне є самоцінним, тому правильним і дозволеним є лише те, що не порушує екологічної рівноваги у природі.

5. Етичні норми і правила однаково поширюються як на взаємодію між людьми, так і на взаємодію людей зі світом природи. Тобто природні об'єкти сприймаються як повноправні суб'єкти, партнери у взаємодії з людиною.

6. Розвиток природи і людини мислиться як процес коеволюції, взаємовигідної єдності, що досягається завдяки балансу прагматичної і непрагматичної взаємодії з природою.

7. Діяльність з охорони природи диктується потребою в її охороні як такої.

Екоцентризм як ідеологія має певні вади: по-перше, він недостатньо враховує погляди класичної етики, по-друге, він не вважає окремих живих істот учасниками моральних відносин і, по-третє, екоцентризм не цікавиться моральними аспектами взаємовідносин людини з домашніми, сільськогосподарськими і піддослідними тваринами і рослинами.

При цьому спосіб дії в одній і тій самій ситуації з погляду біоцентристів та екоцентристів може радикально відрізнятись. Адже права окремої особини і права екосистеми можуть радикально не збігатися. Постановка питання, чиї права важливіші – окремого організму чи екосистеми, – заводить у безвихідне становище, чого треба уникати тим, хто дотримується екологічної етики.

Певним чином суперечності між екоцентризмом і біоцентризмом знімаються шляхом застосування філософської доктрини *екобіоцентризму*, або, як її ще називають, «глибинної екології». Глибинна екологія протиставляється «поверхневій екології». Якщо поверхнева екологія має на меті лише належне управління довкіллям для забезпечення потреб людини, то глибинна екологія вивчає фундаментальні питання впливу людини на екосферу, частиною якої вона є. Її основними етичними принципами є такі.

1. Процвітання і благо людини та інших форм життя на Землі цінне саме по собі. Цінність Іншого Живого не залежить від його корисності для людини.

2. Багатство і розмаїття форм життя сприяє реалізації цінності Живого і цінне саме по собі.

3. Люди не мають права зменшувати багатство і різноманіття Живого, крім випадків задоволення життєво важливих потреб. Екосфера як цілісна система в ціннісному плані вища за будь-яку з її частин.

4. Процвітання людства та його культур можливе лише в разі істотного зниження його чисельності.

5. Втручання сучасного людства у світ природи надмірне, через що ситуація швидко погіршується.

6. Враховуючи зазначене вище, необхідні зміни в політиці взаємовідносин людини і природи. Ці зміни мають стосуватися базових еко-

Екобіоцентризм

номічних, технологічних та ідеологічних структур. Лише це сприятиме серйозному поліпшенню ситуації.

7. Головною ідеологічною зміною має стати перехід від концепції «рівня життя» до концепції «якості життя».

8. Всі, хто згоден із наведеними вище пунктами, повинні намагатися впроваджувати їх положення у практику.

Таким чином, можна стверджувати, що глибинні екологи закликають до зміни фундаментальних принципів нашого ставлення до природи. Більшість послідовників цієї філософської доктрини вважають, що всі живі істоти, а також екосистеми мають властиві їм інтереси, отже, можуть постраждати або виграти залежно від ситуації. Та незалежно від цього всі об'єкти довкілля заслуговують на моральну увагу. «Глибинна екологія» заохочує ототожнення людини з природою, щоб шкода, завдана їй, сприймалася як шкода, завдана самому собі.

6.4. Біоетика: природа життя і смерті, цінності життя

Питання відносин людина – людина породили такий специфічний напрям етики, як біоетика. Її зародки можна віднайти ще у працях мислителів Давнього світу. Наприклад, в етиці буддизму, індуїзму, а особливо джайнізму до принципів правильної поведінки людини віднесено також принцип ахімси – неущкодження життя (приписи його орієнтували на безмежну обережність у поводженні з будь-якими формами життя). Предтечею біоетики була медична етика, яка фокусувалася головним чином на питаннях, пов'язаних із відносинами лікаря і пацієнта.

Основні цінності і принципи медичної етики залишаються істотною частиною сучасної біоетики. Однак після Другої світової війни стало очевидно, що стара медична етика не задовольняє викликів сучасності. Безпрецедентний прогрес у медицині, включаючи використання антибіотиків та імунізацію проти дитячих хвороб, врятували мільйони життів. Крім того, стрімко вдосконалюється лікування серцево-судинних захворювань і раку, які нині входять до переліку провідних причин смертності. Водночас, значна кількість засобів і заходів медичного догляду сучасної медицини є надзвичайно дорогими. Таким чином, їх використання є недоступним для значної кількості людей, які хотіли б

ними скористатися. Отже, успіхи сучасної медицини вельми суперечливі, адже нині життя і здоров'я пацієнтів великою мірою залежить від товщини їхнього гаманця.

Прогрес медицини в роки після Другої світової війни породив і питання моральності збереження життя. Зокрема, чи потрібно сучасні технології використовувати для підтримання на невизначений термін життя людей, які постійно перебувають у вегетативному стані?

Подібне питання постало й у зв'язку із запровадженням практики порятунку життя недоношених дітей, які померли б, якби народилися на десятиліття раніше. Багато таких дітей виростають абсолютно нормальними і здоровими, але багато з них протягом усього життя страждають від серйозних порушень здоров'я. Таким чином, при використанні пренатальних технологій медики зіткнулися з питанням: «Чи має бути врятованим життя незалежно від природи і якості цього життя в подальшому? І якщо приймається рішення про недоцільність збереження життя недоношеної дитини, то хто повинен приймати такі рішення?»

Термін «біоетика» був введений у вжиток на початку 1970-х років біологами, які звернули увагу суспільства на два важливі питання: по-перше, на необхідність збереження довкілля, для збереження життя на Землі, а по-друге, на можливі негативні наслідки прикладного застосування досягнень наук про життя для маніпулювання природою людини. Хоча галузь досліджень «біоетики» раніше відносили майже виключно до проблем біомедицини, однак в останні роки сфера її застосування розширюється, включаючи питання турботи про охорону довкілля та стан громадського здоров'я.

У широкому розумінні біоетика, або етика життя, – це розділ прикладної етики, що вивчає проблеми сучасної біології та медицини, їх співвідношення з правами людини та Іншого Живого, а також шукає шляхи подальшої гуманізації медицини та біомедичних досліджень, працює над такими злободенними питаннями, як природа життя і смерті, цінності життя. Її предметом є морально усвідомлене ставлення до Життя Людини та Іншого Живого.

Аналіз світоглядного підґрунтя сучасної біоетики засвідчує те, що нова етика прямує до певних ціннісних пріоритетів, зокрема вона:

1) розвиває сучасну глобальну мораль толерантності, яка будується на визнанні унікальності всіх проявів життя;

Ціннісні пріоритети
біоетики

2) протистоїть процесам деперсоналізації особистості, технологізації та стандартизації моральних принципів;

3) обґрунтовує особисту відповідальність суб'єкта морального вчинку, протистоїть тенденціям морального релятивізму.

Біоетика стає засобом, котрий, зцілюючи людину від хвороб морального характеру, наслідком яких є психоемоційна, розумова й фізична дисгармонія нинішнього цивілізованого суспільства, відновлює гармонію в духовно-практичній системі «природа – людина – соціум». Вона акцентує увагу на взаємозв'язку морально-етичних норм у суспільстві зі станом здоров'я людей та забезпеченням належних якісних характеристик довкілля, сприяє формуванню світогляду, що ґрунтується на правах людини й універсальних, тобто аксіологічних, цінностях, пов'язаних з оцінюванням етичних, естетичних, художніх і філософських аспектів екології.

Проблеми біоетики мають міждисциплінарний характер, до них причетні біологи, медики, екологи, філософи та правознавці, представники релігійних конфесій. Узагальнюючи наукові, суспільні, релігійні погляди, національні особливості, традиції, в рамках біоетики розробляється сукупність моральних принципів, норм і правил, яких необхідно дотримуватись у професійній діяльності.

Найважливіші з них обговорюють на міжнародному рівні та закріплюють у правових документах. Принципи, норми та правила біоетики не є чимось застиглим. З часом вони змінюються відповідно до змін соціально-економічних умов, державної політики та громадської думки.

Досить згадати, як еволюціонувало вирішення питання дозволу/заборони абортів у різних країнах світу – від повної заборони до вседозволеності, незважаючи на те, що позиція християнської церкви з цього питання була і залишається непохитною і незмінною. Вона розглядає штучне переривання вагітності як припинення життя людської істоти до її народження, тобто як убивство. Церква засуджує не лише аборти, а й ту етичну байдужість, легкість, з якою їх здійснюють. Часто до їх здійснення спонукають виключно прагматичні та суто меркантильні мотиви. Саме тому в суспільствах, де релігія відіграє велику роль, наприклад у США, проблема абортів нерідко стає причиною жорсткого протистояння, а в ісламських країнах та в Ізраїлі аборти стоять поза законом.

Сучасні проблеми, як-от пересадка органів і тканин, стовбурових клітин, екстракорпоральне запліднення, використання для лікування ембріональних тканин, генна терапія, штучна зміна статі, застосування трансгенних організмів з метою отримання харчових продуктів і, нарешті, клонування тварин і людини, про що так багато говорять сьогодні навіть у парламентах та урядах розвинених держав, – дуже ускладнили стару тезу, сформульовану ще Гіппократом, – «Не нашкодь!». Діапазон лікарських втручань, або, як тепер кажуть, медичних технологій, наймовірно розширився, зросла їхня віддача в лікуванні різних хвороб.

Проте разом із користю зріс і ризик. Лікарю нині часто не під силу розв'язати одвічну і дуже відповідальну та складну проблему «користь – ризик». До нових медичних технологій, що несуть багато невідомого і наслідки яких не завжди можна надійно передбачити, слід додати деградацію довкілля внаслідок техногенних впливів, яка ставить під загрозу саме життя на Землі.

Отже, бурхливий науково-технічний прогрес у галузі біології та медицини, зміна середовища проживання людини спричинили величезну кількість нових проблем, які не вкладаються у традиційну медичну етику та деонтологію.

Зарубіжний досвід свідчить, що для запровадження біоетичних принципів насамперед слід мати належну правову базу, яка б не лише їх декларувала, а й передбачала механізми контролю їх дотримання.

В усіх випадках без винятку інтереси людини мають бути вищими за інтереси науки і суспільства, вона повинна бути надійно захищеною від народження і до смерті. Саме це положення часто викликає дискусії. Проте не може бути сумніву, що коли відбувається жертвування інтересами особистості заради будь-яких суспільних інтересів, то це прямий шлях до перетворення людей на гвинтики державного механізму, як уже не раз траплялося в історії людства.

Сучасна біоетика інтегрує в єдине концептуальне ціле елементи етики класичної і новітні тенденції, ініційовані екологією, медичною деонтологією та бурхливим розвитком біотехнологій. Складність біоетичного дискурсу, крім усього іншого, спричиняється необхідністю інтеграції й поєднання природничо-наукового та соціогуманітарного аспектів культури особистості.

Інтенсивний розвиток новітніх біотехнологій безумовно має відповідати вимогам сучасної біологічної етики. А поглиблене дослідження й популяризація її проблем є справою пріоритетною й обов'язковою для кожної цивілізованої держави.

Розглянемо деякі з актуальних питань сучасної біоетики.

Тотальна загроза всесвітньо-історичного сьогодення відкидає нас від завжди відкритого питання, чим повинна бути людина, відповідь на яке всякчас варіюватиметься, до найпершої заповіді, що завжди була наріжним каменем цього запитання, проте досі не ставала актуальною, а саме заповіді, що вона повинна бути – звичайно ж, як людина. Це «як» збагачує імператив фактичного існування людською сутністю – тією мірою, якою ми з нею обізнані або здогадуємося про неї; а вона стає остаточною підставою його безумовності й у процесі його дотримання мусить запобігти тому, щоб та чи та онтологічна санкція обґрунтовувала безліч принесених жертв, позбавляючи (в онтичній площині) врятовуване існування його людських рис. У ситуації суворості можливих жертв цей аспект етики виживання, якої ми зобов'язані сьогодні дотримуватися, може стати найускладненішим: ідеться, іншими словами, про ту межу між двома безоднями, де засоби можуть знищити мету. Цією межею ми мусимо блукати, перебуваючи у сфері непевного світла нашого знання та поважаючи те, що людина витворила з себе протягом тисячоліть культурних надбань. Проте сьогодні наше завдання полягає не в тому, щоб розвивати якийсь певний чи витворити якийсь новий образ людини, а передусім у розкритті горизонту тієї можливості, яку дано людині тільки за умови існування виду як такого. А оскільки ми повинні вірити обіцянню "imago Dei", ця можливість щоразу даруватиме людській сутності її нові шанси. Тож поки що опір небуттю – і передусім небуттю людини – є тим найпершим кроком, завдяки якому відповідальність в ситуації загрози майбутньому має спонукати колективну дію до ствердної відповіді буттю, яка стає обов'язком людини щодо всієї сукупності речей.

Ганс Йонас.

Чи має людина право
обирати не життя,
а смерть?

Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації.

Проблема забезпечення права на життя і смерть, а також проблема еутаназії – одна з найбільш актуальних і медико-деонтологічних,

етико-філософських та юридичних проблем сучасності, що вимагає розв'язання.

Евтаназія – це умисні дії чи бездіяльність медичних працівників (або інших осіб), з дотриманням законодавчо встановлених вимог, які здійснюються ними за наявності письмово оформленого клопотання пацієнта (або «заяви на випадок смерті») або ж усного клопотання, якщо фізичний стан унеможливорює письмову форму клопотання пацієнта, який перебуває у стані, який дозволяє йому усвідомлювати значення своїх дій і керувати ними, з метою припинення фізичних, психічних і моральних страждань, у результаті яких реалізується його право на гідну смерть.

Залежно від характеру дій, спрямованих на здійснення евтаназії, розрізняють дві її форми:

- активна (позитивна) – полягає у проведенні певних дій із прискорення смерті на прохання невиліковно хворої людини з метою позбавлення її від тяжких страждань. Вона може здійснюватися також спільними діями лікаря і пацієнта (наприклад, хвора людина вживає певні лікарські засоби, призначені лікарем, які є необхідними для настання смерті);
- пасивна (негативна) – це незастосування засобів і невиконання лікарських маніпуляцій, спрямованих на підтримання впродовж певного часу життя важко хворого пацієнта, за умови, що пацієнт висловив прохання не здійснювати медичне втручання.

Залежно від волевиявлення людини розрізняють три форми евтаназії:

- добровільна – здійснюється на прохання компетентного і добре поінформованого пацієнта;
- мимовільна – здійснюється, коли людина не в змозі сформулювати судження або висловити побажання з цього питання (наприклад, новонароджений з дефектами розвитку або доросла особа, що перебуває в коматозному стані);
- примусова – коли людина висловлює бажання жити, але, тим не менше, її умертвляють або дозволяють їй померти.

Виходячи з наведених вище підходів до класифікації евтаназії, можна говорити про шість різних типів евтаназії: добровільну активну, добровільну пасивну, мимовільну активну, мимовільну пасивну, примусову активну і примусову пасивну.

Деякі фахівці з біоетики використовують вказану класифікацію для визначення «прийнятних» і «неприйнятних» видів евтаназії.

Перша у світі спроба легалізації евтаназії була здійснена 1906 року в штаті Огайо (США). Але законодавчі збори цього штату проголосували проти законопроекту.

Першою країною, яка легалізувала активну і пасивну евтаназію в Європі, були Нідерланди. 10 квітня 2001 року верхня палата парламенту цієї країни ухвалила закон, який звільняє від кримінальної відповідальності лікарів, що допомагають хворим піти з життя. Прийняття цього закону стало наслідком того, що з роками в Нідерландах все більше загострювалися суперечності між законодавством у сфері медичного обслуговування і реальною негласною практикою. За неофіційними даними, евтаназія в Нідерландах здійснювалася за домовленістю між пацієнтами і лікарями починаючи з 1984 року.

У 2002 році нижня палата парламенту Бельгії легалізувала евтаназію, прийнявши відповідний закон. Відповідно до цього закону лікар, який здійснює евтаназію, не може бути звинуваченим у вбивстві, якщо пацієнт невиліковно хворий і якщо він самостійно прийняв рішення щодо евтаназії. Для контролю за практикою евтаназії уряд Бельгії створив постійний комітет.

У 2009 році закон стосовно легалізації евтаназії було ухвалено в Люксембурзі.

У Швейцарії евтаназія формально заборонена, та фактично дозволено надавати допомогу при здійсненні самогубства шляхом застосування евтаназії, якщо повнолітні пацієнти відчувають сильні страждання і це є їхнім добровільним та свідомо висловленим бажанням. Таким чином у цій країні йдуть із життя більше ніж 100 осіб на рік. З тією ж метою сюди приїжджають іноземці (відомості про їх кількість не розголошуються), оскільки це єдина країна в Європі та світі, де евтаназію можна застосовувати щодо іноземних підданих. За наявності медичного висновку про те, що хвороба є невиліковною і неминуче призведе до смерті пацієнта, виписується рецепт на придбання відповідного лікарського засобу. Після цього невиліковно хвора особа звертається до спеціалізованого закладу, який допомагає їй здійснити самогубство.

Нині існують три основні погляди на евтаназію.

1. *Категорична заборона евтаназії.* Представники цього погляду на полягають на тому, що легалізація евтаназії здатна призвести до зловживань, втрати значення хоспісів, а також до призупинення наукового прогресу в медичній сфері.

2. *Право на евтаназію залежить від волі людини.* Найголовнішим постулатом є визнання автономії особистості, права людини самій вирішувати всі питання, що стосуються її організму, психіки, емоційного статусу. Всі різновиди процедур повинні здійснюватися зі згоди максимально поінформованої особистості. Згідно з цією доктриною захист прав пацієнта проявляється в такому: по-перше, в наданні хворому вичерпної інформації стосовно його захворювання; по-друге, у ствердженні права на самовизначення пацієнта, на вибір медичного втручання, відповідно до його розуміння та уявлень; по-третє, в обов'язку лікаря реалізувати вибір хворого, з послідовним інформуванням його про хід і результати діагностичних процедур та лікування.

3. *Право на евтаназію впливає з права на життя.* Згідно з цим поглядом право на життя логічно передбачає і право на смерть, оскільки право на смерть є складовою права на життя, а без урахування цього право на життя перетворюється на обов'язок, оскільки від нього не можна відмовитись, що, очевидно, є характерним лише для обов'язку, а не для права.

Хоча за своєю суттю проблема евтаназії є етичною проблемою, вона має суттєву специфіку. Розглядаючи її під етико-філософським кутом зору, з необхідністю стикаємося з проблемою вирішення питання припустимості / неприпустимості евтаназії в контексті питань добра і зла. Саме в цьому контексті проблема евтаназії не має остаточного розв'язання, оскільки кожен має свої уявлення про добро і зло, навіть серед прихильників якоїсь однієї системи моралі – або релігійної, або ж філософської – немає єдності стосовно розуміння цих категорій.

Складність цієї проблеми полягає й у неможливості відшукати певні загальні наукові критерії її розв'язання, на підставі яких можна було б абсолютно чітко розрізнити, що є благом для людини, а що ні. Тому єдиним критерієм, на підставі якого можливо дійти висновку щодо корисності і бажаності для людини певних дій, є її право на власний вибір того, що вона свідомо вважає корисним і бажаним для себе.

Проблема
поводження
з людським плодом,
що має дефекти
розвитку

У країнах, де запроваджено евтаназію, люди можуть вказувати в заповітах своє бажання вдатися до евтаназії задля уникнення мук і страждань, у разі неминучості смерті від невиліковної хвороби або каліцтва. Водночас існує загроза того, що в разі повсюдного впровадження евтаназії акценти можуть зміститися в бік «смерті», тоді як зараз вони все ще зміщені в бік «життя».

Можна лише припустити, якими будуть наслідки одержання конкретними особами, на цілком законних підставах та з формальним оформленням процедури евтаназії, права дарувати і забирати життя в безнадійно хворих та безпомічних людей.

Нинішній розвиток науки і техніки дозволяє діагностувати широкий спектр аномалій розвитку дитини ще на стадії зародка. Все більша кількість подружніх пар користуються цими досягненнями для забезпечення впевненості в тому, що в них народиться здорова дитина.

Адже народження дитини з важкими генетичними вадами може привести матір і/або сім'ю до неблагополучного стану, завдати психологічну та емоційну шкоду і страждання, спричинити втрату життєвих перспектив, ізоляцію та фінансові втрати. Крім того, виховання такої дитини вимагає від батьків значного обсягу спеціальної підготовки. Необхідно також урахувувати і можливість соціальної дискримінації (при прийнятті на роботу, медичному страхуванні тощо) як тих, хто має явні ознаки прояву генетичних аномалій, так і тих, хто є їх прихованим носієм.

У той же час у зв'язку з цим постає низка етичних питань, зокрема:

- умертвіння людини, навіть такої, яка не може бути вилікуваною, суперечить фундаментальним принципам сучасної медицини;
- достатня обґрунтованість оціночних суджень з приводу того, чи належить елімінувати плід чи ні, коли батьки на підставі даних перинатальних тестів приймають рішення про позбавлення від дитини, яка має вроджені дефекти. Медики говорять про те, що від дітей із незначними відхиленнями розвитку позбавлятися не слід. Але де проходить межа між значними і незначними генетичними відхиленнями? З цього приводу можна озвучувати абсолютно різні погляди залежно від рівня культури, освіченості, релігійних переконань, економічного статусу пари тощо. Рішення залежатиме також від обсягу наданої пари

інформації, а також того, яким чином ці дані будуть інтерпретовані;

- питання евгеніки – за допомогою переривання вагітності та абортів можна викорінити будь-яку ознаку, яка не відповідає встановленим критеріям «ідеального» суспільства. Та чи отримує генетично «чисте» суспільство переваги у своєму розвитку?

Одним із ключових моментів, які варто пам'ятати, є й те, що носійство низки генетичних хвороб не означає, що ці хвороби обов'язково будуть реалізованими. Адже можна мати ген, який відповідає за схильність до певного захворювання, але оскільки на прояв та інтенсивність розвитку значного числа генетично зумовлених захворювань впливає велика кількість фізичних та екологічних факторів, таке захворювання може не проявитися зовсім або, в разі прояву, розвиватися дуже повільно.

Для багатьох українських сімей питання штучного запліднення, на жаль, є вельми актуальним.

Технічно це найбільш простий, доступний і найдавніший метод допоміжних репродуктивних технологій.

Оскільки до процедури жінкам дають ліки, які викликають овуляцію, штучне запліднення може спричинити багатоплідну вагітність. Якщо це трапляється, то може виникнути потреба у знищенні частини ембріонів, що породжує парадоксальну для жінки, яка хоче мати дітей, ситуацію, коли частину зародків необхідно знищити.

Зі штучним заплідненням пов'язана низка етичних проблем.

1. Відтворення людини відбувається без контакту статевих партнерів.
2. Кому по праву належать «надлишкові» ембріони, чи допустиме експериментування над ними, використання для косметичних цілей, а також їх продаж, дарування, знищення.
3. Відповідно до концепції сучасної сім'ї сім'єю може вважатися навіть одна особа. Ця концепція виправдовує бажання одиноких жінок забезпечити народження дитини завдяки штучному заплідненню. Аргументом проти штучного запліднення одиноких жінок може бути благополуччя майбутньої дитини, яка має право жити в повній сім'ї.
4. Яку інформацію слід надати дитині, яка живе в повній сім'ї, у разі якщо їй стане відома особа донора, що надав біологічний матеріал для штучного запліднення.

Етичні проблеми
штучного
запліднення

5. Колізії, що виникають у разі запліднення, яке відбулося після смерті батька, який був донором біологічного матеріалу, або заміни, на бажання жінки, донорського біологічного матеріалу чоловіка або постійного партнера без їхньої згоди на біологічний матеріал іншого донора, використання біологічного матеріалу одного і того ж донора для штучного запліднення кількох жінок.

6. Критерії відбору донорів, їхні права і обов'язки щодо майбутньої дитини, якщо чоловік або постійний партнер дав формальну згоду на штучне запліднення жінки біологічним матеріалом донора. В цьому разі виникає новий тип сім'ї «багатобатьківська», яка складається з біологічної матері, законного та «біологічного» батьків і дитини, що, крім етичних аспектів, породжує ще й низку правових питань.

7. Чи необхідним є хірургічне втручання в організм здорової жінки для того, щоб дати дитину безплідній сім'ї, коли на світі стільки сиріт.

8. Чи припустиме сурогатне материнство.

На всі ці питання немає однозначної відповіді, у кожному окремому випадку таку відповідь необхідно ретельно шукати й обґрунтовувати. Адже роз'єднання статевого акту і акту зачаття призводить до того, що дитина більше не сприймається як дар, а фактично стає річчю, виготовленою із застосуванням сучасних технологій та може виготовлятися «на замовлення».

Можливість вибору
статі дитини
батьками

Частота народжень хлопчиків і дівчаток приблизно рівна. Протягом людської історії стать дитини здебільшого була поза контролем. Сучасні технології дозволяють батькам не лише знати про стать дитини до її народження, а й за допомогою методів екстракорпорального (здійсненого поза тілом жінки) запліднення та передімплантаційної генетичної діагностики ембріонів, а також інших методів біотехнології обирати бажану стать дитини з імовірністю до 90%.

Хоча причини для обрання батьками статі дитини є особистими, однак все ж постає питання, чому батьки готові платити десятки тисяч доларів для того, щоб народити дитину певної статі. Чи є мотивація батьків у цьому випадку етичною? Необхідно сказати, що технології визначення статі дитини розроблялися для того щоб запобігти народженню дітей, обтяжених спадковими хворобами, пов'язаними зі статтю, що може сприйматися як достатня етична підстава для такого роду біологічних маніпуляцій.

Зокрема, цей метод дозволяє відмовитися, у разі виявлення у плода генетичного захворювання, зчепленого зі статтю, від переривання вагітності, як це було до його запровадження у практику. Це забезпечує збереження здоров'я матері, а також народження здорових дітей, не обтяжених генетичною патологією, яка, до речі, може передаватися і майбутнім поколінням.

Нині вже є тисячі дітей, які народилися вільними від смертельної або руйнівної генетичної патології завдяки тому, що запліднені ембріони були генетично обстежені, а за результатами цих обстежень імплантувалися генетично здорові ембріони.

З етичного погляду медичні підстави слід розглядати як головну причину вибору статі дитини. В цьому разі етичність вибору статі дитини обґрунтовується виходячи з утилітарного трактування етичної поведінки. При цьому основний наголос робиться на необхідності досягнення «найбільшого блага для найбільшої кількості людей», що означає домінування інтересів людства над особистими. При цьому підході етичність вчинків оцінюється виключно за їхніми наслідками, а не за намірами, які їх викликали.

Однак є медичні компанії, які не беруть до уваги будь-яких етичних аспектів цієї технології і готові запропонувати свої послуги тому, хто може дозволити собі цю процедуру. В цьому разі утилітарний підхід до етичного обґрунтування вибору статі дитини не може бути застосованим.

Які ж мотиви можуть спонукати батьків до вибору статі майбутньої дитини без медичних показань до цього:

- батьки будуть щасливішими, народивши дитину бажаної для них статі. Але в цьому разі інтереси батьків домінують над інтересами людства як виду, і наслідки використання цієї технології для людства можуть більш негативними, ніж якби така технологія не використовувалася зовсім;
- «балансування сім'ї» – коли батьки, що вже мають одну дитину або більше дітей однієї статі, бажують «зрівноважити» сім'ю, народивши дитину іншої статі. У цьому разі аргументом їм слугує теза, що дитина, вихована в родині, де є і брати і сестри, буде кращою для суспільства. Але нині відсутні переконливі дані про те, що «балансування сім'ї» забезпечує значні переваги для окремих дітей та для суспільства загалом;

- у деяких азійських культурах первісток-хлопчик є бажанішим за первістка-дівчинку. Нерівноправність статей, викликана соціальними причинами, залишається проблемою в Китаї та Індії, адже у традиційних культурах цих країн чоловічій статі належить перевага. В таких суспільствах обрання статі диктується традиційними уявленнями.

Наведені вище пояснення бажання батьків народити дитину певної статі не витримують критики з погляду етики. Адже кожна людина має право на гідність і на те, щоб її розглядали як цінність саму по собі, а не як засіб для досягнення інших цілей. Будь-яка дитина, незалежно від її статі, має певні переваги, які будуть втрачені, якщо вона не буде народжена. Тому вибір статі дитини, якщо він ґрунтується не на медичних показаннях, а використовується для виконання бажань батьків, є порушенням права на повагу гідності. Фактично дитині відводиться роль товару з бажаними характеристиками, вона стає об'єктом батьківського капризу.

Забезпечення вибору статі, що не ґрунтується на медичних показаннях, відкриває доступ до обрання інших бажаних «опцій» майбутньої дитини. Вже незабаром технологія дозволить батькам обирати не лише стать, а й зріст, колір очей, тон шкіри майбутньої дитини тощо.

Таким чином батьки і лікарі беруть на себе функцію вищої істоти, яка розпоряджається тим, чи народиться чи ні певний індивідуум. Це має безліч наслідків, у тому числі й біологічних. Адже нині вчені не вповні розуміють, чому конкретний сперматозоїд добирається до яйцеклітини першим, чи це випадок, чи закономірність, що має значення в регулюванні природного добору людей на первинних стадіях їх існування. Якщо це так, то штучне обрання статі дитини без медичних показань до цього призводитиме до перешкоджання еволюційному процесові, вектор якого спрямовується на забезпечення виживання найбільш пристосованих індивідуумів. В умовах змін клімату, а також числа і характеру хвороб природний добір гарантує виживання краще пристосованих організмів. Технології вибору статі можуть справляти суттєвий негативний вплив на цей процес.

Крім того, хоча батьки отримують можливість обрати стать майбутньої дитини, це ще не гарантує, що при цьому не народиться дитина з такими небажаними ознаками, як низький рівень інтелекту, вроджені дефекти, спадкові захворювання, і навіть генетичні порушення.

Може загостритися при використанні генетичних технологій вибору статі ще одна проблема – розлад статевої ідентичності, який визначається сильними, стійкими почуттями ідентифікації з протилежною статтю і дискомфортом від «перебування в тілі» статі, притаманної від народження. Є небезпека того, що дитина, чию стать було обрано до народження, у більш пізньому віці може розумово й емоційно змінити статеvu належність.

Індивідуально-психологічні наслідки вибору статі дитини можуть суттєво впливати на відносини між батьками і дитиною, порушуючи індивідуальну свободу та автономію дитини. Діти, стать яких «запроектована» їхніми батьками, зазнають значного психологічного тиску, який зумовлюється їхньою відповідністю/невідповідністю тим мріям їхніх батьків, які підштовхнули їх до планування статі майбутньої дитини.

Зазвичай дискусії про аборти, які здійснюються без медичних показань, відбуваються в політичній, релігійній та правовій площинах, а саме: чи слід їх розглядати як невід'ємне право жінки чи як акт убивства людини? В той же час з питанням абортів пов'язана низка важливих етичних проблем. Розв'язання проблеми дозволеності абортів залежить по-перше, від визначення статусу ембріона: чи є він у повному сенсі індивідумом, зі своїми правами, і якщо так, то чи має він ці права від самого початку свого існування, чи вони в нього з'являються на певному етапі його розвитку, а по-друге, від відповіді на питання, чи має жінка моральні зобов'язання перед плодом. Якщо жінка погодилася на статеvu відносини і/або партнери неправильно користувалися проти-заплідними засобами, то чи повинно *a priori* вважатися, що жінка повинна була усвідомлювати те, що може завагітніти.

Більшість дискусій із питань етики абортів концентруються на питаннях прав плоду людини. Навіть якщо визнати, що плід ще не є людиною, це не означає, що він не може мати певного морального статусу. Багато людей виступають проти абортів на пізніх термінах вагітності, тому що вони інтуїтивно відчувають, що у плоді, який виглядає як дитина, є щось дуже людське.

З іншого боку, прибічники права на аборт керуються етичним постулатом автономії організму. Згідно з цим постулатом право на аборт є правом контролювати своє тіло і є неминучим наслідком вибору не продовжувати вагітність. Те, що людина повинна мати етичні підстави

Аборт

до особистої, тілесної автономії, слід розглядати як основні складові концепції етичного, демократичного і вільного суспільства.

Ураховуючи те, що тілесна автономія існує як етична даність, виникають запитання, до яких меж вона може бути розповсюджена. Чи етично змушувати жінку зберігати вагітність до терміну народження дитини?

Якщо аборти визнаються незаконними, то для забезпечення виношування жінками у своєму тілі дитини до терміну пологів використовуються засоби примусу, а переривання вагітності карається згідно з положеннями законодавства. Та чи етично це?

Заборона вільного вибору жінки щодо продовження/непродовження вагітності несумісна з концепцією правосуддя вільної, демократичної держави. Навіть якщо аборт і визнається неетичним вчинком, то запобігання йому не можна здійснювати неетичними засобами.

Вагітність майже завжди настає в результаті статевих відносин. Таким чином, питання про етичність абортів має включати питання, які стосуються етичних аспектів цих відносин. Наприклад, згідно з радикальними поглядами щодо заборони переривання вагітності, партнери, вступаючи у статевий контакт, повинні розуміти, що одним із його наслідків може бути вагітність, а запобігання їй за допомогою контрацептивів або її переривання шляхом абортів є неетичними.

Однак сучасне західне суспільство пропагує статеву свободу, яка націлена саме на звільнення від небажаних наслідків статевих контактів. Це викликає цілу низку питань:

- чи має жінка етичні зобов'язання перед біологічним батьком дитини і чи вона зобов'язана повідомляти його про те, що завагітніла?
- чи має біологічний батько дитини право голосу при вирішенні питання переривання вагітності?
- чи етично народжувати небажану дитину? Адже однією з поширених причин переривання вагітності жінками є те, що вони відчують себе не в змозі належним чином піклуватися про дитину. Навіть у разі прийняття переконання щодо неетичності абортів, чи етично примушувати жінку виношувати небажану дитину, про яку жінка не зможе належним чином піклуватися?

Є також політичні і релігійні аспекти дебатів з приводу етичності абортів. У зв'язку з цим необхідно відмітити, що рішення про неприпустимість абортів, прийняті з релігійних міркувань, не повинні впли-

вати на прийняття рішень у політичній сфері або навпаки. Поки існує світська держава, де релігійні лідери не мають права формувати законодавчі вимоги, а релігійні вчення не можуть бути підставою для правових рішень, слід визнавати той факт, що положення цивільного права можуть суперечити релігійним догматам.

Питання легальності/заборони абортів є складним етичним питанням, яке зачіпає низку фундаментальних етичних проблем, а саме: ставлення до практики абортів жінки, сімейної пари, громади, держави, автономія особистості, ступінь впливу органів державної влади на особисті рішення тощо.

Нині у світі існують дві протилежні течії щодо питань дозволеності/недозволеності абортів: пролайф, представники якого виступають за беззастережну охорону життя ненародженої дитини та прочойс, представники якого виступають за право матері обирати, іти їй чи ні на переривання небажаної вагітності.

Репродуктивне клонування – це виробництво одного або кількох окремих організмів рослин або тварин, генетично ідентичних іншій рослині або тварині.

Клонування полягає у видаленні ядра заплідненої або незаплідненої яйцеклітини та заміні його ядром соматичної клітини, в якому міститься повний набір ДНК організму, який клонують. Після цього яйцеклітину із заміненним ядром імплантують у материнський організм для виношування. Таким чином з 1997 року до теперішнього часу було отримано понад 5 000 клонованих тварин.

З клонуванням також пов'язана низка етичних питань, зокрема:

- чи допустиме клонування людини?
- якщо це станеться, чи не будуть клони генетичними інвалідами?
- чи припустиме клонування геніїв?
- чи не призведе клонування до збіднення генетичного матеріалу, а отже, до загрози зникнення людини як виду, наприклад унаслідок певної епідемії?
- яким чином будуть будуватися відносини між дорослою людиною і її клоном, який вона виховує, адже дитина-клон фактично є двійником одного з батьків?
- є моральні заперечення проти клонування з боку противників абортів, які вважають запліднену яйцеклітину повноцінною

Репродуктивне клонування: моральні виправдання і заперечення

людською особистістю і видалення з неї ядра прирівнюють до вбивства;

- наскільки моральним є збирання яйцеклітин, їх зберігання для наступної реалізації як товару?
- зрештою, якою буде доля чоловіків, які в разі широкого застосування практики клонування стануть не потрібними для продовження життя людини як виду?

Генна інженерія

Генна інженерія – це маніпулювання генами, з використанням сукупності методів, зокрема:

- виділення окремих генів із десятків тисяч інших генів генома організму-донора;
- модифікації генів для забезпечення їх функціонування бажаним для людини чином;
- підготовка генів для їх умонтовування у спадковий апарат брахних людиною видів;
- культивування трансгенних організмів (химер).

Трансгенна технологія дозволяє вченим створювати організми, які мають цілком нові риси, що відрізняють їх від предкових особин. Так, методами трансгенної генетики створено золотистий рис, який має підвищений вміст вітаміну А, соняшник, стійкий до борошністої роси, та бавовник, який не ушкоджується комахами.

Можливі такі трансгенні комбінації:

- рослина-тварина-людина;
- тварина-тварина;
- тварина-людина.

Трансгенні рослини можуть містити людські білки, що використовуються для отримання вакцин. Наприклад, трансгенна комбінація рослина-тварина-людина, в якій фрагменти ДНК миші, з умонтованою послідовністю людської ДНК, що відповідає за розвиток злоякісної пухлини, вмонтовується в ДНК тютюну. Такі генетично модифіковані рослини містять потенційну вакцину проти пухлини. Інші трансгенні рослини були використані для створення істівних вакцин. Завдяки включенню людського білка в банани, картоплю, томати, дослідникам вдалося створити прототипи істівних вакцин проти гепатиту, холери та діареї. Ці вакцини показали свою ефективність у тестах на сільськогосподарських тваринах і людині.

Кози з умонтованим у їхню ДНК геном павука, відповідальним за вироблення білків павутини, дають молоко з білками шовку. Волокна шовку отримані з цього білка легкі, міцні, але гнучкі. З них виготовляють шовний матеріал для використання в медицині, а також тканину, яка використовується у виробництві бронежилетів, посилених елементів конструкцій в автомобільній та аерокосмічній промисловості та для закриття ран.

Створення трансгенних комбінацій тварина-людина зараз перебуває на піку. Наприклад, створення трансгенних свиней, органи яких можуть бути використані для пересадки людині (*ксенотрансплантація*). Це дозволяє подолати брак донорських сердець і нирок для пересадки хворим людям.

Дослідники також вивчають можливість використання трансплантації клітин генетично модифікованих клітин тварин для терапії пацієнтів із пошкодженням спинного мозку або хворих на паркінсонізм.

Інші трансгени тварина-людина також використовуються в медичних цілях. Зокрема для пересадки тканин з метою закриття поверхніх ран та опіків або як замітники хряща, серцевих клапанів тощо.

Комерційні компанії прагнуть отримати з молока трансгенних корів, кіз, кроликів і мишей препарати для використання їх у лікуванні ревматоїдного артриту, раку та інших аутоімунних хвороб.

Трансгенна технологія має широкий діапазон застосування від забезпечення надвисокої врожайності сільськогосподарських культур до лікування поки що невиліковних хвороб. Однак поряд із цим сучасні трансгенні технології і генна інженерія ставлять перед ученими та фахівцями з етики низку надзвичайно складних питань:

- чи не зітруться межі між різними видами через навмисну або ненавмисну зміну ДНК тварин таким чином, що утворяться химери, які матимуть фізичні і поведінкові риси, з рисами, які неможливо буде однозначно відрізнити від тих, що зазвичай називаються «людськими», та які права у зв'язку з цим отримають такі особини?
- які невідомі ризики для здоров'я людини спричиняються застосуванням трансгенної технології?
- якими будуть довгострокові наслідки культивування трансгенних рослин у промислових масштабах?

- яким чином забезпечити ефективний контроль досліджень у цій сфері?
- чи не призведе трансгенна технологія до того, що зміниться визначення «нормальної людини», наприклад, у результаті того, що батьки шляхом генетичних маніпуляцій робитимуть зі своїх дітей обдарованих спортсменів або музикантів? Противники генної інженерії стверджують, що, дозволяючи генетичні маніпуляції, людство ризикує створити расу надлюдей. Прихильники генетичних маніпуляцій стверджують, що сьогодні батьки забезпечують власним дітям переваги, відправляючи їх у кращі школи або даючи їм гормон росту, і що заборона на генетичні маніпуляції є запереченням індивідуальної свободи особистості;
- чи не вплине ця технологія на швидкість передавання хвороб і їх перелік?
- чи етичним є створення таких генетичних видозмін тварин, які прирікатимуть їх на страждання, наприклад, безногі свині?
- чи не буде трансгенна технологія використана для створення раси недолудей для їх використання як рабів або абсолютних генетичних двійників, єдиним призначенням яких буде використання їхніх тканин і органів для пересадки особі, яка спроможна оплатити вартість створення та утримання такого двійника?

У зв'язку з бурхливим розвитком біології та медицини питання біоетики надалі ставатимуть все більш актуальними та гострими.

У нинішньому світі коло питань, які вимагають вирішення в контексті біоетики, вийшло за рамки, обмежені виключно біолого-соціальним контекстом життєдіяльності людини.

Нині все більше поширюється думка про те, що рослини, океани, тварини, гори, річки наділені такими ж правами і мають таке саме право на існування, збереження та відновлення в життєвому циклі, як і людські істоти. Таким чином, заперечується погляд на природні об'єкти як чийось власність, а природоохоронне законодавство розцінюється не як щось, спрямоване на захист довкілля, а як інституція, покликана легалізувати шкоду довкіллю через регулювання обсягів його забруднення чи інших аспектів його нищення. Отже, вкотре назріває конфлікт між законом і мораллю, який, треба відзначити, при конструктивному розв'язанні завжди сприяв поступальному розвитку суспільства. До-

статньо згадати, що до 60-х років XIX століття законним було володіння кріпаками (Російська імперія) та рабами (південні штати США), хоча значна частина громадян тогочасних суспільств зазначених країн це визнавала аморальним.

Питання для самоконтролю

1. Етика «благоговіння перед життям» Альберта Швейцера.
2. Етика землі Олдо Леопольда.
3. «Гіпотеза Геї» Джеймса Лавлока.
4. Етична концепція біорегіону.
5. Зовнішні (інструментальні) і внутрішні цінності природи.
6. Міжнародні документи щодо цінності природи.
7. Антропоцентризм, біоцентризм, екоцентризм, екобіоцентризм.
8. Біоетика: природа життя і смерті, цінності життя.
9. Репродуктивне клонування: моральні виправдання і заперечення.
10. Етичні проблеми штучного запліднення.

Словничок основних термінів і понять

Антропоцентризм – ставлення до природи, яке протиставляє людину як вищу цінність і природу як її, людини, власність; сприйняття природи як об'єкта дії людини; прагматичний характер взаємодії людини з природою.

Біоетика, або етика життя – розділ прикладної етики, що вивчає проблеми сучасної біології та медицини, їх співвідношення з правами людини та Іншого Живого, а також шукає шляхів подальшої гуманізації медицини та біомедичних досліджень, займається такими злободенними питаннями, як природа життя і смерті, цінності життя. Її предметом є морально усвідомлене ставлення до Життя Людини та Іншого Живого.

Біоцентризм – концепція, яка наголошує, що абсолютно всі живі істоти, незалежно від рівня їхньої організації, мають моральний статус. Біоцентризм базується на принципах: *принцип збереження* (головний) – розглядає природу як систему, в якій все взаємопов'язано; благо окремої частини залежить від блага системи взагалі; *принцип збереження біорізноманітності* – полягає у збереженні всіх частин

природного механізму, оскільки ці всі частини взаємозалежні; *принцип поваги до природи* – етичне ставлення до землі передбачає любов, пошану до природи і дбайливе ставлення до її дарів; *принцип відповідальності* – обов'язок громадської відповідальності поширюється до меж відповідальності за природу.

Евтаназія (від грец. *eu* – добре та грец. *θάνατος* – смерть) – практика припинення (або скорочення) лікарем життя людини, яка має невиліковне захворювання і відчуває нестерпні страждання, згідно з проханням хворого в безболісний або мінімально болісний спосіб задля припинення страждань.

Екологічний егалітаризм – концепція, що стверджує необхідність формування єдиних, інтегральних, планетарних еколого-етичних засад для всього людства, без урахування локального контексту. Вона обґрунтовує принципи формування планетарної екологічної свідомості, що полягатиме насамперед у дотриманні єдиної стратегії щодо забезпечення гармонії між людством, чисельність та обсяг потреб якого зростають, і геосферою, що має обмежені ресурси і можливості забезпечити суспільні потреби.

Екоцентризм – орієнтація на екологічність та відсутність протиставлення людини і природи, де природа виступає об'єктом, рівноправним людині, та простежується баланс між прагматичною і непрагматичною взаємодією людини і природи.

Етика благоговіння перед життям – етичне вчення, в основі якого лежить ідея, що добро – все те, що служить збереженню і розвитку життя, а зло – те, що знищує життя чи перешкоджає йому. Тому людина повинна ставитися до будь-якого життя з тим же благоговінням, що й до свого власного життя.

Ноосфера – центральне поняття вчення, започаткованого Е. Леруа, П. Тейяром де Шарденом, В. І. Вернадським. Суть концепції ноосфери полягає в тому, що людський розум, перетворюючись на планетарну геологічну силу, приведе до більш досконалих форм буття. Згідно з ідеєю про ноосферу дальший розвиток природи мислиться як процес, що має бути підпорядкований процесові розвитку людини.

Репродуктивне клонування – виробництво одного або кількох окремих організмів рослин або тварин, генетично ідентичних іншій рослині або тварині. Клонування полягає у видаленні ядра заплідненої

або незаплідненої яйцеклітини та заміні його ядром соматичної клітини, в якому міститься повний набір ДНК організму, який клонують.

Трагедія спільнот (від англ. *tragedy of the commons*) – поняття, що характеризує суперечність між особистими інтересами і суспільним благом. Воно вказує насамперед на проблему надмірного використання суспільного блага. Трагедія спільнот показує, як вільний доступ до ресурсу може цілком його знищити через надмірне використання, оскільки користувачі ресурсу отримують прибуток, а проблеми, пов'язані з надексплуатацією, лягають на всіх користувачів.

Дискусійні питання та завдання для інтерактивного вивчення

1. Чи має людина право обирати не життя, а смерть?
2. Проблема поводження з людським плодом, який має дефекти розвитку.
3. Можливість вибору статі дитини батьками.
4. Аборт слід розглядати як невід'ємне право жінки чи як акт убивства людини?
5. Чи не буде трансгенна технологія використана для створення раси недолюдей для їх використання як рабів або абсолютних генетичних двійників, єдиним призначенням яких буде використання їхніх тканин і органів для пересадки особі, спроможній оплатити вартість створення та утримання такого двійника?
6. Чи не зітруться межі між різними видами унаслідок навмисної або ненавмисної зміни ДНК тварин таким чином, що утворяться химери?

Розділ 7

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО: КОНЦЕПЦІЇ, МОДЕЛІ, ВИКЛИКИ

План викладу

- 7.1. Суспільства громадянські і негромадянські
- 7.2. Сутність громадянського суспільства
- 7.3. Громадянське суспільство і політика
- 7.4. Громадянське суспільство в Україні

7.1. Суспільства громадянські і негромадянські

В історії народів важливі і глибоко впливають на їхню долю не революції, не війни, а зміни в основних ідеях.

Гюстав Лебон.

Психологія народів і мас.

У час, коли готується до видання ця книга, українці виборюють свою європейську перспективу і обстоюють європейські цінності, віддаючи свої життя. Проте сучасна Українська держава має значний багаж пострадянського досвіду і є перехідною державою від тоталітаризму до демократії, і на цьому шляху перед нею постають зовнішні і внутрішні перешкоди. І саме ідея усталення демократії та європейського вибору може стати об'єднавчою для всіх регіонів України, а однією з умов перетворення демократії формальної на демократію реальну є існування в державі розвинутого зрілого громадянського суспільства. Громадянське суспільство створює активне соціальне поле, необхідне для демократії, розвиває довіру та дух солідаризму, терпимості та кооперації, а також створює ситуацію наявності «пильного громадського ока», що стежить за владою. «Малі справи», «сусідські об'єднання» – це ті форми людської співпраці та солідарності, які є осереддям громадянського суспільства і торують шлях до впорядкованого життя, сильної і стабільної демократії в межах усього суспільства.

Негромадянські суспільства. Для того, аби зрозуміти сутність і особливості феномена «громадянське суспільство», потрібно з'ясувати, що не є громадянським суспільством. Адже суспільства негромадянські (*non-civil*) чи навіть антигромадянські (*uncivil*) існують у значній частині країн світу, і в порівнянні з ними чіткіше виявляються риси громадянських суспільств (*табл. 7.1*).

Так, Карл Поппер у своїй праці «Відкрите суспільство та його вороги» ввів поняття «відкритого» і «закритого» суспільства для означення культурно-історичних і політичних систем, притаманних різним суспільствам на різних етапах їхнього розвитку. «*Закрите*» суспільство, за К. Поппером, – це суспільство авторитарного або тоталітарного типу, «магічне» й «колективістське», яке характеризується обмеженою соціальною мобільністю, статичною структурою, нездатністю

Суспільства
«закриті»
й «відкриті»
(К. Поппер)

до інновацій, традиціоналізмом, догматичною ідеологією, схильне до спеціалізації.

Таблиця 7.1

**Класифікація держав у 2014 році за методологією
Freedom House¹**

Статус свободи	Розподіл держав	Розподіл населення
Вільні	88 (45%)	2826850000 (40%)
Частково вільні	59 (30%)	1822000000 (25%)
Невільні	48 (25%)	2467900000 (35%)
Загалом	195	71167500000

«Відкрите» суспільство характеризується високою соціальною мобільністю, динамічною структурою, здатністю до інновацій, критицизмом, індивідуалізмом і демократичною плюралістичною ідеологією, схильне до творчості. «Відкрите» суспільство не є ідеальним, проте є завжди відкритим до вдосконалення. Розпад «закритого» суспільства (наприклад, СРСР) не означає автоматичного виникнення на його місці «відкритого» суспільства», але важливу роль у цьому відіграє громадянське суспільство.

**Негромадянські
суспільства**

Сучасні дослідники виділяють такі основні типи негромадянських суспільств та їхні особливості.

1. *Патріархальні аграрні суспільства*, які притаманні доіндустріальним традиційним суспільствам. Вони можуть бути також догромадянськими, оскільки соціальна взаємодія індивідів і груп заради спільних

¹ Для розрахунку індексу «Свобода у світі» використовується метод експертного аналізу і зарахування балів політичним системам з оцінюванням багатьох критеріїв, що включають дві компоненти свободи – політичні права (виборчий процес, політичний плюралізм, функціонування уряду) і громадянські права (свобода вираження думок і переконань, групові та організаційні права, верховенство закону, особисті права та автономія), тобто вимірюється рівень їх реалізації. Стан свобод у досліджуваних країнах оцінюється за семибальною шкалою (від 1 до 7 балів), де 1 бал – найвищий показник, а 7 балів – найнижчий. Держави, що отримали в середньому від 1 до 2,5 бала, вважаються «вільними», від 3 до 5 балів – «частково вільними», від 5,5 до 7 балів – «невільними».

справ на засадах добровільної організації тут ще не склалася. Окрема особа не відділяє себе від колективу (громади, общини), її окрема воля мало що значить. Адже традиційній громаді, за Е. Дюркгеймом, властива механічна солідарність, яка характеризується тим, що особистість ніби поглинається колективом. Для такого суспільства характерний високий рівень репресивності та насильства, а також низький рівень поділу праці і, оскільки всі займаються тими самими видами діяльності, індивіди мало різняться між собою. Цим вона відрізняється від органічної солідарності, що формується з розвитком суспільства і поглибленням поділу праці в індустріальному суспільстві і ґрунтується на співробітництві та кооперації членів суспільства.

2. *«Одержавлені» суспільства за тоталітарних режимів* виникають у сучасних антидемократичних системах. Тоталітарні режими цілеспрямовано руйнують будь-які спроби налагодження взаємодії громадян поза державним впливом, контролюють усі об'єднання та винищують приватну ініціативу, тримають громадян у страху, який паралізує їхню здатність до організації та самостійної діяльності і руйнує довіру та солідарність між ними. Права людини за тоталітаризму порушуються, а всі сфери суспільного і навіть особистого життя підпорядковуються державному контролю.

3. *Дихотомічні (розколоті) / олігархічні суспільства* виникають у суспільствах із глибоким соціальним розшаруванням, монополізацією ресурсів невеликим числом власників та недостатньою правовою захищеністю громадян. За умов глибокої асиметричності в розподілі ресурсів, взаємодія нерівних партнерів набуває викривленої форми патронажно-клієнтельних стосунків із домінуванням партикулярних (окремих, часткових) інтересів і «приватних обмінів» ресурсами між фактично нерівними партнерами. Громадський інтерес, що вступає з ними в суперечність, відтісняється з політичного життя впливовими «покровителями», «олігархами», які свідомо працюють на зниження рівня громадянської свідомості та громадської зацікавленості широкого загалу. Тобто в такому суспільстві гіпертрофуються приватні інтереси, а політичні діячі і державні службовці втрачають чутливість до суспільних потреб і запитів народу.

4. *Анархічні, криміналізовані суспільства* виникають за умов анархії, хаосу, панування криміналізованих стосунків. Через слабкість держави

Клієнтелізм,
корпоратизм

та різні форми гіпертрофованого відчуження настає розпад соціальних зв'язків або переважання їхніх патологічних форм.

Більшість дослідників вважають, що громадянське суспільство не можуть творити об'єднання індивідів, права яких не захищені конституцією і законами, або ієрархічні структури з нерівним розподілом прав і обов'язків. Його утворюють лише вільні й рівні індивіди та створені ними добровільні асоціації, зорієнтовані на громадські справи, а також незалежні мас-медіа як засіб комунікації і самовиразу. Вони і є тими суспільними суб'єктами, які свідчать про те, що громадянське суспільство склалось або складається.

Протилежністю до громадянського суспільства в сучасних індустріальних та постіндустріальних системах є *клієнтелізм* (від лат. *cliens* – слухняний) – система неформальних зв'язків між індивідами та групами, що займають нерівні соціальні позиції, на основі взаємного обміну благами, в яких патрон (з вищим статусом) використовує свій авторитет і ресурси для захисту інтересів свого клієнта в обмін на лояльність та різні послуги.

Сутнісні риси клієнтелізму:

- нерівність взаємодіючих суб'єктів;
- надання двостороннім стосункам форми протекціонізму, патерналізму, фаворитизму, що зовні може видаватися формою захисту простої людини;
- зв'язок між патроном і клієнтом на підставі особистих зобов'язань чи общинної солідарності;
- боротьба за контроль над політичними та економічними ресурсами як справжня мета патрона;
- використання патроном незаконних форм контролю за рухом ресурсів;
- недотримання громадянських прав і активна або пасивна протидія їх застосуванню;
- існування політичної культури залежності, коли широкий загал мовчить і покриває незаконні дії, тому що перебуває в стані апатії або звик до таких суспільних відносин і не уявляє іншого способу дій.

Клієнтелізм перешкоджає прогресу суспільства, де він домінує. Патронажно-клієнтельні стосунки сприяють створенню паралельних ті-

ньових структур, перешкоджають незалежності громадян та вільному розвитку і функціонуванню громадянського суспільства. Клієнтелізм має паразитарну природу, тому що зосереджується на розподілі, а не на виробництві суспільного багатства і для нього властива соціальна і політична неефективність, а також він призводить до поширення цинізму, який роз'їдає суспільну мораль.

Причини, що зумовлюють відступ від принципів громадянського суспільства в бік клієнтелізму:

- бідність населення, його зневіра у власних силах, у силі та чеснотах держави;
- специфічна культура політичних еліт, що нав'язують суспільству вигідні для них патронажно-клієнтельські стосунки;
- недостатня правова захищеність індивіда, розрив між формальним конституційним порядком і практикою;
- відсутність відкритої прозорої конкуренції;
- пошуки особистих покровителів, приватних (на відміну від публічних) форм захисту індивідуальних і групових інтересів.

Корпоратизм – ще одна форма самоорганізації суспільства, яка є суперником громадянському суспільству.

Є різні шляхи організації репрезентації інтересів: плюралістичні та корпоративістські системи. Плюралістичні системи включають масові, добровільні, конкуруючі, неієрархічні та самовизначені (об'єднання за інтересами), які не ліцензуються, не звітують, не субсидуються, не створюються і не управляються державою. Корпоративістські системи, навпаки, мають одиничні, неконкурентно ієрархічно побудовані, розбиті на сектори асоціації інтересів, які реалізують представницькі монополії і погоджуються (де-юре чи де-факто) з накладеними державою обмеженнями щодо підбору виборних лідерів і з обсягом вимог, які вони, згідно з усталеними процедурами, можуть пред'являти державі.

Корпоратизм – складні і різнопланові процеси взаємодії держави і груп (профспілок, підприємницьких організацій), спрямовані на вироблення узгодженої політики. У такій моделі взаємодії держави і груп пріоритет надається узгодженню інтересів (а не стихійній конкуренції), а ініціатива і домінантне становище в цьому процесі належить державі. Корпоративні відносини можуть обмежуватись так званим

трипартизмом: організований бізнес – держава – організований робітничий клас, залишаючи інші сфери в межах громадянського суспільства, а можуть стати всеохопним принципом відносин держави з усіма іншими громадськими організаціями, роблячи їх підконтрольними, залежними від волі чиновників.

Корпоративістські структури становлять серйозну загрозу демократії в перехідних або нещодавно утворених конституційних режимах. Найбільший ризик з'являється у країнах, які пережили авторитарний державний корпоратизм, де держава створювала, організовувала, ліцензувала, фінансувала, підпорядковувала і контролювала групи інтересів (а також більшу частину мас-медіа, якими офіційно не володіла і не керувала), з метою кооптації і тиску з боку держави, а не на договірній основі. Навпаки, перехід до демократичної форми корпоратизму значною мірою спирається на ліберально-плюралістичне минуле, якого бракує посткомуністичним країнам і країнам, що розвиваються. Низький рівень економічного розвитку або відсутність нормально функціонуючої ринкової економіки підвищує небезпеку того, що корпоратизм зруйнує громадянське суспільство, навіть у формально демократичних рамках, тому що в такому суспільстві менше автономних ресурсів і організованих інтересів. Державно-корпоративний режим у змозі забезпечити собі довге авторитарне життя. Проте успішний соціально-економічний розвиток приводить до розквіту об'єднань громадянського суспільства, які вимагають політичних свобод у рамках закону. З іншого боку, соціальна і економічна відсталість, які йдуть у парі з масовою політичною корупцією, послаблює владу авторитарної корпоративної держави, підриває законність спонсорованих нею асоціацій і може сприяти піднесенню революційних рухів.

І клієнтелізм, і корпоратизм існують у різних формах і до певної міри притаманні більшості сучасних держав. Проте тип суспільства визначається не просто наявністю цих моделей соціальної взаємодії, а тим, яка з них домінує в усій системі стосунків між індивідами, групами і державою, а яка має локальне чи проміжне значення. А це, своєю чергою, залежить від позиції еліт, що мають визначальний вплив на формування зразків суспільної, у тому числі й політичної поведінки.

7.2. Сутність громадянського суспільства

Громадянське суспільство, що базується на всеохопності людських прав, дає нам можливість краще зрозуміти себе такими, якими ми є, тобто членами не тільки своєї нації, а й сім'ї, громади, церкви, мешканцями свого регіону, представниками своєї професії, політичної партії, держави, світового співтовариства. Така самореалізація можлива завдяки тому, що громадянське суспільство розглядає нас як членів людської родини, як справжніх особистостей, індивідуальне існування яких знаходить своє первинне, найприродніше і найуніверсальніше відображення у нашому статусі громадян. Саме у цьому полягає найширший і найглибший зміст громадянства.

Суверенітет спільноти, регіону, нації, держави, як і будь-який інший суверенітет, запозичує свою чинність від справді першопочаткового суверенітету, тобто від суверенітету людини, що знаходить свій політичний вияв у громадянському суверенітеті.

Вацлав Гавел.

З промови «Про громадянське суспільство», виголошеної на церемонії вручення звання почесного доктора Ліхайського університету у Вифлеємі, штат Пенсільванія, 26 жовтня 1991 року.

Громадянське суспільство – соціокультурний простір суспільства, середовище, в якому народжуються, функціонують та зміцнюються демократичні інституції завдяки діяльності самих громадян, а також створених ними об'єднань та інших форм впливу населення на владу: ЗМІ, громадської думки, різноманітних громадських ініціатив та форм політичної участі. Громадянське суспільство спонукає громадян до активності, стимулює їхню небайдужість до суспільних справ, бажання і вміння захищати свої права та інтереси на місцевому і загальнодержавному рівні.

Громадянське суспільство – сфера організованого громадського життя, яке є добровільним, самостворюваним, самопідтримуваним, автономним від держави і обмежується конституційним порядком або загальними правилами. Воно відрізняється від «суспільства загалом» тим, що включає в себе громадян, які колективно діють у громадській сфері, аби виразити свої інтереси, потреби і переконання, обмінюються інформацією, досягають спільних цілей, ставлять вимоги до держа-

Структура та функції громадянського суспільства

ві і вимагають відповідальності чиновників. Громадянське суспільство є проміжним між приватною сферою і державою, воно не включає в себе особистого і родинного життя, групи зорієнтовані на відпочинок, розваги, духовне життя, а також підприємницьку діяльність і політичну боротьбу за владу. Суб'єкти громадянського суспільства потребують усталеного конституційного порядку, який би захищав їхню автономію і свободу дій.

Громадянське суспільство, як слушно зауважує А. Ф. Колодій, не слід ототожнювати із соціумом як таким, з просто «людським суспільством», від якого громадянське суспільство відрізняється *історично, структурно і культурно*.

Історично громадянське суспільство виникло на певному етапі розвитку західної цивілізації, коли там сформувались засновані на приватній власності ринкові відносини, ліберально-конституційний політичний лад і виник тип самостійної особистості, яка мала схильність і правові можливості діяти автономно від держави та вступати у взаємодію з іншими людьми на контрактній основі (за домовленістю, з власної доброї волі, а не з примусу). Пізніше, у процесі розвитку, громадянське суспільство змінювалося, втілюючи історичні (часові) та національні (просторово-географічні) різновиди й поширившись на різні регіони і континенти настільки, що сьогодні стало можливим говорити навіть про глобальне громадянське суспільство.

Структурно громадянське суспільство є підсистемою суспільства як цілого, яка наближається до соціальної сфери суспільного життя, на пряму не пов'язаної з економічно-виробничою та державно-управлінською його сферами. У зародковому стані ця сфера присутня в кожному сучасному суспільстві. Однак суспільства різняться її розвитком (за тоталітаризму – практично поглинута державою, за демократії може охоплювати основний простір людської життєдіяльності) та якістю: системою цінностей, рівнем розвиненості, повноцінністю функціонування.

В аспекті *культури* громадянське суспільство демонструє відданість громадянським цінностям і готовність їх захищати: свободі та рівноправності, непорушності прав людини, плюралізму, толерантності, довірі до інших людей та соціальних інституцій, зацікавленості суспільними справами.

Основні передумови становлення і утвердження громадянського суспільства:

- безумовне визнання і захист прав людини і громадянина, рівність усіх перед законом;
- функціонування демократичних інститутів та механізмів, що забезпечують можливість громадян впливати на формування державної політики, контролювати її та змінювати в разі необхідності;
- народний суверенітет;
- політичний консенсус та світоглядний плюралізм;
- гарантована законом можливість об'єднуватись і брати участь у громадських об'єднаннях, свобода їхньої діяльності;
- економічна свобода, рівноправність та захищеність усіх форм власності, ринкові відносини;
- незалежна діяльність засобів масової інформації поза рамками державної цензури, обмежена тільки законом;
- невтручання держави у приватне життя громадян, їхні взаємні обов'язки і відповідальність;
- ефективна соціальна політика, що забезпечує гідний рівень життя людей;
- дієздатна система науки, культури, освіти і виховання, що сприяє становленню громадян як вільних, культурних, соціально активних, відповідальних перед законом членів суспільства.

Громадянське суспільство, або громадянський простір, займає проміжне місце між урядом і приватним сектором. У цьому просторі ми не голосуємо, не купуємо і не продаємо. У ньому ми обговорюємо із сусідами охорону громадського порядку, плануємо благодійні акції на користь нашої общинної школи, сперечаємося щодо того, як повинна наша церква або синагога опікуватися безпритульними, або організуємо матчі недільної футбольної ліги для наших дітей. У цій царині ми є суспільними істотами, так само, як і уряд, виявляємо почуття спільноти і піклуємося про благополуччя і добробут громади, але, на відміну від уряду, ми не прагнемо монополії на узаконений примус. Радше ми працюємо доброхить і в цьому розумінні представляємо приватну сферу, яка присвячує себе кооперативному (непримусовому) дотриманню громадських цілей. Цей сегмент громадянсько-

го суспільства, який тримається на засадах сусідської співпраці, подібний до приватного, оскільки, наділений свободою, він є добровільним і складається з вільно об'єднаних громадян або їхніх асоціацій, але, на противагу приватному сектору, тяжіє до спільних основ і консенсусу на засадах інтеграції та співробітництва, які визначають стиль поведінки у ньому. Громадянське суспільство є, таким чином, колективним утворенням, позбавленим ознак примусу, добровільним, але не оприватненим. Саме до цього середовища належать такі наші традиційні громадянські інституції, як фундації, школи, церкви, добровільні об'єднання громадян, які виражають громадські та найрізноманітніші інші інтереси. Засоби масової інформації, якщо вони відповідально ставляться до своїх обов'язків перед громадою і підпорядковують свої комерційні потреби громадянським вимогам, також є частиною громадянського суспільства.

...Громадянське суспільство є підґрунтям демократії – форми врядування, при якій не політикам і чиновникам, а народу надається влада легітимно застосовувати силу, щоб наповнити реальним змістом свої свободи. Свобода накладає обов'язки соціальної відповідальності та громадянства, а також наділяє особу законними правами. Громадянське суспільство пропонує нам громадянську ідентичність єдиного зразка, яка, не належачи ні державному бюрократові, ні приватному споживачеві, а самому лише громадянину, доповнює права та обов'язки і забезпечує нам можливість контролювати наш уряд і наш ринок. Громадянське суспільство є надбанням громадян, що знаходиться між приватним ринком і великим урядом. Розташоване між державою і ринком, воно може утримувати небайдужий уряд, який не допустить переходу громадського надбання у приватну сферу. Водночас воно здатне розвіяти атмосферу самотності та зажерливості, яка оточує ринок, і при цьому не задихнутися у вихлопних газах енергійного врядування. У міжнародній сфері, де держави кволі, а домінують ринки, громадянське суспільство пропонує альтернативу ідентичності людям, що без неї залишаються лише клієнтами, споживачами або пасивними спостерігачами глобальних тенденцій, втрутитися у які вони не мають можливості. Воно може зробити інтернаціоналізм формою громадянства. Всередині національних держав і уряд, і приватний сектор можна приборкати за допомогою громадянського суспільства, яке, формуючись, вбирає в себе прагнення до громадського врядування, водночас не втрачаючи свого ліберального характеру, залишаючись непримусовою асоціацією рівних. Оскільки члени повнокровного гро-

мадянського суспільства тяжіють до власної справи і беруть на себе більшу відповідальність, вони менше цікавляться виборами, лідерами, скандалами і разом з тим випростуються з-під влади вільного ринку, який у протилежному випадку ув'язнив би їх у тенетах комерційної ментальності, що не залишає місця натхненню та почуттю спільноти.

Бенджамін Барбер.
Jihad vs. McWorld.

Громадянське суспільство має складну *внутрішню структуру*, до якої входять його інституції та певний тип культури. Інституціями громадянського суспільства є:

- добровільні громадські організації та громадські рухи, а також політичні партії, яким властивий мінливий, «плаваючий» характер місцеперебування в системі громадянського суспільства (чим глибше процес одержавлення захоплює партійні структури, тим меншою мірою вони залишаються частиною громадянського суспільства, все більше віддаляючись від нього; розвинені політичні партії залишаються тісно пов'язаними з громадянським суспільством, забезпечуючи двонапрямлений канал зв'язку між громадянами і державними інституціями);
- незалежні засоби масової інформації, що обслуговують громадські потреби та інтереси;
- громадська думка;
- у певному аспекті – вибори, референдуми та громадські ініціативи, коли вони слугують засобом формування і виявлення громадської думки та захисту групових інтересів;
- залежні від громадськості елементи судової та правоохоронної системи (наприклад, суди присяжних, третейські суди, народні міліцейські загони тощо);
- розподільчо-регулятивні інституції держави загального добробуту, пов'язані зі соціальною активністю громад та соціальною роботою;
- самі територіальні громади, які можуть досягати високого рівня самоорганізованості та функціонувати як цивільні спільноти.

Проте всі ці інституції можна вважати структурними елементами громадянського суспільства лише за умови, що задіяні в них учасники є

вільними та рівноправними громадянами, носіями громадянських цінностей, а саме:

- їм не чужі суспільні проблеми і вони зорієнтовані на громадські справи;
- вони вірять у свою здатність вирішувати малі й великі справи в суспільстві;
- комунікують між собою і зі своїм середовищем на засадах довіри й толерантності;
- індивідуалізм та змагальність у їхній діяльності поєднуються з відносинами взаємної довіри та співробітництва, здатністю йти на компроміси.

Громадянське суспільство включає в себе широку масу організацій, формальних і неформальних. Сюди входять такі групи:

- 1) економічні (виробничі і комерційні асоціації та мережі);
- 2) культурні (релігійні, етнічні, громадянські та інші установи й асоціації, які захищають колективні інтереси, цінності, віру);
- 3) засновані за інтересами (створені задля захисту своїх членів, наприклад, молоді, робітників, ветеранів, пенсіонерів тощо);
- 4) розвиткові (організації, які об'єднують ресурси для поліпшення інфраструктури і якості життя спільноти);
- 5) предметно орієнтовані (рухи на захист довколишнього середовища, прав жінок, захисту споживачів тощо);
- 6) громадянські (які прагнуть удосконалити політичну систему і зробити її більш демократичною за допомогою моніторингу дотримання громадянських прав, освіти, вдосконалення виборчої системи, спостереження за голосуванням, антикорупційних заходів тощо).

Окрім того, громадянське суспільство містить «ідеологічний ринок» та потік інформації та ідей. Сюди входять не тільки незалежні ЗМІ, а й інституції, які належать до ширшого кола автономної культурної та інтелектуальної діяльності, – університети, науково-дослідні заклади, видавництва, театри, кіностудії, артистичні мережі тощо.

Функції є втіленням основних напрямів діяльності громадянського суспільства, його впливу на суспільне життя. Найголовніші з них:

- громадянське суспільство є засобом самовиразу індивідів, їх самоорганізації та реалізації ними власних інтересів;

- інституції громадянського суспільства виступають гарантом непорушності особистих прав громадян, дають їм упевненість у своїх силах, служать опорою в їхньому можливому протистоянні з державою, оберігають демократію від зазіхань можливих узурпаторів влади;
- полегшують виконання державою її функцій, бо зменшують «тягар проблем», які їй доводиться розв'язувати;
- у межах громад та інституцій громадянського суспільства формується соціальний капітал – довіра та форми взаємодії, які примножують рівень солідарності в суспільстві, роблять людей здатними до кооперації і спільних дій;
- інституції громадянського суспільства систематизують і впорядковують протести та вимоги людей, мирно врегульовують конфлікти, які в іншому разі могли б мати руйнівний характер, формують у суспільстві толерантність та поміркованість;
- громадські організації захищають інтереси певної групи в її протистоянні з іншими групами інтересів;
- громадянське суспільство обмежує державну владу та здійснює контроль за нею на всіх рівнях;
- громадянське суспільство сприяє забезпеченню свободи слова, поширенню правдивої інформації, викриває та протистоїть корупції;
- громадянське суспільство може сприяти підбору та підготовці нових політичних лідерів, формуванню нової політичної еліти.

Коли нацисти прийшли за комуністами, я мовчав, я ж не комуніст.

Потім вони прийшли за соціал-демократами, я мовчав, я ж не соціал-демократ.

Потім вони прийшли за профспілковими діячами, я мовчав, я ж не член профспілки.

Потім вони прийшли за євреями, я мовчав, я ж не єврей.

А потім вони прийшли за мною, і вже не було нікого, хто б міг протестувати.

Мартін Німьоллер.

Соціальний капітал

Формування та розвиток інститутів громадянського суспільства пов'язаний, насамперед, із поняттям «соціальний капітал», який є найкращим критерієм розвиненості та впливовості громадянського суспільства. Адже соціальний капітал підвищує здатність людей до масової самоорганізації громадян, сприяє встановленню між ними стосунків, заснованих на взаємній довірі та допомозі.

Осереддям соціального капіталу є солідарність – відчуття згуртованості і взаємної підтримки людей – зростає з груповою самоорганізацією – заради вирішення спільних проблем, захисту прав та інтересів чи просто спілкування. Внаслідок самоорганізації виникають первинні осередки громадянського суспільства – різноманітні громади й громадські об'єднання, які утворюють каркас громадянського суспільства, які є своєрідними «вузликами», за висловом А. Колодій, що скріплюють і тримають разом горизонтальну мережу (павутину) асоціативного життя, різноспрямованих перехресних зв'язків і взаємодій громадян демократичної держави.

Компонентами соціального капіталу є:

- сукупність знань, умінь, навичок колективних дій, культурних, національних, духовних і ментальних традицій, ідеологічних доктрин, мотивацій конкретних людей і життєвого досвіду, що сприймаються суспільством як соціально значущі та цінні;
- мережа горизонтальних зв'язків між рівними індивідами;
- почуття причетності до суспільних справ, обов'язку та відповідальності перед іншими людьми, тобто громадянськість у її не-політичних проявах.

Головною компонентою соціального капіталу є довіра, яка забезпечує цілісність усіх складових. Адже соціальний капітал створюється завдяки тісним та активним зв'язкам між людьми, і саме довіра єднає в одне ціле окремі індивідуальні капітали людей на рівні трудових колективів, громадських об'єднань та рухів, національних і державних спільнот.

Особливістю соціального капіталу є те, що його може використати не лише той, хто напрацьовує його коштом власного часу, енергії, здібностей і талантів, а також будь-який інший громадянин, який активно долучився до процесу його витворення, отримані надбання перебувають у власності всього суспільства. Він є тим, що забезпечує участь,

формує громадянську позицію та віру людей у свої сили, а не сама участь і громадянська (в політичному значенні) позиція.

До соціального капіталу не слід відносити й політичну довіру, яку слід заслужити і яка частково формується під впливом громадського життя, але ще більше залежить від політично-правових чинників, її формування прямо залежить від ефективності функціонування законів та урядів і визнання їх легітимними.

Проблема розвитку демократичної держави полягає в тому, що громадські рухи можуть бути організовані в короткий термін, а ті цінності та поведінка суспільства, на які спирається демократія, не можуть виникнути спонтанно. Навпаки, вони повинні бути набуті, поширені й історично накопичені як соціальний капітал у результаті довгострокової громадської активності.

Вольфганг Меркель.
Теорії трансформації.

Громадянська
політична культура

Повноцінне усталене громадянське суспільство є можливим лише як результат «визрівання» громадянина, а для цього важливим є утвердження *громадянської культури*.

Цей термін запропонували Г. Алмонд і С. Верба у праці «Громадянська культура», у якій вони зробили аналіз даних спеціально проведеного соціологічного дослідження у п'яти країнах (Великобританії, США, Німеччині, Італії та Мексиці), сформуvalи на його основі типологію політичних культур і зробили висновки щодо впливу різних типів політичної культури на характер політичних режимів і їхню стабільність.

Г. Алмонд та С. Верба у своїй праці стверджують, що політичну культуру творять знання, почування та оцінки населення, через які інтеріоризувалась політична система, а також традиції громадського життя та інші соціальні чинники. Основними компонентами політичної культури є цінності, зразки і норми політичної поведінки, способи організації влади. Порівнюючи ставлення до політичної системи населення вищезазначених п'яти країн, Г. Алмонд та С. Верба виділили три основні «чисті типи» політичних культур.

1. *Патріархальна* (парохіальна) політична культура (*parochial political culture*), що характеризується відсутністю в суспільстві інтересу до політики, підпорядкуванням владі, злиттям політичних орієнтацій

з релігійними і соціальними. Основними рисами є майже повна відсутність у населення знань, емоцій і суджень щодо держави, відсутність прагнень, аполітичність поряд із замкнутістю на місцевій чи етнічній солідарності.

2. *Підданська* політична культура (*subject political culture*), яка характеризується прихильністю до чинних у країні політичних інститутів і режиму та поєднується з низькою індивідуальною активністю населення, пасивним ставленням більшості до проблем політичного життя, поклоніння верховним політичним лідерам. Населення зацікавлене результатами діяльності політичної системи, проте їх мало цікавить, яким чином ці результати досягаються.

3. *Активістська* (учасницька) політична культура (*participant political culture*), що вирізняється чіткою орієнтацією індивідів на активну роль у політичній системі, незалежно від позитивного чи негативного ставлення до її елементів або системи загалом

На основі цих трьох чистих типів, унаслідок їх поєднання, було виведено так звані «мішані» типи. Так виникла *громадянська культура* (*civil culture*), що сформувалась у результаті тривалого розвитку політичної системи, яка визнала право громадян на реалізацію власних інтересів незалежно від держави та на їх організований самозахист. Натомість громадяни набули здатності критично ставитись до влади, вимагати від неї підзвітності й відповідальності, але одночасно й ставитися до неї з необхідною повагою. Формуванню громадянської культури сприяли розвиток вільних політичних інститутів і тривала діяльність громадянського суспільства.

Особливістю громадянської культури є те, що в ній гармонійно поєднуються активістська поведінка та риси парохіальної й підданської культур, які забезпечують поміркованість та довіру громадян, підтримують баланс між політичною активністю, залученням, раціональністю, з одного боку, і політичною пасивністю, традиційністю та відданістю парохіальним цінностям – з другого.

До основних рис громадянської політичної культури належать:

- потенційна політична активність громадян, усвідомлення громадянами своєї значущості та здатності, в разі потреби, впливати на політику держави;

- відносна політична пасивність громадян, політична сфера у їхньому житті не головна;
- культура підтримки, тобто прихильне ставлення громадян до чинної політичної системи;
- політичні еліти, що приймають політичні рішення, визнають силу та впливовість громадської думки і громадянської участі;
- панування відносин взаємної довіри та співробітництва між громадянами, поміркованості й здатності йти на компроміси;
- достатній рівень компетентності: зацікавленість політикою, належний рівень знань про зміст політики уряду, відчуття внутрішньої свободи, толерантність і готовність до спільних дій з іншими тощо.

Г. Алмонд та С. Верба зазначають, що баланс між активністю і пасивністю може підтримуватися тільки за умови, що політичні проблеми є відносно «м'якими». При існуванні гострих суспільних проблем чи невирішених питань про форму правління тощо наростає політична напруженість, у такому разі виникає необхідність активного втручання громадян у політику. А це може викликати суперечність: великий обсяг контролю мас над елітою, що об'єктивно зумовлений такими обставинами і такими потребами, може спричинитися до неефективності й нестабільності уряду. Водночас висока активність мас є необхідною, оскільки немає іншого способу змінити розвиток політичних процесів.

Демократії та правам громадян дедалі сильніше загрожує загострення міжкультурних конфліктів. Більшість сучасних держав-націй наражається або ризикує наразитися на суперечності між різними культурами у межах своїх кордонів. Той, хто має намір розвивати демократичні цінності, повинен спиратися на якості, що зроблять цей різноманітний світ затишним для всіх.

Протягом останніх десяти років усвідомлення належності людини до своєї нації послабилася на користь її зрослого ідентифікування себе з окремими культурними субгрупами. Почастішання випадків расизму та міжетнічних чвар реєструється у багатьох країнах світу. Громадянський голос людини дедалі більше заглушується, а гору бере груповий менталітет. Щоб самовизначитися, субгрупи вимагають від своїх членів суворого дотримання вста-

новлених принципів, які тяжіють до змалювання «інших» в образі ворогів. Вони тим менше схильні вивчати досвід інших груп або визнавати свою спорідненість з ними, чим більше «чужі» групи мають цінностей, вартих запозичення. Концепція «обраності» або «високого призначення» субгрупи часто слугує виправданням ненависті, переслідувань і насильства. Такі якості, як толерантність, часто опиняються під загрозою, а співчуття ототожнюється зі слабкістю.

Соціальний контракт, яким його уявляв Локк, та право на життя, волю і прагнення до щастя, що він його передбачав для всіх людей, вільних і рівних, нашоухуються на серйозні перешкоди у царині відповідальності перед суспільством і компрометуються у суперечливих ситуаціях. Сьогодні значення терпимості, цивілізованості, співчуття, милосердя, самодисципліни і справедливості повинне розглядатися у контексті дедалі інтенсивнішого урізноманітнення суспільства. Правило «всі люди створені рівними» однаковою мірою поширюється на чоловіків і жінок, на людей з різним кольором шкіри так само, як і на білих, на здорових осіб і тих, що мають фізичні вади, на хазяїв приватних маєтків і безпритульних, на вихідців з усіх куточків планети.

Якщо припустити, що освіта має на меті підготовку окремих осіб та груп людей до кращого майбутнього, то одним з її завдань ... повинне стати опанування учнями громадянських чеснот, аби вони стали свідомими громадянами світу. Ми повинні вивчати різні культури для того, щоб знайти сучасні громадянські якості, що відповідають глобальній взаємозалежності світу.

Клер Гвадіані.

У пошуках глобальних громадянських цінностей.

У державах, де демократія утвердилась недавно, формування громадянської культури може бути успішним за таких умов, як «одночасний розвиток почуття національної ідентичності, підданської (пасивної) та учасницької компетентності, соціальної довіри і здатності до громадянських кооперованих дій». І як зазначає А. Колодій, молодим державам бракує часу для того, щоб політичні структури виростили паралельно з розвитком політичної культури. Але в них у резерві є порівняно високий рівень освіченості народу, засоби масової інформації, здатні розширювати сферу політичної обізнаності, та узагальнений політологами досвід країн, які вже пройшли цей шлях.

Основні риси, що визначають сутність громадянських стосунків між індивідами, групами та державою, мають неоднакове значення і співвідношення в різних країнах. І цим визначаються певні історичні типи, різновиди, моделі конкретних громадянських суспільств. Якщо на нормативному рівні визначаються їхні сутнісні характеристики, то на рівні вивчення конкретних суспільств виділяються сфери пріоритетного самовияву вільних індивідів та форми участі у вирішенні суспільних справ.

Варіантом періодизації розвитку ідеї і практики громадянського суспільства є три стадії еволюції та три історичні типи громадянського суспільства, виокремлені американським дослідником Дж. Александром і умовно названі ним «*громадянським суспільством -I, -II і -III*».

«*Громадянське суспільство-I*» (як соціальний феномен і як теоретична концепція) охоплює період від кінця XVII до першої половини XIX століття.

Його основні положення були сформульовані Дж. Локком, А. Фергюсоном, Ш.-Л. Монтеск'є, І. Кантом, Г. Гегелем, А. де Токвілем. Для означення нових суспільних порядків, що утверджувались, запропонували термін *societas civilitas* і за теорією суспільного договору започаткували уявлення про громадянське суспільство як про творця держави, її партнера, а також і опонента та «контролера». Об'єднує обидві сфери закон, який твориться державою відповідно до потреб та інтересів громадянського суспільства.

На практиці громадянське суспільство-I було молодим буржуазним суспільством, що утверджувало ліберальні свободи, підкорялося закону, формувало громадську думку щодо проблем, які були визнані загальнозначущими. Ринок надавав цьому суспільству механізми саморегуляції, звільняючи неполітичну сферу від потреби в державній регламентації. Воно утверджувало контрактні форми горизонтальної взаємодії. Люди, яких єднали спільні інтереси, намагалися захищати їх за допомогою добровільно утворюваних спілок та асоціацій, що функціонували автономно під охороною закону. Разом з тим ринок ніс і антигромадянські тенденції: надмірний індивідуалізм, різке соціальне розшарування, знедолення трудових класів, втрату ними почуття суспільності.

У міру загострення цих проблем і наростання класової боротьби теорія громадянського суспільства, що акцентувала увагу на його

Моделі
громадянського
суспільства
(історичні,
національні,
аналітичні)

позитивних, солідаристських аспектах, відходила в минуле. Наставав період *громадянського суспільства-II*, який тривав від середини ХІХ до другої половини ХХ століття. Як елемент суспільної системи і як автономна щодо державних структур сфера публічного життя громадянське суспільство зберігається (а в країнах так званого «другого ешелону» цивілізації щойно починає утверджуватись). Але в багатьох країнах, де раніше була розроблена теорія громадянського суспільства, тепер змінюються його якісні параметри.

Суспільство, за висловом Дж. Кіна, «дичавіє». Це виявляється у пануванні насильницьких методів розв'язання конфліктів, у «нецивілізованій» поведінці та незбалансованому впливі тих, кого нині назвали б «олігархами». Як протидія стають популярними соціалістичні концепції суспільного розвитку, у тому числі й одна з найрадикальніших – марксизм.

К. Маркс і Ф. Енгельс та їхні послідовники оголошують громадянські зв'язки і громадянське суспільство формою класових відносин, порожденою капіталістичним способом виробництва, яка разом із ним має й загинути. У першій половині ХХ століття в низці країн громадянське суспільство взагалі на деякий час сходить зі сцени внаслідок гіпертрофії державних функцій «легітимного насильства» (фашизм і сталінізм). Не дивно, що концепція громадянського суспільства стає непопулярною.

«*Громадянське суспільство-III*» як концепція відродилось у другій половині ХХ століття, насамперед завдяки працям відомого німецького філософа і соціолога Ю. Габермаса. Його теорії соціальної комунікації та «публічної сфери» («сфери відкритості») справили значний вплив на подальшу інтерпретацію поняття, за допомогою якого спочатку було розроблено «стратегію трансформування диктаторських режимів» у Центральній та Східній Європі, а потім його було використано для пояснення успіхів і невдач у процесі переходу до ринку й демократії.

Утім, у другій половині ХХ століття концепція громадянського суспільства «ожила» не лише в цьому регіоні. Сфера її застосування поширилась мало не на весь світ. Нові реалії суспільства загального добробуту в країнах розвиненої демократії привернули до нього увагу тих учених, які намагаються знайти способи поєднання зусиль держави і громадянського суспільства в досягненні рівної свободи та більшої справедливості для всіх, а також у формуванні соціального капіталу,

який, за даними деяких дослідників, почав занепадати зі вступом країн Заходу в інформаційну еру. Сформувалась також концепція «глобального громадянського суспільства».

Американська дослідниця Н. Розенблом виділяє *посередницьке, демократичне та виборче громадянські суспільства на основі функціонального критерію*. До уваги береться мета і вид діяльності громадських організацій як головних інститутів громадянського суспільства.

Демократичне громадянське суспільство вирізняється насамперед тим, що його суб'єкти роблять наголос на функції противаги, тобто на потенційній опозиційності громадських об'єднань до владних структур. Для громадянських об'єднань головним є «прищеплення громадянам почуття політичної дієспроможності, здатності до розгляду політичних питань, а також схильності розглядати їх в ім'я загального добра. За для цього вони повинні внутрішньо бути ліберально-демократичними «міні-республіками», орієнтованими на публічні арени обговорення і здійснення політики».

Посередницьке громадянське суспільство сприяє формуванню у громадян соціальних зв'язків, принципів громадянськості, відкритості, товариськості і відповідальності, що забезпечують цілісність плюралістичної ліберальної демократії і забезпечують примноження соціального капіталу. У посередницькому громадянському суспільстві від громадських об'єднань «не очікують формування політичних достоїнств, а соціальне співробітництво зовсім необов'язково тут має трансформуватись у політичне представництво».

Виборче громадянське суспільство спрямовує зусилля на підвищення економічної ефективності і загального добробуту, що найбільше відповідає умовам сучасності. До цих різновидів варто додати «постмодерне громадянське суспільство», що акцентує увагу на правах меншин, глобальних та інших постмодерних проблемах, послуговується засобами інформаційної епохи і формується завдяки їй.

Ці моделі є лише теоретичними конструкціями, які більшою чи меншою мірою відповідають практиці громадянського суспільства окремих країн на певних етапах, але ніде й ніколи не існують у чистому вигляді, переплітаючись з іншими моделями.

На основі просторового критерію дослідники виділяють *географічні, культурно-цивілізаційні моделі громадянського суспільства* –

за країнами та цивілізаційними групами країн. Це англосаксонський (британський і північноамериканський) тип; західноєвропейський (континентальний) тип; центрально-східноєвропейський тип; східноазійський (Японія, Південна Корея, Сінгапур та інші країни регіону із специфічною культурою), близькосхідний та інші малодосліджені або малорозвинені типи. Особливості цих моделей визначаються типом культури: загальної, релігійної, політичної та правової. Культурна формує громадянські цінності, а вони впливають на характер взаємодії суб'єктів громадянського суспільства, їхні взаємовідносини з державою, рівень політизації громадського життя тощо.

Найдокладніше в науковій літературі описано *англосаксонську модель* (Велика Британія, США, Канада), на яку вплинула культура звичаєвого права та протестантська етика. До сутнісних рис англосаксонської моделі відносять:

- «правильно потрактований особистий інтерес» (поєднання індивідуалізму зі здатністю допомагати іншим одночасно і з милосердя, і з розрахунку: адже тому, хто допомагає, колись також може потребувати допомоги інших людей);
- надзвичайно велика поширеність громадських організацій не-політичного характеру та домінування внаслідок цього моделі посередницького громадянського суспільства (А. де Токвіль, подорожуючи Америкою у першій половині XIX століття у своїй книзі «Про демократію в Америці» відзначав велику схильність простих американців до творення асоціацій: «Всюди, де на чолі певної справи ви побачите уряд у Франції або титуловану особу в Англії, у Сполучених Штатах ви з певністю знайдете асоціацію»);
- культура політичного узгодження і компромісу.

У Франції соціальні та політичні інститути формувались у той самий час, що й у США, і вони ґрунтувалися фактично на тих самих ідеологічних засадах (визнання природних прав людини, ідей народного суверенітету та суспільного договору), проте форми суспільної взаємодії, солідарності і політичної активності тут були іншими – більш політизованими, радикальними, організованими навколо ліній класового поділу тощо. Французи вже тоді більшою мірою залежали від держави та державної політики. У деяких аспектах французькі соціальні інститути

могли бути більш демократичними, в інших – більш аристократичними, але завжди вони були менш ліберальними.

В інших країнах континентальної Західної Європи громадянське суспільство також було інакшим: мало більшу частку комунітаризму чи революційності, було більш переплетене з політикою, більш ідеологізоване тощо. Тут завжди переважала модель демократичного громадянського суспільства, яке, передовсім, є засобом політичної соціалізації та мобілізації.

У Німеччині, де держава розглядалася як «попередник бюргерського суспільства, його опікун, вихователь і каратель», громадянське суспільство не було таким незалежним, як у вищезначених країнах. Це так званий напівзахідний варіант розвитку стосунків держави і громадянського суспільства.

У країнах Східної Європи (за винятком Росії) формувалося «освітчене громадянське суспільство», «суспільство-культура». Як і на Заході, воно виникало незалежно від держави, однак, на відміну від Заходу, спочатку поширювалось тільки на сферу освіти і культури. Визначальну роль в усіх сферах суспільного прогресу відігравала духовно-інтелектуальна еліта – інтелігенція, що прагнула «підтягнути» свій народ до здобутків світової цивілізації.

Ця риса видозмінила модель громадянського суспільства з масового, закоріненого в народі (grass-roots) на «інтелігентське», або «освітчене». Це характерно і для України.

7.3. Громадянське суспільство і політика

Очевидно, що громадянське суспільство не є якоюсь простою залишковою категорією – синонімом слова «суспільство» або чимось таким, що протиставляється політичній системі і державі. Крім добровільності, самозародження, автономності, ustalених правил та організації, громадянське суспільство і в іншому відрізняється від решти соціальних об'єднань:

- громадянське суспільство зорієнтовано радше на громадські, ніж на приватні цілі;

- громадянське суспільство в певному сенсі пов'язане з державою, але не ставить собі за мету завоювання офіційної влади або посад, організації громадянського суспільства сподіваються від держави швидше пільг, політичних змін, допомоги, підзвітності;
- громадське суспільство включає плюралізм і різноманіття, в ньому є місце як для консервативних, так і для радикальних сил, проте коли такі рухи, як фундаменталісти, шовіністи, революційні, намагаються монополізувати функціональний і політичний простір у суспільстві, стверджуючи, що діють у рамках закону, то це суперечить плюралістичній природі громадянського суспільства;
- громадське суспільство включає частковість, яка означає, що жодна група громадянського суспільства не намагається представляти всі особисті чи громадські інтереси, різні групи представляють різні інтереси.

Громадянське суспільство тісно взаємопов'язане з політичною системою, включаючи державу, хоч і не ставить своїм завданням політичну боротьбу за владу. Громадянське суспільство не тільки обмежує державну владу, а й легітимізує її, коли вона заснована на владі закону, завдяки забезпеченню підзвітності, відповідальності, ефективності. Громадянське суспільство також формує повагу до держави і позитивне залучення в державні справи, удосконалює можливості держави в управлінні і сприяє законослухняності громадян.

Однак громадянське суспільство може викликати певні напруження і протиріччя.

Громадянське суспільство може бути і фрагментованим, поділеним на окремі громадянські суспільства, містити максималістські (безкомпромісні) групи, що можуть сприяти радикалізації суспільства, підштовхувати партії до популістських, екстремістських обіцянок, поляризувати політичну систему. Громадянське суспільство має бути автономним від держави, але не відчуженим від неї і ставитися до державної влади з повагою. Надмірно активне, схильне до конфліктів і безкомпромісне громадянське суспільство може зруйнувати слабку державу різноманіттям і розміром своїх вимог. Сама держава також повинна мати достатню автономію, легітимність, можливості і підтримку, аби бути посередником між різними групами інтересів і врівноважувати їхні вимоги. Це

особливо болюча проблема для держав, де тільки утверджується демократія, яким доводиться проводити необхідні економічні реформи перед лицем жорсткої опозиції з боку профспілок, пенсіонерів та підприємців, які користуються захистом держави. Тому стабілізаційні сили в громадянському суспільстві повинні бути освіченими і організованими.

У багатьох молодих демократіях є глибока проблема, яка впливає з того, що в їхній основі лежав різкий, небезпечний і навіть деструктивний протест проти занепадницького, корумпованого державного устрою. С. Монга називає цю проблему «громадянський дефіцит». У Східній Європі він викликаний десятиріччями комуністичного правління і проявляється в недисциплінованості та відчуженні від державної влади. Тому громадянське суспільство повинно бути автономним від держави, але не відчуженим від неї. Громадянське суспільство має контролювати владу, але й ставитися до неї з повагою.

Від учасників Майдану різної етнічної належності можна було почути: «нарешті ми стали нацією». На перший погляд, усе закономірно. Адже це твердження було ніби логічним продовженням головного рефрену дійства: «ми разом, нас багато». Та все-таки дивно... Дивно, яким чином люди, маса людей, далеких від політико-філософських дискусій, у процесі спільної політичної дії збагнули, що нація – це не люди однакового етнічного походження (вони спокійно можуть залишатися «етнографічною масою»), і не ті, хто говорить однією мовою (можна говорити державною мовою і служити ворогам Батьківщини, а можна вживати декілька мов, і бути її відданими дочками та синами). Нація – це насамперед справжні громадяни держави, які незважаючи на відмінності соціального статусу, етнічного походження, регіону, з якого вони приїхали, мови, якою зазвичай розмовляли, виявили політичну волю бути господарями у своїй країні, спільно захищати свої права і свої цінності. Тобто поняття «нація» раптово і відразу набуло політичного, громадянського змісту. Майдан «уявив» українську націю саме як спільноту, здатну відстояти своє бачення правди-справедливості і будувати державу у згоді з цим баченням. Нація постала як полікультурна спільнота з загальною політичною ідентичністю, що надбудувалась – у процесі та внаслідок участі у масовій громадянській акції, що отримала власну назву Майдану – над етнічними, мовно-культурними, регіональними ідентичностями людей, що брали в ній участь. Як тут не згадати пророче твердження А. де Токвіля про те, що

Громадянське
суспільство і нація

громадянська участь – великий просвітник і великий об'єднувач. Це той суспільний клей, який здатний із розрізнених груп творити єдину спільноту.

Антоніна Колодій.

До питання про сутність, шляхи
і стадії формування громадянської нації в Україні.

Становлення громадянського суспільства тісно взаємопов'язане з утвердженням громадянської (політичної) нації, адже осередком як нації, так і громадянського суспільства є солідарність та довіра між людьми. Важливим чинником формування і подальшого об'єднання нації є спільне творення суспільних інститутів, що дає можливості представникам різних етнічно-культурних груп випрацювати спільні цілі, цінності, заради яких варто жити разом. А національна єдність позитивно впливає на розширення мережі громадської взаємодії і сприяє розвитку соціального капіталу. Як стверджує Е. Шилз, «найважливішим із відносно аморфних зв'язків нації є її зв'язок із громадянським суспільством. Оскільки партикулярні організації підтримують існування нації, остання, у свою чергу, підтримує існування громадянського суспільства». Хоч громадянське суспільство може існувати й в умовах політично неконсолідованої нації, і тоді воно розпадається на «громадянські суспільства» окремих етносів чи націй, однак формування повної громадянської нації неможливе без розвиненого громадянського суспільства. Отже, громадянське суспільство є могутнім засобом національної консолідації на демократичних засадах, а нація – консолідуючою першоосновою громадянського суспільства.

Найбільш дискусійним та актуальним, особливо для українців, є питання сутності та походження нації. В сучасній науці зазвичай виділяють два основні підходи до розуміння нації: конструктивізм та етніцизм (примордіалізм). Конструктивісти (К. Дейч, Б. Андерсон, Е. Геллер, Р. Брубейкер) вважають, що нації є лише «конструкти», випадкові і штучні, свідомо створювані різного роду елітами, і не є чимось об'єктивним та необхідним. Етніцисти (Е. Сміт, В. Коннор, А. Колодій, Д. Міллер, Я. Тамір, Р. Шпорлюк) стверджують, що в основі формування націй є етнічність та культура, і тільки вивчення етнічних витоків політичних націй та врахування етнічних кордонів при утворенні нових національних держав допоможе створити тривкий світовий порядок.

Жоден із підходів не дає вичерпної відповіді на проблему походження та сутності нації, і тому не варто протиставляти етнічне і політичне (громадянське) розуміння нації. Націю не можна позбавити етнічних ознак, вважаючи її лише штучним конструктом, відтак тільки вивчення конкретики формування націй та національної ідентичності у часовому та просторовому вимірах запобігає спрощенню поняття нації й ототожненню її ідеальних типів з реально існуючими феноменами соціальної дійсності.

Отже, існують різні типології націй і різні визначення її суті.

А. Колодій зазначає, що за своїм походженням (способом консолідації в новочасний період) нації поділяються на політичні (громадянські) і культурні (етнічні).

Громадянські (політичні) нації – це ті державні народи, представники яких вирішують питання своєї національної ідентичності на підставі громадянства, належності до певної держави, схвалення її найголовніших політичних цінностей. Вони сформувалися там, де сильна і централізована держава виникла раніше, ніж відбулася культурна консолідація народу, а отже, владні інституції мали змогу сприяти цій консолідації, прискорювати її, інколи використовуючи з цією метою навіть методи примусу.

Етнічні (культурні) нації – це ті народи, що вбачають у своїй етнокультурній окремішності головне джерело національної самоідентифікації і підставу для утворення власної держави. Вони виникли в умовах бездержавності, там, де рух за духовне відродження і політичну консолідацію передував утворенню національної держави і здійснювався, природно, під керівництвом культурної еліти, оскільки політична провідна верства в умовах чужоземного панування не могла розвинути.

Перший тип формувалася на поліетнічній основі, зусиллями переважно політичних еліт; другий – на моноетнічній основі, зусиллями переважно культурних еліт. Спільним для обох типів є те, що свідомість членів усіх національних спільнот стає політизованою, а їхньою метою є прагнення до тієї чи іншої форми національної державності. Так само їх об'єднує наявність певної етнічної культурної серцевини, навколо якої відбувається консолідація народу, а також, в умовах державності, як правило одна, офіційно підтверджена або традиційно усталена

(державна) мова нації, що закріплюється при допомозі мовної та взагалі освітньої політики. Хоч існують і двомовні (бельгійська, канадська) та багатомовна (швейцарська) політичні нації, вони є скоріше винятками, аніж правилом.

Українська нація, як слушно зауважує А. Колодій, утворилась на етнічній основі і політичною за способом виникнення вже не буде. Натомість поняття громадянської нації вказує на те, що її члени (як ті, що ідентифікують себе з заголовним етносом, так і представники інших груп) володіють певним рівнем громадянської згуртованості і відповідальності, є патріотами своєї батьківщини, дбають про неї. Для сучасної Української держави найбільш перспективним є вибудова саме громадянської нації, що ґрунтується на соціетальній культурі (за В. Кимлічкою), що «зосереджена навколо спільної мови, що вживається у широкому колі соціальних інститутів, суспільному і приватному житті (школах, засобах масової інформації, праві, економіці, органах влади тощо), охоплюючи всі сфери людської діяльності, включаючи соціальну, освітню, релігійну, рекреаційну та економічну діяльність». Окрім мови, до соціетальної культури входять спільні соціальні цінності, відбиті в конституціях, інших правових і соціальних нормах, а також уявлення про історичну традицію (національні міфи), державна символіка тощо.

7.4. Громадянське суспільство в Україні

Історичний розвиток

Україна не тільки для українців, а для всіх, хто живе на Україні, а живучи любить її, а люблячи хоче працювати для добра краю і його людності, служити їй, а не обирати, не експлуатувати для себе.

Михайло Грушевський.
Хто такі українці і чого вони хочуть.

Особливістю становлення громадянського суспільства в Україні є перехідний стан, у якому перебуває суспільство, що характеризується складним поєднанням рис тоталітарного, авторитарного та демократичного політичного режиму.

Це зумовило проблеми у становленні та функціонуванні громадянського суспільства в Україні, серед яких варто виділити такі основні:

- відстороненість у прийнятті політичних рішень, зумовлену низьким рівнем громадянської політичної та правової культури за відсутності навичок успішної політичної участі в більшості громадян;
- несформованість системи демократичних та громадянських цінностей, поширеність патерналізму та клієнтелізму;
- вузька соціальна база громадянського суспільства, нерозвиненість середнього класу;
- слабкість організаційної структури громадських об'єднань та недостатній успішний досвід вирішення практичних завдань;
- надмірна бюрократизація влади;
- відсутність реальних механізмів контролю та підзвітності державних чиновників;
- недосконалість законодавства та корупція;
- затягнутість та невідповідність економічних і соціальних реформ тощо.

Ці проблеми ускладнюють розвиток громадянського суспільства, звужують можливості його функціонування.

Проте наприкінці 2013 року громадянське суспільство не на словах, а реально довело, що воно здатне виступати надійним гарантом незворотності демократичних змін в Україні. Внаслідок немотивованого рішення колишніх очільників української влади відмовитися від підписання Україною на Вільнюському саміті Угоди про асоціацію з Європейським Союзом розгорнувся масовий протестний громадський рух. І громадянське суспільство в Україні вийшло на новий якісний рівень мобілізації активних громадян для вирішення стратегічних для розвитку українського соціуму проблем, створило унікальні інституційні осередки, які продемонстрували здатність формулювати власний порядок денний та змушувати зважати на нього різні політичні сили. Революція Гідності засвідчила, що енергія самоорганізації українських громадян має великий потенціал до консолідації навколо суспільно значущих проблем.

Уникання реального діалогу з громадянським суспільством та політичною опозицією, а також намір тодішньої влади придушити протест-

ний рух силовими методами призвели до розгортання широкомасштабної суспільно-політичної кризи. Попри намагання міжнародних посередників урегулювати кризу мирним шляхом відбувалась подальша її ескалація, що була зумовлена спробами запровадити «диктаторські закони» від 16 січня 2014 року, масовими порушеннями прав та свобод громадян, збільшенням насильства з боку зрощених із криміналітетом і «тітушками» силових структур, що супроводжувалася численними жертвами серед мирних громадян. Виникла реальна загроза самому існуванню Української держави та демократичному вибору українського народу.

Колишні керівники держави своїми злочинними діями проти власного народу остаточно делегітимізували себе, і завдяки подальшому зростанню масової протестної активності їх усунуто від влади.

Особливості
громадянського
суспільства
в незалежній Україні

Стан розвитку громадянського суспільства відстежують численні міжнародні організації, які щороку готують відповідні експертні звіти. Так, у червні 2013-го Агентство США з міжнародного розвитку (USAID) в межах дослідження індексу сталості неурядових організацій (CSOSI) опублікувала звіт щодо стану розвитку громадянського суспільства в Україні за 2012 рік. Цей рейтинг базується на шкалі від 1 до 7, де 1 показує його розвинутий рівень, а 7 відповідає низькому рівню.

Отже, розвиток організацій громадянського суспільства в Україні експерти оцінили вище, ніж у 2011 році (3,5 бала), відповідний показник становив 3,4 бала. Порівнюючи показники індексу сталості неурядових організацій в Україні у 2011-му та у 2012 роках, можна відстежити зміцнення їхніх позицій у двох секторах: «організаційна спроможність» (organization alcapacity) та «кампанія громадянського представництва – адвокації» (advocacy).

Інша міжнародна неурядова організація Freedom House у своєму дослідженні Nationsin Transit відзначає, що у 2013 році більшість основних показників демократичного розвитку України порівняно з 2012-м залишилися незмінними. Цей рейтинг також базується на шкалі від 1 до 7, де 1 – найвищий рівень демократичного прогресу, а 7 – найнижчий. Зокрема, середній інтегральний показник «демократичного розвитку» у 2013 році експерти визначили у 4,86 бала, що на 0,04 бала гірший від результату 2012-го. Спад показників був зафіксований у напрямку «Виборчий процес». Інші позиції: «Незалежні медіа», «Національне демо-

кратичне управління», «Незалежність судової системи», «Корупція», «Місьцеве демократичне управління» та «Громадянське суспільство» – суттєво не змінилися.

Таблиця 7.2

**Показники рейтингу
демократичного розвитку України у 2009–2013 рр.
(за даними Freedom House NationsinTransit – Ukraine, 2013)**

Напрямок	2009	2010	2011	2012	2013
Виборчий процес	3,50	3,50	3,50	3,75	4,0
Громадянське суспільство	2,75	2,75	2,75	2,75	2,75
Незалежні медіа	3,50	3,50	3,75	4,0	4,0
Національне демократичне управління	5,00	5,00	5,50	5,75	5,75
Місьцеве демократичне управління	5,25	5,25	5,50	5,50	5,50
Незалежність судової системи	5,00	5,00	5,50	6,00	6,00
Корупція	5,75	5,75	5,75	6,00	6,00
Розвиток демократії	4,39	4,39	4,61	4,82	4,86

Принципово нова політико-правова ситуація, що склалася в Україні після Революції гідності відкрила нові можливості для подальшого розвитку громадянського суспільства.

Важливу роль для подальшого руху у цьому напрямі відіграло відновлення парламентсько-президентської форми правління, що гарантує більш рівномірний розподіл повноважень між різними гілками влади, вибудовування між ними системи стримувань та противаг, забезпечує від повторних спроб узурпації влади. Проте це лише перші кроки до повномасштабного реформування політичної системи за активної участі та під тиском громадськості України і міжнародної спільноти. Вирішальним чинником остаточного утвердження демократії та подальшого розвитку громадянського суспільства має стати безпосереднє залучення громадських об'єднань, рухів та їх найактивніших представників до реформування системи державної влади, її персонального оновлення через люстрацію та протидію корупції, підтримку суспільно корисних громадських ініціатив на законодавчому рівні.

Перспективи розвитку громадянського суспільства в сучасній Україні

Питання для самоконтролю

1. Основні відмінності між громадянськими і негромадянськими суспільствами.
2. Клієнтелізм як антипод громадянського суспільства.
3. Основні напруження і протиріччя, які може викликати громадянське суспільство.
4. Функції громадянського суспільства, що сприяють демократичним змінам.
5. Громадянська і негромадянська політична культура.
6. Громадянська участь. Протестна поведінка.
7. Співвідношення громадянського суспільства і держави.
8. Співвідношення громадянського суспільства і нації.
9. Особливості розвитку громадянського суспільства в Україні.
10. Інститути громадянського суспільства в сучасній Україні, особливості їхньої діяльності.

Словничок основних термінів і понять

Адвокація (адвокасі, з англ. *advocacy* – рекомендація, підтримка, просування чогось) – ефективні практичні дії, завдяки яким громадяни та організації можуть бути почутими в суспільстві та забезпечити захист своїх інтересів; кампанії громадських організацій, направлені на представництво, заступництво, просування, лобіювання і захист прав та інтересів громадян чи певної соціальної групи. Мета адвокації – «просунути» певний погляд, ідею, точку зору, групу людей чи певну справу шляхом трансформації або впровадження певної публічної практики, побудова продуктивних відносин між урядовцями і тими, кому вони служать (громадянами). Кампанія адвокації може мати різні форми, які залежать від конкретної ситуації: одного разу – це зустрічі з представниками виконавчої або законодавчої влади, серія освітніх заходів, другого – мобілізація громадян, активне спілкування з журналістами, а третього – подання позову і ведення судового процесу тощо.

Активістська (учасницька) політична культура (англ. *participant political culture*) – «чистий» тип політичної культури, що вирізняється чіткою орієнтацією індивідів на активну роль у політичній системі,

незалежно від позитивного чи негативного ставлення до її елементів або системи загалом.

Громадянська компетентність (англ. *civil competence*) – здатність людини активно, відповідально та ефективно реалізовувати права і обов'язки з метою розвитку демократичного суспільства. Складовими структури громадянської компетентності є три компоненти: ціннісна (ставлення, ціннісні орієнтації, переживання і т. ін.), діяльнісна (уміння і навички) і процесуальна, або особистісно-творча (стосується сфери самореалізації).

Громадянська непокора (англ. *civil disobedience*) – політичний акт непослуху державній владі внаслідок моральної незгоди з метою посприяти утвердженню справедливого суспільства. Термін уперше вжив Г. Д. Торо у праці «Про обов'язок громадянської непокори» (1849). Найвідоміший прихильник – Махатма Ганді, що організував два славетні рухи громадянської непокори (1930–1931 рр. – протест проти податку на сіль і 1942 р. – рух «Геть з Індії!»), які поєднували вияв протесту, сатьяграху (твердість у дотриманні істини) і ненасильство.

Громадянська політична культура (англ. *civil political culture*) – лояльна політична культура, яка участь у політичному житті поєднує з пасивністю, довірою та повагою до влади. Передбачає, що суб'єкти політики у своїй діяльності виходять з інтересів усього суспільства, а не лише окремої соціальної спільноти. За наявності в ній різних політичних орієнтацій ця культура спрямована на дотримання в суспільстві громадянського консенсусу як необхідної засади демократії. Термін запроваджено Г. Алмондом і С. Вербою у праці «Громадянська культура» (1963).

Громадянське суспільство (англ. *civil society*) – суспільство рівноправних громадян, яке не залежить від держави, але взаємодіє з нею заради спільного блага; сфера спілкування та солідарності, спонтанної самоорганізації і самоврядування вільних індивідів на основі добровільно сформованих асоціацій громадян, яка захищена необхідними законами від прямого втручання і регламентації з боку держави. Громадянське суспільство включає всю сукупність неполітичних відносин у суспільстві: економічні, соціальні, сімейні, духовні, моральні, національні, релігійні відносини та ін.

Громадянські (політичні) нації (англ. civic (political) nations) – ті державні народи, представники яких вирішують питання своєї національної ідентичності на підставі громадянства, належності до певної держави, схвалення її найголовніших політичних цінностей. Вони сформувалися там, де сильна і централізована держава виникла раніше, ніж відбулася культурна консолідація народу, а отже, владні інституції мали змогу сприяти цій консолідації, прискорювати її, інколи використовуючи з цієї метою навіть методи примусу. Громадянські нації характеризуються певним ступенем культурної гомогенності, яка твориться навколо соціетальної («високої») культури домінантного етносу.

Етнічні (культурні) нації (англ. ethnic (cultural) nations) – ті народи, що вбачають у своїй етнокультурній окремішності головне джерело національної самоідентифікації і підставу для утворення власної держави. Вони виникли в умовах бездержавності, там, де рух за духовне відродження і політичну консолідацію передував утворенню національної держави і здійснювався, природно, під керівництвом культурної еліти, оскільки політична провідна верства в умовах чужоземного панування не могла розвинути. Характеризуються певним ступенем політичної єдності, активності, бажання мати свою державу (зберігати її, проводити політику в міждержавних відносинах на основі національних інтересів – інтересів спільноти, що створила собі державу як знаряддя політики).

Клієнтелізм (англ. clientelism) – модель структурування суспільства, заснована на особливому типі стосунків між нерівними партнерами: лідером (патроном) і його послідовниками (клієнтами) – відданими йому або залежними від нього прихильниками, які обмінюються благами і політичними ресурсами. Наприклад, клієнт в обмін на допомогу патрона забезпечує йому політичну підтримку, патрон може забезпечити контракти на виконання робіт, сприятиме проходженню на держслужбу, успішній кар'єрі, доступу до освіти чи лікування і навіть може захистити від судового переслідування. Клієнтелізм веде до формування впливових прихованих груп інтересів (мафії, кланів тощо). Основними характеристиками таких груп виступають замкнутість та ієрархічність структури, а також неформальний характер взаємодії в боротьбі за право контролювати ресурси.

Корпоратизм (англ. corporatism) – система представництва і захисту інтересів через обмежену кількість жорстко визначених, ієрархічно впорядкованих і функціонально диференційованих груп інтересів, що укладають угоду з державою, якій надається право на участь у підборі лідерів та призначення керівного складу цих груп, а також у формуванні їхніх вимог. Може бути демократичний і недемократичний.

Неурядова організація (НУО; громадська організація; англ. non-governmental organization) – некомерційні добровільні об'єднання індивідів або груп, створені на місцевому, національному та міжнародному рівнях, орієнтовані на виконання конкретних завдань і складаються з осіб, об'єднаних спільними інтересами, надають різні послуги, виконують гуманітарні функції, привертають увагу урядів до проблем, що викликають стурбованість громадян, спостерігають за здійсненням політики і заохочують політичну участь. Термін був введений 1945 року Статутом ООН, закріплений у цілій низці міжнародних документів і відображає головну особливість функціонування НУО: відображати інтереси і сподівання громадськості, а не позиції урядів. НУО відносять до поняття «*третій сектор*» – збірної назви для численних і надзвичайно різноманітних некомерційних організацій і груп, що не ставлять своїм завданням отримання прибутку і своєю діяльністю забезпечують частину соціального відтворення. Цим підкреслюється його відмінність від першого сектору – публічної влади та політичних партій, що борються за владу, і другого сектору – підприємств і фірм, що створюються для отримання прибутку. В Україні НУО існують у найрізноманітніших формах: спілки, ліги, благодійні організації та фонди, фундації, об'єднання тощо.

Патерналізм (англ. paternalism) – система відносин, заснована на заступництві, опіці та контролі старшими молодших (підлеглих), а також підпорядкуванні молодших старшим. У внутрішньодержавних відносинах – принципи і практика державного управління, побудованого на основі контролю держави над громадянами, здійснення влади над громадянином з метою запобігти шкоді, яку він може заподіяти сам собі, та посприяти його добробуту, здебільшого позбавляючи його індивідуальної відповідальності і свободи вибору. Влада забезпечує потреби громадян, які в обмін на це дозволяють диктувати їм моделі поведінки, як публічної, так і приватної. Держава може засто-

совувати різні патерналістські заходи, наприклад, надання порад чи інформації, політика оподаткування, внаслідок якої окремі товари стають дорогими і менш доступними, примусова заборона чи примусове спонукання до певних видів діяльності тощо.

Патріархальна (парохіальна) політична культура (англ. patriarchal political culture) – «чистий» тип політичної культури, що характеризується відсутністю у суспільстві інтересу до політики, підпорядкуванням владі, злиттям політичних орієнтацій з релігійними і соціальними. Основними рисами є майже повна відсутність у населення знань, емоцій і суджень щодо держави, відсутність прагнень, аполітичність поряд із замкнутістю на місцевій чи етнічній солідарності.

Підданська політична культура (англ. subject political culture) – «чистий» тип політичної культури, який характеризується прихильністю до чинних у країні політичних інститутів і режиму, що поєднується з низькою індивідуальною активністю населення, пасивним ставленням більшості до проблем політичного життя, поклоніння верховним політичним лідерам. Населення зацікавлене результатами діяльності політичної системи, проте їх мало цікавить, яким чином ці результати досягаються.

Протестна поведінка (англ. protest behavior) – вид політичної активності, за допомогою якої громадяни виявляють негативне ставлення до політичної системи загалом, її окремих елементів, норм, цінностей та політичних рішень у відкрито демонстрованій формі. Переважно протестна поведінка не є довготривалою і реалізується в різних видах. Ненасильницькі «м'які» види: демонстрації, мітинги, страйки, голосування «проти всіх», пікетування, флешмоби, голодування, бойкоту, петиції, марші протесту, самвидав (поширення заборонених матеріалів), графіті, ведення блогів та діяльність у соціальних інтернет-мережах, ухилення від сплати податків, наруга над державними символами, палаткові містечка, дхарна (індійська традиція сидіння перед будинком винуватця та дотримання суворого посту з метою встановлення справедливості), перекриття автодоріг тощо. Насильницькі «жорсткі» – бунти, захоплення адміністративних споруд, революції, повстання, самоспалення, тероризм.

Соціальний капітал (англ. social capital) – сукупність актуальних або потенційних ресурсів, що пов'язані з володінням міцними зв'язками,

інституціалізовані відносинами взаємного знайомства і визнання (П. Бурдье); певний набір неформальних цінностей чи норм, яких дотримуються члени групи, що дає їм змогу співпрацювати один з одним, певний потенціал суспільства або його частини, що виникає як результат наявності довіри між його членами (Ф. Фукуяма); якість діяльності громадських рухів, члени якого співпрацюють на основі, з одного боку, горизонтальної довіри, що породжує згоду учасників руху, а з другого – на основі вертикальної довіри, що полягає у взаємозв'язку з органами державної влади на різних рівнях (Р. Патнем). Поняття введено П. Бурдье у статті «Форми капіталу» (1983).

Дискусійні питання та завдання для інтерактивного вивчення

1. Як співвідноситься розвиток громадянського суспільства і демократії?
2. Чи громадянське суспільство є противагою державі?
3. Які проблеми громадянської участі існують за різних політичних режимів?
4. Чи загрожують акції громадянського протесту стабільності політичної системи?
5. Як можна зміцнити інститути громадянського суспільства в Україні та вплинути на формування громадянської свідомості українців?

Розділ 8

ПРАВО ТА ПРАВОПОРЯДОК ЯК ВИМІРИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СВІТУ

План викладу

- 8.1. Визначення громадянського суспільства через призму взаємодії людини і влади
- 8.2. Правовий статус особи і громадянина
- 8.3. Правова свідомість і правова культура
- 8.4. Право і закон. «Де-юре» і «де-факто»
- 8.5. Правовий нігілізм як основна перешкода реалізації прав та свобод людини і громадянина. Поняття та види деформацій правосвідомості
- 8.6. Правова відповідальність

8.1. Визначення громадянського суспільства через призму взаємодії людини і влади

Становлення в Україні громадянського суспільства та його інституцій набуває дедалі більшої актуальності в контексті орієнтації нашої держави на європейські цивілізаційні цінності. Для європейських народів, як і для більшості народів світу, домінантою виступає міждержавне порозуміння і толерантне взаємовигідне спілкування, що є умовами цивілізованого діалогу.

Громадянське суспільство і держава

Всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах. Вони наділені розумом і совістю і повинні діяти у ставленні один до одного в дусі братерства.

Загальна декларація прав людини.

Прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III)
Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року.

Діалектика відносин громадянського суспільства і держави складна й суперечлива, оскільки між ними відбувається своєрідний поділ організаційно-управлінської праці. Громадянське суспільство як динамічна система завжди відчуває тиск з боку державної влади. Воно є незалежним настільки, наскільки держава є терпимою до такої незалежності. Проте держава не може розвиватися без вільного формування громадянського суспільства, яке контролює дії політичної влади. Слабкість громадянського суспільства штовхає державу до узурпації його прав, унаслідок чого відбувається перерозподіл функцій держави і громадянського суспільства. У такому разі держава, окрім власних функцій, привласнює ще й функції громадянського суспільства, змушує його виконувати тільки державні рішення. Незалежність громадянського суспільства як правової структури полягає у здатності протистояти сваволі держави. Держава і суспільство існують у стані суперечливих взаємодій і взаємовпливу, характер і спрямованість яких значною мірою залежать від рівня розвиненості громадянського суспільства та його інститутів. Конфронтація інтересів держави і громадянського суспільства є показником неефективності державного управління й механізму

держави. Оптимальною умовою компромісу між ними слугує встановлення гармонійного поєднання приватних і публічних інтересів з метою забезпечення прав людини.

Кожна людина повинна мати всі права і всі свободи... незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного чи соціального походження, майнового, станового або іншого становища. Крім того, не має бути жодного розрізнення на основі політичного, правового або міжнародного статусу країни або території її перебування, незалежно від того, чи є ця територія суверенною, підопічною, несамоврядною чи якимось інакше обмеженою у своєму суверенітеті.

Загальна декларація прав людини

Взаємодія громадянського суспільства і держави виявляється в тому, що громадянське суспільство:

- 1) слугує соціальною основою держави, не існує поза державою;
- 2) розвивається в системі взаємодії з державою через партії, вибори, представницькі органи влади, а також через групи та об'єднання за інтересами (лобізм);
- 3) впливає на створення і функціонування державних органів у власних інтересах (частина партій діє в межах держави через парламентські фракції; лобісти взаємодіють з органами виконавчої влади через консультативні комітети при уряді, його міністерствах – це так зване функціональне представництво);
- 4) потребує від держави охорони і захисту життя, здоров'я, безпеки громадян, але не допускає її втручання в їхні приватні інтереси; 5) використовує норми права, встановлені й закріплені державою у формах (джерелах) права і нормативно-правових актах, нормативно-правових договорах, правових прецедентах тощо.

Ніхто не повинен зазнавати тортур, або жорстокого, нелюдського, або такого, що принижує його гідність, поводження і покарання.

Загальна декларація прав людини.

1) слугує формою, що організовує громадянське суспільство і створює умови для його розвитку;

2) є відносно самостійною щодо громадянського суспільства і здійснює солідарні публічні інтереси всіх членів суспільства;

3) установлює «правила гри», яких повинні дотримуватися громадяни та їх об'єднання, створює сприятливі умови для їхнього існування і розвитку;

4) не втручається у приватну сферу сім'ї, побуту, культури (перший рівень громадянського суспільства): таке втручання можливе лише з метою забезпечення особистої або громадської безпеки;

5) не втручається у приватні (громадянські) правовідносини: у разі вступу в такі правовідносини втрачає можливість виявляти публічну владу, тобто зберігає всі ознаки публічно владної особи за межами приватних (громадянських) правовідносин;

6) надає необхідний захист громадянському суспільству, яке функціонує в межах її території, у тому, що належить до соціальної безпеки його суб'єктів;

7) виступає знаряддям соціального компромісу громадянського суспільства, пом'якшує соціальні суперечності між різними соціальними групами;

8) юридично забезпечує можливості громадянина бути власником, створювати громадські об'єднання, комерційні корпорації, брати активну участь у політичному житті суспільства;

9) має межі регулювання відносин у суспільстві, що визначаються конституцією держави, міжнародними стандартами прав людини.

Всі люди рівні перед законом і мають право, без будь-якої різниці, на рівний їх захист законом. Усі люди мають право на рівний захист від будь-якої дискримінації, що порушує цю Декларацію, і від будь-якого підбурювання до такої дискримінації.

Загальна декларація прав людини

І громадянське суспільство, і держава функціонують для задоволення потреб та інтересів людини. Європейська традиція виходить не зі співвідношення інтересів людини і держави, а зі справедливого балансу інтересів особи і суспільства. Цей баланс розцінюється Європейським

судом з прав людини як гарантія правомірності відносин «людина і держава».

Поняття громадянського суспільства застосовується для пізнання всієї сукупності наявних у суспільстві відносин, які не є державно-політичними, перебувають поза сферою державного директивного регулювання. У такому суспільстві самовияв вільних індивідів і добровільно сформованих організацій громадян захищено законом від прямого втручання і довільної регламентації з боку органів державної влади.

Кожна людина має право на громадянство.

Ніхто не може бути безпідставно позбавлений громадянства або права змінити своє громадянство.

Загальна декларація прав людини

Підґрунтям громадянського суспільства є життя індивідів як приватних осіб, сукупність вільно встановлених міжособистісних зв'язків (сімейних, обцинних, економічних, культурних, релігійних тощо), розмаїття властивих їм інтересів та можливостей виявлення останніх.

Громадянське суспільство – це сфера життєдіяльності людей, вільна від прямого впливу держави та її посадових осіб, але разом з тим вона організована, внутрішньо впорядкована і взаємодіє з державою; це сфера, де люди реалізують свої приватні інтереси, об'єднуються у групи й організації.

Незважаючи на відповідну автономність, громадянське суспільство і держава перебувають у складній інверсії та взаємодоповнюють одне одного. Дослідники виокремлюють три діалектично суперечливі варіанти їхніх взаємовідносин.

За першого варіанта громадянське суспільство пригнічує держава, внаслідок чого виникає тоталітарний режим.

За другого – у разі існування хиткої рівноваги між громадянським суспільством і державою виникають авторитарні режими різного ступеня суворості.

Третій варіант передбачає, що держава виконує волю громадянського суспільства, діє у правових межах, що сприяє виникненню й функціонуванню демократичного режиму.

Кожна людина має право на свободу думки, совісті і релігії; це право включає свободу змінювати свою релігію або переконання і свободу сповідувати свою релігію або переконання як одноособово, так і разом з іншими, прилюдним або приватним порядком в ученні, богослужінні і виконанні релігійних та ритуальних обрядів.

Загальна декларація прав людини

Передумовами формування громадянського суспільства в Україні можна назвати низку правових, економічних, соціальних, політичних, ідеологічних чинників. Права та свободи громадян законодавчо закріплені в Конституції України, зокрема у статтях її другого розділу «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина», проте, як свідчать реалії сьогодення, є глибока розбіжність між офіційно задекларованим і реально усталеним порядком їх виконання.

Важливою складовою розбудови в Україні громадянського суспільства європейського зразка є посилення ролі та значення засобів масової інформації, гарантування свободи слова, можливості об'єктивного й неупередженого висвітлення реальної суспільно-політичної ситуації. При цьому ЗМІ виступають як елемент громадянського суспільства, з одного боку, та як інструмент зв'язків влади з громадськістю – з другого. Український феномен ролі та значення ЗМІ в розбудові громадянського суспільства полягає в тому, що теоретично засоби масової інформації є елементами та інструментами громадянського суспільства, а практично – більшість ЗМІ обслуговують інтереси власників, що нерідко представляють владні команди на різних рівнях. Незаперечними лідерами за впливом на громадськість є телебачення та Інтернет.

Кожна людина має право на свободу переконань і на вільне їх виявлення; це право включає свободу безперешкодно дотримуватися своїх переконань та свободу шукати, одержувати і поширювати інформацію та ідеї будь-якими засобами і незалежно від державних кордонів.

Загальна декларація прав людини

Розвиток громадянського суспільства в нашій країні залежить від розв'язання значної кількості непростих проблем, однією з яких є потреба в удосконаленні відносин між державою і суспільством, владою

і громадянами. За таких умов зростає важливість поширення державних повноважень на соціальну сферу, з одного боку, та впливу громадянського суспільства на функціонування політичної системи – з другого.

Характеризуючи взаємовідносини між громадянським суспільством і державою, слід зазначити, що суспільство повинно мати пріоритет над державою, а не навпаки, оскільки остання існує як регулятор суспільних відносин і гарант здійснення прав особи.

Згідно із сучасним поняттям, поряд з державою має існувати громадянське суспільство, але так, щоб ці дві сили перебували в діалектичному взаємозв'язку. Головне для держави – створення передумов для формування плюралізму державних і приватних суб'єктів, тобто потрібна держава, яка більше гарантує соціальні права і менше здійснює оперативне управління. Партнером держави громадянське суспільство виступає лише у правовій державі за демократичного політичного режиму. Вони є сторонами одного цілісного буття людини і сучасного цивілізованого суспільного буття.

Зв'язок громадянського суспільства і держави проявляється через права і свободи особи

Кожна людина має право брати участь в управлінні своєю країною безпосередньо або через вільно обраних представників.

Кожна людина має право рівного доступу до державної служби у своїй країні.

Воля народу повинна бути основою влади уряду; ця воля повинна виявлятися у періодичних і нефальсифікованих виборах, які повинні провадитись при загальному і рівному виборчому праві шляхом таємного голосування або ж через інші рівнозначні форми, що забезпечують свободу голосування.

Загальна декларація прав людини

Зв'язок громадянського суспільства й держави проявляється й через права і свободи особи. З одного боку, конституційне проголошення і закріплення прав і свобод особи є політико-правовою основою розмежування громадянського суспільства і держави, з другого – права і свободи є найголовнішою ланкою, що з'єднує громадянське суспільство й державу: завдяки наявності у громадян політичних прав вони підпорядковують державу своєму впливові та здійснюють контроль над нею.

Зовнішньополітичний вибір України – це орієнтація на базові цінності західної культури – парламентаризм, права людини, права національних меншин, лібералізація, свобода пересування, свобода отримання освіти будь-якого рівня тощо. Все це є невід’ємними атрибутами громадянського суспільства.

За всієї різноманітності цього процесу Україна прямує до громадянського суспільства через націотворення, національне самоусвідомлення та саморозуміння, морально-етичне піднесення нації, формування модерних політичної нації та української національної еліти, а отже, до розуміння громадянського суспільства як загальнолюдської цінності.

Кожна людина, як член суспільства, має право на соціальне забезпечення і на здійснення необхідних для підтримання її гідності і для вільного розвитку її особи прав у економічній, соціальній і культурній галузях за допомогою національних зусиль і міжнародного співробітництва та відповідно до структури і ресурсів кожної держави.

Загальна декларація прав людини

На відміну від Західної Європи, де громадянське суспільство формувалося внаслідок тривалої перманентної еволюції і перебуває у процесі модернізації сьогодні, в Україні на різних етапах історичного розвитку існували лише його окремі елементи, які так і не стали завершеною системною структурою. Цим зумовлюється ще одна особливість становлення громадянського суспільства в сучасній Україні – першорядна роль держави та ініціювання цього процесу, як правило, революційним шляхом зверху.

На думку політологів, *проблемами українського суспільства*, без подолання яких не можна розраховувати не тільки на ідеальну, а й на більш-менш оптимальну модель розвитку громадянського суспільства, є такі.

- Ми бідне суспільство – новий середній клас становить 10–12%, бідний середній клас – 25–30%, бідні люди – більшість.
- Ми роз’єднане суспільство – в етнокультурному, політичному, соціальному сенсі, за ідентичністю тощо.
- Ми суспільство тотальної недовіри – не тільки державі та різним соціальним інститутам, українці не довіряють один одному.

- Ми розчароване суспільство – феномен останніх років.
- Ми безвідповідальне суспільство – громадяни не хочуть брати відповідальність за ті проблеми, які існують у соціумі.
- Ми амбівалентне суспільство – суспільство людей, які хочуть одночасно протилежних речей: демократії та сильної руки, бути в Європейському Союзі та союзі з Росією, ми позитивно ставимося до розвитку приватного підприємництва, але категорично проти приватизації земель і великих підприємств тощо.

8.2. Правовий статус особи і громадянина

Співвідношення
прав, свобод
і обов'язків людини
і громадянина

Кожна людина, де б вона не перебувала, має право на визнання її правосуб'єктності.

Загальна декларація прав людини

Сучасний період розвитку суспільства характеризується якісно новим станом, який визначається як процес глобалізації – всесвітній процес, що об'єднує національні утворення в єдину світову систему. Глобалізація передбачає зближення національних правових систем, створення єдиних правових стандартів, насамперед у сфері захисту прав людини. В умовах глобального світу права, свободи, обов'язки людини і громадянина посідають основне за важливістю місце порівняно з іншими правовими явищами.

Сьогодні визнання та юридична захищеність прав та свобод людини і громадянина справедливо вважається головною ознакою правової державності. Саме за цією ознакою сучасна демократія відрізняється від своїх історичних прототипів, стає більш виваженою і гуманною. Стаття 4 Конституції України прямо визначає, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю; права і свободи людини та гарантії щодо них визначають зміст і спрямованість діяльності держави; держава відповідає перед людиною за свою діяльність; утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

Кожна людина має право на ефективне поновлення у правах компетентними національними судами в разі порушення її основних прав, наданих їй конституцією або законом.

Загальна декларація прав людини

У будь-якій демократичній, правовій, соціальній державі права та свободи людини і громадянина становлять найважливіший соціальний і політично-юридичний інститут, який об'єктивно є виміром досягнень цього суспільства, показником його зрілості, цивілізованості. Він є засобом доступу особистості до духових і матеріальних благ, механізмом влади, законних форм волевиявлення, реалізації своїх інтересів. Поряд із цим це обов'язкова умова вдосконалення самого індивіда, зміцнення його статусу, гідності.

Наразі майже всі дослідники в цій царині єдині в тому, що права та свободи людини і громадянина мають природний характер, тобто надані індивіду від народження; держава ж повинна визнавати невід'ємність цих прав від людини і закріплювати їх нормативно з метою більшої забезпеченості й реалізації останніх учасниками суспільних відносин.

На думку вчених, права – це певні можливості людини, тобто її спроможність діяти певним чином або ж утримуватися від певних учинків з тим, аби забезпечити собі належне існування, розвиток, задоволення тих потреб, що сформувалися. Права людини розуміються у загально-визнаному для особистості юридичному значенні як право на життя і здоров'я, право на честь і гідність, право на недоторканність і безпеку, право на свободу слова, право на творчість, право на свободу отримання і використання інформації, право на приватне життя.

Таким чином, права і свободи людини можна визначити як систему природних невідчужуваних від особи можливостей, які потрібні їй як для задоволення своїх життєво необхідних потреб та інтересів, так і для духовного зростання. У свою чергу, поняття прав і свобод громадянина визначимо як систему закріплених у національному законодавстві природних невідчужуваних від особи можливостей, необхідних їй для нормальної життєдіяльності й розвитку.

Кожна людина має обов'язки перед суспільством, у якому тільки й можливий вільний і повний розвиток її особи.

При здійсненні своїх прав і свобод кожна людина повинна зазнавати тільки таких обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання і поваги прав і свобод інших та забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві.

Здійснення цих прав і свобод ні в якому разі не повинно суперечити цілям і принципам Організації Об'єднаних Націй.

Загальна декларація прав людини

Відносини між людиною і державою не можуть бути односторонніми, вичерпуватися питаннями про права людини, – вони вимагають виконання людиною і громадянином певних обов'язків перед державою і суспільством. Не може бути з погляду сучасних критеріїв гуманізму та соціальної справедливості як обов'язків без прав, так і прав без обов'язків. Саме права та свободи людини і громадянина, з одного боку, і обов'язки людини і громадянина – з другого в органічній єдності становлять таку юридичну конструкцію, як правовий статус. Отже, *обов'язок людини і громадянина* – це юридичне визнання необхідності певної її поведінки, зумовлене потребами існування та розвитку інших людей, держави і суспільства.

Правовий статус особи і правовий статус громадянина можуть існувати окремо (наприклад, коли особа є іноземцем чи не має громадянства), а також можуть збігатися – за наявності громадянства в особи або коли держава гарантує реалізацію проголошених суспільством цінностей.

Місце особи в суспільстві, а громадянина в державі визначається реальністю наданих їм прав і обов'язків. Характеристика співвідношення правового статусу особи і правового статусу громадянина визначає особливості становища людини в державно організованому середовищі. Зазначимо, що категорії «правовий статус особи» і «правовий статус громадянина» мають самостійний характер, а їхня взаємодія засновується, по-перше, на нерозривності суспільства і держави, а по-друге – на наявності спільних та особливих ознак наведених юридичних понять.

Спільні риси підкреслюють похідний характер цих категорій та їхню залежність від рівня організованості систем, що їх гарантують. Як правовий статус особи, так і правовий статус громадянина:

- характеризують правове становище єдиного суб'єкта – людини;
- мають єдиний зміст;
- певним чином встановлені і закріплені;
- засновані на гуманістичних принципах та загальнолюдських цінностях;
- відображають рівень розвитку суспільства і держави та визначають його;
- гарантовані системою засобів;
- мають спільну мету - упорядкування відносин між людьми та взаємодію індивіда і соціальної системи (нації, народу, суспільства, держави);
- мають визначену структуру, що характеризується певною взаємодією компонентів.

Правовий статус особи – це система закріплених у нормативно-правових актах і гарантованих державою прав, свобод, обов'язків, відповідальності, відповідно до яких індивід як суб'єкт права (тобто такий, що має правосуб'єктність) координує свою поведінку в суспільстві. Центром правового статусу особи є її юридично закріплене становище в суспільстві й державі.

Кожна людина, для визначення її прав і обов'язків і для встановлення обґрунтованості пред'явленого їй кримінального обвинувачення, має право, на основі повної рівності, на те, щоб її справа була розглянута прилюдно і з додержанням усіх вимог справедливості незалежним і безстороннім судом.

Загальна декларація прав людини

За характером правового регулювання розрізняють три види правового статусу: 1) загальний (конституційний) – правовий статус, який передбачає основні конституційні права і обов'язки громадянина; 2) спеціальний (колективний) – правовий статус, який надається окремим групам осіб і громадян; 3) індивідуальний (персональний) – правовий статус, який надається окремій особі чи громадянину правозастосовними актами. Усі зазначені правові статуси поєднані між собою.

Наприклад, особа може бути одночасно громадянином України (загальний правовий статус), викладачем у ВНЗ (спеціальний правовий статус, передбачений Законом України «Про вищу освіту» від

01.07.2014 № 1556-VII), Героєм України (індивідуальний правовий статус, який надається особі провозастановним актом - Указом Президента України).

За суб'єктивним складом розрізняють такі правові статуси:

а) фізичні особи – громадянин України, особа без громадянства (апатрид), особа з подвійним громадянством (біпатрид), іноземець, біженець та ін.;

б) посадові та службові особи – прокурор, суддя, міністр, голова державного комітету, депутат та ін.;

в) особи, які мають особливий спеціальний статус з огляду на специфіку їхніх повноважень і небезпечні умови праці (розвідники).

Механізм
забезпечення
конституційно-
правового статусу
людини в Україні

Конституційні гарантії правового статусу – це вид правових гарантій реалізації норм права. Гарантії реалізації прав і свобод особи і громадянина передбачені статтями 56-64 Конституції України. Права та свободи особи і громадянина, гарантії цих прав і свобод, основні обов'язки громадянина визначаються виключно законами України (п. 1 ч. 1 статті 92 Конституції України).

Розрізняють чотири *види гарантій*: політичні, юридичні, економічні, ідеологічні.

1. *Політичні гарантії* – законодавчо допустимі політичні умови та способи забезпечення реалізації в повному обсязі прав і свобод людини.

Держава, згідно з положеннями статті 15 Конституції України, гарантує свободу політичної діяльності, не забороненої Конституцією та законами України.

Основними суб'єктами забезпечення таких гарантій є: держава; органи державної влади; політичні партії та громадські організації; органи місцевого самоврядування, які покликані представляти інтереси територіальних громад (стаття 140 Конституції України).

Ніхто не може зазнавати безпідставного арешту, затримання або вигнання.

Загальна декларація прав людини

2. *Юридичні гарантії* – установлені Конституцією України та іншими нормативно-правовими актами способи забезпечення використання, дотримання, виконання та застосування норм права, що закріплюють права і свободи людини і громадянина.

Юридичні засоби і умови, що забезпечують дотримання, реалізацію, охорону та гарантію прав і свобод людини, поділяються на зовнішні і внутрішні гарантії. До зовнішніх належать:

а) міжнародні правові акти: Загальна декларація прав людини 1948 р.; Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р.; Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 р.; Міжнародний пакт про цивільні і політичні права 1966 р.;

б) міжнародні органи спостереження і контролю за дотриманням прав людини: Комісія з прав людини Економічної і Соціальної Ради ООН; Європейський суд з прав людини; Комітет ООН з прав людини тощо.

Внутрішньодержавними юридичними засобами захисту прав людини є: судові, адміністративні, контрольно-наглядові та інші державні органи.

3. *Економічні гарантії* – забезпечення державою формальної загальнообов'язковості тим умовам, які необхідні для того, щоб особа могла скористатися своїми економічними правами та обов'язками. Наприклад, забезпечення рівних умов розвитку всіх форм власності (п. 5 ст. 116 Конституції України).

4. *Ідеологічні гарантії* – закріплені конституційними нормами ідеологічні умови і засоби, що забезпечують здійснення прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина. Згідно зі статтею 15 Конституції України жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов'язкова. В Україні кожен має право на свободу світогляду та віросповідання (ч. 1 статті 35 Конституції України).

Кожна людина, обвинувачена у вчиненні злочину, має право вважатися невинною доти, поки її винність не буде встановлена в законному порядку шляхом прилюдного судового розгляду, при якому їй забезпечують усі можливості для захисту.

Ніхто не може бути засуджений за злочин на підставі вчинення будь-якого діяння або за бездіяльність, які під час їх вчинення не становили злочину за національними законами або за міжнародним правом. Не може також накладатись покарання тяжче від того, яке могло бути застосоване на час вчинення злочину.

Серед наслідків, які мало проголошення України демократичною, правовою, соціальною державою, чи не найбільш відчутним стала принципова переорієнтація всієї системи державної влади в її відносинах із людиною, що внесло суттєві корективи в розуміння конституційно-правового статусу людини та проблеми, пов'язані з механізмом його забезпечення.

Теоретично *механізм забезпечення конституційно-правового статусу людини* може бути охарактеризований як система засобів, спрямованих на захист і реалізацію базових правових норм та інститутів, які проголошені на рівні конституції та конституційних законів і мають на меті визначення місця та ролі людини з погляду гарантування її прав у системі суспільних відносин. Головною метою цих засобів є захист конституційно-правового статусу людини, а також створення необхідних умов для того, щоб усі структурні елементи конституційно-правового статусу людини могли бути реалізовані як у відносинах людини з державою, так і в її стосунках з іншими суб'єктами правовідносин.

Ніхто не може зазнавати безпідставного втручання у його особисте і сімейне життя, безпідставного посягання на недоторканність його житла, таємницю його кореспонденції або на його честь і репутацію. Кожна людина має право на захист закону від такого втручання або таких посягань.

Загальна декларація прав людини

Серед основних гарантій забезпечення стабільності конституційно-правового статусу людини слід назвати принцип пріоритету прав людини і громадянина, їхній визначальний стосовно функціонування державної влади характер, а також неприпустимість зміни конституції, якщо зазначені зміни мають своїм наслідком зміни в конституційно-правовому статусі людини щодо звуження, обмеження або скасування тих чи інших громадянських, політичних, економічних, соціальних, культурних прав людини і громадянина. Забезпеченню таким чином вилученої стабільності конституційно-правового статусу людини слугують як безпосередні конституційні норми, що забороняють внесення змін до Основного Закону (якщо ці зміни обмежують чи скасовують права людини і громадянина), так і створення спеціальних органів державної влади, які мають повноваження оцінювати конституційність

законів та інших нормативно-правових актів, висловлювати своє рішення про можливі зміни щодо Основного Закону держави. Таким чином, гарантії забезпечення конституційно-правового статусу людини дозволяють упорядкувати відносини взаємних прав і обов'язків, що виникають у ході суспільного і державного розвитку.

Кожна людина має право вільно пересуватися і обирати собі місце проживання у межах кожної держави.

Кожна людина має право покинути будь-яку країну, включаючи й свою власну, і повертатися у свою країну.

Загальна декларація прав людини

Ключовим суб'єктом гарантування конституційно-правового статусу виступає держава в особі окремих органів державної влади та їхніх посадових осіб. Як впливає зі змісту статті 3 Конституції України, права і свободи людини і громадянина визначають зміст і спрямованість діяльності всіх органів державної влади. Тому проблеми забезпечення конституційно-правового статусу людини і громадянина так чи інакше пов'язані з функціонуванням усіх органів державної влади, що належать до всіх владних гілок. Однак діяльність різних органів державної влади щодо реалізації забезпечення конституційно-правового статусу людини має свою специфіку.

Ключова роль парламенту в забезпеченні конституційно-правового статусу людини і громадянина, а також такого його елементу, як конституційні права і свободи людини, може бути обґрунтована у двох аспектах. З одного боку, центральна функція парламенту – законодавча, як зазначено у статті 92 Конституції України, пов'язана з тим, що виключно законами України визначаються права і свободи людини і громадянина, гарантії цих прав і свобод, основні обов'язки громадян, громадянство, правосуб'єктність громадян, статус іноземців та осіб без громадянства. Тобто саме завдяки законодавчій діяльності Верховної Ради України (прийняття законів, які прямо пов'язані з окремими елементами конституційно-правового статусу людини і громадянина) формується нормативно-юридична основа розвитку відносин між державою і особою, яка набуває свого комплексного вираження в понятті конституційно-правового статусу людини. Іншими словами, наявність

та ефективне функціонування парламенту є такою умовою, без якої стає неможливим саме поняття «конституційно-правовий статус людини і громадянина». З іншого боку, забезпечення прав і свобод людини і громадянина реалізується парламентом і в процесі виконання інших функцій.

Поряд із парламентом важливу роль у забезпеченні конституційно-правового статусу людини і громадянина відіграють також органи виконавчої, судової та контрольної гілок державної влади. Поняття механізму забезпечення конституційно-правового статусу людини може бути розглянуто під кутом зору інститутів механізму забезпечення конституційно-правового статусу і процесу забезпечення конституційно-правового статусу людини. Такий інституційний механізм забезпечення конституційно-правового статусу людини являє собою взаємодію системи інститутів конституційного права, які визначають місце та роль людини в системі суспільних відносин, та органів державної влади, функцією яких є регулювання, реалізація і захист прав людини. За структурою поняття інституційного механізму забезпечення конституційно-правового статусу людини – це система інститутів конституційного права, які визначають місце та роль людини з погляду її прав і свобод, органів державної влади, функцією яких є забезпечення прав людини, процедур такого забезпечення, а також гарантій забезпечення конституційно-правового статусу людини.

Проте, характеризуючи загальні проблеми, що об'єктивно наявні у процесі забезпечення конституційно-правового статусу людини, прав і свобод людини і громадянина в Україні, можна стверджувати, що переважна більшість їх пов'язана не стільки з відсутністю необхідної системи органів державної влади, скільки з необхідністю здійснення реформотворчих змін у процесі їхнього функціонування. У цьому сенсі слід наголосити, що гарантії захисту прав і свобод людини і громадянина мають як юридичний, так і економічний, політичний та організаційний зміст, а визначальною метою реформування органів державної влади (парламентська, адміністративна, судово-правова реформи) має бути посилення гарантій забезпечення конституційно-правового статусу людини в Україні.

8.3. Правова свідомість і правова культура

У сучасному українському суспільстві, що мусить поступово вийти з кризового стану на шлях стабілізації, важлива роль надається правовій свідомості та правовій культурі у сфері розбудови правової держави. Кожний громадянин України має розуміти спадкоємність нової стратегії нашої держави, усвідомити специфіку нового стану розвитку нашого суспільства, свідомо брати участь у проведенні політичної та правової реформ, які потребують високого рівня правової культури наших громадян. Ідеться про таку правову культуру, яка б відповідала викликам глобалізаційних процесів, європейському вибору нашої країни, власним історичним традиціям, духовності нашого народу, слугувала б гарантом розбудови правової, соціальної держави. Правова культура має сприяти подоланню кризи та започаткуванню стабілізаційного стану в суспільстві, стати умовою демократизації всіх сфер суспільного життя, наближенню до європейських стандартів демократії, стати гарантом забезпечення стабільності розвитку нашої держави як демократичної, правової, соціальної.

Право
та правосвідомість,
їх співвідношення

Чоловіки і жінки, які досягли повноліття, мають право без будь-яких обмежень за ознакою раси, національності або релігії одружуватися і засновувати сім'ю. Вони користуються однаковими правами щодо одруження під час шлюбу та під час його розірвання.

Шлюб може укладатися тільки при вільній і повній згоді сторін, що одружуються.

Сім'я є природним і основним осередком суспільства і має право на захист з боку суспільства та держави.

Загальна декларація прав людини

Незважаючи на позитивні тенденції зростання політичної активності населення, інтересу до демократичних перетворень, гуманітарних цінностей, до права та його ролі у процесі реформування суспільства, поки що рівень правової культури та правосвідомості нашого народу залишається незадовільним, не відповідає вимогам сучасних демократичних перетворень. В умовах глобальних інтеграційних процесів проблема формування високої правосвідомості та правової культури,

правового виховання, насамперед молоді, у суспільстві є особливо важливою.

Як явище духовного життя, право належить до сфери суспільної й індивідуальної свідомості. Право - це об'єктивна реальність, а суб'єктивне ставлення до нього людей є правосвідомістю. Норми права, нормативні акти, правозастосовні рішення й інші юридичні явища можна розглядати як своєрідні відображення культури, для визначення яких використовують спеціальне поняття, що відбиває особливий вимір правової реальності, - правосвідомість.

Правосвідомість - це специфічна форма суспільної свідомості, система відображення правової дійсності у формі юридичних знань, оцінок, правових установок, ціннісних орієнтацій, які визначають поведінку людей в юридично значущих ситуаціях. Ставлення особи до права може бути як позитивним (людина розуміє значення та необхідність права), так і негативним (людина вважає, що право не потрібне). Це ставлення може бути раціональним, розумним, емоційним, на рівні почуттів та настроїв.

Правосвідомість - внутрішній особистий регулятор юридично значущої поведінки. Вона є невіддільною від права, адже право є регулятором поведінки індивідів, які наділені волею та свідомістю.

Правосвідомість діє і на стадії правотворчості, і на стадії реалізації права. Однаковою мірою правосвідомість присутня в усіх елементах механізму правового регулювання - у нормах права, правовідносинах, актах реалізації права тощо. Вона найбільш повно і різнобічно відбиває ідеальну, духовну сутність права як елементу культури.

Важливе значення правосвідомість має на стадії реалізації права, у процесі втілення в життя юридичних прав і обов'язків. Від рівня правосвідомості залежить, якою буде поведінка людини в суспільстві - правомірною або неправомірною.

Можна визначити такі *ознаки правосвідомості*:

1) є однією з форм суспільної свідомості; перебуває у взаємозв'язку з усіма її формами (політичною, етичною, філософською, релігійною та іншими), які є предметом її відображення: зазнає їхнього впливу і здійснює на них свій вплив;

2) є системою почуттєвих (психологічних) і мисленнєвих (ідеологічних) образів, що мають комунікативно-вольову спрямованість;

- 3) пов'язана зі знанням права, слугує підставою для розвитку права і праворозуміння;
- 4) сприймає правове середовище, право минуле, нинішнє, майбутнє безпосереднім і опосередкованим шляхом;
- 5) виступає передумовою і регулятором (саморегулятором) юридично значущої поведінки людини;
- 6) надає цілеспрямованого характеру діяльності посадових і службових осіб у межах права;
- 7) є однією з форм вираження правової культури і компонентою (загальним засобом) правової системи.

Кожна людина має право володіти майном як одноособово, так і разом з іншими.

Ніхто не може бути безпідставно позбавлений свого майна.

Загальна декларація прав людини

Отже, правосвідомість пов'язана зі знанням права, ставленням до права, поведінкою у правовій сфері. Ключовий пункт правосвідомості – усвідомлення людьми цінностей права, прав і свобод людини й оцінка чинного права з огляду на його відповідність загальнолюдським цінностям, закріпленим у міжнародних документах про права людини. Це означає, що міжнародна гуманітарна правосвідомість має пріоритет перед національною.

Формування правосвідомості можна розглядати, по-перше, через правовий захист і використання позитивних чинників правовиховного впливу. Основними *позитивними чинниками формування правової свідомості* можуть бути: реальність правового захисту громадянина правоохоронними органами і судом (непідкупність, безсторонність, сумлінність, вірність своїй професії цих органів державної влади); право на самозахист, гарантоване державою кожній особі (полягає в наданні кожній людині права захищати свої права і свободи від порушення і протиправних посягань усіма не забороненими законом засобами, зокрема зверненнями до громадськості, засобів масової інформації); інформаційні відносини як чинник правокультурного наповнення інформаційного поля країни і правовиховного впливу на особу (полягає в тому, щоб ЗМІ були незалежні від різних політичних партій країни

і висвітлювали реально існуючі процеси, які виникають у державі); правова освіта учасників педагогічного процесу як перша ланка у формуванні правової свідомості громадян України. По-друге, через протидію негативним чинникам формування правової свідомості особи. По-третє, шляхом цілеспрямованого формування позитивних правових настанов як вирішальних чинників правомірної поведінки.

У формуванні правосвідомості важливе значення має формування поваги і довіри до права – у цьому вирішальну роль відіграє наше суб'єктивне ставлення та повага до влади в державі. Саме наявність сильної державної влади є ключовим чинником успішного проведення перетворень, саме держава в ролі керівної верхівки може компенсувати недостатній розвиток ринкової інфраструктури і громадянського суспільства, забезпечити стабільність і порядок у суспільстві.

Кожна людина має право на працю, на вільний вибір роботи, на справедливі і сприятливі умови праці та на захист від безробіття.

Кожна людина, без будь-якої дискримінації, має право на рівну оплату за рівну працю.

Кожен працюючий має право на справедливу і задовільну винагороду, яка забезпечує гідне людини існування, її самої та її сім'ї, і яка в разі необхідності доповнюється іншими засобами соціального забезпечення.

Загальна декларація прав людини

Формування високого рівня правової свідомості пов'язано з різними факторами, але насамперед залежить від активної правової позиції кожного з нас. Необхідно брати активну участь в усіх державотворчих процесах нашої країни, поважати право, і лише тоді буде сформовано високу правосвідомість кожного окремого громадянина і держави в цілому.

Формування правової культури вчені сучасної України пов'язують із розбудовою в Україні громадянського суспільства, законслухняності, подоланням явищ правового нігілізму, професійної деформації. Вони розглядають розвиток правової культури як умову розвитку України.

Правова культура суспільства - різновид і невід'ємна частина загальної культури, що становить систему духовних і матеріальних цінностей у правовій сфері, збережених, накопичених та розвинених суспільством завдяки постійному вдосконаленню заходів інформаційного,

Формування
та ознаки правової
культури

просвітницько-освітнього характеру з урахуванням загальнолюдських правових цінностей.

Кожне суспільство виробляє свою модель правової культури, стан розвитку якої визначає якість правової системи суспільства.

Ознаки правової культури суспільства:

- 1) вона є різновидом загальної культури суспільства;
- 2) зумовлена матеріальною, духовною, політичною та іншими системами, які об'єктивно складаються в суспільстві в той самий історичний період; опосередковано присутня в них через вплив права;
- 3) перебуває в тісній взаємодії з економічною, політичною, психологічною, етичною, інформаційною та іншими культурами суспільства, але не збігається з ними цілком, а створює унікальне поєднання матеріальних і духовних елементів;
- 4) становить систему духовних і матеріальних цінностей (висока правосвідомість, активність суб'єктів права у правовій сфері, добровільність виконання вимог правових норм, реальність прав і свобод громадян, ефективність правового регулювання, правові закони, досконала законодавча техніка, передова правова наука, якісна юридична освіта, ефективна юридична практика, стабільний правовий порядок), які відображають у правовій формі стан свободи і справедливості в суспільстві;
- 5) формується безпосередньо у правовій системі, втілюється в усіх її елементах, що дає підставу вважати правову систему формалізованим вираженням правової культури;
- 6) визначає свій рівень ступенем досконалості всіх правових явищ і процесів, що слугують елементами правової системи суспільства;
- 7) перебуває в діалозі правових культур різних народів, у їхньому взаємовпливі та взаємозбагаченні;
- 8) забезпечує рівень правового прогресу суспільства і держави, досконалість і надійність національної правової системи.

Правова культура суспільства охоплює всі правові явища в динаміці їхнього розвитку, характеризується та визначається станом загальної культури населення, якістю національного законодавства, існуванням гарантій захисту прав і свобод людини і громадянина, рівнем правосвідомості, станом правопорядку, законності та юридичної практики. Правова культура особи складається з правової свідомості, правових

Правова культура
особи

знань, правових переконань, правової поведінки, діяльності з реалізації норм права, правових почуттів та передбачає її соціально-правову активність, нетерпимість до протиправної діяльності.

Правова культура особи - це така її властивість, яка характеризується повагою до права, достатнім знанням змісту його норм і вмінням їх використовувати, а також активною правомірною поведінкою в усіх життєвих ситуаціях.

Правову культуру особи становлять такі елементи:

1) знання і розуміння права, здатність особи тлумачити зміст норм права, визначати мету видання певного нормативно-правового акта, сферу його дії;

2) повага особи до права, заснована на особистій переконаності в його ефективності як засобу регулювання суспільних відносин. Така повага має бути навіть у разі несхвалення людиною окремих правових приписів;

3) звичка вчиняти свої дії відповідно до приписів правових норм;

4) вміння особи використовувати у практичній діяльності правові знання, реалізовувати й захищати свої суб'єктивні права і законні інтереси, виконувати юридичні обов'язки;

5) висока правова активність особи у сприянні реалізації правових приписів, розуміння нею необхідності протидіяти правопорушенням.

Кожна людина має право на такий життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд та необхідне соціальне обслуговування, який є необхідним для підтримання здоров'я і добробуту її самої та її сім'ї, і право на забезпечення в разі безробіття, хвороби, інвалідності, вдовства, старості чи іншого випадку втрати засобів до існування через незалежні від неї обставини.

Материнство і дитинство дають право на особливе піклування і допомогу. Всі діти, народжені у шлюбі або поза шлюбом, повинні користуватися однаковим соціальним захистом.

Загальна декларація прав людини

Правова культура особистості нерозривно пов'язана з правовою культурою суспільства. Правова культура охоплює сукупність усіх правових цінностей, створених людьми у правовій сфері.

Чим більше освічених у правовому аспекті особистостей є в суспільстві, тим вищою буде правова культура цього суспільства. Правова культура особистості, що є компонентом правової культури суспільства, виражає ступінь і характер розвитку суспільства, так чи інакше забезпечує соціалізацію особистості та правомірну діяльність особи.

На формування правової свідомості та правової культури особистості найбільш ефективно впливає *правове виховання* - цілеспрямована, послідовна і систематична діяльність держави, громадських об'єднань і організацій щодо формування системи правових знань, вмінь і навичок у правовій сфері, правового мислення, правових почуттів - поваги до права, законності, до тих соціальних цінностей, що охороняються правом і законом, щодо підвищення рівня правосвідомості та правової культури загалом, що забезпечує ефективне дотримання, виконання і використання юридичних норм.

Змістом правового виховання є залучення громадян до знань про державу і право, законність, права і свободи особи, формування у громадян стійкої орієнтації на законслухняну поведінку. Правове виховання може бути ефективним лише тоді, коли здійснюється системно, безперервно, цілеспрямовано, послідовно. Здійснювати таке виховання мають підготовлені кваліфіковані фахівці.

Правове виховання передбачає вкорінення у свідомості індивіда стійкого переконання в неперевершеній гуманістичній цінності прав і свобод особи, усвідомленого розуміння необхідності дотримувати і поважати їх, принципової нетерпимості до будь-яких порушень прав і свобод, а також уміння боротися за свої права всіма законними засобами.

Кожна людина має право на освіту. Освіта повинна бути безплатною, хоча б початкова і загальна. Початкова освіта повинна бути обов'язковою. Технічна і професійна освіта повинна бути загальнодоступною, а вища освіта повинна бути однаково доступною для всіх на основі здібностей кожного.

Освіта повинна бути спрямована на повний розвиток людської особи і збільшення поваги до прав людини і основних свобод. Освіта повинна сприяти взаєморозумінню, терпимості і дружбі між усіма народами, расовими або релігійними групами і повинна сприяти діяльності Організації Об'єднаних Націй у підтриманні миру.

Правове виховання

Батьки мають право пріоритету у виборі виду освіти для своїх малолітніх дітей.

Загальна декларація прав людини

Важливого значення правова культура населення набуває в перехідну епоху, в період виходу нашої країни на шлях закріплення стабілізаційних процесів, які залежать від проведення реформ. Провідну роль у їх здійсненні відіграє феномен народовладдя, реальне становлення його повноцінних механізмів, що передбачає високий рівень правової культури всього населення, активну та компетентну участь громадян у трансформації державної влади. Саме від їхньої правової культури, їхньої свідомої участі у проведенні правової, політичної, адміністративної реформ залежить глибина і динаміка сучасних демократичних перетворень у нашій державі. Тільки високий рівень правової культури населення спроможний захистити суспільство від екстремізму, радикалізму, політичного популізму, правового нігілізму.

Правова культура є основою правового виховання і поділяється на правову культуру суспільства і правову культуру особистості. Правову культуру суспільства потрібно розуміти у двох аспектах. У вузькому розумінні – це сукупність нагромаджених під час історичного розвитку правових цінностей. У ширшому аспекті – це залежність права від загальної культури суспільства, рівня його моральності і ступінь відображення цієї культури у правовій системі суспільства.

Правова культура відіграє провідну роль у формуванні нової моделі взаємовідносин громадянина і держави, населення з правоохоронними органами, і завдяки цьому створюється нова правова ідеологія правоохоронної діяльності, що спрямована на підвищення іміджу працівників міліції, на обмеження ролі примусу в їхній діяльності та підвищенні лояльності у стосунках з населенням, підвищенням їхньої взаємної довіри. Підвищення правової культури міліції і населення сприяє гуманізації змісту правоохоронної діяльності й поступовій зміні ставлення населення до міліції.

В умовах сучасних глобалізаційних процесів, інтенсифікації зв'язків між державами та міжнародними інституціями потрібен якісно новий тип правової культури громадян, що відповідав би новій гуманітарній стратегії розвитку правової держави. У процесі проведення державно-

правової реформи в нашій державі відбувається процес стратегічної переорієнтації нашої держави на систему європейських цінностей. Але вони не всі і не завжди відповідають потребам, менталітету українського народу, можливостям нашої держави. Однозначно слід визнати, що звичайне інкорпорування чи копіювання європейських чи світових стандартів у законодавство України, без урахування особливостей розвитку нашої держави, рівня правової культури населення, не може дати позитивних результатів. Необхідно здійснювати такі демократичні перетворення, які враховують як кращий досвід європейських держав, так і традиції та культуру нашого народу.

Таким чином, ідеї правової держави можуть бути втілені у практику державного будівництва за умови високої політичної і правової культури кожного члена суспільства, розуміння ними своїх прав і обов'язків та юридичних норм, що їх регулюють.

Складні політичні процеси, військові конфлікти, що відбуваються в житті нашої країни, зумовлюють зростання потреби в підвищенні правової культури, зокрема і військовослужбовців. Розвиток Української держави, ефективне розв'язання наявних проблем, консолідація українського суспільства, всіх верств населення навколо реалізації історичної можливості, віковичної мрії українського народу щодо створення власної держави, яка б посіла гідне місце серед провідних держав світу, відповідала б і захищала життєві інтереси як населення, так і окремої людини, неможливі без підняття ролі закону і права в суспільстві, без формування високої правової культури людини, яка б не тільки знала, а й дотримувала своїх прав та обов'язків.

Усе це повною мірою стосується і військовослужбовців. Багато з них мають лише загальне уявлення про право, законодавство, ознайомлені тільки з їх основними принципами, добре засвоїли тільки ті правові норми, які увійшли в звичку повсякденної поведінки та діяльності. Тому недостатня правова компетентність, низький рівень знань правових норм нерідко є причиною порушень законності в адміністративній діяльності командирів і начальників, військових посадових осіб. Усе це в сукупності сприяє деформованості правової свідомості особистості й виступає однією з безпосередніх причин правопорушень і злочинів.

Прагнучи бути правовою державою, суспільство України потребує суттєвого підвищення правосвідомості громадян, а саме

військовослужбовців, їхньої правової культури, неухильного дотримання ними вимог законодавства, кваліфікованого його застосування. Зокрема, правова культура військовослужбовця – це сукупність або система правових знань, умінь і навичок, емоцій, почуттів, вольових компонентів, які проявляються у правомірній діяльності й поведінці. Правова культура як один із найважливіших компонентів загальної культури має бути притаманна кожному військовослужбовцю, адже норми права утверджують принципи військового будівництва, регулюють військові відносини, взаємодію у військах, проблеми комплектування армії, навчання і виховання воїнів тощо.

Правова культура в концентрованому вигляді має поєднувати в собі правові знання, погляди і спрямованість індивіда, його правову активність, уміння оцінювати свої і чужі вчинки з погляду чинного законодавства, обираючи для досягнення визначених цілей виключно законні шляхи та засоби.

Проблема правової свідомості і правової культури ще тривалий час буде актуальною, а необхідність її дослідження безпосередньо впливає з конституційного проголошення України правовою державою. Це зумовлює потребу в неухильному зростанні й досягненні високого рівня правової культури кожного громадянина, кожної посадової особи, кожного державного службовця і, насамперед, професійних юристів, на яких припадає головна робота в законотворчості й застосуванні права. Лише тоді рівень правової культури населення досягне найвищого щабля розвитку, лише тоді кожний громадянин держави відчує власну належність до правового життя країни, буде активним учасником правового процесу і матиме змогу самостійно аналізувати чинне законодавство, відзначаючи його здобутки і недоліки.

Таким чином, формування правової свідомості і правової культури є важливим завданням на шляху розбудови нашої країни. Українське суспільство, кожний окремих громадянин потребує негайного підвищення рівня своєї правової культури з метою розбудови в Україні правової держави і громадянського суспільства, розвитку досконалої законодавчої системи та виконання законів усіма громадянами і державними органами та посадовими особами.

8.4. Право і закон. «Де-юре» і «де-факто»

Кожне суспільство має регулювати стосунки між людьми, здійснювати їх охорону і захист. Таке регулювання і охорона суспільних відносин здійснюється за допомогою соціальних норм. У системі таких норм право посідає провідне місце. В юридичній літературі право розглядають як загальносоціальне явище і як волевиявлення держави (юридичне право).

Як *загальносоціальне явище* право характеризується певною свободою і обґрунтованістю поведінки людей, тобто відповідними можливостями суб'єктів суспільного життя, що об'єктивно зумовлені розвитком суспільства, мають бути загальними і рівними для всіх однойменних суб'єктів. З таких позицій право поділяють: а) на права людини; б) права об'єднань, груп, верств; в) права нації, народу; г) права людства.

Юридичне право - це свобода й обґрунтованість поведінки людей відповідно до чинних нормативно-правових актів та інших джерел права.

Юридичне (позитивне) право, у свою чергу, поділяють на об'єктивне і суб'єктивне.

Юридичним об'єктивним правом називають систему всіх правових приписів, що встановлені, охороняються, захищаються державою, мають загальнообов'язковий характер, є критерієм правомірної чи неправомірної поведінки та існують незалежно від індивідуальної свідомості суб'єкта права.

Юридичне суб'єктивне право - певні можливості, міра свободи, що належить суб'єктові, який сам вирішує, користуватися ними чи ні.

Право має загальнообов'язковий характер. Його положення, що їх містить уся система правових норм, потрібно сприймати як безумовне керівництво до дії, що виходить із державних структур і не підлягає обговоренню чи оцінці під кутом зору їхніх доцільності, раціональності, бажаності чи небажаності здійснення.

Право характеризується внутрішньою формою, тобто об'єднанням правових норм в інститути, підгалузі й галузі права та окремі правові комплекси.

Формальна визначеність права характеризується тим, що поведінка суб'єктів як нормативна модель закріплюється в нормах права у формі прав і обов'язків учасників суспільних відносин, а також як вид і міра

Право
як загальносоціальне
явище

реакції держави (санкції), які вона застосовує в разі порушень вимог, що містяться в нормативних приписах. Приписи слід виконувати саме в тому обсязі та у випадках, у яких вони знайшли своє формальне закріплення в тексті правової норми.

Право стає обов'язковим лише тоді, коли воно видається чи санкціонується уповноваженим на те суб'єктом, у межах його компетенції та в порядку, передбаченому встановленою процедурою, тобто з дотриманням установлених вимог щодо розроблення, обговорення, прийняття, набрання чинності, зміни та скасування дії правових приписів.

Здійснення права забезпечує держава. Це проявляється в тому, що держава створює, з одного боку, реальні умови й засоби, які сприяють безперешкодному добровільному здійсненню відповідними суб'єктами сформульованих у правових нормах зразків поведінки, а з другого - відповідні заходи заохочення, переконання і примусу до здійснення бажаної поведінки, та застосовує ефективні санкції в разі невиконання вимог правових норм.

Право
як волевиявлення
держави

Отже, *право як волевиявлення держави* - це система загальнообов'язкових, формально визначених, установлених чи санкціонованих державою, гарантованих і забезпечених нею правил поведінки, що тісно між собою пов'язані та регулюють суспільні відносини між людьми в інтересах певної частини (більшої чи меншої) населення в соціально неоднорідному суспільстві.

Кожне право як елемент правової системи, складається з багатьох правових норм.

У контексті означеної проблематики під «законом» слід розуміти не закон у спеціальному розумінні (як акт верховної влади і джерело вищої юридичної сили), а всі офіційні джерела юридичних норм (закони, укази, постанови, юридичні прецеденти, санкціоновані звичаї та ін).

Концепцій, пов'язаних із розрізненням права і закону, існує безліч. Однак можна визначити два принципові підходи:

а) право є відтворенням державної влади і правом слід уважати всі офіційні джерела норм незалежно від їх змісту;

б) закон, навіть ухвалений належним суб'єктом та в належній процедурній формі, може й не мати правового змісту, бути неправовим законом і виражати політичне свавілля.

Співвідношення
права і закону

Співвідношення права і закону ґрунтується на таких характеристиках.

1. Право і закон слід розрізняти. Закон (офіційні джерела норм) - це форма вираження права зовні, а право - це єдність форми і змісту (правил поведінки).

2. Не може бути права, не втіленого у формі закону. Форма - спосіб життя права, його існування.

3. Закон може мати неправовий зміст, тобто бути, так би мовити, беззмістовним - «неправовим законом». Правовий чи неправовий зміст закону визначається як на основі загальних природно-правових засад, так і виходячи з конкретно-історичних умов існування певного суспільства.

Зміст зв'язку права і закону полягає в тому, що закон як відображення державної волі має бути адекватним формулюванням права, що об'єктивно виникає в суспільстві. Коли йдеться про відповідність закону з правом, під останнім розуміється, передусім, так зване «природне право» - мораль, свобода, справедливість, рівність. Саме воно (як ідеал) і слугує критерієм для оцінки чинного позитивного права, закону.

Співвідношення права і закону полягає в такому:

1) лише праву має надаватися законна сила, оскільки закон може бути правовим явищем лише як форма вираження права;

2) закон зобов'язаний бути завжди правовим, щоб стати обов'язковим - між «духом закону» і «буквою закону» не має бути розбіжностей.

Правовий закон - законодавчий акт, що створений на основі принципу верховенства права, коли права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, а їх утвердження і забезпечення є головним обов'язком держави і має на меті своїм регулюванням забезпечити розвиток людини, громадянського суспільства і держави у правових межах.

Неправовим є закон, що не відображає природних прав людини, які надані їй від народження; не відповідає міжнародним нормам і принципам у галузі прав людини; ухвалений нелегітимним органом держави або з порушенням законодавчої процедури тощо, а отже, не відповідає принципу верховенства права.

Іншими словами, правовий закон - це право, що набуло офіційного, формального вираження, конкретизації і забезпечення, тобто набуло легалізованої, законної сили завдяки суспільному визнанню.

Правовий закон відповідає вимогам права, втілює справедливість. Проте будь-який закон - правовий чи неправовий - належним чином ухвалений, підлягає виконанню, доки його не скасовано. У країнах із демократичним режимом (а такою є Україна) ця вимога не поширюється на явно злочинні розпорядження і накази (стаття 60 Конституції України).

Загальносоціальні ознаки правового закону:

- 1) втілює справедливість, розуміння якої властиве певному суспільству (поняття справедливості історичне);
- 2) є формалізованою мірою свободи, яку виробило суспільство, слугує формою закріплення права;
- 3) виражає потреби, інтереси, солідарну волю народу;
- 4) проголошує і забезпечує права і свободи, честь і гідність людини та громадянина;
- 5) відповідає нормам конституції і має у своєму складі розумне співвідношення дозволів, обов'язків, заборон, без переваги останніх;
- 6) відповідає міжнародним актам про права людини, враховує також рішення Європейського суду з прав людини;
- 7) є нормативною основою законності і правопорядку в суспільстві;
- 8) стимулює розвиток правосвідомості й культури суспільства, має високий ступінь впливу на суспільство.

Оцінка закону як правового і ставлення до нього значною мірою залежать від загальної і правової культури суспільства. Яке суспільство, такі і його уявлення про право, порядок і свободу. Народ, що має низьку правову культуру, може запропонувати (підтримати) і неправовий закон. Перш ніж народ усвідомить необхідність правового закону, його виникнення може стимулювати правова доктрина, наукова думка в нормотворчості. Тому самої лише ознаки правового закону як вираження інтересів народу недостатньо.

Де-юре і де-факто

Водночас існують площина «де-юре» і площина «де-факто».

Де-факто (від лат. *de facto* - «на ділі», «фактично») - в юриспруденції часто означає «практикується, але не обов'язково визначено законом» або «практикується або є дійсністю, проте не встановлено офіційно».

Де-юре (від лат. *de iure* - «юридично», «по праву») зазвичай використовується як антонім латинського терміна «де-факто».

Правило може існувати де-факто, наприклад, коли люди підкоряються досягнутій угоді за відсутності закону, що зобов'язує їх це робити. Існує також процес скасування застарілого закону, коли практика, що працює де-факто, замінює ухвалений де-юре закон. Водночас практика може існувати де-юре і при цьому не визнаватися громадянами правового простору країни. Наприклад, при описі правової ситуації «де-юре» означає вимоги закону, тоді як «де-факто» - те, що відбувається насправді (законно це чи незаконно), реальний стан справ.

У більшості розвинених демократичних країн існує механізм контролю за змістом законів, за їх відповідністю вихідним людським цінностям. Він називається конституційним контролем. В Україні його здійснює Конституційний Суд, який, відповідно до статті 147 Конституції України, вирішує питання про відповідність законів та інших правових актів Основному Закону.

Конституція апіорі визнається вищою точкою відліку для оцінки відповідності закону з правом не як закон вищої юридичної сили, а як форма буття права. Вважається, що конституція може бути сприйнята, схвалена народом у разі визнання закріплених у ній норм як правових, що вона - основний правовий закон, тобто верховенство права у практичному сенсі означає, передусім, верховенство конституції (хоч верховенство права і верховенство конституції не одне й те саме). Визнання конституції і підтримання її народом є тим критерієм, який свідчить про її наближення до ідеалу на певному етапі розвитку суспільства. Тому всі інші закони можуть бути перевірені на несуперечливість конституції, або, що те саме, на відповідність із правом. Звичайно, абсолютно правового ідеалу, який задовольняв би всіх, не існує. Проте в демократичних державах XXI століття діють такі правила: якщо закон суперечить конституції, він вважається неправовим і скасовується. У питаннях про права людини такою точкою відліку визнаються міжнародні принципи і норми про права людини, рішення Європейського суду з прав людини.

Переконання в тому, що законодавчий акт чи його окремі приписи не відповідають праву, може бути підставою для особи скористатися всіма законними заходами, щоб довести необхідність його/їх скасування. Можна піддавати конституційному оцінюванню не тільки акти чинного законодавства, а й конституційні закони (закони, що скасову-

ють або доповнюють конституцію), саму конституцію як установчий документ (випадки відсторонення народу, його представників від розроблення і прийняття конституції, ігнорування справжніх інтересів суспільства, громадянина, порушення прийняття конституції й ін.).

Не варто протиставляти право і закон, як і ототожнювати їх. Вони існують на різних рівнях правової реальності. Право використовує закон як один із можливих її текстуальних джерел (форм). Різноманіття цих джерел (форм) не вичерпується законом, хоч би цей закон був і правовим.

Отже, право і закон - не одне й те саме. Проте було б неправильним протиставляти їх одне одному, вважати, що юридичні норми можуть існувати без вираження їх у законі та інших санкціонованих державою формах, говорити про їхню несумісність або про те, що право взагалі незалежне від держави. Право завжди має форму вираження: основою з цих форм є закон.

8.5. Правовий нігілізм як основна перешкода реалізації прав та свобод людини і громадянина. Поняття та види деформацій правосвідомості

Ознаки правового нігілізму

Суперечливий характер сучасної правової дійсності в Україні зумовлений наявністю двох антагоністичних чинників: конституційного закріплення основ правової державності, прав та свобод людини і низького рівня правової культури, масового поширення правового нігілізму в усіх верствах суспільства та владних структурах.

Нині причинами прояву правового нігілізму в Україні можна вважати неупорядкованість законодавства, його нестабільність і суперечливість; низьку правову культуру; недосконалість механізму приведення в дію ухвалених законів та ін. На думку вітчизняних науковців, правовий нігілізм - небезпечне соціальне явище, яке може стати серйозною перешкодою на шляху соціально-економічних та державно-правових реформ.

У сучасній правовій літературі, соціальній практиці термін «правовий нігілізм» використовується для характеристики певних соціально-

психологічних тенденцій негативного ставлення до тих чи інших правових цінностей.

Загальновідомо, що правовий нігілізм є одним із видів соціального нігілізму. Поняття правового нігілізму включає такі ознаки:

- характеризується усвідомленим ігноруванням вимог закону, цінності права, зневажливим ставленням до правових принципів і традицій, однак виключає злочинний намір;
- характеристика певних негативних, деформованих сторін правосвідомості, ідеологічна і психологічна частина правосвідомості, яка різко критично, негативно ставиться до вимог поваги до права і дотримання права;
- це ставлення до права, що виражається в запереченні його соціальної цінності;
- сформоване в суспільній / індивідуальній свідомості негативне, зокрема зневажливе, ставлення до права, законності; наявність у посадових осіб і громадян установки на досягнення соціально значущих результатів неправовими засобами; виконання правових приписів переважно під загрозою застосування покарання.

Проявів правового нігілізму багато. Найпоширенішими серед них є такі:

- «війна законів», тобто видання суперечливих або таких, що виключають дію один одного, нормативно-правових актів; невідповідність законів із Конституцією, а підзаконних нормативних актів із законами;
- неузгодженість дій окремих гілок влади у проведенні правової політики;
- підміна законності політичною, ідеологічною або прагматичною доцільністю;
- свідоме недотримання або невиконання правових приписів органами державної влади, організаціями та громадянами (наприклад, ухилення від сплати податків суб'єктами підприємницької діяльності);
- порушення прав і свобод людини і громадянина;
- неповага до правоохоронних органів, протидія їхнім законним вимогам тощо.

Шляхи подолання
правового нігілізму

На нинішньому етапі розвиток нігілістичних поглядів на право в Україні зумовлений політичними, економічними та соціальними кризовими явищами, незавершеністю конституційної, адміністративної, правової і судової реформ, невідлагодженістю механізму реалізації ухвалених законів, розвитком правового ідеалізму тощо.

Однією з цілей правової освіти є подолання правового нігілізму – антипода правової культури. Ігнорування закону зі злочинною метою – самостійна форма деформації правосвідомості. Спеціальними засобами, що сприяють мінімізації проявів правового нігілізму, слід назвати:

1) якість законів та інших нормативно-правових актів. Забезпечення належної ролі закону в системі правових актів. Наявність стабільності та уніфікації в регулюванні суспільних відносин;

2) авторитет державної влади і налагодженість механізму її дії. Наявність розвинутої державної структури, здатної забезпечити виконання права. Удосконалення системи правоохоронних органів і правозастосовної діяльності. Зміцнення законності. Підвищення ролі суду;

3) високий рівень правосвідомості, який дозволив би законові працювати. Збереження самотності правової культури. Поліпшення системи правової інформації, професійного навчання і виховання юристів, інших посадових осіб.

Необхідна систематична робота з підвищення професійної культури всіх суб'єктів правоохоронної системи, що сприятиме подоланню недовіри населення до правоохоронних органів. Додержання закону стане вигіднішим, ніж його порушення, коли зміцниться надійність права, що означає, з одного боку, захист набутих прав, а з другого – можливість будь-якого громадянина, який не має юридичної освіти, знати свої права. Надійність права припускає також стабільність правопорядку і можливість передбачати зміст конкретних юридичних рішень.

Взаємодія права
і правосвідомості

Слід відрізнити правовий нігілізм від критики права. Критика спрямована на заперечення «дефектних» норм, консервативних правових звичок, негативних правових стереотипів, недосконалих юридичних інститутів, у той час як правовий нігілізм – це незгода з прогресивними ідеями, ідеалами, цінностями у правовій сфері. Конструктивна критика допомагає виявити потреби правового регулювання, усунути серйозні недоліки правозастосовної практики. Правовий нігілізм, навпаки, є стримувальним фактором прогресивного розвитку суспільства у правовій сфері.

Правовий нігілізм може проявлятися як на рівні індивіда, так і на рівні соціальної спільноти. Поширення нігілізму на загальносоціальному рівні може виражатись у зневажливому ставленні держави до права або використанні його виключно як засобу примусу.

Слабка правова захищеність особистості руйнує її впевненість в об'єктивності закону, здатності держави забезпечити порядок і спокій у суспільстві, захистити людей від злочинних посягань тощо. Недовіра до права та закону інколи досягає такого рівня, що людина відмовляється від реалізації своїх законних інтересів, щоб «не мати справи з правом».

Загалом взаємодія права і правосвідомості має конструктивний характер. Водночас на певних етапах розвитку держави і права можуть створюватися історичні передумови для формування дефектної правосвідомості, яка є антиподом високої правової культури. Деформація правосвідомості проявляється у викривленні уявлень про цінність права. Традиційно її зводять до правового нігілізму. Однак він є лише одним з різновидів названого явища. Іншими проявами дефектної правосвідомості є: правовий інфантилізм, правовий ідеалізм, правовий дилетантизм та «переродження» правосвідомості. Спільним для всіх видів деформації є правова неосвіченість, низький рівень правосвідомості і політико-правової культури суб'єктів права. Відрізняються вони один від одного за глибиною перекрученості правових поглядів, ідей, а також за ступенем поширеності в суспільній, груповій та індивідуальній правосвідомості.

Деформація правової свідомості - негативне соціально-правове явище, що характеризує такий стан правосвідомості, коли у його носіїв є певні погляди, ідеї, подання, які перекручено відбивають правову дійсність і виражають негативне ставлення до права, правосуддя та законності.

Деформацію правової свідомості характеризує низка ознак, що відрізняють її від позитивного стану правосвідомості, від випадків його повної відсутності, а також від деформацій політичної та моральної свідомості, інших суміжних соціальних явищ.

Залежно від рівня узагальнення та з урахуванням їхніх носіїв, розрізняють три види деформації правової свідомості: суспільна, групова (професійна), індивідуальна.

Деформація
правової свідомості

Розвиткові нігілістичних поглядів та установок, насамперед серед молоді, сьогодні суттєво сприяє романтизація злочинного світу в кінематографі, художній літературі та інших сферах мистецької діяльності. «Переродження» правосвідомості обґрунтовано визнається одним із найнебезпечніших проявів деформації правосвідомості громадян. Йому притаманний максимальний ступінь викривлення правових ідеалів, свідченням чого стає свідоме вчинення людиною навмисних, переважно тяжких кримінальних злочинів, мотивами яких найчастіше стають жорстокість, корисливість та ін. Особливу небезпеку становлять такі види «переродження» правосвідомості, наслідком яких є організована злочинність і корупція, що завдають значної шкоди процесові реалізації принципів верховенства права, недоторканності основних прав і свобод людини, становленню демократичної, правової держави, підвищенню рівня правової культури особистості і суспільства загалом.

На процес деформації індивідуальної правосвідомості, окрім соціальних факторів, активно впливають особисті характеристики індивіда, мікросередовища найближчого оточення та недоліки виховної роботи. Правильне з'ясування сутності різних форм і видів деформації правової свідомості, виявлення й усунення причин є запорукою успішного їх подолання, що має здійснюватися за двома напрямками: шляхом формування позитивної правосвідомості в молодого покоління на основі соціально-нормативного виховання та на основі застосування загальних і спеціальних заходів при зіткненні з деформованою правосвідомістю.

Правовий нігілізм як форма деформації правової свідомості характерний для студентської молоді України. Студентська молодь - це безпосередньо соціально-культурна основа для інтелігенції.

Сьогоднішні студенти - це майбутні працівники у владних структурах, державні діячі, політики, фахівці в галузі ринкового господарювання, соціально-культурної сфери тощо. Отже, завтрашній день правової культури суспільства багато в чому залежатиме від сьогоднішнього рівня правосвідомості і правової культури студентської молоді.

Для студентської молоді характерні певні різновиди правового нігілізму, зумовлені віковими особливостями, рівнем правових знань, практичного досвіду тощо. Серед них:

1) автосугестивний (прогалини у правових знаннях та невдалий досвід реалізації права породжують зневіру в соціальній цінності права);

2) ідентифікаційний (відбувається ототожнення з іншою особою, яка використовує для задоволення власних потреб та інтересів не право, а силу);

3) когнітивний (певний обсяг правових знань дає змогу виявити суперечності в законі та використовувати недосконалі правові норми з корисливою метою).

Для значної частини молоді характерні низький рівень поінформованості з питань участі в усіх сферах життєдіяльності суспільства, незнання шляхів захисту своїх прав, мінімальна участь в об'єднаннях громадян, повільне зростання громадянської, національної та правової свідомості.

На формування правової свідомості молоді істотно впливає особистий чинник. Дослідники виявили кореляції правової зрілості з рисами вольового профілю молоді людини і пріоритетними способами вирішення конфліктів. Цілеспрямовані, наполегливі й самостійні молоді люди демонструють більш зрілу правову свідомість. У тієї частини молоді, яка віддає перевагу суперництву в конфліктних ситуаціях, виявлено деформації правової свідомості й настанови на протиправну поведінку. Саме для такої молоді характерні різні прояви правового нігілізму. Багато молодих людей вважають себе мало причетними до державних і суспільних справ, до політики. У свою чергу, навчальні заклади повинні використовувати весь потенціал навчально-виховного процесу для правового виховання, формування у студентів правової культури, поваги до права, віри в силу та ефективність закону, підвищення рівня правових знань, формування навичок правомірної поведінки, підвищення соціально-правової активності українського студентства. Правове виховання слід здійснювати лише в контексті позитивних змін у суспільному та державному житті, інакше деформації правової свідомості молоді не подолати.

Таким чином, існування правового нігілізму прямо впливає на стан законності і правопорядку в суспільстві, тому досягти реальних успіхів у реформуванні суспільства в умовах економічної кризи та політичної нестабільності можна лише за умов усунення деформацій правосвідомості та підвищення рівня правової культури населення.

В Україні, яка стала на шлях просування до демократичної, правової державності, де діють принципи верховенства права і правового закону,

боротьба з деформацією правової свідомості має стати пріоритетним напрямом діяльності компетентних державних органів і суспільства загалом. На рівні державної політики має бути розроблено комплекс спеціальних засобів протидії деформації правосвідомості, зокрема правовому нігілізму. До таких напрямів слід віднести: завершення конституційної, правової, адміністративної, судової реформ; подолання політичної та економічної криз; підвищення ролі та ефективності суду; удосконалення організації та забезпечення ефективності функціонування системи правоохоронних органів; організація системи правового виховання і освіти, здійснення ефективної профілактики правопорушень; якісна підготовка і перепідготовка юридичних кадрів тощо.

Ідеал громадянського суспільства й досконала форма демократичної, правової держави передбачає повне знищення будь-яких виявів правового нігілізму, проте насправді цього практично неможливо досягти. Часткове подолання цього негативного, соціально небезпечного явища можливе тільки за умов, коли кожний громадянин реально відчуває, що його права і свободи непорушні та надійно захищені. Тому в умовах формування Української правової держави важливо забезпечити високий рівень діяльності правоохоронних органів у боротьбі зі злочинністю, підвищити якість чинного законодавства, належного дотримання законності, правопорядку, гарантувавши надійний захист прав і свобод усіх громадян нашої держави.

8.6. Правова відповідальність

Тенденції розвитку
юридичної
відповідальності
як правового явища

Юридична відповідальність є одним із фундаментальних правових явищ, без якого є неможливим існування права як нормативної системи. Юридична відповідальність виступає не лише важливим засобом забезпечення охоронної функції права, а й виявляє рівень цивілізованості суспільства, ступінь духовності та культурності населення, реальне втілення прав і свобод громадянина.

Поняття відповідальності як соціального явища та регулятора суспільних відносин виникає зі становленням суспільства. Проблема відповідальності громадянина за свої вчинки перед державою, а також держави перед громадянином цікавила філософів, починаючи з ан-

тичності і знайшла своє відображення у працях Платона «Держава», «Протагор», Арістотеля «Політика» та інших. Першим термін «відповідальність» використав Томас Гоббс, який тлумачив, що «люди, які створили державу шляхом взаємного договору, не тільки санкціонують її дії, а й відповідають за дії влади». У Стародавньому Римі передбачалося застосування відповідальності за правопорушення шляхом застосування кровної помсти з метою задоволення інтересів потерпілого, де мірою відповідальності був *talio*. У прийнятій 450 року до н. е. збірці перших писаних законів – «Законів Дванадцяти таблиць» римляни розрізняли два види відповідальності: відповідальність за заподіяння шкоди приватній особі і відповідальність за заподіяння шкоди суспільству. У римському праві відповідальність за невиконання зобов'язань мала не тільки майновий, а й особистий характер. «Закони XII таблиць» передбачали право кредитора продати боржника до рабства або віддати на смерть, якщо боржник не повернув борг за рішенням суду і ніхто за нього не поручився. Своє бачення відповідальності мали філософи епохи Відродження та Просвітництва. Вони акцентували на взаємній відповідальності громадянина і держави. Сталий підхід до поняття «правова відповідальність» починає формуватися тільки у XX столітті. Видатні вчені того часу для розуміння та осмислення цього поняття побудували багато теорій: теорію справедливості, теорію моралі, психологічну теорію та інші. Великий тлумачний словник сучасної української мови подає два розуміння відповідальності: 1) покладений на когось або взятий на себе обов'язок відповідати за певну ділянку роботи, справу, за чийсь дії, вчинки, слова; 2) серйозність, важливість справи, моменту тощо.

Юридична відповідальність – це правова категорія, яка посідає вагомe місце в механізмі правового регулювання суспільних відносин, оскільки без такого дієвого регулятора досягти належного виконання обов'язків і реалізації прав часто буває неможливо.

Юридична відповідальність – це передбачений законом негативний вплив на правопорушника з боку конкретних державних органів, на які покладено обов'язок застосування заходів державного примусу. Юридична відповідальність виникає внаслідок правопорушення та передбачає правовідносини відповідальності. Це передбачені нормами права і здійснювані у правових відносинах, у процесуальному порядку уповно-

важеними державою суб'єктами, засоби державного примусу до особи, яка вчинила правопорушення, що призводить до зазнання нею несприятливих наслідків особистого, майнового або організаційного характеру, вид і міра яких передбачені санкціями правових норм.

В умовах інтенсивного розвитку інтеграційних процесів, інформаційної глобалізації в Європі і в усьому світі, входження України як асоційованого члена в Європейський Союз, а також посилення загроз для нормального розвитку людини, громадянського суспільства, які викликані зовнішньою агресією, внутрішньою економічною, політичною кризами, тероризмом, злочинністю переосмислення інституту юридичної відповідальності істотно зростає. Угода про Асоціацію між Україною і Європейським Союзом та його державами-членами серед основоположних напрямів передбачає співпрацю задля зміцнення миру та міжнародного правосуддя шляхом ратифікації й імплементації Римського статуту Міжнародного кримінального суду; запобігання та боротьбу з тероризмом відповідно до міжнародного права, міжнародних норм у сфері прав людини; запобігання та боротьбу з легалізацією (відмиванням) коштів та фінансуванням тероризму; запобігання і боротьбу з кримінальною та незаконною організованою чи іншою діяльністю, зокрема співробітництво із залученням Європолу.

Характерні ознаки юридичної відповідальності

Найбільш суттєві риси та ознаки, які притаманні соціальній відповідальності, властиві і юридичній відповідальності, адже вона здійснюється у суспільстві, забезпечує громадський порядок, гарантує захист суспільних інтересів. Тобто юридична відповідальність – це соціальна відповідальність, регламентована правовими нормами. На відміну від соціальної відповідальності юридична відповідальність устанавлюється компетентними органами державної влади і пов'язана із здійсненням державного примусу.

Характерні ознаки юридичної відповідальності:

- 1) наявність правопорушення як конкретного факту поведінки, юридичну кваліфікацію якого вміщено в законі як підставу для відповідальності;
- 2) наявність правової основи, яку становлять правові норми (норми закону);
- 3) використання державного примусу, що спирається на організовану силу;

4) настання певних негативних наслідків для правопорушника, що мають особистий, майновий, організаційний характер;

5) наявність особливої процесуальної форми покладення та реалізації відповідальності.

Наведені характерні ознаки юридичної відповідальності не містять критеріїв правності, тобто відповідності цього інституту принципів правової рівності, який конкретизує і виражає ідею права. Поняття інституту юридичної відповідальності розкривається через трактування та аналіз юридичної відповідальності людини в її позитивному (перспективному) і негативному (ретроспективному) значеннях. Загалом в юридичній літературі для відображення суті позитивної юридичної відповідальності людини вчені використовують такі означення: «почуття відповідальності», «обов'язок діяти правомірно», «необхідність правослухняної поведінки», «належне виконання юридичних обов'язків», «відповідальне ставлення людини до своїх юридичних обов'язків», «законослухняна поведінка» тощо. Негативну юридичну відповідальність людини розглядають як вид юридичної відповідальності, за якого порушник має зазнати примусових заходів правового впливу у встановлених процесуальній та виконавчій формах.

Найбільш важливими є такі розуміння поняття феномена юридичної відповідальності людини в її негативному значенні:

- 1) правовідносини;
- 2) покарання;
- 3) реалізація санкції;
- 4) захід, міра державного примусу за вчинене правопорушення;
- 5) її правовий обов'язок, що виникає з факту вчиненого правопорушення.

Основою правової держави є формування громадянського суспільства, у якому функціонували б демократичні громадські інститути, що забезпечують свободу слова та інформації, гарантують вільні вибори, справедливу судову систему, унеможливають клановість, узурпацію влади. Крім того, формування правової, соціальної держави нерозривно пов'язане з проблемами відповідальності держави і громадянина, де юридична відповідальність має не лише каральний характер, а особлива увага спрямована на забезпечення законності, запобігання правопорушенням. На нинішньому етапі розвитку нашого суспільства

Юридична відповідальність як необхідна умова розбудови громадянського суспільства

криза відповідальності, яка пронизує всі державні структури та рівні суспільного організму становить загрозу для подальшої розбудови соціальної, демократичної та правової держави. Неспроможність органів державної влади забезпечити ефективну дію інституту юридичної відповідальності – своєчасно відновити порушенні права громадян, примусити державні органи та їхніх посадових осіб до виконання своїх обов'язків, незважаючи на посади, чини і ранги, призводить до того, що це конституційне положення так і залишатиметься декларацією.

Одним із прикладів наповнення зазначеного положення реальним змістом є задекларовані у Стратегії розвитку органів внутрішніх справ України принципи реформування:

- верховенство права, яке передбачає, що ті, хто створює, тлумачить або застосовує закон, самі йому підкоряються, а за кожний свій вчинок настає особиста відповідальність;
- деполітизація, яка полягає у вимозі до національних урядів розробити дієві механізми, що мають забезпечити недоторканність і захист системи органів внутрішніх справ від можливого тиску з боку політичних структур та зробити мінімальним негативний вплив політичних факторів на ефективність роботи поліції;
- демілітаризація, вихідним положенням є розуміння того, що поліція, виконуючи в суспільстві сервісну функцію та сприймаючи громадян як клієнтів та партнерів, повинна мати іншу організаційну структуру, аніж військові підрозділи;
- децентралізація, яка вбачається в започаткуванні в національних системах правоохоронних органів підрозділів муніципальної поліції;
- підзвітність та прозорість у роботі розглядається як наявність державного, громадського та відомчого контролю над діями поліції, а також готовність і відкритість самої поліції до здійснення таких форм контролю;
- тісна співпраця з населенням та місцевими громадами, яка передбачає, що поліція, не відмовляючись від виконання основного завдання – охорони громадського порядку, має змістити основний акцент своєї роботи на зв'язок із населенням, оскільки без активної та зацікавленої підтримки громадян розкриття і профілактика злочинів є малоперспективною справою;

- професійна підготовка персоналу має ставити за мету виховання в персоналу таких персональних якостей, як повага до особистості іншої людини, доброзичливість, ефективність і професіоналізм, дотримання принципів законності й верховенства права, відповідальність, турбота про людей, чесність у ставленні до себе та інших, самовіддане служіння суспільству.

Юридичну відповідальність мають нести на рівних засадах усі правопорушники, які скоїли однаковий протиправний вчинок. У державі, де до правової відповідальності правопорушників притягують вибірково, де юридична відповідальність є неадекватною вчиненому правопорушенню, не може бути правового життя. Відповідальні дії різних суб'єктів соціально-політичного простору – необхідна умова розбудови громадянського суспільства та консолідації української нації. Саме формування громадянського суспільства підвищує значення правовідповідної відповідальності, реалізація якої безпосередньо слугує підтримці та відновленню правопорядку. У процесі розбудови правової держави одним із найважливіших критеріїв є створення чесною, прозорою та ефективною судовою влади. Сьогодні назріла суттєва необхідність докорінних змін судової системи та реформування окремих її інститутів. Основними завданнями реформи судової системи є досягнення незалежності суддів, запровадження механізму їхньої відповідальності за недоброчесну поведінку, а також громадського контролю за судами. Українське суспільство, долаючи мафіозні структури, що існують в економіці, сьогодні набуває ознак, принципів, рис громадянського суспільства. Українці усвідомили, що вони не натовп, який живе на певній географічній території, а народ, який гідний кращого життя.

Специфіка фінансових правовідносин, яка зумовлена предметом і методом фінансового права, є об'єктивною підставою для виділення фінансово-правової відповідальності як самостійного виду юридичної відповідальності. Проблема визначення правової природи фінансової відповідальності виникла в 50–60-х роках ХХ століття, коли обговорювалося питання про виникнення фінансового права як самостійної галузі.

У сучасній юридичній науці визначено такі тлумачення поняття фінансово-правової відповідальності:

Фінансово-правова відповідальність як вид юридичної відповідальності

- це вид юридичної відповідальності, яка виражається в застосуванні до правопорушника фінансово-правових заходів державного примусу;
- це необхідність для правопорушника зазнавати заходів примусу, що полягають у додаткових юридичних обов'язках майнового характеру.

Специфічними рисами фінансової відповідальності є такі:

- 1) фактичною підставою притягнення до фінансово-правової відповідальності є фінансове правопорушення;
- 2) має переважно відновний характер і направлена на відновлення фінансових втрат держави;
- 3) заходами фінансово-правової відповідальності є переважно санкції, пов'язані з позбавленнями здебільшого майнового характеру (штраф, пеня);
- 4) фінансове законодавство не допускає звільнення особи від фінансово-правової відповідальності навіть при малозначності фінансового правопорушення, а особливо податкового.

У зв'язку із суттєвою зміною суспільних відносин, які спрямовані на розбудову громадянського суспільства, підвищується роль фінансової відповідальності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їхніх посадових осіб та громадян, які вступають у фінансові правовідносини.

Питання для самоконтролю

1. Проблеми забезпечення конституційно-правового статусу людини, прав і свобод людини і громадянина в Україні.
2. Як співвідносяться правова культура суспільства і правова культура окремої особистості?
3. Право і закон як засоби забезпечення взаємин між людьми в суспільстві.
4. Юридична відповідальність як складова правового регулювання суспільних відносин.
5. Перспективи розвитку інституту юридичної відповідальності.
6. Взаємовплив рівня розвитку громадянського суспільства та проявів правового нігілізму.

7. Співвідношення прав, свобод і обов'язків людини і громадянина.
8. Право та правосвідомість, їх співвідношення.
9. Формування та ознаки правової культури.
10. Співвідношення права і закону.
11. Правовий нігілізм як основна перешкода реалізації прав та свобод людини і громадянина.
12. Поняття та види деформацій правосвідомості.

Словничок основних термінів і понять

Громадський порядок – зумовлена потребами суспільства система врегульованих правовими та іншими соціальними нормами відносин, що складаються у громадських місцях у процесі спілкування людей, і яка має на меті забезпечення спокійної обстановки суспільного життя, нормальних умов для праці і відпочинку людей, для діяльності державних органів, а також підприємств, установ та організацій.

Деліктна відповідальність – позадоговірна відповідальність за цивільним правом, пов'язана із заподіянням майнової і немайнової (моральної) шкоди внаслідок цивільного правопорушення (делікту).

Делінквентна поведінка – поведінка індивіда, що порушує норми громадського правопорядку, загрожує благополуччю інших людей або суспільству взагалі та може бути правомірно покараною.

Держава – організаційно-інституційне утворення, продукт розвитку та життєдіяльності суспільства, який покликаний захистити природні права і свободи усіх і кожного. Держава покликана забезпечувати вільний розвиток індивідів, які мешкають на її території.

Державний примус – вид соціального примусу, сукупність заходів психічного, фізичного, матеріального чи організаційного впливу, що застосовуються уповноваженими суб'єктами у встановленому порядку незалежно від волі суб'єктів застосування в цілях забезпечення громадського порядку та громадської безпеки.

Деформація правової свідомості – негативне соціально-правове явище, що характеризує такий стан правосвідомості, коли в його носіїв є певні погляди, ідеї, подання, що перекручено відбивають правову дійсність і виражають негативне ставлення до права, правосуддя та законності.

Механізм забезпечення конституційно-правового статусу людини

– система засобів, спрямованих на захист і реалізацію базових правових норм та інститутів, які проголошені на рівні конституції та конституційних законів і мають на меті визначення місця та ролі людини з погляду гарантування її прав у системі суспільних відносин.

Обов'язок людини і громадянина – юридичне визнання необхідності певної поведінки людини, зумовлене потребами існування та розвитку інших людей, держави і суспільства.

Права і свободи громадянина – система закріплених у національному законодавстві природних не відчужуваних від особи можливостей, необхідних їй для нормальної життєдіяльності та розвитку.

Права і свободи людини – система природних не відчужуваних від особи можливостей, які потрібні їй як для задоволення своїх життєво необхідних потреб та інтересів, так і для духовного зростання.

Право як волевиявлення держави – система загальнообов'язкових, формально визначених, установлених чи санкціонованих державою, гарантованих і забезпечених нею правил поведінки, що тісно між собою пов'язані та регулюють суспільні відносини між людьми в інтересах певної частини (більшої чи меншої) населення в соціально неоднорідному суспільстві.

Правова культура – якісний стан правового життя суспільства, який характеризується досягнутим рівнем розвитку правової системи – станом та рівнем правової свідомості, юридичної науки, системи законодавства, правозастосовної практики, законності та правопорядку, правової освіти, а також ступенем гарантованості основних прав і свобод людини.

Правове виховання – цілеспрямована, послідовна і систематична діяльність держави, громадських об'єднань і організацій щодо формування системи правових знань, умінь і навичок у правовій сфері, правового мислення, правових почуттів – поваги до права, законності, до тих соціальних цінностей, що охороняються правом і законом, щодо підвищення рівня правосвідомості та правової культури загалом, що забезпечує ефективне дотримання, виконання і використання юридичних норм.

Правовий закон – законодавчий акт, що створений на основі принципу верховенства права, коли права і свободи людини та їх гарантії ви-

значають зміст і спрямованість діяльності держави, а їх утвердження є головним обов'язком держави, яка своїм регулюванням має забезпечити розвиток людини і громадянського суспільства у правових межах.

Правовий нігілізм – заперечення соціальної цінності права як основного засобу захисту прав та інтересів громадянського суспільства.

Правовий статус особи – система закріплених у нормативно-правових актах і гарантованих державою прав, свобод, обов'язків, відповідальності, відповідно до яких індивід як суб'єкт права (тобто такий, що має правосуб'єктність) координує свою поведінку в суспільстві

Правопорушення – суспільно небезпечне або шкідливе діяння (дія або бездіяльність), яке порушує норму права.

Правосвідомість – специфічна форма суспільної свідомості, система відображення правової дійсності у формі юридичних знань, оцінок, правових установок, ціннісних орієнтацій, які визначають поведінку людей в юридично значущих ситуаціях.

Дискусійні питання та завдання для інтерактивного вивчення

1. Вплив процесу розбудови правової держави на розвиток правової культури та правової свідомості суспільства.
2. Напрями подолання правового нігілізму на сучасному етапі розвитку України.
3. Роль ЗМІ у деформаціях правової свідомості.
4. Суть впливу юридичної відповідальності на становлення громадянського суспільства в державі.
5. Реформування органів державної влади в контексті посилення гарантій забезпечення конституційно-правового статусу людини в Україні.
6. Як співвідносяться правова культура суспільства і правова культура окремої особистості?

Розділ 9

ЛЮДИНА В ІНФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

План викладу

9.1. Інформаційне суспільство як життєвий світ сучасної людини

9.2. Інформаційна культура

9.3. Основні засади інформаційної політики

9.4. Розвиток інформаційного суспільства в Україні

9.1. Інформаційне суспільство як життєвий світ сучасної людини

Поняття
інформаційної ери

У нинішньому столітті вирішальне значення для економічного і соціального життя, для способів виробництва знання, а також для характеру трудової діяльності людини набуває становлення нового соціального устрою, заснованого на телекомунікаціях. Революція в організації та обробці інформації і знань, в якій центральну роль відіграє комп'ютер, розгортається одночасно зі становленням постіндустріального суспільства. Три аспекти постіндустріального суспільства особливо важливі для розуміння телекомунікаційної революції:

- перехід від постіндустріального суспільства до сервісного суспільства;
- вирішальне значення кодифікованого теоретичного знання для здійснення технологічних інновацій;
- перетворення «інтелектуальної технології» на ключовий інструмент системного аналізу у теорії прийняття рішень.

Основним методологічним досягненням другої половини ХХ століття стало управління організованими множинами – теоріями великих множин з великим числом змінних і комплексними організаціями та системами, що вимагають координації діяльності сотень тисяч і навіть мільйонів людей. Починаючи з 40-х років, ішов бурхливий розвиток нових галузей наукового знання, пов'язаних саме з цими проблемами організованих множин: інформаційної теорії, кібернетики, теорії ухвалення рішень, теорії ігор, теорії стохастичних процесів.

Оскільки технологія є інструментальним способом раціональної дії, я назвав ці нові розробки «інтелектуальною технологією», оскільки усі вони дають можливість поставити на місце інтуїтивних суджень алгоритми, тобто чіткі правила ухвалення рішень. Ці алгоритми можуть бути матеріалізовані в автоматичній машині, виражені в комп'ютерній програмі або наборі інструкцій, ґрунтованих на якій-небудь статистичній або математичній формулі, що є способом формалізації суджень і їх стандартного застосування у багатьох різних ситуаціях. Оскільки інтелектуальна технологія стає основним інструментом управління організаціями і підприємствами, можна сказати, що вона набуває такого ж важливого значення для постіндустріального суспільства, яке для суспільства індустріального мала машинна технологія.

Джон Белл.

Соціальні рамки інформаційного суспільства.

Як відомо, історичний період розвитку людського суспільства, в якому ми живемо, провідні інтелектуали ХХ століття (Д. Белл, Е. Тоффлер, П. Друкер, М. Кастельс, М. Маклуен) характеризують як інформаційну еру (англ. *Information Age*), або інформаційну епоху. Цей історичний період протягом життя практично одного-двох поколінь змінив собою індустріальну епоху. Якщо індустріальна ера базується в основному на виробництві і розподілі енергії, то інформаційна заснована на мікроелектронних інформаційних і комунікаційних технологіях та генній інженерії. Новий етап розвитку цивілізації відрізняється тим, що його рушійною силою стали цінності, створені знаннями. Передумови інформаційної ери заклала інформаційна революція, досягнення якої уможливили створення складних технічних систем, що дозволили обробляти просто величезні порівняно з попередніми роками обсяги інформації.

Наслідки інформаційної революції зумовили докорінні зміни в усіх сферах життя людини.

Разом із розвитком інформаційного суспільства відбувся перехід від пріоритету виробництва до економіки послуг, яка має за основу не виробництво товарів, а надання послуг. У культурі виникає і розвивається «масова культура», низка субкультур зі своїми унікальними характеристиками, кіберспорт тощо. Зростає популярність соціальних мереж та інтернет-ЗМІ. Новітні засоби соціальної взаємодії, зростання ролі засобів масової інформації в організації суспільства створили нові форми правління суспільством – нетократію і медіакратію. Зростання ролі та соціального впливу інформації призвело до появи нового виду війн – інформаційної війни.

Підходи
до визначення
сутності інформації

У сучасній літературі, як зазначає В. І. Пожуєв, сформувалися два підходи до визначення сутності інформації: 1) атрибутивний, за якого інформація кваліфікується як невід’ємна ознака будь-якого матеріального об’єкта й оцінюється як міра впорядкованості структур та взаємодій; 2) функціональний, прихильники якого пов’язують інформацію з функціонуванням та розвитком систем, що самоорганізуються.

Для нашого розуміння суті інформаційного суспільства доречно використати сформульоване В. І. Пожуєвим визначення.

Інформація – це документовані або публічно оголошені відомості про події та явища, які відбуваються в суспільстві, призначені для передачі

у процесі комунікації; зміст повідомлення; абстрактне поняття, що свідчить про застосування інформаційного підходу (теорії інформації або теорії комунікації) для аналізу того чи іншого явища об'єктивної реальності.

Інформацію як об'єктивне явище можна розглядати й за такими ознаками:

- 1) це самостійна виробнича галузь, тобто вид економічної діяльності;
- 2) це невід'ємний фактор будь-якого виробництва, який є фундаментальним ресурсом кожної економічної системи;
- 3) це інформаційний товар, який лежить в основі створення інформаційного продукту або інформаційної послуги і виступає як матеріальний товар, що визначається не вартістю, а монопольною ціною через рівновагу попиту і платоспроможності покупця;
- 4) це елемент ринкового механізму, який поряд із ціною та корисністю впливає на визначення оптимального стану економіки та її рівноваги;
- 5) це один із найважливіших факторів у конкурентній боротьбі. Інформація впливає на ефективність виробництва без фізичного збільшення традиційних ресурсів; діє на суб'єктивний фактор виробництва – людину, її характер, особливості; прискорює процес виробництва завдяки зменшенню періодів виробництва та обігу.

Виходячи з такого розуміння інформації, визначимо основні ознаки *інформаційного суспільства*.

1. Перетворення інформації на найважливіший економічний ресурс, що має глобальний характер і забезпечує підвищення ефективності, зростання конкурентоспроможності та інноваційний розвиток суб'єктів господарювання. Провідним видом власності стає власність людини на інформацію як духовний продукт; знання та інформація набувають властивостей товару. Перетворення інформаційної сфери на фундамент, основу всіх видів економічної діяльності у XXI столітті.

2. Інформаційне суспільство є видом відкритого суспільства, що характеризується доступністю інформації для громадян; зростання ролі інформаційного менеджменту в управлінні суспільством та різними сферами життя.

3. Інформація розвивається за своїми законами, не пов'язаними з реальними фактами (неправдива інформація здатна вносити серйозні зміни в життя людей та суспільно-політичні процеси).

Основні
характеристики
інформаційного
суспільства

Становлення інформаційного суспільства суттєво підвищує роль інформаційної культури як орієнтира у сфері використання інформації та новітніх інформаційних технологій, у формуванні вмінь та навичок взаємодії з інформаційним середовищем. Формування інформаційної культури вимагає також і належного правового забезпечення. Важливим фактором формування інформаційної культури виступає сприяння державної інформаційної політики як сукупності основних напрямів і способів діяльності держави з отримання, використання, поширення та зберігання інформації.

Інформаційний простір – не територіальний, а соціальний

Швидкість, з якою людина накопичує корисну інформацію про себе і Всесвіт, іде по спіралі вгору впродовж 10 000 років. Ця швидкість різко зросла вгору з винаходом писемності, але навіть тоді вона залишалася виснажливо повільною впродовж віків. Наступний великий стрибок в придбанні знань стався тільки з винаходом друкарського верстата в XV ст. Гутенбергом та іншими. До 1500 р., згідно з більшістю оптимістичних оцінок, Європа випускала книги зі швидкістю 1 000 назв на рік. Це означає, в деякому наближенні, що пішло ціле століття на випуск бібліотеки в 100 000 книг. До 1950 р., через чотири з половиною століття, швидкість зросла так різко, що Європа випускала вже 120 000 назв на рік, тобто за десять місяців випускалося стільки ж назв, скільки раніше за сто років. До 1960 р., через 10 років, стався ще один значний стрибок: столітня робота могла бути виконана за сім з половиною місяців. А до середини 60-х років випуск книг в у світовому масштабі, включаючи Європу, наблизився до приголомшливої цифри – 1 000 назв за день.

Комп'ютер вирвався на сцену близько 1950 р. З його безпрецедентною здатністю до аналізу і поширення надзвичайно різних видів даних в неймовірних кількостях та із запаморочливою швидкістю він останнім часом став головною силою прискорення у здобутті знань. У поєднанні з іншими все потужнішими аналітичними системами для спостереження за невидимим світом він розвинув швидкість здобуття знань до приголомшливого темпу.

Френсіс Бэкон говорив: «Знання – сила». Це можна перекласти сучасною мовою. У нашому соціальному оточенні «Знання – це зміни» – і пришвидшуване накопичення знань, яке живить великий двигун технології, означає прискорення перетворень.

Елвін Тоффлер.
Шок майбутнього.

Держава зобов'язана забезпечити використання свого інформаційного поля в інтересах саме держави і її громадян. Поняття інформаційного простору, передусім, соціально-політичне, яке вбирає в себе як територіальний, так і космічний фактори, а також – людський, оскільки суспільна інформація призначається для людини, людина – її споживач, і без людини вона втрачає свій сенс. Отож, коли йдеться про інформаційний простір держави, то його межі ототожнюються з її кордонами, охоплюючи національну територію, акваторію і повітряний простір. З розвитком та поширенням засобів акумулювання, збереження та передачі інформаційних ресурсів інформаційний простір набуває нових рис та важливішого значення у формуванні громадської думки, вихованні, нарешті, лояльності чи невідтримки чинного режиму. Звідси й впливає його величезне значення, особливо в суспільствах перехідного періоду та невизначених горизонтів суспільного розвитку, до яких належить і Україна.

Інформаційний простір слід розглядати перш за все не як територіальний, фізичний, а як *соціальний простір*, який не має звичних кордонів і території. Його структуру визначають інформація та знання і люди, які перебувають у стані інформаційної взаємодії. Інформаційний простір є сферою діяльності засобів масової інформації, інформаційних агентств, окремих журналістів, фахівців певних організацій, установ, які виробляють і поширюють інформацію та знання тощо.

Рівень розвитку та змістова наповненість інформаційного простору серйозно впливають на всі сфери суспільства, свідомість і поведінку людей, формування ціннісних орієнтацій громадян тощо. Інформаційний простір, або інфосфера, є специфічним соціальним середовищем, яке характеризується взаємодією у процесі співпраці, конкуренцією та інформаційним протиборством.

Для кращого розуміння терміна «інформаційний простір» маємо проаналізувати базове для нього поняття інформаційної сфери. Ця дефініція визначається:

1) сукупністю інформації, інформаційної інфраструктури, суб'єктів, що здійснюють збір, формування, поширення та використання інформації;

2) сферою діяльності суб'єктів, пов'язаною зі створенням, перетворенням і споживанням інформації;

3) сукупністю інформаційних ресурсів, системою формування, поширення та використання інформації, інформаційної інфраструктури;

4) специфічною сферою діяльності суб'єктів суспільного життя, пов'язаною зі створенням, збереженням, поширенням, передачею, обробкою та використанням інформації.

Основними характеристиками інформаційного простору можна вважати такі:

- попри відсутність чітких географічних та фізичних вимірів він є неоднорідним і структурованим з акцентами на різні соціальні групи і теми;
- є динамічним у силу постійних змін, які відбуваються у різних сферах життя окремих країн, регіонів та світу загалом, а також нових акцентів в інформаційній політиці;
- інформаційний простір країни має бути захищеним від впливу інших держав. Особливої уваги вимагають певні сегменти й агресивні дії відповідних держав;
- формується з урахуванням національно-культурних і психологічних особливостей країни;
- має універсальний вплив на всі сфери життя суспільства і окремих індивідів.

Особливість інформаційного простору – це знання, яке не розглядається як щось постійне, а залежить від ситуації, від способу аналізу, від індивідуального досвіду. Іншими словами, таке знання є суб'єктивним, ситуативним, воно спеціально створюється і використовується для реалізації певних інтересів. Зокрема, цей психологічний механізм активно використовують російські спецслужби та провідні засоби масової інформації.

Основними складовими інформаційного простору є інформаційні поля, які включають сукупність усієї інформації, сконцентрованої в певному об'ємі простору-часу, та інформаційні потоки, що містять сукупність інформації, яка переміщується певним каналом інформації, який значною мірою визначає зміст інформації.

Генерують інформацію групі комунікатори (редакції засобів масової інформації), ньюсмейкери, експерти (інтерпретатори), лідери думки, виробники спеціальної інформації (театр, кіно, реклама, мода,

товари, архітектура тощо). Їх вважають одиницями інформаційного простору.

Важливими суб'єктами діяльності в інформаційному просторі можуть бути соціальні групи, інтереси, цінності та норми поведінки яких можуть суттєво відрізнятись від традиційних. Адже інформаційний простір формує свої інтереси, культурні особливості, цінності і норми поведінки, які при трансфері в інформаційний простір можуть суттєво змінюватись. Головними суб'єктами діяльності в інформаційному просторі суспільства є органи державної влади, засоби масової інформації і масової комунікації.

В Окінавській хартії глобального інформаційного суспільства зазначається, що інформаційно-телекомунікаційні технології є одним з найважливіших чинників, що впливають на формування суспільства ХХІ століття. Вони впливають на спосіб життя, освіту і працю людей, на взаємодію урядів і громадянського суспільства.

Транскордонність інформаційного простору та його віртуальний характер дозволяють йому виступати в сучасному світі однією з основних сфер інтеграції людської спільноти, виконуючи такі основні функції:

1) *інтеграція* – інформаційний простір об'єднує людей, а також різні види людської діяльності, певні держави, народи і міжнародні коаліції та транснаціональні корпорації в єдине соціокультурне та інформаційне середовище;

2) *комунікація*, оскільки інформаційний простір створює особливе середовище транскордонної, інтерактивної і мобільної комунікації різних суб'єктів діяльності;

3) *актуалізація*, тому що в інформаційному просторі здійснюється актуалізація інтересів різних суб'єктів діяльності шляхом реалізації ними інформаційної політики;

4) *функція геополітики*, бо інформаційний простір формує власні ресурси і змінює значення традиційних ресурсів, створюючи нове середовище геополітичних відносин;

5) *соціалізація*, яка полягає у впливі інформаційного простору на характер соціально-політичних відносин та стан суспільства в різних його сферах.

Функції
інформаційного
простору

9.2. Інформаційна культура

Світоглядна компонента інформаційної культури

Нині інформація стала основною культурною цінністю, і її функціонування потрібно все більше розглядати в контексті інформаційної культури, що охоплює сукупність усіх цінностей в інформаційній сфері, створених людством протягом різних етапів історичного розвитку – появи писемності; документального періоду; поєднання усних і письмових форм інформаційної культури; широкого впровадження комп'ютерних технологій, що зумовлювало також зміни способів мислення та діяльності людини.

У вузькому сенсі слова інформаційна культура це – оптимальні засоби маніпулювання зі знаками, даними, інформацією та подання їх зацікавленому споживачеві для вирішення теоретичних і практичних завдань.

Очевидно, що інформаційна культура базується на основі відповідної системи наукових понять, принципів та законів із використанням певних методологічних, світоглядних, загальнокультурних, загальноосвітніх поглядів та підходів. Інформаційна культура є складовою частиною загальної культури, що орієнтована на інформаційне забезпечення людської діяльності. Загалом інформаційну культуру можна визначити як спосіб життєдіяльності людини в інформаційному суспільстві. Відсутність інформаційної культури унеможливорює повноцінне функціонування особистості в інформаційному суспільстві, однією з головних характеристик якого є підвищення ролі людини. Інформаційна культура полягає в ефективності створення, збирання, зберігання, опрацювання, подання і використання інформації, що забезпечує цілісне бачення світу людиною. Вона включає сукупність певних знань, умінь, переконань, ідеалів, цінностей, принципів та поглядів людини і не може означати у «вузькому» розумінні лише вміння працювати з комп'ютером і навички обробки великих обсягів інформації.

Структура інформаційної культури включає світоглядну компоненту, що забезпечує мотивацію інформаційної підготовки особистості; знання про інформаційне середовище, закони його функціонування, вміння орієнтуватися в інформаційних потоках. Елементами інформаційної культури виступають також: компетентність у розумінні інформаційних процесів; гуманістично орієнтована ціннісно-мотиваційна

сфера (мотиви, потреби, цінності, норми, принципи); розвинута інформаційна рефлексія; відстеження людиною своєї діяльності з присвоєння інформаційної культури й усвідомлення внутрішніх змін у ній; творчість в інформаційній поведінці.

Людина з розвинутою інформаційною культурою характеризується як особистість з певним комплексом знань і навичок, що включають: володіння інформаційними ресурсами, інформаційний світогляд, інформаційне середовище, інформаційна поведінка тощо; вміння грамотно формулювати свої інформаційні потреби і запити; здатність ефективно й оперативно здійснювати самостійний пошук інформації за допомогою як традиційних, так і нетрадиційних, перш за все комп'ютерних пошукових систем: вміння раціонально зберігати й оперативно переробляти великі потоки і масиви інформації; знання норм і правил «інформаційної етики» та вміння вести інформаційно-комунікативний діалог.

Інформаційна культура включає володіння вміннями і навичками оцінювати якість інформації, її достовірність, можливості застосування, сучасність, актуальність, повноту, важливість.

Інформаційна культура визначає характер і способи роботи з джерелами інформації, що починається з її планування як схематичного короткого запису певних думок, що передають зміст. Завдяки плану можна легко продумати зміст, яскраво і в доступній формі відобразити послідовність викладу матеріалу, узагальнити зміст і відновити в пам'яті прочитане, зосередитись і стимулювати увагу, легше скласти конспект, тези чи підготувати реферат.

Інформаційна культура є важливою в контексті формування позитивного іміджу вищого навчального закладу, поширення продуктів своєї діяльності з використанням сучасних технологій.

В умовах інформаційного суспільства, коли складаються нові форми соціальної взаємодії, стилі мислення і способу життя, нові парадигми економіки, політики та управління, інформаційна культура становить важливу передумову ефективного функціонування особистості.

Складовою формування інформаційної культури є вдосконалення роботи з джерелами інформації, зокрема її пошук, який в умовах постійного збільшення інформаційних ресурсів стає все складнішим. Ця галузь перетворилась на самостійну сферу, і її вдосконалення також

потребує інформаційної культури. Перш за все тут ідеться про чітке з'явлення про загальну систему науково-технічної інформації; знання всіх можливих джерел інформації в певній галузі науки; уміння вибрати найбільш раціональну схему пошуку відповідно до завдань і умов наукового дослідження; наявність навичок у використанні бібліографічних та інформаційних матеріалів.

Формуванню інформаційної культури сприяє інформаційна грамотність. Асоціація американських бібліотек (*The American Library Association, ALA*) назвала інформаційно грамотною людиною особистість, яка здатна розвивати, розміщувати, оцінювати інформацію і найбільш ефективно її використовувати. Утім, як вважається, поняття «інформаційна грамотність» більше стосується сфери бібліотекознавства, науково-інформаційної діяльності та володіння комп'ютерними технологіями.

Американська бібліотечна асоціація 1998 року затвердила «Стандарти інформаційної грамотності» (*«Information Literacy Standards»*, 1998), згідно з якими освічена людина повинна вміти знаходити необхідну інформацію, користуватися цією інформацією, аналізувати, синтезувати, оцінювати її, а також відповідні джерела, використовуючи при цьому сучасні інформаційні та комунікаційні технології. Отже, йдеться про визначення інформаційної грамотності як здатності розуміти необхідність певної інформації, виявляти, знаходити, оцінювати та ефективно використовувати цю інформацію для розв'язання певних проблем.

Важливу роль у формуванні інформаційної культури відіграє освіта, і особливо вища, яка повинна виховувати фахівців інформаційного суспільства, виробляючи у них відповідні навички та уміння: диференціації інформації, виділення значущої інформації, вироблення критеріїв її оцінки, підготовки інформації та її використання.

У вищому навчальному закладі інформаційна культура формується через відповідні цінності, норми та методи у процесі навчальної і навчально-виховної роботи. При цьому цінності вказують на необхідність і спрямованість, норми – на очікувані моделі поведінки, а методи визначають способи діяльності, спрямовані на практичне формування інформаційної культури.

Формування інформаційної культури у вищому навчальному закладі спрямовано на формування особистості, яка: 1) володіє такими поняттями, як «інформаційні ресурси», «інформаційний світогляд»,

«інформаційне середовище», «інформаційна поведінка» тощо; 2) вміє формулювати свої інформаційні потреби і запити; 3) здатна ефективно здійснювати пошук інформації за допомогою сучасних пошукових систем; 4) вміє раціонально зберігати й оперативно переробляти великі потоки і масиви інформації; 5) знає норми і правила інформаційної етики і вміє вести інформаційно-комунікативний діалог.

У цьому зв'язку зростає як роль викладача, так і значення індивідуальної роботи студента, вміння використовувати індивідуальний підхід та нові надбання інформаційного суспільства.

9.3. Основні засади інформаційної політики

Інформаційні технології відкривають перед країнами, що розвиваються, чудові можливості. Країни, яким вдалося направити свій потенціал у потрібне русло, можуть сподіватися на подолання перешкод, які традиційно виникають у процесі розвитку інфраструктури, більш ефективного вирішення своїх насущних завдань в галузі розвитку, таких як скорочення бідності, охорона здоров'я, поліпшення санітарних умов та освіти, а також використання переваг швидкого зростання глобальної електронної торгівлі.

Окінавська хартія глобального інформаційного суспільства, прийнята 22 липня 2000 року лідерами «Великої вісімки»

У системі політичних, соціальних, економічних відносин сучасного інформаційного суспільства ключове місце займає інформаційна політика, головним суб'єктом якої є цілеспрямована і законодавчо визначена діяльність органів державної влади, що має охоплювати своїм впливом усі сфери життя країни. Закон України «Про інформацію» визначає державну інформаційну політику як сукупність основних напрямів і способів діяльності держави з одержання, використання, поширення та зберігання інформації. У «Концепції національної інформаційної політики України» під національною інформаційною політикою розуміється «стратегія, напрями і завдання держави у сфері збирання, зберігання, використання та поширення інформації та інформаційних ресурсів у суспільстві». Державна інформаційна політика розглядається

Сутність і зміст інформаційної політики

і як система установок, методів і засобів, за допомогою яких держава регулює інформаційні відносини у країні в інтересах держави, суспільства і громадян. Її суб'єктами виступають держава, державні органи, державні медіа-холдинги та засоби масової інформації. Об'єктами державної інформаційної політики можна вважати відносини і процеси в інформаційній сфері. Державну інформаційну політику розробляють і здійснюють органи державної влади загальної компетенції, а також відповідні органи спеціальної компетенції.

Можна виділити такі види інформаційної політики:

- 1) суспільна інформаційна політика;
- 2) державна інформаційна політика;
- 3) корпоративна (медійна) інформаційна політика.

Головними завданнями державної інформаційної політики згідно із Законом України «Про інформацію» є:

- забезпечення доступу громадянам до інформації;
- створення національних систем і мереж інформації;
- зміцнення матеріально-технічних, фінансових, організаційних, правових і наукових основ інформаційної діяльності;
- забезпечення ефективного використання інформації;
- сприяння постійному оновленню, збагаченню та зберіганню національних інформаційних ресурсів;
- створення загальної системи охорони інформації;
- сприяння міжнародному співробітництву в галузі інформації і гарантування інформаційного суверенітету України.

Державна інформаційна політика передбачає:

- а) дотримання конституційних прав і свобод у сфері отримання і користування інформацією;
- б) інформаційне забезпечення державної політики;
- в) розвиток сучасних інформаційних технологій;
- г) захист інформаційних ресурсів.

У державній інформаційній політиці використовують такі принципи: науковість, системність, пріоритет національних інтересів, пріоритет державних інтересів перед груповими і приватними; єдність свободи і відповідальності; національна ідентичність; патріотизм тощо. Реалізація державної інформаційної політики включає різноманітні політичні,

правові, економічні, соціально-культурні та організаційні заходи органів державної влади, пов'язані з регулюванням інформаційної сфери.

Важливою складовою державної інформаційної політики є забезпечення гласності та відкритості діяльності органів державної влади, що сприяє поліпшенню умов розвитку демократії, реалізації громадянами конституційних прав на участь в управлінні державними справами та на вільний доступ до інформації про діяльність органів державної влади.

У цьому контексті слід розглядати необхідність упорядкування механізмів надання громадянам органами державної влади інформаційних та інших послуг, насамперед тих, які стосуються реалізації їхніх конституційних прав, задоволення потреб та інтересів. Потрібні ефективні механізми залучення громадськості до участі у формуванні і реалізації державної політики, підготовки проектів законів та інших нормативно-правових актів, а також рішень органів державної влади, оцінки їхньої діяльності тощо. Забезпечення прозорості діяльності органів державної влади потребує створення і розвитку інформаційних та консультативних центрів в органах державної влади, а також забезпечення широкого доступу до мережі Інтернет в Україні. Важливим завданням держави є гарантування інформаційної безпеки України і протидія інформаційній експансії інших країн, яка сьогодні явно набула характеру інформаційної війни з боку Російської Федерації.

Інформаційну війну дослідники визначають як *використання й управління інформацією з метою набуття конкурентоздатної переваги над супротивником*. Уперше це поняття було закріплене в директиві Міністерства оборони США від 21 грудня 1992 року й відтоді набуло поширення для означення системи скоординованих, надзвичайно ефективних інформаційних операцій, які, вважають експерти, у перспективі можуть привести навіть до повної відмови від використання військової сили.

У наш час, коли економічні зв'язки і відносини все більше приймають форму обміну знаннями, а не обміну товарами, засоби масової комунікації самі є новими «природними ресурсами», що збільшують багатства суспільства. Тобто боротьба за капітал, простори збуту та інше відходять на другий план, а головним постає доступ до інформаційних ресурсів, знань, що призводить до того, що війни ведуться вже

Інформаційна війна

більше в інформаційному просторі та за допомогою інформаційних видів озброєнь.

Російська інформаційна війна проти України продемонструвала, що пропаганда може бути різновидом зброї масового ураження, яка атакує людську психіку, позбавляючи мільйони здатності до об'єктивного і критичного мислення.

Засоби, що їх використовують в інформаційній війні, швидко прогресують. Сьогодні дослідники вже говорять про перехід від першого до другого покоління моделей інформаційної боротьби.

При цьому засоби інформаційної боротьби першого покоління – це:

- у воєнний час або за умов «гібридної війни» – збройне придуснення тих чи тих елементів інфраструктури державного та військового управління;
- одержання розвідувальної інформації через перехоплення інформаційних потоків, які сьогодні є вельми різноманітними;
- несанкціонований доступ до інформаційних ресурсів, їх фальсифікація чи викрадення;
- масове подання в інформаційних каналах та глобальних мережах дезінформації для впливу як на осіб, які приймають рішення, так і на населення з метою викликати паніку.

Інформаційна боротьба другого покоління включає більш глибинні процеси:

- створення атмосфери бездуховності й аморальності, негативно-го ставлення до культурної спадщини противника;
- маніпулювання свідомістю соціальних груп населення з метою створення політичної напруженості та хаосу;
- дестабілізація відносин між партіями й рухами для провокації конфліктів, недовіри, репресій проти опозиції;
- погіршення стану інформаційного забезпечення органів влади, провокування помилкових управлінських рішень;
- дезінформація населення про роботу державних органів, їх дискредитація;
- підрив міжнародного авторитету держави в очах урядів та населення інших країн;
- спотворення інформації про життєво важливі інтереси держави в політичній, економічній, оборонній та інших сферах.

Слід урахувати, що Російська Федерація активно використовує інформаційну політику як інструмент політичного впливу і засіб досягнення політичного впливу влади у країні та за її межами, впливаючи на свідомість, психіку та поведінку людей.

У сфері безпеки державна інформаційна політика має бути спрямована ось на що:

- захист населення України від інформаційної продукції, яка загрожує його фізичному, інтелектуальному, морально-психологічному здоров'ю (пропаганда жорстокості, насильства, порнографії, вплив на свідомість тощо);
- всебічне сприяння інформаційному забезпеченню правоохоронних відомств для виконання ними своїх функцій;
- охорону державної таємниці та іншої інформації з обмеженим доступом, а також здійснення державного контролю за режимом доступу до цієї інформації.

Отже, в контексті державної інформаційної політики варто розглядати також інформаційну безпеку як стан захищеності життєво важливих інтересів людини, суспільства і держави від спричинення шкоди через: неповноту, невчасність та невірогідність інформації, що використовується; негативний інформаційний вплив; негативні наслідки застосування інформаційних технологій; несанкціоноване розповсюдження, використання і порушення цілісності, конфіденційності та доступності інформації.

В Україні політика гарантування інформаційної безпеки будується на таких принципах:

- відповідальність за збереження інформації, її засекречування і розсекречування;
- забезпечення доступу до інформаційного ресурсу з урахуванням визначених законом прав власності на цей ресурс;
- регламентація прав, обов'язків і відповідальності всіх суб'єктів інформаційного простору;
- відповідальність за збереження і використання персональних даних та конфіденційної інформації;
- захист від хибної, викривленої, недостовірної інформації;
- контроль за створенням і використанням засобів захисту інформації;

- захист внутрішнього ринку від проникнення неякісних засобів інформатизації та інформаційних продуктів.

Таким чином, державна інформаційна політика України нині спрямована на забезпечення належних правових, економічних, внутрішньо- і зовнішньополітичних, організаційних та інших умов, необхідних для створення розвинутої та захищеної інформаційної інфраструктури України; розвитку міжнародного співробітництва в інформаційній сфері та утвердження України як країни з інформаційним суспільством; гарантування безпеки інформаційної діяльності, життєво важливих інтересів особи, суспільства та держави в інформаційній сфері.

Розв'язання проблеми інформаційної безпеки здійснюється шляхом створення відповідної інформаційної інфраструктури держави та забезпечення захисту її критичних елементів; підвищення рівня діяльності державних органів щодо виявлення, оцінки і прогнозування загроз інформаційній безпеці, запобігання таким загрозам та забезпечення ліквідації їхніх наслідків; удосконалення нормативно-правової бази щодо забезпечення інформаційної безпеки; розвитку Національної системи конфіденційного зв'язку як сучасної захищеної транспортної основи, здатної інтегрувати територіально розподілені інформаційні системи, в яких обробляється конфіденційна інформація.

В аспекті інформаційної безпеки України сьогодні головною загрозою є санкціонована владою Російської Федерації інформаційно-пропагандистська діяльність ЗМІ та багаторічна й досить успішна діяльність із витіснення України з її внутрішнього і зовнішнього інформаційних ринків, що активно здійснює Росія в інформаційному просторі України. Результатом цієї діяльності є масований інформаційно-психологічний вплив, що активно застосовується проти населення України у зв'язку з російською агресією проти нашої країни.

З метою протидії російській пропаганді експерти пропонують, зокрема:

- а) чітко й аргументовано вказувати на винуватців подій;
- б) апелювати до чинного законодавства;
- в) заспокоювати населення об'єктивною інформацією і пропонувати ефективні шляхи захисту;
- г) поширювати інформацію про злочини терористів проти мирного населення і про захист із боку державних органів;

д) забезпечувати діалог із владою, демонструвати впевненість і успішність операцій тощо.

Для збереження національно-культурних цінностей України актуальним завданням залишається створення вітчизняного (національного) інформаційного конкурентоспроможного продукту, який би гідно репрезентував нашу країну у світовому інформаційному просторі.

Українське законодавство визнає і забезпечує право на інформацію шляхом створення відповідних можливостей для вільного доступу до статистичних даних, архівних, бібліотечних і музейних фондів, інших інформаційних банків, баз даних, інформаційних ресурсів тощо.

Органи влади зобов'язані інформувати громадськість та засоби масової інформації про свою діяльність і прийняті рішення. Органи влади зобов'язані визначати спеціальні підрозділи або відповідальних осіб для забезпечення запитувачам доступу до інформації; здійснювати контроль за додержанням законодавства про інформацію і встановленням відповідальності за порушення законодавства про інформацію.

Інформаційне законодавство базується на відповідних положеннях Конституції України, а також на принципах:

- свободи створення, отримання, використання та розповсюдження інформації;
- об'єктивності, достовірності, повноти і точності інформації;
- гармонізації інтересів людини, суспільства та держави в інформаційній діяльності;
- обов'язковості публікації інформації, яка має важливе суспільне значення;
- обмеження доступу до інформації виключно на підставі закону;
- мінімізації негативного інформаційного впливу та негативних наслідків функціонування інформаційно-комунікативних технологій;
- недопущення незаконного розповсюдження, використання і порушення цілісності інформації;
- гармонізації інформаційного законодавства та всієї системи вітчизняного законодавства.

Базовим є Закон України «Про інформацію», у якому визначено основні терміни, основні принципи інформаційних відносин, зміст і основні напрями державної інформаційної політики, суб'єкти і об'єкти

Принципи
інформаційного
законодавства

Законодавство
у сфері
інформаційної
політики

інформаційних відносин, сформульовано право на інформацію та гарантії його забезпечення, а також охорону права на інформацію. Закон регулює питання використання мови інформації й визначає основні види інформаційної діяльності. Закон «Про інформацію» визначає її як будь-які відомості та/або дані, що можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному варіанті. При цьому кожен має право вільно одержувати, використовувати, поширювати, зберігати та захищати інформацію, необхідну для реалізації своїх прав, свобод і законних інтересів. Водночас реалізація цього права не повинна порушувати права і свободи та законні інтереси інших громадян і юридичних осіб.

Функціонування засобів масової інформації регламентує низка законів України:

- «Закон про друковані засоби масової інформації»,
- «Про систему Суспільного телебачення і радіомовлення України»,
- «Про Національну раду України з питань телебачення і радіомовлення»,
- «Про телекомунікації»,
- «Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів»,
- «Про радіочастотний ресурс України» тощо.

Зокрема, Закон України про телебачення і радіомовлення регулює відносини, що виникають у сфері телевізійного та радіомовлення на території України. У ньому сформульовано основні принципи державної політики у сфері телебачення і радіомовлення:

- 1) проведення політики протекціонізму;
- 2) створення умов для забезпечення засобами телерадіомовлення культурних та інформаційних потреб громадян України;
- 3) підтримка об'єднання суб'єктів інформаційної діяльності в галузі телебачення і радіомовлення;
- 4) пряий прийом телевізійних і радіопрограм та передач з інших країн;
- 5) обмеження монополізації телерадіоорганізацій промислово-фінансовими, політичними та іншими групами чи окремими особами;
- 6) гарантія прав на інформацію, на вільне і відкрите обговорення суспільно важливих проблем із застосуванням телебачення і радіомовлення;

7) недопущення законними засобами в інформаційних та інших телерадіопрограмах систематичного цілеспрямованого безпідставного загострення уваги на війні, насильстві і жорстокості, розпалюванні расової, національної та релігійної ворожнечі.

Закон України «Про рекламу» визначає засади рекламної діяльності в Україні, регулює відносини, що виникають у процесі виробництва, розповсюдження та споживання реклами.

Основними принципами реклами визначено:

- а) законність, точність, достовірність, використання форм та засобів, які не завдають споживачеві реклами шкоди;
- б) забезпечення довіри суспільства і відповідності принципам добросовісної конкуренції;
- в) інформація не повинна порушувати етичні, гуманістичні, моральні норми і нехтувати правилами пристойності;
- г) реклама має враховувати особливу чутливість дітей і не завдавати їм шкоди.

Закон України про інформаційні агентства закріплює правові основи діяльності в Україні інформаційних агентств та їхнього міжнародного співробітництва. Закон визначає інформаційні агентства як зареєстровані юридичні особи, суб'єкти інформаційної діяльності, що діють з метою надання інформаційних послуг.

9.4. Розвиток інформаційного суспільства в Україні

Не варто недооцінювати проблему світового масштабу, пов'язану з подоланням розходжень у сфері інформації і знань. Ми віддаємо належне тій увазі, яку приділяють цій проблемі багато країн, що розвиваються. В дійсності, усі країни, що розвиваються та не встигають за високими темпами розвитку інформаційних технологій, виявляються позбавленими можливості повною мірою брати участь у житті інформаційного суспільства та економіці. Це питання особливо гостро постає в тих країнах, де поширенню інформаційних технологій перешкоджає відставання у розвитку основних економічних та соціальних інфраструктур, зокрема енергетичного сектору, телекомунікацій та освіти.

Окінавська хартія глобального інформаційного суспільства, прийнята 22 липня 2000 року лідерами «Великої вісімки»

Ступінь та перспективи розбудови інформаційного суспільства в Україні

Одним із головних пріоритетів розвитку України є побудова інформаційного суспільства, яке уможливує безперешкодне створення і накопичення інформації та знань, забезпечення вільного доступу до них, користування і обмін ними. Таким чином, кожна людина отримує можливість повною мірою реалізувати свій творчий потенціал і цим самим сприяти суспільному і особистому розвитку. Поступ інформаційного суспільства вимагає цілісної системи законодавства, різноманітних інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) і загальнодержавних інформаційно-аналітичних систем різного рівня та призначення.

За цей час сформовано певні правові засади побудови інформаційного суспільства: прийнято низку нормативно-правових актів, які, зокрема, регулюють суспільні відносини щодо створення інформаційних електронних ресурсів, захисту прав інтелектуальної власності на ці ресурси, впровадження електронного документообігу, захисту інформації.

Україна готує і має значну кількість висококваліфікованих фахівців з ІКТ, математики, кібернетики; у країні постійно зростає та поновлюється парк комп'ютерної техніки, сучасних систем та засобів телекомунікації, зв'язку; високим є ступінь інформатизації банківської сфери.

Ці та інші передумови дають підстави вважати, що вітчизняний ринок інформаційно-комунікаційних технологій перебуває у стані активного становлення та за певних умов може стати фундаментом розвитку інформаційного суспільства в Україні.

Разом з тим ступінь розбудови інформаційного суспільства в Україні порівняно зі світовими тенденціями є недостатнім і не відповідає потенціалу та можливостям України, оскільки:

- відсутня координація зусиль державного і приватного секторів економіки з метою ефективного використання наявних ресурсів;
- ефективність використання фінансових, матеріальних, кадрових ресурсів, спрямованих на інформатизацію, впровадження інформаційно-комунікаційних технологій у соціально-економічну сферу, зокрема в сільське господарство, є низькою;
- наявне відставання у впровадженні технологій електронного бізнесу, електронних бірж та аукціонів, електронних депозитаріїв, використанні безготівкових розрахунків за товари і послуги тощо;
- рівень інформатизації окремих галузей економіки, деяких регіонів держави є низьким;

- розвиток нормативно-правової бази інформаційної сфери недостатній;
- створення інфраструктури для надання органами державної влади та органами місцевого самоврядування юридичним і фізичним особам інформаційних послуг з використанням мережі Інтернет відбувається повільно;
- рівень комп'ютерної та інформаційної грамотності населення є недостатнім, упровадження нових методів навчання із застосуванням сучасних ІКТ – повільним;
- рівень інформаційної представленості України в Інтернет-просторі є низьким, а присутність україномовних інформаційних ресурсів – недостатньою;
- рівень державної підтримки виробництва засобів інформатизації, програмних засобів та впровадження ІКТ є недостатнім, що не забезпечує всіх потреб економіки і суспільного життя;
- спостерігаються нерівномірність забезпечення можливості доступу населення до комп'ютерних і телекомунікаційних засобів, поглиблення «інформаційної нерівності» між окремими регіонами, галузями економіки та різними верствами населення;
- не вирішуються в повному обсязі питання захисту авторських прав на комп'ютерні програми, відсутні системні державні рішення, спрямовані на створення національних інноваційних структур (центрів, технополісів і технопарків) з розробки конкурентоспроможного програмного забезпечення.

Водночас нині склалися такі передумови, які вимагають прискореного розвитку інформаційного суспільства в Україні. Насамперед це пов'язано із соціально-економічною нерівністю, яка виникає між розвинутими країнами і країнами, що розвиваються, внаслідок суттєвої різниці в темпах зростання обсягів та номенклатури товарів і послуг, які виробляються та надаються за допомогою ІКТ. Така нерівність негативно впливає на конкурентоспроможність країн і життєвий рівень людей.

Виконання цього масштабного і багатогранного завдання потребує гармонійного поєднання зусиль держави, суспільства та громадських організацій. Програмним документом можна вважати Закон України

Цілі та напрями прискореного розвитку інформаційного суспільства в Україні

«Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки». Основним завданням розвитку інформаційного суспільства в Україні визначено сприяння кожній людині з широким використанням можливостей сучасних ІКТ створювати інформацію і знання, реалізовувати свій потенціал та підвищувати якість життя. Цим самим громадяни України мають сприяти сталому розвитку країни на основі цілей і принципів, проголошених ООН, та Плану дій, визначених на всесвітніх зустрічах на вищому рівні з питань інформаційного суспільства (Женева, грудень 2003 року; Туніс, листопад 2005 року). Необхідно, щоб розвиток інформаційного суспільства в Україні та впровадження новітніх інформаційно-комунікаційних технологій у діяльність органів державної влади та в усі сфери суспільного життя стали одним із пріоритетних напрямів державної політики.

Основними стратегічними цілями розвитку інформаційного суспільства в Україні визначено:

- прискорення розробки та впровадження новітніх конкурентоспроможних інформаційно-комунікаційних технологій в усі сфери суспільного життя;
- забезпечення комп'ютерної та інформаційної грамотності населення;
- розвиток національної інформаційної інфраструктури та її інтеграція зі світовою інфраструктурою;
- державна підтримка нових «електронних» секторів економіки (торгівлі, надання фінансових і банківських послуг тощо);
- створення загальнодержавних інформаційних систем, насамперед у сферах охорони здоров'я, освіти, науки, культури, охорони довкілля;
- збереження культурної спадщини України шляхом її електронного документування;
- державна підтримка використання новітніх ІКТ засобами масової інформації;
- використання інформаційно-комунікаційних технологій для вдосконалення державного управління;
- захист інформаційних прав громадян, підтримка демократичних інститутів та мінімізація ризику «інформаційної нерівності»;

- удосконалення законодавства з регулювання інформаційних відносин;
- поліпшення стану інформаційної безпеки в умовах використання новітніх інформаційно-комунікаційних технологій.

Основними напрямками розвитку інформаційного суспільства в Україні визначено:

1) формування та впровадження необхідних правових, організаційних, науково-технічних, економічних, фінансових, технологічних, умов розвитку інформаційного суспільства в Україні з урахуванням світових тенденцій;

2) забезпечення вільного доступу населення до телекомунікаційних послуг, зокрема до мережі Інтернет, інформаційно-комунікаційних технологій та інформаційних ресурсів;

3) надання кожній людині можливості для здобуття знань, умінь і навичок з використанням ІКТ під час навчання, виховання та професійної підготовки;

4) створення умов для забезпечення комп'ютерної та інформаційної грамотності усіх верств населення.

Особливої уваги вимагає підготовка людини для роботи в інформаційному суспільстві, що потребує забезпечення навчання, виховання, професійної підготовки людини для роботи в інформаційному суспільстві. Для цього необхідно розвивати національний науково-освітній простір з використанням різних національних багатогалузевих інформаційно-комунікаційних систем.

Такі заходи мають на меті:

а) підвищення національної конкурентоспроможності шляхом розвитку людського потенціалу, передусім у високоінтелектуальних сферах праці;

б) поліпшення життєвого рівня населення через економічне зростання завдяки наданню рівного якісного доступу до інформації, освіти, послуг закладів;

в) більш успішне становлення відкритого демократичного суспільства.

Запровадження засад взаємодії учасників побудови інформаційного суспільства передбачає, що це суспільство розбудовується за умови співпраці і солідарності громадян, приватного сектору економіки,

Людина
в інформаційному
суспільстві

органів державної влади та органів місцевого самоврядування, відповідних об'єднань громадян.

Здійснення необхідних заходів із метою дальшого розвитку інформаційного суспільства в Україні потребує певної системи мотивацій щодо впровадження і використання інформаційно-комунікаційних технологій. При цьому слід ураховувати необхідність організації допомоги пенсіонерам, малозабезпеченим, людям із соціальними і фізіологічними проблемами та мешканцям. Ідеться про те, щоб розглядати комп'ютерну та інформаційну грамотність як основу розбудови інформаційного суспільства і сприяння розвитку людського потенціалу.

Питання для самоконтролю

1. Поняття інформаційної ери.
2. Підходи до визначення сутності інформації.
3. Основні характеристики інформаційного суспільства.
4. Інформаційний простір – не територіальний, а соціальний.
5. Світоглядна компонента інформаційної культури.
6. Сутність і зміст інформаційної політики.
7. Інформаційна безпека.
8. Законодавство у сфері інформаційної політики.
9. Ступінь та перспективи розбудови інформаційного суспільства в Україні.
10. Людина в інформаційному суспільстві.

Словничок основних термінів і понять

Друковані ЗМІ – система публічної передачі інформації за допомогою технічних засобів. Друковані засоби масової інформації (преса) включають періодичні видання, що виходять під постійною назвою з певною періодичністю протягом року на підставі свідоцтва про державну реєстрацію. Друковані ЗМІ мають необмежену сферу розповсюдження.

Електронні ЗМІ – телебачення, радіо та комп'ютерні комунікаційні зв'язки. Телебачення і радіо виконують чотири основні функції: інформативну, пізнавальну, просвітницьку і виховну. З усіх електро-

них ЗМІ найбільший вплив здійснює телебачення. З розвитком інформаційних технологій на перше місце серед електронних засобів масової інформації виходить міжнародна мережа Інтернет, що становить фізичну основу для розміщення величезної кількості інформаційних ресурсів і послуг.

Інформаційна безпека – стан збереження інформаційних ресурсів і захищеності держави, прав особистості та суспільства, різних суб'єктів політичного, економічного і культурного життя в інформаційній сфері, яка включає інформаційно-технічну та інформаційно-психологічну складові. Інформаційна безпека виступає також як процес забезпечення конфіденційності, цілісності та доступності інформації.

Інформаційна культура – складова частина загальної культури, орієнтована на інформаційне забезпечення людської діяльності, спосіб життєдіяльності людини в інформаційному суспільстві, який включає систему оптимальних засобів маніпулювання зі знаками, даними, інформацією та подання їх споживачеві для розв'язання теоретичних і практичних завдань.

Інформаційна політика – система установок, методів і засобів, за допомогою яких держава регулює інформаційні відносини у країні в інтересах держави, суспільства і громадян. Сукупність основних напрямів і способів діяльності держави з одержання, використання, поширення та зберігання інформації.

Інформаційне суспільство (інформаційна епоха) – концепція постіндустріального суспільства, нова історична фаза поступу цивілізації, де більшість працівників зайняті виробництвом, збереженням, переробкою і реалізацією інформації, зокрема знань. Рушійною силою розвитку суспільства виступає виробництво не матеріального, а інформаційного продукту. Інформаційно-комунікаційні системи уможливають доступ людей до надійних джерел інформації. Це вид відкритого суспільства, що характеризується доступністю інформації для громадян; зростанням ролі інформаційного менеджменту в управлінні суспільством та різними сферами життя.

Інформаційний простір – сукупність результатів семантичної діяльності людей. Інформаційний простір включає певну наявність банків і баз даних, технологій їх супроводу та використання, інформаційних телекомунікаційних систем, що забезпечують інформаційну взаємо-

дію організацій і громадян та задоволення їхніх потреб. Нині інформаційний простір розглядається як розмежування в геополітичному просторі самостійних просторів зі своїми кордонами, структурою, інформаційними ресурсами, засобами інформаційної взаємодії та інфраструктурою.

Інформаційні ресурси – документована сукупність інформації, що включає бази даних і знань та відповідні масиви. Інформаційні ресурси включають друковані, рукописні та електронні видання, що містять нормативні і довідкові документи з питань законодавства, політичної, економічної, духовної сфер та інших галузей. Інформаційні ресурси поділяються на державні і недержавні. Особливе місце займає бібліографічна продукція, що включає бібліографічні списки, вказівники, бази даних, довідково-бібліографічний апарат тощо.

Інформація – документовані або публічно оголошені відомості про події та явища, що відбуваються в суспільстві, призначені для передачі у процесі комунікації; зміст повідомлення; абстрактне поняття, що свідчить про застосування інформаційного підходу (теорії інформації або теорії комунікації) для аналізу того чи іншого явища об'єктивної реальності.

Медіакратія (від англ. *mass media* – засоби масової інформації та грец. *κρatos* – влада) – означення зростаючого впливу засобів масової інформації, коли в сучасних демократіях політичні рішення та політична комунікація не просто відбуваються через посередництво ЗМІ, але використовуються в інтересах самих засобів масової інформації.

Мовна політика – усі заходи і правила, які регулюють використання певних мов, визначають статус і суспільні функції мов, особливо в багатомовних країнах і міжнародних організаціях. Мовна політика в сучасних країнах сприяє функціонуванню державної системи та освіти, базується на застосуванні офіційної (державної) мови. Мовна політика стосується також нормалізації літературної мови – вироблення та впровадження усних та писемних мовних норм, усталення термінології тощо.

Національна інформаційна політика – стратегія держави у сфері збирання, зберігання, використання, поширення інформації та інформаційних ресурсів у суспільстві, спрямована на забезпечення гласності

та відкритості, сприяння розвитку демократії, реалізації громадянами конституційних прав на вільний доступ до інформації.

Нетократія (англ. *netocracy* – від англ. *net* – мережа і грец. *kratos* – влада) – означення нової форми управління суспільством, яка виникла з поширенням інформаційних технологій і базується на такому ресурсі влади, яким є інформація. Повноцінний доступ до достовірної інформації і маніпуляції з нею забезпечують владу над рештою учасників того чи іншого суспільства, країни, держави.

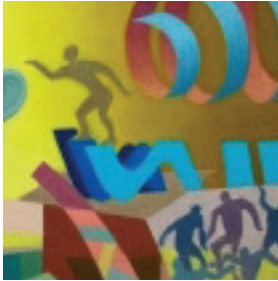
Реклама – повідомлення, звернення, ознайомлення споживача з товаром або послугою, що здійснюється через засоби масової інформації та інші види зв'язку. Реклама виконує дві основні функції: 1) передача інформації про товар або послугу та ознайомлення з ним потенційних клієнтів; 2) агітація покупців на користь якогось товару чи послуги. За допомогою реклами рекламодавець домагається, щоб у споживача з'явилося бажання купити запропонований товар або послугу.

Суспільне телебачення і радіомовлення – публічний інститут, який має задовольняти інформаційні потреби суспільства, сприяти участі громадян в обговоренні й вирішенні актуальних соціально-політичних проблем та формуванню громадянського суспільства. У своїй Резолюції від 5 жовтня 2005 року Парламентська Асамблея Ради Європи закликала органи влади України перетворити державні телерадіокомпанії на канали суспільного мовлення згідно з відповідними стандартами Ради Європи. У 2014 році був ухвалений Закон «Про Суспільне телебачення і радіомовлення України».

Дискусійні питання та завдання для інтерактивного вивчення

1. Чому віртуальна «картина подій в Україні», створена російською пропагандистською машиною в ході інформаційної війни, виявилася для масового споживача інформаційного продукту переконливішою за реальність?
2. Як можна протидіяти інформаційній війні Російської Федерації проти України?
3. Як подолати відставання України у впровадженні технологій електронного уряду, електронного бізнесу, електронних бірж та аукціонів, електронних депозитаріїв, використанні безготівкових розрахунків за товари і послуги?

4. Як реклама маніпулює свідомістю споживача? Охарактеризуйте типові «мішені» цих маніпуляцій.
5. Як можна забезпечити захист інформаційних прав громадян і мінімізувати ризик «інформаційної нерівності» та «інформаційної залежності»?

Розділ 10

ТЕХНОЛОГІЯ: РУШІЙНА СИЛА РОЗВИТКУ ЛЮДСТВА

План викладу

- 10.1. Технологія як предмет наукового дослідження і мета людської діяльності.
- 10.2. Технологія – основний фактор сталого розвитку.
- 10.3. Університети та R&D як ланки розвитку науки і технологічного прогресу.
- 10.4. Переваги і виклики, породжені технологічним прогресом.
- 10.5. Технологічний прогрес і права людини.
- 10.6. Аксиологічний аспект технологій.

Всі люди за своєю природою прагнуть до знання.
Арістотель. Метафізика.

10.1. Технологія як предмет наукового дослідження і мета людської діяльності

Аналогічно першим проявам ринку, що зароджувався в епоху середньовіччя, наука і створена на її основі технологія виникають, немов величезна підземна ріка, звивиста течія якої проривається на поверхню в епоху капіталізму, проте початок її походить з вельми далеких витоків. Та схожість на цьому й закінчується. За наявності ринкових відносин річка наукових змін, виходячи на поверхню, повинна прокладати своє русло у сформованому соціальному ландшафті, що, як і грошові відносини в період середньовіччя, якнайглибше змінює звичні контури місцевості. Таким чином, якщо ми переймемося питанням, чи існує якась сила, яка може стати з часом досить потужною, щоб підірвати систему привілеїв та функції капіталізму і створити на її місці власні інститути й соціальні структури, ми повинні визнати, що лише одна сила є вирішальною в нашу епоху – сила науки і наукової технології.

Роберт Хейлбронер.

Границі американського капіталізму.

Від самих початків своєї історії люди залежали від знання, і ця залежність зростала тим більше, чим вищим був рівень людських знань. Переможцями завжди ставали ті, хто знав більше від інших. Проблемою для людини було: що я насправді знаю і як я можу використати свої знання? Ще одне суттєве і завжди актуальне питання полягає в тому, якими є наші можливості порівняно з очікуваннями? Це життєво важлива проблема для всіх без винятку поколінь, бо питання про прогрес і добробут – це питання про те, де є джерело наших знань. Більшість із нас відповість: воно в науці. Наука є джерелом прогресу будь-якого роду, і прагнення до знань штовхає людей до того, щоб виходити за межі наших знань. Для багатьох людей знати означає бути щасливими, тому що в такому разі я знаю те, чого не можуть досягти інші. Варто погодитися з думкою Юджина П. Вігнера, який зауважує: хоча вплив науки і цивілізації на людське щастя не може бути вимірний з точністю, він, безумовно, присутній. Результатом нашого знання є технології. Вони оточують нас і ми не маємо шансів уникнути їхньої присутності навіть тоді, коли бачимо, що це обмежує нашу свободу. Наприклад, на

Чи є сучасна людина
«*homo technicus*»
– «людиною
технічною»?

кожному кроці ми потрапляємо в поле зору засобів спостереження. Ми самі створили ці гнітючі інструменти для власної безпеки, але це вже реальність, яка діє незалежно від нашої волі.

Розвиток людства залежить від знання і його результатів, які можуть бути запроваджені в наше повсякденне життя для забезпечення основних потреб людини. Технологія як здобуток наукових досліджень належить до спадщини людства, і цей спадок даний нам як на добре, так і на зле. Існують певні причини протестувати проти засилля техніки, але правильніше буде, якщо ми постараємося використовувати її задля нашого розвитку, а не на шкоду. Багато років тому, в одному з моїх виступів у штаб-квартирі Організації Об'єднаних Націй у Женеві, автор цих рядків сказав, що найціннішою особливістю технології є те, що її створили і придумали люди для людей. Іншими словами – для кожної людини в усьому світі. Завдяки нашим знанням ми маємо можливість і здатність створювати інструменти для дальшого розвитку та реакції на виклики глобалізації. Варто відзначити, як легко ми забуваємо про сутність технології і як усвідомлення нашої влади над нею може змінити наш світ.

Стало вже загальноприйнятою традицією говорити про філософію життя, філософію управління, філософію споживацького вибору, філософію маркетингу та багато інших філософій. У світлі цієї тенденції очевидно: технологія є людською справою, а отже, вона є предметом наукового дослідження і метою людської діяльності. Останні два століття були періодом найважливіших наукових відкриттів, що привело до індустріальної та електронної революцій. Це стало поштовхом для розвитку суспільства та вдосконалення його організації. В результаті відбулися зміни в соціальній диференціації й постало суперництво за гегемонію у світі. Дві світові війни докорінно змінили міжнародний політичний, економічний і соціальний порядок.

Пришвидшення технічного прогресу задля опанування більш ефективних видів зброї глибоко змінило і далі підштовхує до змін міжнародну геометрію безпеки. Це темна сторона технології як людського витвору. Гонитва озброєнь, яка, ми сподівалися, спинилася в середині 70-х років минулого століття, почалася знову, але на іншому рівні. Завжди для цього є аргумент: безпека. Без технологій немає ніякої можливості для розробки нових видів зброї і, понад те, для їх продажу. Торгівля зброєю є одним із найважливіших ринків у світі, причому з го-

строю конкуренцією серед виробників. Сьогодні бізнес говорить про корпоративну соціальну відповідальність. Відповідальність означає етику, але етику для якої мети? Будь-яка зброя може бути використана як оборонна або наступальна, третього не дано. Розвиток військових технологій породжує багато конфліктів, але цей бізнес процвітає.

Звичайно, не мілітарний аспект технології є головним у нашому викладі, а можливості тих наукових досліджень, які завжди були зосереджені на допомозі людям у боротьбі з труднощами повсякденного життя, на полегшенні праці робітників та підвищенні рівня добробуту. Особливо сьогодні наші очікування стають дедалі вищими і змушують нас розробляти нові технології. Усі ми постійно користуємося новими технологічними гаджетами. У такому разі чи ми є «*homo technicus*» – «людина технічна»? Насправді ні, але без технології ми не можемо існувати як людство. Ми не маємо змоги реалізувати свої основні потреби і бути готовими до нових проблем, викликаних нашим нерозважливим прагненням до прогресу без урахування майбутнього для нових поколінь. Ми повинні використовувати нашу мудрість, щоб бути свідомими того хибного прогресу, який може зруйнувати наш дім – планету Земля.

Технологія є основним фактором реалізації сталого розвитку. Дуже важливими були переконання членів Всесвітньої комісії з навколишнього середовища і розвитку, викладені в доповіді «Наше спільне майбутнє»: «Ми можемо переміщати інформацію і товари швидше по всьому світу, ніж будь-коли раніше; ми можемо продукувати більше їжі і більше товарів з меншими витратами ресурсів: наша технологія і наука дає нам нарешті потенціал, щоб глибше вивчити і краще зрозуміти природні системи. З космосу ми можемо бачити і вивчати Землю як організм, здоров'я якого залежить від здоров'я всіх його елементів. У нас є сили, щоб примирити людські справи з природними законами і досягати процвітання в цьому процесі. У цьому наша культурна й духовна спадщина може підкріпити наші економічні інтереси й імперативи виживання». Високі слова, але за ними стоять високі очікування в багатьох країнах, щоб знайти істотні і реальні інструменти для досягнення наших цілей. Від часу цих високих міжнародних зобов'язань ми зіткнулися з багатьма лихами, що мають важливий вплив на навколишнє середовище і життя людей. Більшість із них мають технологічний характер.

Технологія –
основний фактор
сталого розвитку

Чи технологія є всемогутньою?

У нинішній час люди мріють про забезпечене життя, але технологія не є відповіддю на всі проблеми на шляху до досягнення економічних цілей, поставлених політиками та фінансовими інститутами. Технологія як інструмент може бути використана в реалізації різних проєктів, але необхідно мати велику підтримку від наукових досліджень і сектору розвитку. Безперечно, цей сектор диференційований. Зазвичай його розглядають як тріаду університетів та державних досліджень, бізнес-сектору (в основному промислового) і уряду.

Зазвичай очікують, що уряд має бути силою, яка надихає кожне дослідження з акцентом на загальні напрями розвитку країни. Уряд, отже, розглядають як основний ресурс фінансування дослідного сектору. Уряд здебільшого заінтересований у науково-технічному прогресі через конкуренцію на міжнародних ринках. Оскільки фінансові ресурси обмежені, це є проблема вибору пріоритетів. Цей вибір належить до найбільш дражливої політичної сфери і тому він розділяє багатьох політичних діячів не лише в одній країні, але так само в рамках міжнародних альянсів. Найкращим прикладом є Європейський Союз.

Технологія не народжується сама по собі, а є результатом освіти й підготовки майбутніх учених. Конкурентна позиція не тільки освітніх установ, а й для дослідного сектору країни на міжнародній арені залежить від того, які є освітні програми, пов'язані з науковими дослідженнями, в університетах різних рівнів. У рамках Європейського Союзу, на жаль, ми спостерігаємо зниження рівня в цьому секторі, так само як і в решті країн так званого розвинутого світу. Але проблема радше в тому, що люди почали думати, ніби технологія є майже всемогутньою і з новими технологіями ми можемо подолати проблеми нашого сучасного життя.

Для багатьох країн проблема виживання є пріоритетною щодо проблеми якості життя, якої вимагають у краще забезпечених суспільствах. Для бідних країн основними є першочергові потреби, а якою є вартість майбутнього – це ставиться на друге місце, або навіть абсолютно неважливо. Саме виживання є проблемою, коли люди мусять боротися за їжу, воду і хоча б найпростіше медичне обслуговування або освіти на базовому рівні. Нерозвиненість означає безробіття, що тягне за собою нестачу грошей для повсякденного життя. Залучення нових інвестицій перебуває на примітивному рівні, позаяк у людей немає можливості запропонувати достатню кваліфікацію для отримання роботи. Вже багато років

Організація Об'єднаних Націй докладає великих зусиль, щоб забезпечити цій частині світу фінансування на певному рівні їхніх потреб. На жаль, багато з цих країн, особливо в Африці, загрузли в постійних конфліктах, що перетворює реальну проблему на видимість допомоги. Ця офіційна допомога задля розвитку (ОДР) у більшості країн є неефективною. Найсучасніша технологія представлена там здебільшого озброєннями. Нові, сучасні озброєння, необхідні в конфліктах, є пріоритетними для багатьох сторін конфліктів. Технологія є інструментом досягнення переваги над протилежною стороною. Проте це привілей не країн, що розвиваються, а наддержави, яка хоче домінувати і використовує технології як інструмент міжнародного панування.

Беручи до уваги наведені вище короткі зауваження щодо технології, доречно поставити запитання: чи наші сучасні суспільства повинні бути технологічними суспільствами? Відповідь буде проста: якоюсь мірою ми вже технологічні суспільства. Деякі автори уже привернули нашу увагу до цієї проблеми, як, наприклад, Жак Еллул, Вільям Барретт або Льюїс Мамфорд, а також багато інших. Сьогодні, коли ми живемо в постелектронну епоху, коли майже щодва роки відбуваються електронні революційні зміни, коли, як у телевізійному шоу, «Великий Брат» постійно стежить за вами, а нагляд є майже на кожному розі вулиці і в торгових центрах, – людина залишається абсолютно не захищеною від втручання в її особистий простір. В більшості суспільств, звичайно, з міркувань безпеки потрібно стежити й контролювати, але ми не знаємо, наскільки отримана таким чином інформація про ту чи іншу особу використовується відповідно до призначення і чи не зачіпає наших людських прав. Це є важливою соціальною проблемою технологічного суспільства.

10.3. Університети та R&D як ланки розвитку науки і технологічного прогресу

Найбільш значущим для постіндустріального суспільства стає не перехід від власності або політичних критеріїв до знання як фундаменту нової влади, а зміна характеру самих знань. Для нового суспільства стають характерними домінантна роль теоретичних знань, панування теорії над емпіризмом

і кодифікування знань в абстрактні системи символів, які можуть бути застосовані до безлічі різноманітних ситуацій. Нині кожне суспільство живе нововведеннями і зростанням, і їхньою основою є саме теоретичні знання. З прогресуючим удосконаленням комп'ютерного моделювання різних процесів – моделювання економічних систем, суспільної поведінки або різних варіантів розв'язання проблем – перед нами вперше відкрилися можливості широкомасштабних «контрольованих експериментів» у суспільних науках. Вони, у свою чергу, дозволяють планувати альтернативні перспективи в різних сферах, значно розширюючи тим самим межі визначення і контролю обставин, що впливають на наше життя.

Деніел Белл.

Прихід постіндустріального суспільства.

Системи *Research and Development* –
Дослідження
і розвиток

То хто ж має розвивати науку і технічний прогрес? Більшість із нас упевнена, що це мають робити навчальні заклади, зокрема університети.

Але насправді університети не мають достатньо грошей, щоб витратити на системи *R&D* (*Research and Development* – Дослідження і розвиток). Вони залежать від співпраці з великими компаніями та організаціями. Великий бізнес має власний сектор *R&D* і витрачає багато грошей на нові запроектовані й очікувані інновації та створення власного персоналу. Ось чому найбільше вражає статистика витрат на *R&D*, що, як правило, пов'язана з великими бізнес-корпораціями. Витрати країн є більш наочними, якщо порівнювати з відсотком ВВП (валовий внутрішній продукт), але не забуваймо, що корпорації витрачають багато самі по собі.

Про це свідчить рейтинг журналу *Fortune* щодо витрат першої десятки бізнес-компаній у світі за 2013 рік (табл. 10.1).

Звісно, бізнес не докладає цих зусиль тільки задля користі людського роду, а, передусім, задля власної вигоди. Інша мета цих зусиль – досягнення кращої конкурентної позиції в міжнародному співтоваристві. Так само чинять і уряди. Відомий Всесвітній економічний форум, його ще називають Давоським форумом, де діячі політики, науки та бізнесу дискутують над глобальними проблемами світу, спонукає розглядати наукові *R&D* як один із ключових факторів нашого розвитку і можливостей у різних частинах світу, чинник конкурентоспроможності й готовності до прогресу.

Таблиця 10.1

R&D витрати 10 найкращих світових компаній у 2013 році

Компанія	Витрати (млрд дол. США)	% від виручки
1. Volkswagen (Німеччина)	13,5	5,2
2. Samsung (Південна Корея)	13,4	6,4
3. Intel (США)	10,6	20,1
4. Microsoft (США)	10,4	13,4
5. Roche (Швейцарія)	10,0	19,0
6. Novartis (Швейцарія)	9,9	16,8
7. Toyota (Японія)	9,1	3,5
8. Джонсон & Джонсон (США)	8,2	11,5
9. Google (США)	8,0	13,2
10. Merck (США)	7,5	17,0

На Форумі відзначалося, що технологічна готовність є однією з найважливіших основ відкритості, яка охоплює різні сфери людських досліджень і наукової діяльності. Учасники Форуму особливо наголошували, що в сучасному глобалізованому світі технології все більше набирають першорядної значущості для компаній, їхньої конкурентоздатності і процвітання. Технологічна готовність є основою успіху, з нею економіка сприймає сучасні технології для підвищення продуктивності своїх галузей, з особливим наголосом на їхній спроможності повною мірою використовувати інформаційні та комунікаційні технології (ІКТ) в повсякденній діяльності і виробничих процесах задля підвищення ефективності та конкурентоспроможності. Звичайно відбувається поширення технологій з однієї країни в іншу. А отже, не те важливо, де технологію розроблено, а те, де її використовують, роблячи товари та послуги більш конкурентоспроможними. Значним каналом такої передачі є прямі іноземні інвестиції (ПІІ). Вони особливо бажані для менш розвинених країн або країн зі значним технологічним відставанням (навіть у рамках Європейського Союзу). Скажімо, існує велика диференціація між країнами за показником, який вимірюється кількістю патентних заявок на мільйон населення, поданих у рамках Договору про патентну кооперацію (табл. 10.2).

Таблиця 10.2

Кількість надісланих заявок на мільйон населення

Місце	Країна	Обсяг	Місце	Країна	Обсяг
1	Швейцарія	315,0	10	Австрія	166,3
2	Японія	308,2	11	США	149,8
3	Швеція	300,8	12	Норвегія	138,7
4	Фінляндія	286,7	13	Сінгапур	125,2
5	Ізраїль	230,0	14	Люксембург	118,6
6	Німеччина	226,9	34	Китай	11,7
7	Данія	214,8	40	Польща	7,1
8	Південна Корея	201,5	41	Російська Федерація	7,1
9	Нідерланди	192,6	52	Україна	3,2

Джерело: The Global Competitiveness Report 2014-2015, World Economic Forum, Geneva 2014 (Звіт про глобальну конкурентоспроможність 2014-2015, Всесвітній економічний форум, Женева, 2014), стор 536.

Очевидно, що це зумовлено різними факторами, але ми повинні взяти до уваги можливості урядів і бізнесу країни інвестувати сектор *R&D*. Якщо порівняти витрати на цей сектор у 2014 році в деяких країнах, то найбільш вражаючим показником буде відсоток від ВВП, витрачений на *R&D*, який показує, наскільки економічна політика країни фокусується на наукових інноваціях (табл. 10.3).

Таблиця 10.3

Загальні витрати на R&D у 2014 році

Країна	ВВП		Валові витрати на дослідження і розробки, млрд дол. США
	Паритет купівельної спроможності (використовується для нормалізації), млрд дол. США	R&D, % від ВВП	
1	2	3	4
1. США	16 616	2,8	465
2. Китай	14 559	2,0	284
3. Японія	4 856	3,4	165
4. Німеччина	3 312	2,9	92
5. Південна Корея	1 748	3,6	63

Закінчення табл. 10.3

1	2	3	4
6. Франція	2 319	2,3	52
7. Великобританія	2 454	1,8	44
8. Індія	5 194	0,9	44
9. Росія	2 671	1,5	40
10. Бразилія	2 515	1,3	33
11. Канада	1 571	1,9	30
12. Австралія	1 040	2,3	23
13. Тайвань	0 974	2,4	23
14. Італія	1 842	1,2	22
15. Іспанія	1418	1,3	18
16. Нідерланди	0712	2,1	15
17. Швеція	0412	3,4	14
18. Ізраїль	0271	4,2	11
19. Швейцарія	0382	2,9	11
20. Туреччина	1 227	0,9	11
27. Польща	0844	0,8	7
39. Україна	0348	0,9	3
СВІТ	88 733	1,8	1618

Джерело: R&D Magazine, 2014 Global R&D Funding Forecast, December 2013, page 7.

Немає сумнівів, що переважання наукових знань та їх технологічне застосування мають вирішальне значення для нашої свідомої діяльності та нових можливостей для розуміння.

10.4. Переваги і виклики, породжені технологічним прогресом

Світ людей заповнений різноманітними відкриттями. Всі ці відкриття і раніше, і тепер, чинять величезний вплив на якість життя людини.

Можна оцінювати по-різному, але якщо подивитися на сучасний світ, то побачимо речі, без яких ми не могли би жити:

1. Вогонь.
2. Колесо.
3. Плуг.

Які саме відкриття змінюють наш світ?

4. Порох.
5. Друкарський верстат.
6. Паровий двигун.
7. Телефон.
8. Автомобіль.
9. Електрична лампочка.
10. Комп'ютер.
11. Інтернет.

Звичайно, можна сказати, що є багато інших, як-от антибіотики, очищення води та скидання стічних вод або охолодження і зберігання продуктів харчування. Це правда, але погляньмо на ці одинадцять предметів – наскільки вони важливі для сьогоденного життя, адже щодня ми використовуємо їх усі! Технологія є практичним втіленням нашого наукового знання, але не кожний винахід служить людству тільки для добробуту.

Технології та навколишнє середовище

Перша промислова революція принесла несподіваний вплив на навколишнє середовище. Сьогодні це одна з найважливіших сфер міжнародної політики, суперечностей та конфліктів. Проблема не тільки у зміні клімату, викликаній забрудненням повітря, а й у нестачі питної води, винищенні лісів та перетворенні орних земель на пустелі в багатьох регіонах Землі. Охорона довкілля є глобальною проблемою світу й реальним викликом, оскільки одна країна не в змозі її розв'язати не тільки через обмеженість фінансових ресурсів, а й технологічно. Існує ще можливий ризик конфлікту інтересів, і це змінює міжнародну структуру співпраці у сфері забезпечення нашого виживання. Ми потребуємо нової екологічної філософії. Річ у тім, що ми створили нове право людини жити в чистому і здоровому навколишньому середовищі. Майже в кожній країні на Землі воно вже включене в національну Конституцію. Це простий спосіб сказати, що ми маємо право, а держава має неухильний обов'язок захищати його. Але які є реальні можливості його реалізації? Адже йдеться не лише про політичні рішення, хоча вони є найбільш важливими, щоб почати реальну співпрацю.

Будь-які викиди газів є побічним продуктом функціонування технологічних установок. Таким чином, кожне рішення обмежити викиди газу, що загрожують нашому клімату, має бути пов'язане з технологією. Політичні рішення не є незалежними від рівня технології, використо-

вуваної енергетичним сектором, та енергетичних ресурсів, що використовуються для цілей енергетики.

По-друге, важливим є питання економічної ситуації в країні. Останнє, але не менш важливе: доступ до різних енергетичних ресурсів і технічних можливостей їх використання. Світ опинився у критичній ситуації, позаяк, навіть знаючи, що у нас є тільки одна Земля, ми робимо не надто багато, щоб розробити нові технології з меншими викидами газів, які викликають парниковий ефект. Це проблема технології, а не проблема виду ресурсу, як, наприклад, вугілля. Новий можливий шлях – це одержання водневої енергії з вугілля з величезним зменшенням викидів газу. Але тут виникає політична проблема міжнародного співробітництва, адже країни – експортери газу і нафти не хочуть бути витісненими з ринків енергоносіїв іншими ресурсами. Вони багаті й егоїстичні гіганти. Вони мають достатній науковий потенціал, але менше доброї волі до співпраці. Навіть у країнах Європейського Союзу існує багато суперечностей у цій сфері. Наприклад, інтерес Німеччини полягає в заміні вугілля, ядерної енергії на газ і поновлювані джерела, здебільшого вітроенергетику, тому що Німеччина вклала великі ресурси в Північний потік і має достатньо можливостей реекспорту газу в інші держави Європейського Союзу. Та це не розв'язує проблеми, коли подивитися з позиції економічної диференціації держав – членів ЄС і їхніх технологічних установок.

Існує правове регулювання цих проблем, воно є чітким і прийнятним для всіх. Спочатку слід згадати Кіотський протокол, який є технічною конкретизацією Рамкової конвенції Організації Об'єднаних Націй про зміну клімату (РКЗК ООН). Ультимативним доповненням до цієї Конвенції є стаття 1: стабілізація концентрації парникових газів в атмосфері на такому рівні, який би запобігав небезпечному антропогенному впливові на систему клімату. Відповідно до статті 9 пункту 1 був створений Допоміжний орган з наукових і технологічних консультацій. Ми маємо достатню міжнародну інфраструктуру для обміну технологіями та консультаціями, але бракує готовності країн, особливо високорозвинених, які могли б забезпечити належну допомогу країнам, що розвиваються.

Деякі всесвітні акції для захисту середовища від шкідливого впливу технологій проводяться щороку, як, наприклад, День Землі. Ми всі

Технології і
військовий сектор

знаємо, що треба робити більше, аби зберегти не тільки нашу планету, а й людство передусім. Ми хочемо рухатися швидше у просторі за допомогою дедалі складніших транспортних засобів. Досягаючи в цьому успіху, ми разом з економічним зростанням прискорюємо розвиток туристичних та оздоровчих секторів. Це поле розвитку нових технологій для підтримання добробуту старіючих націй.

Було б несправедливо, говорячи про технології, нехтувати проблемою впливу військової техніки на розвиток людства. Військовий сектор тісно пов'язаний з безпекою та інтересами кожної країни і суспільства. Технологічні досягнення в системах озброєння і нові технології відкривають шлях для нових стратегічних доктрин, які, у свою чергу, забезпечують вихідні пункти для нових технологічних змін, що створюють нові ситуації для стратегічного мислення. Фактори, які визначають розмір і обсяг національних військових витрат, та ідеї, що впливають на технологічне удосконалення або постановку стратегічних цілей щодо систем озброєнь, відрізняються в різних регіонах, а також усередині і поза рамками головних військових союзів. З кінця Другої світової війни гонка озброєнь тривала як нескінченний процес, і єдиною проблемою було ускладнення технологічного прогресу, націленого на продукування зброї для стратегічних цілей держав. Стокгольмський міжнародний інститут досліджень проблем миру (SIPRI) є відомою міжнародною організацією, яка здійснює постійні дослідження гонки озброєнь і пов'язаних з нею військових витрат, торгівлі та безпеки. У Щорічнику SIPRI ми читаємо, що світові військові витрати у 2013 році, за оцінками, сягнули 1 747 мільярдів доларів, тобто 2,4% від світового валового внутрішнього продукту, або 248 доларів США на кожну людину, яка живе на Землі сьогодні. Коли ми візьмемо до уваги, що в 1980 році світові військові витрати становили 500 мільярдів доларів США, або приблизно 110 доларів США на кожну людину у світі, то мусимо замислитися, в якому небезпечному світі ми живемо. Гонка озброєнь і мирний розвиток конкурують між собою. Військові витрати за самим своїм визначенням відображають споживання ресурсів, а не вкладання в інвестиції. Споживання на воєнні потреби цілеспрямовано конкурує за ресурси, які могли би бути в іншому разі спрямовані на соціальний та економічний розвиток, і це опосередковано впливає на пріоритети в їх розподілі. Наприклад, за

оцінками, сформульованими протягом багатьох років, використання нафти для військових цілей, у тому числі її непряме споживання у військовій промисловості, становить від 5 до 6% від загального світового споживання. Значне число людей безпосередньо чи опосередковано зайняті у військовій діяльності. Понад 500 тисяч учених та інженерів працюють у секторі *R&D* для військових цілей. А якщо взяти до уваги, що ще кілька мільйонів робітників безпосередньо зайняті у виробництві зброї та іншої спеціалізованої військової техніки, ми дійдемо несподіваного висновку: роззброєння, без будь-якого активного плану для перерозподілу такої величезної робочої сили, є досить важким завданням для нашого світу.

Виробництво зброї поширюється у всьому світі через зовнішню торгівлю (*табл. 10.4*). Військовий сектор цієї торгівлі ніколи не зазнає криз, адже велика кількість місцевих або регіональних конфліктів потребує різних видів озброєнь.

Таблиця 10.4

Основні експортери й імпортери зброї у 2009–2013 рр.

Експортер	Частка від світового обсягу (%)	Імпортер	Частка від світового обсягу (%)
1. США	29	1. Індія	14
2. Росія	27	2. Китай	5
3. Німеччина	7	3. Пакистан	5
4. Китай	6	4. ОАЕ	4
5. Франція	5	5. Саудівська Аравія	4
6. Великобританія	4	6. США	4
7. Іспанія	3	7. Австралія	4
8. Україна	3	8. Південна Корея	4
9. Італія	3	9. Сінгапур	3
10. Ізраїль	2	10. Алжир	3

Джерело: SIPRI Yearbook 2014 Armament, Disarmament and International Security. Summary p.11.

Найскладніша технологія, яку використовують як у цивільній, так і військовій сфері, – це ядерна технологія. Перше використання ядерної бомби у Хіросімі й досі є одним із найтрагічніших фактів світової історії. Після Другої світової війни гонка ядерних озброєнь не лише стала

Ядерні технології як перевага і загроза

джерелом нестабільності і напруженості в міжнародних відносинах, а й стимулювала дослідження в цій науковій галузі задля можливого використання такого роду енергії в мирних цілях. Це зрештою привело до поширення атомної енергетики, хоча після певних несподіваних катастроф у деяких країнах, як-от Німеччина, виникла тенденція до закриття атомних електростанцій. Проте у світовому енергетичному секторі вони досі перебувають в експлуатації і виробляють енергію для національних економік (*табл. 10.5*).

Така технологія є досить складною, а в разі аварії загрозу для життя та навколишнього середовища важко оцінити. Насамперед, ми не знаємо, скільки людей постраждають, причому на тривалий час. Після Чорнобильської катастрофи, а останнім часом також аварії на атомній станції Фукусіми, багато людей бояться діючих електростанцій. Та ще більше тривожать ядерні арсенали. 12 лютого 2013 року світ почув новину, що Північна Корея провела свій третій випробувальний ядерний вибух. Новина важлива, але ми повинні мати на увазі, що від часу першого ядерного вибуху 1945 року відбулися 2 055 ядерних вибухів, проведених вісьмома державами: США, Радянським Союзом, Великобританією, Францією, Китаєм, Індією, Пакистаном і Північною Кореєю. За оцінками Стокгольмського міжнародного інституту досліджень проблем миру, основою для всіх видів ядерних озброєнь, від зброї першого покоління до сучасної термоядерної зброї, є матеріали, здатні до ланцюгової реакції розщеплення важких ядер.

Найбільш поширені з цих розщеплюваних матеріалів – високозбагачений уран і плутоній. Китай, Франція, Росія, Великобританія і США для своєї ядерної зброї виробляють як уран, так і плутоній; Індія, Ізраїль і Північна Корея здебільшого виробляють плутоній; Пакистан – в основному уран. Усі держави з цивільною ядерною промисловістю мають певні можливості продукувати розщеплювані матеріали.

Світові запаси розщеплюваних матеріалів (за оцінками на 2013 рік) включають (без урахування 61 тонни мішаного призначення):

- високозбагачений уран – 1 285 тонн;
- очищений плутоній:
 - військові запаси – 224 тонни;
 - цивільні запаси – 268 тонн.

Таблиця 10.5

Атомні електростанції у світі – в експлуатації та процесі будівництва

Країна	В експлуатації		У будівництві	
	Кількість	МВт	Кількість	МВт
Аргентина	3	1,627	1	25
Вірменія	1	375	-	-
Білорусь	-	-	2	2,218
Бельгія	7	5,927	-	-
Бразилія	2	1,884	1	1,245
Болгарія	2	1,906	-	-
Канада	19	13,500	-	-
Китай	24	20,056	25	24,756
Чеська Республіка	6	3,884	-	-
Фінляндія	4	2,752	1	1,600
Франція	58	63,130	1	1,630
Німеччина	9	12,068	-	-
Угорщина	4	1,889	-	-
Індія	21	5,308	6	3,907
Іран	1	915	-	-
Японія	48	42,388	2	1,325
Республіка Корея	23	20,721	5	6,370
Мексика	2	1,330	-	-
Нідерланди	1	482	-	-
Пакистан	3	690	2	630
Румунія	2	1,300	-	-
Росія Федерація	34	24,654	9	7,371
Словацька Республіка	4	1,815	2	880
Словенія	1	688	-	-
Південна Африка	2	1,860	-	-
Іспанія	7	7,121	-	-
Швеція	10	9,470	-	-
Швейцарія	5	3,333	-	-
Тайвань, Китай	6	5,032	2	2,600
Україна	15	13,107	2	1,900
Об'єднані Арабські Емірати	-	-	3	4,035
Сполучене Королівство	16	9,243	-	-
США	99	98,476	5	5,633
Усього	439	376,931	69	66,125

Джерело: Міжнародне агентство з атомної енергії; на 21 січня 2015.

Технології у сфері
комунікацій

Як уже згадувалося, необхідно мати добру волю для укладення міжнародних зобов'язань, як, наприклад, Договору про всеосяжну заборону ядерних випробувань, який ще не набув чинності. Ядерна технологія може стати руйнівною для людства, якщо її застосування не буде супроводжуватися відповідальністю за наше майбутнє.

Ми, як і раніше, маємо проблеми з вільним доступом до інформації щодо навіть найскладніших винаходів, хоча Інтернет надає нам необмежені можливості. Багато людей, особливо молоді, шукають знань в Інтернеті; люди різних поколінь звертаються по інформацію до Вікіпедії, яка є енциклопедією онлайн. Засновник цього веб-сайту, Джиммі Велс, в одному зі своїх інтерв'ю зазначив, що у Вікіпедії дванадцятьма мовами опубліковано понад мільйон статей (*табл. 10.6*).

Таблиця 10.6

Основні мови статей у Вікіпедії (на січень 2015 р.)

Мова	Кількість статей
1. Англійська	4 728 543
2. Шведська	1 957 156
3. Німецька	1 818 396
4. Голландська	1 812 400
5. Французька	1 594 234
6. Вейрей (Філіппіни)	1 259 050
7. Кебуано (Філіппіни)	1 208 564
8. Російська	1 193 679
9. Італійська	1 175 834
10. Іспанська	1 158 724
11. В'єтнамська	1 113 231
12. Польська	1 095 687

Джерело: Інтерв'ю з Джиммі Велсом, Die Welt, Freitag, 27. Februar 2015.

Окрім наукової інформації, Інтернет дає нам можливість розширити наші комунікації в соціальних мережах, як-от *Facebook*, *Twitter* або *LinkedIn*. Це просто чудово, що люди з усіх куточків світу можуть бути в контакті через Інтернет, ділитися інформацією та ідеями. Проте і тут криється велика загроза, наприклад, можливість звинувачувати невинних людей за допомогою цих засобів розповсюдження інформації, і боротися з таким явищем дуже важко. Інтернет також може бути дже-

релом небажаних ідей і поглядів, що поширюють забобони або насильство. Особливу небезпеку цей дивовижний винахід людського розуму становить для дітей, і це потрібно чітко усвідомлювати.

Ще один цінний винахід – супутниковий зв'язок, що прискорює обіг інформації, грошових коштів, і насамперед скорочує витрачання нашого часу. Хвиля інформації, створена різноманітними засобами масової інформації та швидким розвитком нових технологій, скеровує нашу увагу на майбутнє людства. Винахідники створили і створюють все більше і більше так званих глобальних мегатрендів, що впливають на майбутнє нашого світу і людину разом з її оточенням. Серед багатьох мегатрендів завжди є місце для технології. Технологія, згідно з цими ідеями, не тільки має поліпшити наше життя, вона змінює життя людей і суспільств. До цих мегатрендів належать розумні міста, нові транспортні засоби, комунікації, медичні інструменти. Їх дуже важко прогнозувати, тому що завжди є можливість відкрити для себе щось несподіване, що має змінити наше життя.

10.5. Технологічний прогрес і права людини

Тема технологічного прогресу пов'язана з питанням про його вплив на права людини. Останні неприємності з витоками інформації щодо приватних осіб і політиків сконцентрували нашу увагу на порушеннях прав людини із застосуванням новітньої техніки. Зовсім недавня справа Сноудена і роль американського агентства у зборі даних про мільйони людей має суттєве значення для проблеми свободи людини. Варто звернути увагу, що питання про вплив науково-технологічного розвитку на права людини було внесено на розгляд Організації Об'єднаних Націй 1968 року. Це був Міжнародний рік прав людини. Міжнародна конференція з прав людини, що відбулася в Тегерані того ж року, рекомендувала ООН провести дослідження проблем дотримання прав людини, пов'язаних із розвитком науки і технологій. Наскільки далекоглядною була ця дія, ми можемо оцінити тепер, коли розроблена і використовується новітня техніка для реалізації принципу «Великий Брат завжди дивиться на вас».

Організація
Об'єднаних Націй
про захист прав
людини, пов'язаних
із розвитком науки і
технологій

Основні напрями міждисциплінарного дослідження Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй, які запропонував провести Генеральний секретар ООН, були такі:

- повага до приватного життя людини, незалежності й суверенітету держав у світлі досягнень у сфері технічного запису та інших технологій;
- захист людської особистості, її фізичної та інтелектуальної цілісності у світлі досягнень у біології, медицині та біохімії;
- використання електроніки, що може зашкодити правам людини, і обмеження, які мають бути застосовані до таких заходів у демократичному суспільстві;
- баланс, який має бути встановлено між науково-технічним прогресом і інтелектуальним, духовним, культурним та моральним розвитком людства.

У результаті нових винаходів ми маємо сучасні методи спостереження, які можуть бути використані з однаковою успіхом як у спосіб, що загрожує або викликає проблеми у приватному житті людини, так і на користь. Таким чином, це швидше проблема довіри, проблема того, хто і проти кого використовує такі новітні технології. Отже, потрібні нові етичні засади. У бізнесі їх утворює насамперед система норм корпоративної соціальної відповідальності, а в адміністративному європейському кодексі – принципи належної адміністративної поведінки.

Адміністративні системи є тією найширшою сферою, в якій збирається багато даних про будь-яку людину; система використовує їх для власних цілей або може передати іншим установам. Інтелектуальні системи використовують здебільшого поліція, національні інститути безпеки, а також приватні детективи або страхові компанії. Процес комп'ютеризований і може бути доступним для людей або організацій, які не мають повноважень на такий доступ. Новітня технологія і допомагає, і водночас створює загрозу безпеці. Використання таких електронних баз даних може порушувати ті чи інші права людини, скажімо, право недоторканності приватного життя, оскільки дає можливість збирати та зберігати велику кількість даних, які стосуються приватного життя людини, а також поширювати інформацію серед широкої аудиторії. Мало не щодня маємо багато прикладів, які суперечать або й прямо ставлять під загрозу права людини. Чи це означає,

що технологія ворожа нашій свободі, нашим правам? Ні, технологія сама по собі на це не здатна, і тільки людина, яка має право приймати рішення, є відповідальною за такі дії. Ось чому ми говоримо про відповідальність менеджерів і політиків, які стоять біля керма центрів прийняття рішень.

Вирішальною соціальною зміною, що відбувається в наш час, – яка зумовлена залежністю людей від складного характеру економічних процесів, виникненням проблеми зовнішніх побічних ефектів, а також необхідністю контролю за наслідками науково-технічного прогресу, – стало підпорядкування економічної функції політичному чиннику. Форми, яких набере цей процес, варіюватимуться і визначатимуться історичними особливостями різних політичних систем – централізованим державним контролем, державними корпораціями, децентралізованими підприємствами і центральною системою політичних директив, мішаними державними-приватними підприємствами і таке інше. Одні з них будуть демократичними, інші – ні. Але головний факт очевидний: автономія економіки (і влади людей, які нею управляють) наближається до кінця; виникають нові, якісно відмінні системи управління. Контроль над суспільством втрачає здебільшого економічний характер і стає переважно політичним.

Друге найважливіше історичне зрушення – відділення суспільної функції (або місця людини в суспільстві, що зазвичай визначається характером її занять) від власності. У новому суспільстві, яке формується нині, індивідуальна приватна власність втрачає своє суспільне призначення і зберігається лише як функція.

Основний клас у соціумі, який народжується, – це клас професіоналів, який володіє знаннями, а не власністю.

Клас професіоналів, як я його визначаю, складається з чотирьох станів: наукового, технологічного, адміністративного і культурного. Технократи, чи це інженери, чи економісти, чи фізики, засновують свою роботу на системі кодифікованих знань, але застосування цих знань для соціальних або господарських цілей виявляється обмеженим політикою суспільно-економічних структур, до яких вони належать.

У постіндустріальному суспільстві все більше виявляється відрив від соціальної структури, який неминуче впливає на взаємозв'язок і навіть зачіпає корпоративну свідомість чотирьох професійних станів.

Учені можуть працювати на підприємствах, у державному апараті, університетах, у сфері послуг або у військовій сфері. Аналогічним чином розподілені технократи і управлінці. Через цей «розкид» імовірність чистої корпоративної свідомості, здатної до яскравого політичного виходу, має тенденцію до зменшення.

Деніел Белл.

Прихід постіндустріального суспільства.

Ми потребуємо справді дуже освічених людей для розпоряджання новітніми, дуже складними технологіями, що іноді нагадують науково-фантастичну літературу або кіно. Створення цих можливостей у новому світлі формулює вимоги до освіти.

Навчальні програми мають вирішальне значення для виховання почуття відповідальності і підходів, які передбачають творчість та інноваційність не тільки у створенні нових технологій, а й у їх використанні для розвитку людства.

У всесвітньому масштабі триває дискусія про те, як ми можемо забезпечити таку освіту для майбутньої еліти вчених і менеджерів. Більшість відповідей так чи інакше апелюють до специфічного виду після-вузівської освіти – МВА (магістр ділового адміністрування). Рейтинг такої освіти надає англійська «*Financial Times*», яка опублікувала список 100 найкращих програм МВА у світі. Одинадцять із них наведено нижче (табл. 10.6).

На жаль, Європа явно відстає в цьому рейтингу від США, проте ми як і раніше віримо у європейські сили і можливості, зокрема тому, що багато хто з освічених людей з Європи переїхали до США. Там вони мають кращі умови для досліджень і кращу командну роботу. Без поліпшення освіти немає прогресу. Для Європи здебільшого характерна значна фрагментація систем знань, оскільки університети, науководослідні центри, *R&D* переважно не мають контактів один з одним, не враховують можливостей співпраці. Це реальне марнотратство знань і творчості, які могли б сприяти інноваційній діяльності. Тому ми говоримо про «трикутник знань». Це означає тісний зв'язок і взаємодію між дослідженнями, вищими навчальними закладами та інноваціями. Про це вже йшлося в Лісабонській стратегії 2000 року, але ми, як і раніше, залишаємося на початку шляху.

Таблиця 10.6

Світовий рейтинг МВА 2015

Установа	Місто	Країна
Гарвардська школа бізнесу	Бостон, штат Массачусетс	США
Школа бізнесу Лондон	Лондон	Великобританія
Університет Пенсільванії	Філадельфія, штат Пенсільванія, Сан-Франциско, штат Каліфорнія	США
Стенфордська вища школа бізнесу	Стенфорд	Каліфорнія, США
Insead	Фонтенблю, Сінгапур, Абу-Дабі	Франція, Сінгапур, Об'єднані Арабські Емірати
Колумбійська школа бізнесу	Нью-Йорк	США
Школа бізнесу IESE	Барселона	Іспанія
MIT: Sloan	Кембридж, штат Массачусетс	США
Університет Чикаго	Чикаго, штат Іллінойс	США
Каліфорнійський університет	Берклі	США
Китайсько-Європейська міжнародна школа бізнесу	Шанхай	Китай

У світлі цього короткого викладу можна зробити деякі висновки, які, звичайно, не охоплюють усіх сфер, де технології мають величезний вплив, але вказують на проблемні аспекти знання про суспільство, в яких сьогодні найгостріше виявляється роль технологій. Адже наше життя залежить щоденно від того, що придумано людьми для людей.

Перше зауваження стосується філософії технологій. Багато хто захоче поставити питання: чому взагалі можна говорити про філософію технологій? Відповідь проста: тому що технологія є результатом людського розуму. Життєво важливо для нашого існування забезпечувати наші основні потреби необхідними матеріальними продуктами. Коли ми знаємо, що технологія надає нам будь-які нові засоби, це впливає на нашу психічну і духовну активність, наближаючи зміни культурної системи. Технологія поліпшила ці можливості за допомогою першої великої інновації – друкарства, завдяки сплескові генія Гутенберга. Ми читаємо і думаємо, і даємо друковану відповідь на проблеми нашого життя. Ми змінюємо наші стереотипи регіонального мислення,

переходимо до глобального бачення. Кожний новий винахід змінює наше ставлення до світу і людей. Це цілком філософська проблема – взаємозв'язок технологічних досліджень і матеріалізації ідей.

10.6. Аксіологічний аспект технологій

Зазвичай будь-який об'єкт створюється людьми для задоволення їхніх об'єктивних потреб. Проте технологія, створена людиною, не обов'язково використовується тільки для задоволення наших реальних потреб. Зброя масового знищення винайдена для знищення – і хіба це справжня потреба людства? Тут ми підходимо до аксіологічного аспекту технологій. Хіба це не філософія? Філософія, тому що це пов'язано з нашим життям і нашими цінностями. Наше життя є великою цінністю само собою, але ми повинні говорити також про такі цінності, як безпека та захист, свобода, рівність, мораль.

Технологія змінює нашу поведінку, викликаючи зміни в суспільстві. Хто має нову технологію, той має перевагу над тими, що її не мають; зокрема, це стосується доступу до інформації та використання її супроти сусідів або будь-яких інших країн чи об'єднань. Дуже промовистий приклад: мати супутники для спостереження будь-яких об'єктів на Землі і не ділитися інформацією з іншими державами чи народами. Хтось має нову модель комп'ютера – швидшого, більш потужного – і має перевагу завдяки кращій інформаційній базі. Нові винаходи у сфері охорони здоров'я є доступними для небагатьох, інші ж не можуть ними користуватися. Ми ділимо людей на тих, хто матиме кращу охорону здоров'я, і тих, хто не має жодних шансів на продовження життя. Те саме з фармацевтичною промисловістю: існує великий розрив між тими, хто має вільний доступ до новітніх препаратів, і тими, які марно чекають на нього. Ми повинні дбати про наше життя – загадку і коштовність, як колись писав японський буддистський мислитель Деїсаку Ікеда.

Технологія є необхідним чинником економічного розвитку і зростання. Немає ніяких сумнівів, що нові технології дають перевагу в економічному розвитку. Вони дозволяють заощаджувати у використанні сировини, енергетичних ресурсів, щоб бути більш ефективними і конкурентоспроможними. Технології заощаджують час, створюючи нові

Технології
та економічне
зростання

ноу-хау. Технологія забезпечує швидше транспортне сполучення та передачу інформації. Зокрема Інтернет реально змінив бізнес-поведінку, переводячи її з режиму конкуренції в жорсткіший режим суперництва. Ми хочемо мати майже все одразу, бо економічні витрати є одним із вирішальних факторів успіху як компанії, так і держави у її стратегії розвитку і зростання. Все прискорюється, створюючи нелюдські умови роботи через бажання зробити швидше, краще, дешевше і неможливість досягти всього одразу.

Технічний прогрес містить у собі парадокс: коли ми використовуємо все більше й більше нових технічних засобів, ми потребуємо все менше робочої сили. Технологія парадоксально призводить до змін ринку робочої сили, коли нам уже не потрібно так багато працівників у деяких професіях, як раніше. Звідси постає величезна необхідність мати уявлення про основні тенденції науково-технічного прогресу в майбутньому. Ми повинні формувати бачення нашого майбутнього розвитку, маючи на увазі, що науково-технічний прогрес у секторі охорони здоров'я приводить до продовження тривалості життя людини. Отже, треба розвивати нові види професійної діяльності для здоров'я і безпеки в нашому старіючому світі.

Технологію нерідко звинувачують у забрудненні навколишнього середовища. Однак усе набагато складніше. Це роблять не технології самі по собі, а людина, яка використовує технологію у своїх цілях, щоб забезпечити інтенсивний розвиток, власний добробут чи конкурентоспроможність. Відсутність оцінки майбутніх ризиків є причиною використання неправильних і невідповідних технологій, що чинять велику шкоду для нашої планети. Тепер, коли ми знаємо, що це неправильно, можна краще оцінити, які напрями технічного прогресу провадять до катастрофічних наслідків. Це важкий шлях, який треба пройти, щоб відвернути такі наслідки для флори і фауни і в цілому для екологічного середовища в багатьох країнах світу.

Технології привели до величезного зростання прямих іноземних інвестицій, відкривши тим самим двері для глобалізації. Прибічники глобалізації торжествують, тому що переможцями насамперед стають дуже великі компанії, переважно транснаціональні корпорації, які мають кращі технології та фінансові можливості. Суперництво між ними стає новою міжнародною парадигмою управління. Вони є глобальними,

Технічний прогрес
та міжнародне
право: проблема
інтелектуальної
власності

і багато дрібних компаній слідує цій парадигмі, мріючи також стати глобальними.

Технології є інструментом у боротьбі за лідерство або гегемонію у світі. Наддержави мають власні інтереси і дуже часто використовують військові технології як інструмент для утворення союзів або ведення переговорів. Гонка озброєнь у світовій історії завжди була гонкою новітніх військових технологій. Тому технологія є фактором стратегічних змін геометрії міжнародних сил і впливів. Це означає необхідність вести постійний моніторинг такого розвитку, хоча це важке завдання для міжнародного співтовариства.

Технічний прогрес має значний вплив на міжнародне право. Насамперед, це проблема прав інтелектуальної власності, яка, на жаль, залишається нерозв'язаною у глобальному масштабі. Проте в багатьох країнах прогрес у цій сфері спостерігається. Міжнародне співтовариство створило власну організацію для цієї мети в рамках системи Організації Об'єднаних Націй: Всесвітню організацію інтелектуальної власності. У рамках Європейського Союзу вводиться багато процедур, але досі залишається нагальна потреба захисту інтелектуальної власності, тому що ця власність є результатом величезних зусиль учених і фінансових донорів.

У рамках міжнародного права помітне динамічне прирощення нових регулятивних норм, пов'язаних із технологіями захисту довілля. Єдина проблема – брак доброї волі, щоб захистити наше довілля і права людини. Боротьба точиться, але це тривалий процес.

У науці є дві дуже важливі парадигми. Перша походить від Рене Декарта: «*Cogito ergo sum*» – «Я мислю, отже, я існую». Друга – від святого Августина: «*Dubito ergo sum*» – «Я сумніваюся, отже, я існую». Мислення є джерелом творчості та інновацій, у цьому Рене Декарт має слушність. А принцип сумніву Аврелія Августина, принцип, якого також дотримувався Декарт, приводить нас до висновку, що всі вчені повинні бути скептиками: я повинен сумніватися, що сьогоднішнє рішення є єдиним і остаточним. Якщо ми не будемо сумніватися, то не перетнемо межі пізнання. Ми, як і раніше, є людьми, що перебувають на початку свого шляху, і наш процес пізнання довший, ніж життя індивідуума. П'єр Тейяр де Шарден колись сказав: «Тварини, безперечно, знають. Але вони, звичайно, не знають, що вони знають». Тому я хотів

би завершити свої міркування зауваженням до вислову цього великого єзуїта П'єра Тейяра де Шардена, яке передає моє власне феноменологічне переконання: людина знає, але, звичайно, ми не знаємо, скільки ми не знаємо. Ось чому ми є *homo sapiens*.

Питання для самоконтролю

1. Опишіть роль систем «*Research and Development*» – «Дослідження і розвиток» у сучасному суспільстві.
2. Які саме технологічні відкриття змінюють наш світ?
3. Технології і довкілля.
4. Технології і військовий сектор.
5. Ядерні технології як перевага і загроза.
6. Технології у сфері комунікацій.
7. Організація Об'єднаних Націй про захист прав людини, пов'язаних із розвитком науки і технологій.
8. Технології та економічне зростання.
9. Технології та проблема інтелектуальної власності.

Словничок основних термінів і понять

R&D – «*Research and Development*», «Дослідження і розвиток» – системи або організації, створені для здійснення наукових досліджень. Вони можуть бути як приватними, так і фінансованими урядом; частиною компанії або окремою юридичною особою, у функції якої входить кероване експериментування, створення й випробовування нових технологічних винаходів, з'ясування практичних засобів їх застосування. Університети, як правило, мають R&D групи, які сприяють різноманітним програмам. R&D відіграють провідну роль у просуванні технологій майже в усіх видах промислового виробництва. Найбільше поширені в електроніці, біосанітарній та фармацевтичній промисловості, але використовуються також у вивченні споживачів та фінансових трендів.

Магістр ділового адміністрування (МДА) (від англ. *Master of Business Administration*) – кваліфікаційний ступінь у менеджменті (управлінні). Абревіатура МДА також використовується для позначення не ступеня, а самих програм навчання для отримання ступеня. Кваліфікація

МВА має на увазі здатність виконувати роботу керівника середньої і вищої ланки. У різних школах бізнесу період навчання за програмою МВА займає від двох до п'яти років.

Меритократія («влада достойних», від лат. *meritus* – достойний, гідний та грец. *кратос* – влада, правління) – принцип управління, згідно з яким керівні пости повинні займати найздібніші люди, незалежно від їхнього соціального чи економічного стану.

Технократія (від грец. *τέχνη* – майстерність і грец. *κράτος* – влада) – ідеологія створення меритократичного суспільства, де влада належить науково-технічним спеціалістам, та суспільство, створене на її основі.

Технологія (від грец. *τεχνολογία*) – сукупність і послідовність методів, способів виготовлення, видобутку, обробки або переробки й інших процесів, робіт і операцій, що змінюють стан сировини, матеріалів і напівфабрикатів, виробу тощо у процесі їх здійснення (регламенти, режими).

Технологічний детермінізм – основоположний принцип багатьох сучасних соціально-економічних та соціолого-політичних концепцій суспільного розвитку, які абсолютизують роль технічного чинника в історії, суспільстві. Виникнення технологічного детермінізму зумовлене розвитком техніки, науково-технічного прогресу і його вищого ступеня – науково-технічної революції. Історично першою формою вияву технологічного детермінізму в суспільствознавстві були техніцистичні концепції, автори яких прагнули пояснити соціальні явища з позиції технічного фетишизму.

Технологічний оптимізм – концепція, представники якої вбачають у технічних і технологічних досягненнях засіб для розв'язання основних проблем людства. Проте за сучасних умов ідеї технологічного оптимізму враховують певні застереження щодо позитивного впливу технічних і технологічних досягнень у справі олюднення довкілля.

Технологічний песимізм – концепція, згідно з якою техніка, технологія є основною причиною небезпеки для людства. Представники технологічного песимізму основну загрозу для майбутнього людини пов'язують з озвитком техніки, яка, руйнуючи екосистеми, прирікає людство на вимирання, розвиває озброєння масового знищення, а сьогодні перетворила людину на машину. Однак це не означає абсо-

лютного заперечення ролі техніки і технології в гармонійній взаємодії людини з природою.

Дискусійні питання та завдання для інтерактивного вивчення

1. Чи є сучасна людина «*homo technicus*» – «людиною технічною»? Відповідь аргументуйте.
2. Наведіть аргументи на користь та на протипагу принципам технологічного оптимізму і технологічного песимізму.
3. Поясніть зміст тези автора цього розділу професора Ю. Габера та сформулюйте ваше ставлення до неї: «Людина знає, але, звичайно, ми не знаємо, скільки ми не знаємо. Ось чому ми є *homo sapiens*».
4. Чи технологія є всемогутньою? Відповідь аргументуйте.
5. Оцініть вплив технологічного прогресу на права людини. Сформулюйте ваше ставлення до цієї проблеми.
6. Які підходи до захисту інтелектуальної власності ви вважаєте найбільш ефективними?

Розділ 11

ЛЮДИНА В СУСПІЛЬСТВІ ЗНАНЬ.

ПАРАДИГМИ ПОСТНЕКЛАСИЧНОЇ НАУКИ

План викладу

11.1. Класична, некласична, постнекласична наука: принципи і тенденції розвитку

11.2. Етика і відповідальність людини в системі сучасної науки

11.3. Освіта в суспільстві знань

11.1. Класична, некласична, постнекласична наука: принципи і тенденції розвитку

Сучасна людина живе в суспільстві знань, інформацій і високих технологій. Суспільство знань – це такий *спосіб існування і розвитку людини, науки та освіти в інформаційному просторі*, в якому відбувається глибока трансформація онтологічних, соціальних, аксіологічних, моральних, культурних смислів як наукового пізнання, так і освіти. Основні параметри суспільства знань формуються як результат інтенсивного розвитку науки, інформаційних і телекомунікаційних технологій.

Наука як цілісний феномен виникла в добу Нового часу внаслідок відділення її від філософії і пройшла у своєму розвитку три основні етапи: класичний, некласичний, постнекласичний (сучасний). На кожному з цих етапів розробляються відповідні ідеали, норми і методи наукового дослідження, формується певний стиль мислення та своєрідний понятійний апарат тощо. Критерієм такої періодизації є співвідношення між об'єктом і суб'єктом пізнання. Кожна з названих стадій має свою парадигму, тобто сукупність основоположних теоретико-методологічних настанов, свою картину світу, свої фундаментальні ідеї.

Мудрець – міра всіх існуючих речей. За допомогою почуттів він – міра чуттєво сприйманих речей, а за допомогою розуму – міра умоглядних речей.
Демокріт

Суспільство знань – спосіб розвитку людини

Класична наука та її методологія

1. Класична наука. Етап класичної науки охоплює період з XVII до кінця XIX століття і пов'язаний насамперед із діяльністю таких мислителів, як Г. Галілей, І. Кеплер, І. Ньютон. Початок її було покладено у працях М. Коперника, який створив нову, порівняно з аристотелівсько-птоlemeївською, геліоцентричну систему світу. Класична стадія має своєю парадигмою класичну механіку, її картина світу будується на принципі жорсткого (лапласівського) детермінізму, їй відповідає образ світобудови як годинникового механізму.

Провідним принципом класичної науки є принцип спостережуваності. Оскільки наука залишалась на стадії нагромадження фактичного матеріалу та його опису, то цілком закономірно, що об'єктом дослідження

були замкнені статичні системи, тобто такі, що перебувають у стані спокою або рівноваги, поза зовнішніми зв'язками та взаємодіями. Таке розуміння об'єкта пізнання було зумовлене уявленням дослідників природи про її абсолютну незмінюваність у часі.

Тут панує об'єктний стиль мислення, прагнення пізнати предмет сам по собі, безвідносно до умов його вивчення суб'єктом. Класична наука постулювала стабільність і універсальність порядку природи. Мислителі цієї доби були переконані, що людський розум як активне джерело раціональної діяльності проникає в сутність світового порядку за допомогою таких самих стійких і універсальних категорій мислення. При цьому предметом науки є закони, загальні положення, що мають абсолютну і безумовну значущість для всіх. Ідеалом точності була вимога, щоб ці закони допускали математичний спосіб опису.

Панувало переконання в соціальній нейтральності науки, вважалося, що вона орієнтована власними автономними цінностями, пов'язаними з пошуком істини. Ідеалом науки була побудова абсолютно істинної картини природи. Дослідники цієї епохи вважали, що об'єктивність пізнання досягається лише тоді, коли з їх опису *видаляється все, що належить до суб'єкта* і процедур його пізнавальної діяльності, причому ці процедури вважалися раз назавжди даними і незмінними. Суб'єкт пізнання трактувався як асоціальний і неісторичний. Оскільки ціннісні характеристики належать не до самого знання, а тільки до особистості, вважалося, що їх необхідно елімінувати за допомогою спеціальних процедур.

Я прагну гаряче закликати філософів повірити у здібності людського розуму.

Іван Павло II.

Енцикліка «Fides et Ratio».

Строго однозначний причинно-наслідковий зв'язок зводився в ранг пояснювального еталона. Пояснення розумілося як пошук механічних причин, а обґрунтування зводилося до редукції знань про природу до фундаментальних принципів механіки. Це зміцнювало претензії на виявлення єдиного правильного методу, що гарантує побудову істинної теорії. Відповідно до цього будувалася картина світу, яка мала *механістичний характер*. Вона продукувала образ лінійного розвитку з жорсткою однозначною детермінацією: минуле спочатку визначає теперішнє, а

теперішнє, у свою чергу, визначає майбутнє. Класична картина світу створювала опис об'єктів таким чином, ніби вони існували самі по собі у строго заданій системі координат. Був вироблений і категоріальний апарат науки, пристосований до механістичного тлумачення світу.

Проте такий погляд на природу розхитували як саме природознавство, так і філософія. Перший крок зробив І. Кант у праці «Загальна природнича історія і теорія неба» (1755). Землю та Сонячну систему він розглядав як такі, що змінюються в часі, перебувають у процесі становлення, зрілій фазі та, нарешті, руйнування. Системно ж ідея еволюції в різних галузях природознавства почала торувати собі шлях лише на початку ХІХ століття. А в 1870-х роках Г. Спенсер екстраполював закон еволюції на цілий Всесвіт. Еволюція, на його думку, є тим абсолютним загальним елементом досвіду, який дає можливість зрозуміти будь-які явища. Тільки вивчаючи об'єкт у процесі його виникнення, формування та зникнення, тобто простежуючи його історію, ми можемо сподіватися на об'єктивне знання.

Отже, 70-ті роки ХІХ століття можна вважати новим етапом у розвитку класичної науки, яка переорієнтовується на вивчення *замкнених динамічних систем*. Відповідно виникає й потреба розроблення методології дослідження таких об'єктів. Нею стала *діалектика, основою якої є принцип універсального зв'язку та зумовленості явищ*. Наука як система знань на основі діалектичної методології постає динамічно замкненою. Її функціонування та розвиток можна передати у формі *лінійно-кумулятивної моделі*. Кумулятивізм є принципом розвитку класичної науки, згідно з яким у процесі зростання наукового знання зберігаються всі нагромаджені досі результати з додаванням нових.

2. Некласична наука (перша половина ХХ ст.), вихідний пункт якої пов'язаний з розробкою релятивістської і квантової теорії, відкидає об'єктивізм класичної науки, відкидає уявлення про реальність як щось незалежне від засобів її пізнання, суб'єктивного фактора. Вона осмислює зв'язки між знаннями про об'єкт і характером засобів та операцій пізнавальної діяльності суб'єкта. Експлікація цих зв'язків розглядається як умова об'єктивно-істинного наукового пояснення.

Як було сказано, класичне природознавство ХVІІ–ХVІІІ століть прагнуло пояснити причини всіх явищ, включаючи соціальні, на основі законів механіки І. Ньютона. У ХІХ столітті, у зв'язку з революцією

Революція у природознавстві кінця ХІХ – початку ХХ століття і становлення ідей та методів неklasичної науки

у природознавстві кінця XIX – початку XX століття, стало очевидним, що закони ньютонівської механіки вже не могли відігравати роль універсальних законів природи.

У 1895–1896 роках були відкриті промені Рентгена, радіоактивність (А. Беккерель), радій (М. і П. Кюрі) тощо. У 1897 році англійський фізик Дж. Томсон відкрив першу елементарну частинку – електрон і зрозумів, що електрони є складовими частинами атомів усіх речовин. Досить відчутно «підірвав» класичне природознавство А. Ейнштейн, який створив спочатку спеціальну (1905), а потім і загальну (1916) теорію відносності.

Водночас фізика починає вивчати мегасвіт. Зокрема, в астрономії з'явилася теорія нестационарного Всесвіту, яка виявила ефект «розбігання» галактичних систем, існування ядер галактик, де відбуваються надпотужні енергетичні процеси, які суттєво впливають на поведінку галактичної системи. Відкриття цілої низки астрономічних об'єктів, зокрема – квазарів, пульсарів, чорних дірок тощо, свідчать про неоднорідність Всесвіту. Отже, фізика започаткувала дослідження *безпосередньо не спостережуваних* об'єктів, створивши прецедент для інших наук.

Некласична наука та її основні характеристики

Починаючи із зернят думки, що складають справжні й незнищенні атоми його тканини, Універсум... підноситься над нашими головами в напрямку, зворотному до зникаючої матерії, як Універсум, що збирає та зберігає не механічну енергію, як ми вважали, а особистостей. Одна за одною, як безперервне випаровування, вивільнюються навколо нас «душі», несучи вгору своєю невимовну ношу свідомості.

Тейяр де Шарден.
Феномен людини.

Якщо у класичній фізиці опис і пояснення ґрунтуються на безпосередньому спостереженні об'єкта самого по собі, то в некласичній фізиці спостереження опосередковане приладами, які взаємодіють з об'єктом. Засоби спостереження (прилади) становлять єдине ціле з об'єктом дослідження. Таким чином, унаслідок нових експериментальних відкриттів була підірвана віра в об'єктивний, незалежний від спостерігача перебіг подій, який є внутрішньою суттю класичної науки.

Об'єктом некласичної науки стає *відкрита система* як результат взаємодії об'єкта із засобами спостереження.

Отримані результати спостереження є відносним знанням, оскільки їхній зміст залежить від застосовуваних засобів. Сам об'єкт безпосередньо не спостережуваний, а тому безпосередній досвід поступається місцем *раціонально сконструйованій моделі* досліджуваного об'єкта.

За Г. Башляром, усі попередні філософські системи задавали методологію пізнання реальності і раціонального конструювання наукових принципів та законів, які мали емпіричний характер, тобто формулювали їх у термінах спостереження. Сучасна наука має справу із неспостережуваними, тобто теоретично сконструйованими ідеальними об'єктами із застосуванням *математики та математичної логіки*.

Отже, суттєвою рисою неklasичної науки є її *теоретичний характер*. Вона функціонує на двох рівнях: *емпіричному і теоретичному*, де останньому належить пріоритетна роль. Більше того, конкретний теоретичний опис однієї і тієї ж реальності, тобто емпіричної бази, може бути *багатоваріантним*. А це означає, що наука як система знання включає в себе не лише теорії, які взаємно доповнюють одна одну, а й їх синтез та концептуалізацію.

Таким чином, сучасна наука, на погляд Г. Башляра, постає як *некумулятивна* модель з відкритою системою, де механізмом приросту наукового знання є релятивізація базових понять та принципів, що в неklasичній науці приводить до перебудови (концептуалізації) усієї системи наукового знання і накладає відбиток на характер наукового і філософського мислення. Під сумнів поставлено не лише фізичні характеристики картини світу, а й логічні та метафізичні. Отже, розвиток неklasичної науки можна виразити у формі *лінійно-некумулятивної моделі*.

На погляд К. Поппера, альтернативою принципу кумулятивності класичної науки є *принцип фальсифізму (фальсифікації)* неklasичної науки, згідно з яким будь-яка теорія через обмеженість своєї емпіричної бази може бути спростована. Наукове знання є гіпотетичним і може бути спростоване емпіричними фактами, що збурюють теорію. А звідси постає необхідність критичного перегляду основних концептів наукової теорії задля її усунення та заміни іншою, здатною передбачати нові факти.

Існування нефальсифікованих теорій на такий підхід є принципово неможливим. Згідно з К. Поппером принцип фальсифікації є універ-

сальним критерієм наукового знання, він характеризує критичність наукового мислення на відміну від ненаукового.

Некумулятивну модель розвитку науки поділяють, поряд з Г. Башляром, й інші представники критичного раціоналізму, зокрема К. Поппер та його учень, всесвітньо відомий математик І. Лакатос.

Модель розвитку науки за К. Поппером

Модель розвитку науки, за К. Поппером, можна подати такою структурою: формулювання проблеми; спроба розв'язання її шляхом висунення гіпотез; фальсифікація гіпотез, вибір кращої з них, тобто такої, що має більше число потенційних фальсифікаторів; експериментальна перевірка та відбір наслідків, що мають принципово новий характер; нова і точніша постановка проблеми в результаті критичної дискусії. Отже, безперервний процес зростання знання здійснюється як перманентний рух від пояснення до пояснення, від гіпотези до гіпотези, від проблеми до проблеми. У такий спосіб у науці постійно відбувається перебудова теорій. Причому нова теорія успадковує успішні наслідки старої теорії, усуває її помилки й дає додаткові передбачення, яких раніше не було.

Модель розвитку науки за Т. Куном

Нормальна наука, на розвиток якої вимушені витратити майже весь свій час більшість вчених, базується на припущенні, що наукове співтовариство знає, яким є світ навколо нас. Багато успіхів науки народжуються з прагнення співтовариства захистити це припущення, і якщо це необхідно – то вельми дорогою ціною. Нормальна наука, наприклад, часто придушує фундаментальні нововведення, тому що вони неминуче руйнують її основні настановленості. Тим не менш доти, поки ці настановленості зберігають у собі елементи довірливості, сама природа нормального дослідження дає гарантію, що ці нововведення не будуть придушуватися надто довго. Іноді проблема нормальної науки, проблема, яка повинна бути вирішена за допомогою відомих правил і процедур, не піддається неодноразовим зусиллям навіть найталановитіших членів групи, до компетенції якої вона належить. В інших випадках інструмент, призначений і сконструйований для цілей нормального дослідження, виявляється нездатним функціонувати так, як це передбачалося, що свідчить про аномалії, які, незважаючи на всі умови, не вдається узгодити з нормами професійної освіти. Таким чином (і не тільки таким) нормальна наука збивається з розвитку весь час. І коли це відбувається, – тобто коли спеціаліст не може більше уникнути аномалій, що руйнують існуючу традицію наукової практики, – починаються нетрадиційні дослідження, які врешті-решт

приводять всю цю галузь науки до нової системи приписів (commitments), до нового базису для практики наукових досліджень. Виняткові ситуації, в яких виникає ця зміна професійних приписів, будуть розглядатися в цій роботі як наукові революції. Вони є доповненнями до зв'язаної традиціями діяльності в період нормальної науки, які руйнують традиції.

Томас Кун.

Структура наукових революцій.

Т. Кун запропонував *нелінійну некумулятивну* модель розвитку науки. У роботі «Структура наукових революцій» (1962) він відмовляється від ідеї лінійного розвитку науки як системи знання, обґрунтовуючи таку модель науки, де пріоритетними стають зовнішні соціальні чинники її розвитку. Річ у тім, що в другій половині ХХ століття наука стає творчістю дослідницьких колективів, наукових співтовариств, які складаються на основі спільної парадигми.

Т. Кун пропонує розгляд когнітивного аспекту науки в нерозривному зв'язку з динамікою наукового співтовариства. Згідно з Т. Куном наукове співтовариство складається з фахівців певної галузі, що отримали подібну одне до одного освіту і професійні навички, засвоїли одну і ту ж навчальну літературу і відповідали за реалізацію певних цілей, включаючи навчання учнів і послідовників. Ці цілі мають різний характер у період нормальної науки і в періоди наукових революцій.

Під парадигмами я розумію визнані усіма наукові досягнення, які протягом певного часу дають науковому співтовариству модель постановки проблем та їх рішень.

Томас Кун.

Структура наукових революцій.

Основною одиницею вимірювання процесу розвитку науки, за Т. Куном, є «*парадигма*» – концептуальна схема, яка протягом певного часу визначається науковим співтовариством як основа практичної діяльності. Вона означає сукупність переконань, цінностей і технічних засобів, прийнятих науковим співтовариством, що забезпечують існування наукової традиції. Парадигма – це те, що об'єднує членів наукового співтовариства, а наукове товариство складається з людей, які

визначають певну парадигму. Парадигма знаходить своє втілення в підручниках або класичних працях учених і на багато років визначає коло проблем і методів їх розв'язання в тій чи іншій галузі науки.

Відкриття починається з усвідомлення аномалії, тобто з встановлення того факту, що природа якимось чином порушила нав'язану парадигмою очікування, які скеровують розвиток нормальної науки. Це приводить потім до більш або менш розширеного дослідження області аномалії. І цей процес закінчується лише тоді, коли парадигмальна теорія пристосовується до нових обставин таким чином, що аномалії самі стають очікуваними. Освоєння теорією нового виду фактів потребує чогось більшого, ніж просто додаткового пристосування теорії; доти, поки це пристосування не буде повністю закінчене, тобто поки вчений не навчиться бачити природу в іншому світлі, новий факт не зможе вважатися взагалі фактом цілком науковим.

Томас Кун.

Структура наукових революцій.

«Нормальна наука» – це термін, введений Т. Куном у філософію науки, який означає діяльність наукового співтовариства у відповідності з певною нормою – парадигмою. Творчий аспект нормальної науки обмежений розширенням галузі застосування і підвищенням точності парадигми. Природа «нормальної науки» міститься у постановках і вирішенні всіляких концептуальних, інструментальних і математичних задач. Парадигма жорстко регламентує як вибір проблем, так і характер рішень, що приймаються. Для Т. Куна творчий аспект «нормальної науки» обмежений розширенням галузі застосування і підвищенням точності парадигми. Концептуальні основи парадигми при цьому не змінюються, що веде лише до кількісного зростання знань, а не до якісного перетворення його змісту. Тому Т. Кун характеризує «нормальну науку» як найвищою мірою кумулятивну модель.

Наукова революція пов'язана з повною або частковою заміною парадигми. Загальний ритм цього процесу являє собою діахронічну структуру, яка включає ланцюг послідовних етапів: 1) теза науки (допарадигмальний період); 2) «нормальна наука» (парадигмальний період); 3) криза «нормальної науки» і наукова революція (зміна парадигми); 4) ствердження і оформлення нової парадигми. Процес становлення

парадигми характеризується суперництвом різних шкіл і відсутністю загальноприйнятих концепцій та методів дослідження.

Згідно з моєю методологічною концепцією, дослідницькі програми є найбільшими науковими досягненнями і їх можна оцінювати на основі прогресивного або регресивного зсуву проблем; при цьому наукові революції полягають у тому, що одна дослідницька програма (прогресивно) витісняє іншу. Ця методологічна концепція пропонує новий спосіб раціональної реконструкції науки.

Відповідно до моєї концепції фундаментальною одиницею оцінки повинна бути не ізольована теорія або сукупність теорій, а «дослідницька програма». Остання включає в себе конвенціонально прийняте (і тому «незаперечне», згідно зі заздалегідь обраним рішенням) «жорстке ядро» і «позитивну евристику», яка визначає проблеми для дослідження, виділяє захисний пояс допоміжних гіпотез, передбачає аномалії і переможно перетворює їх на підтверджуючі приклади – все це відповідно до заздалегідь розробленого плану. Вчений бачить аномалії, але, оскільки його дослідницька програма витримує їх натиск, він може вільно ігнорувати їх. Не аномалії, а позитивна евристика його програми – ось що насамперед диктує йому вибір проблем.

І лише тоді, коли активна сила позитивної евристики слабшає, аномаліям може бути приділено більше уваги. В результаті методологія дослідницьких програм може пояснити високий ступінь автономності теоретичної науки, чого не може зробити незв'язаний ланцюг припущень і спростувань наївного фальсифікаціоніста. Те, що для Поппера, Уоткінса і Агассі виступає як зовнішній, метафізичний вплив на науку, тут перетворюється на внутрішнє – «тверде ядро» програми.

Імре Лакатос.

Методологія науково-дослідницьких програм.

Навіть загальний аналіз найзначніших теорій, які закарбувались в історії науки, свідчить, що вони характеризуються безперервністю, яка зв'язує їх елементи в єдине ціле. Ця безперервність є нічим іншим, як розвитком деякої дослідної програми, початок якої може бути встановлено найбільш абстрактними твердженнями. Вказана безперервність забезпечується збереженням «твердого ядра» теорії. В усіх дослідних програм є «тверде ядро». Твердження, що входять у тверде ядро

Постнекласична наука, її принципи і тенденції розвитку

програми, ретельно оберігаються від спростувань – такі вимоги негативної евристики НДП. Згідно з І. Лакатосом тверде ядро ньютонівської НДП становили три відомі закони Ньютона і закон всесвітнього тяжіння. Це тверде ядро залишалося незмінним, незважаючи на потік новацій. Головного удару перевірок зазнає захисний пояс навколо ядра теорії, різного роду допоміжні гіпотези.

3. Поняття **постнекласичної науки** було введено в кінці 80-х років ХХ століття для того, щоб позначити новий етап у розвитку науки, пов'язаний із науковою революцією, яка розгорталася протягом трьох останніх десятиліть і досі не завершилася. У процесі цієї революції з'явилися і почали успішно реалізовуватися фізична науково-дослідна програма унітарних калібрувальних теорій (С. Вайнберг, А. Салам і інші) і загальнонаукова дослідницька синергетична програма (Г. Хакен, І. Пригожин). Перша з них здійснюється в галузі фізики високих енергій та космології, виявляючи нові закономірності розвитку в мікро- і мегасвіті. Друга стосується нового розуміння звичного макросвіту і не має дисциплінарних кордонів. Її предметна область виходить за межі природних процесів в область людиновимірних самоорганізованих екологічних, технологічних, соціальних систем. Істотна ознака постнекласичної науки – постійна включеність суб'єктивної діяльності в «тіло знання». Вона враховує співвіднесеність характеру одержуваних знань про об'єкт не тільки з особливістю засобів і операцій діяльності суб'єкта, що пізнає, а й з її (діяльності) ціннісно-цільовими структурами.

Ознаки постнекласичної науки

Дослідники виділяють такі ознаки постнекласичної науки:

- зміна характеру наукової діяльності, зумовлена революцією в засобах отримання і збереження знань (комп'ютеризація науки, зрощення науки з промисловим виробництвом і т. ін.);
- поширення міждисциплінарних досліджень і комплексних дослідних програм;
- підвищення значення економічних і соціально-політичних чинників і цілей;
- зміна самого об'єкта – відкриті самоорганізовані системи;
- включення аксіологічних факторів до складу пояснювальних пропозицій;
- використання у природознавстві методів гуманітарних наук, зокрема принципу історичної реконструкції.

Парадигмальною теорією постнекласичної науки виступає синергетика.

Початок *синергетики* покладено 1973 року виступом німецького вченого Г. Хакена на першій конференції, присвяченій проблемам самоорганізації. Г. Хакен – творець синергетики – звернув увагу на те, що корпоративні явища спостерігаються в найрізноманітніших системах, чи це астрофізичні явища, фазові переходи, гідродинамічні нестійкості, утворення циклонів в атмосфері, динаміка популяцій і навіть явища моди. У своїй класичній роботі «Синергетика» він відзначав, що в багатьох дисциплінах, від астрофізики до соціології, ми часто спостерігаємо, як кооперація окремих частин системи приводить до макроскопічних структур або функцій.

Синергетика в її нинішньому стані фокусує увагу на таких ситуаціях, в яких структури або функції систем переживають драматичні зміни на рівні макромасштабів. Зокрема, синергетику особливо цікавить питання про те, як саме підсистеми або частини виробляють зміни, цілком зумовлені процесами самоорганізації. Парадоксальним здавалося те, що при переході від неврегульованого стану до порядку всі ці системи поведуться подібно. Г. Хакен підкреслює, що у зв'язку з кризою вузькоспеціалізованих галузей знання інформацію треба стискувати до невеликого числа законів, концепцій або ідей, а синергетику можна розглядати як одну з таких спроб. На думку вченого, існують ті самі принципи самоорганізації різних за своєю природою систем, від електронів до людей, а отже, мову слід вести про загальні детермінанти природничих і соціальних процесів, на знаходження яких і направлена синергетика.

Синергетика виявилася дуже продуктивною науковою концепцією, предметом якої стали процеси самоорганізації – спонтанного структурогенезу. Вона включила концепцію нестабільного нерівноважного світу, феномен невизначеності й багатоальтернативності розвитку та ідею виникнення порядку з хаосу. *Основоположна ідея синергетики полягає в тому, що нерівноважність мислиться джерелом появи нової організації, тобто порядку.* Тому головна праця І. Пригожина та І. Стенгерс отримала назву «Порядок з хаосу» (1986). Отже, для поведінки самоорганізованих систем важливі інтенсивність і міра їх нерівноважності.

Учені виділили два основні типи матеріальних систем:

Синергетика
як методологія
постнекласичної
науки

- *замкнені*, в яких протікання процесів веде до встановлення стану рівноваги, найважливішими ознаками якої є лінійність та рівноважність;
- *відкриті*, головними ознаками яких є нелінійність і нерівноважність. В останніх перебіг процесів за певних обставин сприяє появі впорядкованих структур, тобто посиленню самоорганізації. Відкритим системам властиві наявність потужніших джерел розвитку, обмін речовиною та енергією з навколишнім середовищем.

Основні світоглядні
положення
синергетики

Отже, синергетика ґрунтується водночас на теорії самоорганізації, пізнанні шляхів виникнення організації і самоорганізації, порядку, тих чи інших модернізацій. Серед її основних світоглядних положень можна виділити такі:

- складноорганізованим системам, у тому числі природі, не можна нав'язувати власні сценарії розвитку, можна лише сприяти їхнім внутрішнім тенденціям;
- відносно будь-якого процесу існує кілька альтернативних варіантів розвитку, тому можливий вибір найбільш оптимальних із них;
- майбутній стан системи детермінований її наявним станом;
- хаос не є виключно негативною характеристикою, на певних етапах він виступає конструктивним аспектом еволюції;
- у моменти нестійкості системи збільшуються флуктуаційні процеси, а отже, у критичні моменти розвитку зростає роль діяльності кожної окремої людини.

Синергетика становить нову дисциплінарну область наукових досліджень, «інтеграційну парадигму різних дисциплін», новий спосіб постановки наукових проблем, напрям їх вирішення. Слід пригадати, що у класичній науці панували стереотипи лінійного мислення, суворого детермінізму, прагнення усунути, подолати випадковість, невизначеність, хаос, нерівноваженість і нестійкість. Світ у цій науковій картині був об'єднаний причинно-наслідковими зв'язками, що мають лінійний характер. А розвиток розуміли як поступальний за об'єктивними законами. Тому майбутнє було передбачуваним, а минуле – реконструйованим. У синергетиці виникає принципово інша парадигма на базі таких нових напрямів науки, як нерівноважна термодинаміка, теорія хаосу,

нелінійний математичний аналіз, теорія катастроф і низки інших. Формуються загальні принципи самоорганізації складних нелінійних, відкритих динамічних систем незалежно від їхньої природи, конкретних складових і сфери існування.

Модель науки як самоорганізованої системи розробив П. Фейєрабенд. На його думку, сучасній науці потрібна *анархістська епістемологія*, згідно з якою всі методологічні приписи (правила) мають свої межі, єдиним незмінним правилом є «допустиме все», що не перешкоджає прогресові розвитку науки.

Сутність
анархістської
епістемології
П. Фейєрабенда

Методологію анархізму П. Фейєрабенд конкретизує у двох принципах.

Принцип проліферації теорій (розмноження) – характеризує *нелінійність розвитку науки*. В основі принципу проліферації, за П. Фейєрабендом, лежить той факт, що одна й та сама множина даних спостереження сумісна з дуже різними і взаємно несумісними теоріями. Іншими словами, факти надають дослідникам значну свободу в побудові наукових теорій. Обмеження ж мають суб'єктивний характер. Висунута вченим теорія залежить не лише від фактів, а й від традиції, яку він репрезентує, від математичного апарату, яким він володіє, від його метафізичних переконань, смаків, естетичних поглядів та інших елементів, що існують суб'єктивно в мисленні науковця. Це й зумовлює взаємну несумісність нових теорій. Принцип проліферації орієнтує науковців на створення й розробку теорій, несумісних з усталеними позиціями, навіть якщо останні є загальноприйнятими й добре обґрунтованими. Він визнає рівноцінними альтернативні теорії, запобігаючи передчасному усуненню з поля науки спростованих теорій. Річ у тім, що теорії, на думку П. Фейєрабенда, усувають та заміщують більш модними задовго до того, як їм випаде можливість продемонструвати всі свої переваги. Створення альтернативних теорій сприяє їх взаємній критиці і стимулює розвиток науки. Зростання наукового знання полягає у висуненні сміливих гіпотез та їх експериментальному спростуванні (але не усуненні з науки), в результаті чого настає розв'язання наукової проблеми.

Принцип неспіввимірності теорій – характеризує некумулятивність розвитку науки. За П. Фейєрабендом, теорії неспіввимірні в тому сенсі, що між ними може не існувати жодного зі звичних логічних відношень: включення, виключення, перетину. Він не поділяє вимоги сумісності, згідно з якою нові, ширші, точніші та глибші теорії включають

у себе в «знесеному» вигляді, як окремий випадок попередні неповні, неточні теорії.

Усі розглянуті моделі науки базуються на пояснювальній методології, що має за мету встановити певні закономірності розвитку досліджуваних систем. Її застосовують у дослідженні природно-технічних та соціальних систем. Гуманітарне ж знання, за підходом неklasичної філософії, потребує не лише пояснювальної, а й «розуміючої» методології (герменевтика, структурна антропологія).

Сутність концепції
глобального
еволюціонізму

У сучасній науці одне з центральних місць посіла концепція глобального (універсального) еволюціонізму. Весь світ є величезною, еволюціонуючою системою. Глобальний еволюціонізм спирається на ідею про єдність Всесвіту. Вийшовши з глибин природничих наук, базуючись на закономірностях Всесвіту, ця концепція відзначається універсальністю, величезним інтеграційним потенціалом. Глобальний еволюціонізм сформувався в останній третині ХХ століття і включає чотири типи еволюції: космічну, хімічну, біологічну і соціальну, об'єднуючи їх генетичною і структурною спадкоємністю. Поряд із прагненням до об'єднання уявлень про живу і неживу природу, соціальне життя і техніку, однією з його цілей стала потреба інтегрувати природничо-наукове, суспільствознавче і гуманітарне знання. У цій своїй якості концепція глобального еволюціонізму претендує на створення нового типу цілісного знання, що поєднує в собі наукові, методологічні і філософські основоположення.

11.2. Етика і відповідальність людини в системі сучасної науки

Морально-етичні
проблеми сучасної
науки

Сучасна наука і техніка ставлять людину в умови, далекі від її нормального функціонування, вимагають нових форм пристосування до навколишньої дійсності. Сучасний світ – це багато в чому технологізований простір, у якому суть людини також проявляє тенденції до технізації. Людина оточує себе предметами техніки, вони формують його дозвілля і спосіб життя. Навіть прояв творчих здібностей сучасної людини також відбувається з урахуванням законів навколишнього техносередовища. Виникає суперечність між етичними нормами і не-

обхідністю технічного буття людини, яка веде за собою широке коло етичних проблем штучного світу.

Значне розширення технічних можливостей суспільства супроводжується тим, що в низці досліджень об'єктом стає сама людина. Це, у свою чергу, створює певну загрозу не лише її здоров'ю, а й існуванню. Фізики-ядерники були першими, хто зіткнувся з проблемами такого роду. Нині ці ризики і загрози стосуються й галузі молекулярної біології, і генетики, медицини, психології та ін. Різноманіття етичних проблем за найбільшого узагальнення поділяються на етичні проблеми фізики, біології, генетики, техніки, економіки, бізнесу. Особливе місце посідають проблеми етики вченого.

Етичні проблеми, які були породжені сферою ядерної фізики, стали очевидними через відкриття 1938 року розщеплювання атома урану, яке супроводжувалося виділенням величезної кількості енергії. Енергія атомного ядра поставила на порядок денний питання про її практичне застосування, до того як була виявлена її згубна дія на організм людини. Повною мірою усвідомлюючи загрози фашизму, в умовах спроб заборони квантової фізики і теорії відносності, видатні німецькі фізики продемонстрували свої можливості, створивши радарний захист і атомну бомбу. Широко відоме звернення А. Ейнштейна із закликом відмовитися від використання атомної зброї привело до рішучих дій. У серпні 1945 року на японські міста Хіросіма і Нагасакі без будь-якої військової необхідності були скинуті американські атомні бомби. Подальша гонка озброєнь поставила людство перед загрозою атомного знищення.

Етичні проблеми, що виникають сьогодні в галузі біології, вказують на небезпеку біологізаторських тенденцій, у рамках яких багато негативних рис людини визнаються природженими, наприклад, насильство, загроза, агресія, війни. Також природоеволюційно тлумачиться і прагнення людини до освіти, кар'єрного зростання, лідерства тощо. У галузі генетики проблемними виявилися питання про вплив статевих відмінностей на розумову діяльність, генетичні й інтелектуальні відмінності між расами і народностями. Висновки теорії генетичної детермінації розумової діяльності дуже часто призводили до ухвалення расизму і геноциду.

На межі біології та медицини виникли проблеми біоетики. Вони мають виходи на практику охорони здоров'я та урядові програми. Низка

проблем були викликані ставленням до пацієнта тільки як до об'єкта дослідження або медичної практики. До проблемної сфери відносять взаємини «лікар – пацієнт». В умовах зростання формалізації обов'язків лікаря пацієнт постає в ролі носія певного захворювання, позбавляючись всієї повноти своїх індивідуальних і соціальних якостей. На зміну патерналістській моделі прийшла модель автономної цінності пацієнта, яка не дозволяє лікареві самостійно ухвалювати рішення за нього і навіть не інформувати про його стан та перспективи лікування. Особливе місце посідають етичні проблеми, що впливають зі збільшення технізації медицини й появи принципово нових медичних технологій та препаратів, які розширюють можливості дії на людину. Сьогодні йде процес формування основних критеріїв, що допускають експериментування на людині.

Сучасна біомедицина розширює технологічні можливості контролю і втручання в природні проблеми зародження, перебігу і завершення людського життя. Різні методи штучної репродукції людини, заміни уражених органів і тканин, заміщення пошкоджених генів, активна дія на процеси старіння призводить до того, що у всіх подібних випадках виникають приграничні ситуації, коли досягнення науково-технічного прогресу не прогнозовані і не аналізуються їх наслідки. Разом з тим виникає реальна небезпека руйнування початкової біогенетичної основи, загроза людському еству, його тілесності, функціонування якої склалося в ході тривалої еволюції.

Забруднене довкілля, стресові навантаження, канцерогени, засмічення серйозно трансформують людину і руйнують її здоров'я, погіршують генофонд. Етичні проблеми стосуються і самого суб'єкта відповідальності. Актуальною має стати практика етичної експертизи. Особливі проблеми викликає зв'язок науки і бізнесу, що веде до комерціалізації всіх сфер взаємодії: у стосунках лікар – пацієнт, у проведенні трансплантації органів, у застосуванні лікарських препаратів і технологічних новацій.

Генна інженерія за нетривалий період опинилася на передовій науково-експериментальних досліджень світу живого. Зараз вона дає можливість втручатися в генетичний код людини і змінювати його. Цей шлях мислиться як позитивний щодо лікування деяких спадкових хвороб. Проте виникає небезпека планомірного вдосконалення людської природи з

метою все більшої її адаптації до навантажень сучасної штучно створеної техносфери. Небезпека полягає в тому, що організми, які беруть участь у генетичних експериментах, можуть обмінюватися генетичною інформацією з іншими особинами. Результати подібних взаємодій можуть призвести до неконтрольованих мутацій генетичних якостей, що раніше не спостерігалися. Багато експериментів у сфері генної інженерії свідчать про неможливість прогнозування її найближчих і віддалених наслідків.

Широко обговорюється питання про межі маніпуляції людиною. Проблеми маніпуляції людською психікою, дії на людський мозок становлять особливу групу проблем. Деякі структури мозку при дії на них здатні продукувати галюцинації, неадекватні поведінкові реакції, змінювати емоційні стани людини. Низка експериментів пов'язана з імплантацією в мозок електродів, які слабкими електричними діями перешкоджають виникненню сонливості, створюють відчуття бадьорості, припливу енергії, сприяють зняттю напруги. Засоби маніпуляції психікою за своєю дією порівнюються з транквілізаторами і наркотиками.

Етичне регулювання науки, поява високого рівня етичної культури, оцінювані сьогодні як життєва необхідність, є важливою передумовою майбутнього розвитку науки. Це сприятиме забезпеченню якості її моральності. Учений повинен перейматися відповідальністю за долю людства.

Суспільство як ціле прагне, перш за все, забезпечити своє майбутнє. Це означає, що воно є етичним суб'єктом і підпорядковує у зв'язку з цим собі і науку, і техніку, і мистецтво.

Отже, наука не тільки не є нейтральною в етичному плані, а, навпаки, – надзвичайно активна. Зрозуміло, цю активність доводиться якось направляти, контролювати. Варто прислухатися до знаменитого німецького фізика і філософа Карла фон Вайцеккера, який, підбиваючи підсумок свого життєвого шляху, дійшов остаточного висновку: «Наука відповідальна за свої наслідки».

Аналізуючи проблеми етики відповідальності стосовно науки, доводиться розрізняти її *інтерналістські* (внутрішні) й *екстерналістські* (зовнішні) аспекти. Некласична концепція моральної відповідальності виникла у сучасній неklasичній науці. Призначення цієї концепції полягає в тому, щоб у максимально чіткій і ясній формі виразити етичний сенс самої науки.

Інтерналістські
імперативи наукової
етики

Концепцію внутрішньонаукового нормативного етосу науки розробив у 40-х роках ХХ століття Р. Мертон. В основу нормативного етосу науки він поклав чотири імперативи:

- *універсалізм*, керівництво критеріями всього наукового співтовариства;
- *загальність* (результати наукової діяльності є загальним надбанням);
- *незацікавленість* (готовність поступитися своїми власними переконаннями, якщо вони суперечать науковим аргументам);
- *організований скептицизм* (самокритичність).

Пізніше А. Кооненд переформулював нормативні основи наукової роботи дослідника, підкресливши особливу значущість *чесності, об'єктивності, толерантності* (терпимості до чужої думки) і *готовності до самопожертви* вченого.

Згідно з Р. Моором, слід відрізнити в нормативному етосі науки основоположні передумови наукової творчості (*свободу думки і визнання пізнання вищою цінністю науки*) від конкретних вимог (*бути інтелектуально чесним і сумлінним, точним у роботі, лаконічним у формулюваннях*). Нормативний етос науки покликаний забезпечити кожному вченому його відповідальність у рамках того наукового співтовариства, до якого він належить.

Некласична концепція відповідальності не визнає етичних догм, раз і назавжди встановлених цінностей. Вона керується тими цінностями, які дійсно актуальні, але разом з тим шукає можливості їх удосконалення і створює базу для нових ціннісних орієнтирів. *Творчість, компетентність, відсутність догматизму* – ось головні риси як сучасної некласичної науки, так і некласичної етики у формі некласичної концепції відповідальності.

Екстерналістські
імперативи наукової
етики

Характер наукової діяльності вчених змушує їх зайняти певну етичну позицію. В ідеалі має йтися про свідоме погодження з принципами некласичної етики відповідальності. Що при цьому мається на увазі, можна продемонструвати на прикладі розробок, здійснених групою впливових філософів і техніків у рамках Німецького союзу інженерів.

При розробці питань оцінки техніки були виділені базові соціально-гуманістичні цінності людства: розвиток особи і суспільна якість, добробут людей, їхнє здоров'я і безпека, економічність, функціональ-

на придатність і екологічна якість технічних пристроїв. Кожна базова цінність конкретизується в цінностях іншого рівня. Так, функціональна придатність виробу припускає його досконалість, простоту, надійність, продуктивність. Щодо базових цінностей, то один до одного вони перебувають або в інструментальному, або в конкурентному відношенні. Наприклад, економічність виробу сприяє зростанню добробуту людей, а він створює базу для розвитку особи. Одна цінність є інструментом для забезпечення іншої.

В умовах, коли люди у своїх вчинках керуються багатьма цінностями, їм не залишається нічого іншого, як досягати їх оптимального поєднання. Але для цього потрібна певна програма дій. Грандіозне завдання щодо забезпечення поліпшення всього комплексу життєво важливих для людини соціально-гуманістичних цінностей у принципі не може бути вирішене без учених, тієї могутньої сили науки, яку вони в змозі задіювати в повній відповідності з її сучасним неklasичним статусом.

Одним з найпотужніших проявів наукової відповідальності є Пагвоський рух (*Pugwash Conferences on Science and World Affairs*) вчених, які виступають за мир, роззброєння та міжнародну безпеку, за запобігання світовій термоядерній війні та наукову співпрацю. Пагвоський рух зародився 1955 року, коли 11 всесвітньо відомих учених, у тому числі Альберт Ейнштейн, Фредерік Жоліо-Кюрі, Бертран Рассел, Макс Борн, Персі Вільямс Бріджмен, Леопольд Інфельд, Лайнус Полінг, Джозеф Ротблат, виступили з маніфестом, в якому закликали зібрати конференцію проти використання ядерної енергії у військових цілях.

На Пагвоській конференції, що відбулася у вересні 1978 року у Варні (Болгарія), ще раз було підкреслено, що, крім індивідуальної відповідальності за наукову роботу, на вчених лежить і особлива відповідальність, зумовлена їхніми знаннями, технічними можливостями та міжнародними зв'язками. У своїх країнах вони повинні поширювати правдиву інформацію про такі факти, як наслідки застосування сучасних озброєнь; результати розвитку промисловості, урбанізації, розвитку сільського господарства і соціальних структур; становище в галузі ресурсів для майбутнього розвитку людства. Ця діяльність учених, що припускає міцні відносини між ними і політичними діячами, їхню соціально-політичну активність, необхідна для ліквідації непорозумінь, неуцтва, ненависті і сприятиме збереженню міжнародного миру.

Пагвоський рух
про соціальну
відповідальність
вчених

Повчальною є дискусія з проблеми «Наука й етика», що відбулася на 22-й Пагвоській конференції. Її учасники констатували, що сучасний науково-технічний прогрес призводить до цілої низки небажаних наслідків, як-от створення нових, все більш руйнівних засобів масового знищення, збільшення розриву між промислово розвиненими країнами і тими, що розвиваються. По-різному оцінюючи причини і вигоди цих явищ, вони виявилися одностайні в тому, що дальший науково-технічний прогрес не можна більше розглядати як самоціль. Його розвиток слід переорієнтувати так, щоб досягнення науки і техніки використовувались лише на благо людства. З особливою гостротою обговорювалися проблеми соціальної відповідальності вчених і можливості створення таких соціальних механізмів, які дозволили б перетворити цю відповідальність на достатньо ефективний засіб контролю напрямів і тенденцій науково-технічного розвитку.

ЮНЕСКО: «Наука в сучасному світі: розвиток науки та її людські наслідки»

Ще на XVIII сесії Генеральної конференції ЮНЕСКО (1974) були прийняті «Рекомендації про статус науковців». Серед найважливіших етичних і громадянських принципів, якими повинні керуватися науковці будь-якої держави, тут вказані:

- інтелектуальна свобода пошуку, вираження і захист наукової істини;
- участь у визначенні цілей і напрямів програм, які вони здійснюють, і методів, які слід прийняти з гуманістичних, соціальних та екологічних міркувань;
- вільне самовираження в гуманістичних, соціальних або екологічних аспектах певних проектів і можливість виходу з участі в них, якщо їхні наслідки вимушують до цього;
- обов'язок зробити внесок у розвиток науки, культури й освіти у своїй державі, керуючись не тільки потребами у вирішенні національних завдань, а й міжнародними ідеалами ООН.

Важливо відзначити, що під егідою ЮНЕСКО розпочато здійснення проекту «Наука в сучасному світі: розвиток науки та її людські наслідки». Його початкові принципи, покладені в основу цього проекту, мають такий зміст.

Наука і техніка стали одночасно найбільшою надією для людського прогресу й однією з найсерйозніших загроз, з якими зіткнулася сучасна людина. Така ситуація виникла у зв'язку з колосальною потужністю наукової

технології. Чи спрямована вона на знищення хвороб людини, чи на виробництво зброї, здатної знищити людський рід? У деяких випадках результати вдосконалення техніки ведуть до суперечливих наслідків. Один із результатів цього, характерний для розвинених країн і особливо для молоді, – дедалі більше недовіря до науки. І це в той час, коли планета повинна забезпечити існування понад 6 млрд людей. А це можливе тільки на основі безперервного і раціонального використання техніки. Разом з тим нерозсудливе використання техніки, пов'язане з експлуатацією, несе таку саму серйозну загрозу. Катастрофи можна уникнути тільки в тому разі, якщо науку і техніку вдасться поставити під суворий і гуманний контроль. Ще серйознішою є ситуація у країнах, що розвиваються, де очікування від науково-технічного прогресу залишаються нездійсненими. Голод, злидні і хвороби все ще випадають на долю більшої частини людства. Відмова від науки і техніки може тільки погіршити цю ситуацію.

Далі йдеться про спроби контролювати і направляти розвиток науки і техніки, що здійснюються в розвинених країнах. На думку експертів ЮНЕСКО, соціальний контроль за розвитком техніки повинні здійснювати люди (включаючи вчених), на яких лежить реальна відповідальність за те або інше застосування наукових досліджень. Проблематика науки в сучасному світі має більше концентруватися на потребах суспільства і невідкладних проблемах світу. В рамках цього проекту ЮНЕСКО проводить, зокрема, вивчення культурних, етичних і естетичних проблем, що виникають у ході розвитку як уже сформованих, так і нових наукових дисциплін і видів техніки.

Із соціологічного погляду наука, що є важливим видом людської діяльності, має свої мотиви і потребу в легітимізації, тобто в обґрунтуванні. Його робить окремий учений або дослідницька група для проведення своєї наукової роботи з метою отримати або економічну підтримку, або дозвіл робити те, що вони роблять. Це можуть бути вказівки на соціальну користь наукового дослідження, на військові потреби, на цінності освіти або на самоцінність пошуку істини як такої. Крім того, кожна наукова дисципліна, кожний дослідний проект мають легітимізуватися і щодо інших дисциплін та проектів. Ці чинники є зовнішніми щодо функції наукової діяльності, яка полягає в пошуку істини.

Включеність ученого в міжнародне наукове співтовариство, з одного боку, і в національне геополітичне оточення науки – з другого є для нього

джерелом суттєвого потенційного конфлікту, прикладами якого можуть служити «втеча мізків», військові дослідження, розробка енергетичних проблем. Уряди сильно впливають на зовнішнє вимірювання науки, відіграючи важливу роль у визначенні не тільки того, де повинні працювати вчені, а й того, чим та як вони повинні займатися. Все це тягне за собою серйозні етичні проблеми, конфлікти між роллю вченого і роллю громадянина держави, яка все частіше фінансує наукові дослідження, маючи намір застосувати їх результати для досягнення вузьконаціональних цілей.

Проблема виникає, коли ці універсальні стандарти конфліктують із національно визначеними нормами. У таких випадках, на думку американського вченого Лі де Фореста, потрібен міжнародний кодекс наукової етики з детальною характеристикою не прийнятних для вченого зразків поведінки. Зараз такий кодекс існує лише в рудиментарній формі, про що свідчать розбіжності між ученими в таких питаннях, як дослідження щодо атомної зброї та генетичні експерименти. Питання соціальної відповідальності найбільш безпосередньо постають перед ученими, які персонально беруть участь у деяких проблемних галузях. Оскільки змінюється ця галузь або ставлення вченого до неї, то змінюється і сама ситуація, а отже, і її етична оцінка.

Стратегія розвитку інформаційного суспільства повинна супроводжуватися розвитком людських ресурсів, можливості яких відповідали б вимогам інформаційного століття. Ми зобов'язуємося надати всім громадянам можливість освоїти та одержати навички роботи з ІТ за допомогою освіти, довічного навчання і підготовки. Усі люди, без винятку, повинні мати можливість користуватися перевагами глобального інформаційного суспільства. Стійкість глобального інформаційного суспільства ґрунтується на стимулюючих розвитку людини демократичних цінностях, таких як вільний обмін інформацією та знаннями, взаємна терпимість і повага до особливостей інших людей.

Окінавська хартія глобального інформаційного суспільства,
прийнята 22 липня 2000 року лідерами «Великої вісімки»

Розглядаючи питання про соціальну відповідальність учених на глобальному рівні, особливо загострених у сучасних умовах, Лі де Форест відзначив: глобальний суспільний інтерес науки виходить з визнання того, що вчений відповідає перед людством загалом, і не просто індиві-

дуально за ті дії, які він здійснює як учений, а й колективно – за впровадження результатів науки в кожній країні і в усьому світі.

При обговоренні проблеми «наука й етика» необхідним є конкретно-історичний підхід. Він вимагає розглядати не науку взагалі як добро або зло, а науку на певному етапі її розвитку, з урахуванням тих можливостей, які вона має на цьому етапі, і тих різноманітних впливів, які вона робить на людину і на суспільство. Він вимагає також розгляду тих конкретних соціально-економічних і культурних умов, які характерні для цього суспільства і в рамках яких функціонує соціальний інститут науки. Поза таким підходом будь-які проекти етичного регулювання науки в кращому разі залишаться утопіями, а в гіршому – призведуть до небажаних наслідків, аж до повної неможливості здійснення наукової діяльності, вважаючи її надмірно зарегульованою.

Суть економічної і соціальної трансформації, яку стимулюють інформаційні технології, полягає в здатності сприяти людям та суспільству у використанні знань та ідей. Інформаційне суспільство, яким ми його уявляємо, дозволяє людям ширше використовувати свій потенціал і реалізовувати свої прагнення. Для цього ми повинні зробити так, щоб ІТ служили досягненню стійкого економічного росту, підвищення суспільного добробуту, стимулювання соціальної згоди і повної реалізації їхнього потенціалу в галузі зміцнення демократії, транспарентного і відповідального керування та стабільності. Досягнення цих цілей та вирішення проблем потребує розробки ефективних національних та міжнародних стратегій.

Окінавська хартія глобального інформаційного суспільства, прийнята 22 липня 2000 року лідерами «Великої вісімки»

Таким чином, органічна єдність науки і гуманізму, утвердження її як сили, що служить прогресові людства, – одна із суттєвих проблем сучасного розвитку науки. Альтернативи цьому не існує ні для науки, ні для людства. Усвідомлення цього дозволяє краще оцінити наукове дослідження і його результати в етичному плані, подолати небезпечний для людства етичний релятивізм та нігілізм.

Однак це не означає, що сцієнтизм і соціально-етичний нігілізм остаточно втратили свої позиції. Навпаки, у деяких випадках їхній вплив посилюється, хоч і в іншій формі – у спробах створити етику науки, засновану

на об'єктивних постулатах самого пізнання, узятих поза зв'язком із соціальною практикою, із спільними етичними цінностями людства.

Звичайно, етика науки не в змозі сама по собі дати вченим надійний компас, який дозволяв би дотримуватися правильного шляху в океані незвіданого, не відхилятися від самої науки, її гуманістичного призначення. Отже, етика науки не може виконувати роль етичного кодексу в широкому розумінні, бо сама суттєво залежить від соціально-економічних, політичних, ідеологічних, нарешті, етичних, моральних, чинників і цінностей. Вони мають завжди конкретно-історичний характер і визначають розвиток науки як соціального інституту сучасного суспільства. Етика пізнання не може бути самодостатньою і тим більше вищою цінністю, мірою і гарантією всіх інших цінностей ще й тому, що сама об'єктивна істина, що досягається в ході наукового пізнання, є відносною і конкретною, а її вищим критерієм є людська практика, у тому числі суспільно-історична, виробнича. Наші уявлення про добро і зло, про гуманізм завжди мають конкретно-історичний характер і визначаються соціально-економічними чинниками, усім ладом суспільних відносин, що панують у нинішній період історії людства. Таким чином, багатоманітні та складні проблеми, які постають перед сучасною наукою, у тому числі проблеми етичного порядку, не можна розв'язати лише на основі логіки й етики самого пізнання. Це окреслює і сферу соціального значення етики пізнання. Наукова діяльність має великий вплив на етичну поведінку людей, на мораль і етику загалом. Але й тут її вплив не є абсолютним, підкоряючись загальній гуманістичній орієнтації – служінню вільному і всесторонньому розвитку людини.

11.3. Освіта в суспільстві знань

Сутність кризи
сучасної освіти

Інформаційний світ, каталізатор формування «суспільства знань», створює свій ландшафт та інформаційну субкультуру. Її установка на технологічний прогрес і економічну ефективність зумовила вироблення готового до споживання знання, що передбачає зміну засобів його кодування, збереження і трансляції. На зміну принципам системності, детермінізму і об'єктивності приходять антиєрархічність, нелінійність, семантичний та аксіологічний плюралізм, виразом яких став гіпертекст, котрий комбінує, артикулює і ви-

ражає смисли у вигляді інформаційної мозаїки. Стверджується тенденція до явного надлишку знання завдяки численним «інтерпретаціям», «копіюванню», «розростанню», «коментуванню».

Шлях науково-технічного прогресу, вищим проявом якого стала ера електронно-мережових комунікацій, безпосередньо поєднаний з етапом негативного розвитку «соціальності», що оприявлюється у відставанні знаннєвого чинника від розвитку інформаційних технологій. Причиною стає потреба в «самопрезентації», а не «комунікації». Унаслідок метою комунікативного процесу постає не особистість, а індивід, здатний актуалізувати окремі фрагменти своєї сутності відповідно до ситуації. Результатом цього процесу стає втрата потреби в одержанні смислового знання і одночасно посилення залежності від інформаційно-технологічних засобів, здатних «заміщати» реальність її образами (символами, знаками). Фактично засоби масової комунікації сьогодні функціонують як системи, котрі утворюють множинність інваріантів, альтернативних реальності, де зміст знання нейтралізується і руйнується, де реальність замінюється її симулятивними знаками, які утворюють «гіперреальність».

Світ «мережових комунікацій» та «віртуальна реальність» постають альтернативою реальному світу, виступаючи в якості самого світу, в якому надмірний обсяг знань і безперервні потоки інформації, демократизуючи інтелектуальні форми дозвілля, перетворюють знання на інструментарій та матеріал для «масової культури». В такому контексті «суспільство знань» в певному смислі стає тотожним «масовій культурі», доступній всім індивідам, набуває амбівалентності, розкриття якої має принципове значення для виявлення резервів і перспектив оновлення змісту сучасної освіти.

Реальність «суспільства знань» зумовлює амбівалентність освіти як соціального інституту. З одного боку, вона пропонує людській особі доступ до культурних надбань людства та відкриває можливості творчого розвитку особистості, побудови відповідного до її запитів способу життя. З іншого боку, освітній процес розкладає і нищить самотність особистості, «виготовляє» людей для певної соціальної системи, «інструменталізує» суб'єкта. Соціальна система тяжіє до збереження через систему освіти усталених диспозицій суспільних відносин, набір соціальних ролей та ієрархію цінностей.

Основна проблема полягає в збереженні суб'єктом здатності до критичного сприйняття інформації та імунітету до її «переконуючої інтенції».

Антоніна Машталер.

Потенціал освіти в трансформаціях суспільства знань.

У «суспільстві знань» постійно відбувається, з одного боку, небачене зростання ролі освіти в життєдіяльності народів, країн, індивідів, її перетворення на одну з галузей вельми прибуткового виробництва, а з другого – криза освіти та її структур, не в останню чергу зумовлена нерозумінням ролі освіти, її значення в гуманітарно орієнтованому соціальному прогресі.

За умов, коли конституювання «суспільства знань» стало загально-визнаним фактом, але методологічний апарат його осмислення ще не відповідає масштабам породжених ним проблем, насамперед необхідно визначити базові смисли концептуального підходу до інституту освіти, адекватного докорінним змінам, породженим інформаційною епохою. В інтерпретаціях цієї проблеми в сучасній філософії освіти наявна контраверсія двох підходів до сутності кризи освіти і шляхів її подолання.

З одного боку, це технократичне прагнення змінити зміст і характер освіти, сфокусувавши її роль і методи на формуванні прагматичних умінь оперувати інформацією, володіти технологіями, мислити професійно – що нерідко подається як головні ознаки «суспільства знань», або «знанневого суспільства». Ці характеристики освіти постали не в наш час, це явище доби Модерну, тому зараз є сенс говорити про вищепанення цієї моделі, коли стають очевидними її негативи.

Уже людина модерної доби розглядає світ як засіб людської життєдіяльності та самоствердження, освіта цієї доби уже розпочинає перехід від непохитної *системи знань і системи* викладання до *суб'єктивності*, до особистості вчителя, індивідуального підходу до учнів, творчого ставлення до матеріалу. Освіта стає пошуком нестандартних розв'язків, набуває характеру гри. Проте ці інтенції небезпечні активізмом, який, підміняючи об'єктивне знання індивідуальною думкою, спричинює зниження професіоналізму, падіння вимогливості до себе, знецінення загальнозначущих смислів, які, зрештою, витісняють цинізм і безвідповідальність. Знання прагматизуються до рівня забезпечення мислення «на найближчу конкретну потребу». Гасло «знання – це сила», зрештою, виливається в ідеологію експансіонізму, прагматизму і егоцентризму, що веде до кризи традиційної парадигми освіти.

Що до цієї картини додає «суспільство знань»? По-перше, небачене прискорення приросту нового знання, по-друге, безпрецедентні можливості доступу, поширення і тиражування знань, по-третє – їхню

дедалі більшу плюралістичність, по-четверте – блискавичні темпи застарівання і вмирання знання. На останньому варто наголосити.

Багато що з того, що раніше називалося знанням, а також практика застосування старого досвіду до розв'язання сучасних завдань – сьогодні втратили сенс. Це докорінно змінює сутнісну орієнтацію освіти, її вже неможливо розглядати лише як процес засвоєння знань, традиційних цінностей та соціального досвіду. Йдеться про формування саме засобами освіти найбільш запотребуваних нині здатностей людини: здатності, за висловом А. Маслоу, узяти під контроль стрімке та неминуче застарівання тільки-но запровадженого у виробництво продукту, тільки-но освоєного способу виробництва, у цієї людини має вистачити розуму не боротися зі змінами, а передбачати їх і радіти їм.

Тобто (як це, зрештою, відбувалося при кожній зміні освітніх парадигм), нова концепція освіти має вирости не зі зміни технічних умов оволодіння знаннями, хоча й ультрареволюційних, а з потреби в новому історичному типові особистості, змінах у процесі становлення її характеру, а не просто когнітивної сфери. Це має бути людина-імпровізатор, здатна швидко приймати творчі рішення, яка спроможна відірватися від попереднього досвіду, гнучка та адаптивна, здатна ефективно протистояти будь-якій несподіваній ситуації, достатньо впевнена в собі та інноваційна, щоб не сприймати теперішнього як варіації минулого. Таким чином, у центрі уваги дослідників, які намагаються окреслити контури освітньої парадигми суспільства знань, перебуває людина, особистісні виміри якої окреслені поняттям «креативність».

Основною причиною кризи освіти є перетворення її на інструментальний засіб, уплетений у мережу ринкових відносин, утрата сучасною освітою її гуманітарного змісту, її орієнтації на розвиток особистості.

Освіту можна розглядати у двох взаємопов'язаних іпостасях: як інститут знань, відтворювально-адаптивний за своїм змістом, і як соціокультурний феномен, зміст якого визначається цінностями інновації та прогресу, антропологічною інтенцією на «гуманітарний розум», гуманістичну парадигму освіти.

Сутність соціокультурних процесів, котрі визначають сучасне суспільство як «суспільство знань», – це процеси якісної зміни освіти в інформаційному просторі, коли діяльність із контролю, вироблення і трансляції знань та інформації виокремлюється із загальної структури

Знання та інформація
як соціальний капітал

освітнього процесу і набуває самостійності. Це поняття відображає нову роль освітньої діяльності, коли цей вид діяльності інтегрується у всі сфери життя, утворюючи примат *знання та інформації* як символічного й соціального капіталу не лише в когнітивних та культурних, а й соціально-економічних практиках.

Самі ж поняття «знання» та «інформація», коли ми розглядаємо їх у значенні символічного й соціального капіталу, потребують достатньо суттєвого розрізнення, і ці моменти тим більш актуальні, що у практиці освітньо-педагогічної і науково-теоретичної діяльності їх здебільшого вживають як синоніми. Ситуація «суспільства знань» передбачає *ключову роль не знання, а, власне, інформації* для досягнення людиною соціального визнання. Це призводить до втрати орієнтирів, важливих для розуміння «знанневості» як принципу сучасної освіти, який відображає перехід від *класичного знання до інформаційної компетентності* у процесі розвитку інформаційних технологій і «віртуалізації» знання.

Інформація підлягає фрагментації, в результаті якої втрачає когнітивно-епістемну форму і не стимулює інтелектуально-сислової діяльності. На противагу цьому *знання* виступає як певна матриця, як теоретико-абстрактна побудова, що обов'язково несе в собі культурні смисли. На відміну від «інформації», «знання» не лише стимулює цілком певну конкретну діяльність, а й спрямовує формулювання системно організованої послідовності правил, які лежать в основі певної практики.

Опривалення *опозиції інформації та знання* дозволяє розкрити сутність внутрішнього конфлікту сучасної освіти як соціального інституту, що, з одного боку, втілює запити соціальної системи, а з другого – має відповідати вимогам розвитку самого знання як культуротворчої сили. Тож можна зробити висновок, що концептуальна реформа освіти має бути спрямована на *подолання протилежностей між технократизмом і гуманізмом* на користь творчості, на противагу тотальній прагматизації та економізації освітнього процесу.

Сучасна освіта:
між технократизмом
і гуманізмом

Для розв'язання цього конфлікту сучасна освіта як соціальний інститут має подолати низку проблем.

По-перше, освітній проект модерну *дискредитований* у своїх фундаментальних визначеннях: наявні криза універсальної культурної ролі освіченості як такої, криза об'єктивного знання, криза самодостатньої особистості. Перетворення науки на безпосередню продуктивну силу,

її інтеграція в систему ринкових відносин зумовлює домінування суто економічних способів використання освіти.

Спрямованість на технологічний прогрес і економічну ефективність зумовила вироблення готового до споживання знання. Змінюються і засоби його кодування, збереження і трансляції: замість принципів системності, детермінізму і об'єктивності приходять антиєрархічність, нелінійність, семантичний та аксіологічний плюралізм. Поширення інформаційних технологій сприяє відчуженню знання від суб'єкта, який його виробляє. Простежується тенденція до надлишку знання, спричинена численними інтерпретаціями, тиражуванням, компіляціями. При цьому власне *знаннєвий чинник відстає від розвитку інформаційних технологій*.

Втрачається потреба у смисловому знанні й одночасно посилюється залежність від інформаційно-технологічних засобів, здатних «заміщати» реальність її образами, символами. Людина стає проміжною ланкою між реальним, уявним і символічним, що веде до втрати нею субстанційності. Усе це призводить до втрати ціннісних самовизначень традиційної культури і освіти. І разом з тим, незважаючи на описані тенденції, «суспільство знань» найвищою мірою потребує творення нових ідей, технологій, зростання «креативного класу», змін характеру праці, розвитку наукової інфраструктури. Це змушує розглядати людину не як виробничу силу або детермінованого зовнішньою об'єктивністю спостерігача, а як вільного, творчого, активного, когнітивного суб'єкта.

Тому, зосереджуючи увагу на проблемі людини в освіті, саме в ній, у людині, слід виявити ресурс, потрібний для реформування освіти як соціального інституту.

По-друге, невизначеність моделі сучасної освіти призводить до того, що вона стає механізмом тиражування індивідів маргінальних, позбавлених особистого самовираження, нездатних до цілепокладання. Таким чином, сама система освіти поляризує людську спільноту на типи «творчої» і «нетворчої» людини, поглиблюючи прірву між «масовою» культурою – та «елітарною».

По-третє, однією з центральних проблем у контексті самовизначення людської особистості за таких умов стають докорінні зміни стратегії ідентифікації людини у трансформаціях інформаційної реальності. «Масова людина» під впливом адаптаційних структур освіти зазнає безперервних змін та ідентифікаційних перевизначень, зумовлених її комунікативніс-

ттю, діалогічністю і пластичністю в спілкуванні. Виникає потреба вироблення нової стратегії формування ідентичності в освітніх процесах.

Вирішальною формою становлення креативної, індивідуалізованої особистості, «персоналізованого суб'єкта» в механізмах сучасної освіти є «діалог» як тип рефлексії, заснований на визнанні суб'єктивності, орієнтованої на міжособистісне спілкування і формування смислу. Креативна особистість є результатом комунікації і спілкування. Свобода доступу до інформації, обсяг якої невпинно збільшується, можливості спілкування між культурами та пізнавальними парадигмами, новітні засоби комунікації породжують цілий спектр психологічно-екзистенційних проблем адаптації до них людини.

Методологічною основою для розв'язання проблеми адаптаційної поведінки людини у процесі сучасної освіти є філософія людиноцентризму, яка обґрунтовує здатність виходу людини за межі наявної реальності. Зміст поняття «людиноцентризм» можна експлікувати через такі характеристики, як відкритість і трансцендентність ставлення до сучасного світу на відміну від традиційного розуміння людини, яке пов'язується з активізмом, раціональністю, прагматизмом. Саме філософія людиноцентризму генерує систему цінностей, які мають становити сутність інноваційної освіти.

Питання для самоконтролю

1. Класична наука та її методологія.
2. Некласична наука та її основні характеристики.
3. Модель розвитку науки за К. Поппером.
4. Модель розвитку науки за Т. Куном.
5. Постнекласична наука, її принципи і тенденції розвитку.
6. Основні світоглядні положення синергетики.
7. Сутність анархістської епістемології П. Фейєрабенда.
8. Морально-етичні проблеми сучасної науки.
9. Інтерналістські імперативи наукової етики.
10. Екстерналістські імперативи наукової етики.
11. Пагвоський рух про соціальну відповідальність вчених.
12. ЮНЕСКО: «Наука в сучасному світі: розвиток науки та її людські наслідки».

Словничок основних термінів і понять

Класична наука – етап розвитку наукового пізнання, що охоплює період із XVII до кінця XIX століття. Має за свою парадигму класичну механіку, картина світу будується на принципі жорсткого детермінізму, їй відповідає образ світобудови як годинникового механізму. Провідним принципом є принцип спостережуваності, об'єкт дослідження – замкнені статичні системи, що перебувають у стані спокою або рівноваги, поза зовнішніми зв'язками.

Некласична наука – етап розвитку наукового пізнання першої половини XX століття. Об'єктом некласичної науки є *відкрита система* як результат взаємодії об'єкта із засобами спостереження. Отримані результати спостереження є відносним знанням, оскільки сам об'єкт безпосередньо не спостережуваний, а тому безпосередній досвід поступається місцем раціонально сконструйованій моделі досліджуваного об'єкта – суттєвою рисою некласичної науки є її теоретичний характер. Розвиток некласичної науки має характер лінійно-некумулятивної моделі. Важливу роль відіграє принцип фалібілізму (фальсифікації), згідно з яким будь-яка теорія через обмеженість своєї емпіричної бази може бути спростована.

Пагвоський рух – рух учених, які виступають за мир, роззброєння та міжнародну безпеку, за запобігання світовій термоядерній війні та наукову співпрацю. Пагвоський рух зародився 1955 року, коли 11 всесвітньо відомих учених, у тому числі Альберт Ейнштейн, Фредерік Жоліо-Кюрі, Бертран Рассел, Макс Борн, Персі Вільямс Бріджмен, Леопольд Інфельд, Лайнус Полінг, Джозеф Ротблат, виступили з маніфестом, в якому закликали зібрати конференцію проти використання ядерної енергії у військових цілях.

Постнекласична наука – етап розвитку наукового пізнання другої половини XX – початку XXI століття. Цей етап пов'язаний з науковою революцією, яка розгорталася протягом трьох останніх десятиліть і досі не завершилася. Істотна ознака постнекласичної науки – постійна включеність суб'єктивної діяльності в «тіло знання». Вона враховує співвіднесеність характеру одержуваних знань про об'єкт не тільки з особливістю засобів і операцій діяльності суб'єкта, що пізнає, а й з її (діяльності) ціннісно-цільовими структурами. Її характерні ознаки: зміна характеру наукової діяльності, зумовлена революці-

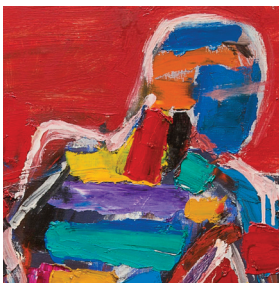
єю в засобах отримання і збереження знань (комп'ютеризація науки, зрощення науки з промисловим виробництвом і т. ін.); поширення міждисциплінарних досліджень і комплексних дослідних програм; підвищення значення економічних і соціально-політичних чинників і цілей; зміна самого об'єкта – це відкриті самоорганізовані системи; включення аксіологічних факторів до складу пояснювальних пропозицій; використання в природознавстві методів гуманітарних наук, зокрема принципу історичної реконструкції. Парадигмальною теорією постнекласичної науки виступає синергетика.

Синергетика – створений професором Штутгартського університету Германом Хакеном міждисциплінарний напрям, який вивчає системи, що складаються з багатьох підсистем різної природи (електронів, атомів, молекул, клітин, нейронів, механічних елементів, органів тварин, людей, транспортних засобів тощо). Синергетика є новою узагальненою наукою, що вивчає основні закони самоорганізації складних систем. У таких системах, що перебувають у нерівноважному стані, нерівновага створюється і підтримується за рахунок потоку енергії і речовини із зовнішнього середовища. Завдяки цьому елементи і підсистеми взаємодіють, зумовлюючи узгоджену, кооперативну поведінку і створення нових стійких структур і самоорганізації.

Суспільство знань – такий спосіб існування і розвитку науки та освіти в інформаційному просторі, при якому відбувається глибока трансформація онтологічних, соціальних, аксіологічних, моральних, культурних, смислів як наукового пізнання, так і освіти. Основні параметри «суспільства знань» формуються як результат інтенсивного розвитку науки, інформаційних і телекомунікаційних технологій.

Дискусійні питання та завдання для інтерактивного вивчення

1. Етика і відповідальність людини в системі сучасної науки.
2. Сутність кризи сучасної освіти.
3. Синергетика як методологія постнекласичної науки.
4. Революція в природознавстві кінця XIX – початку XX в. і становлення ідей та методів некласичної науки.
5. Сучасна освіта: між технократизмом і гуманізмом.
6. Знання та інформація як соціальний капітал.

Розділ 12

МОВА ЯК ДІМ УКРАЇНСЬКОГО БУТТЯ

План викладу

- 12.1. «Межі моєї мови означають межі мого світу»: зростання ролі мови в житті соціумів
- 12.2. Мовна ситуація та державна мовна політика в Україні з 1991 до кінця 2013 року
- 12.3. Вибір мови – цивілізаційний вибір
- 12.4. Досвід європейських країн у сфері функціонування національних мов

12.1. «Межі моєї мови означають межі мого світу»: зростання ролі мови в житті соціумів

Одна з особливостей європейської ідентичності – це схильність до невтомного пошуку цієї ідентичності. Україна має включитись у цей пошук на основі засвоєння західного досвіду, але за умови збереження пріоритетів власної ціннісної системи.

Початок ХХІ століття зафіксував значне зростання ролі мови в житті соціумів. Фахівці пов'язують його з інтелектуалізацією виробництва, ускладненням соціальної організації, розвитком каналів комунікації, безперервним навчанням. Через це розширюється сфера використання і обсяг функцій мови. Інформаційна революція, що зімкнула інформаційний простір завдяки бурхливому розвитку нових інформаційних технологій, поставила в нову площину існування людини в мовному океані смислів і технологій. Мова – складний, багатоаспектний феномен. Вона не існує сама по собі, а пов'язана з усіма процесами та явищами сучасного світу. Подругами лінгвістики здавна були філософія, логіка, психологія, герменевтика, семіотика, літературознавство. ХХ століття підтвердило взаємозв'язок та взаємозумовленість мови і суспільних процесів появою багатьох міждисциплінарних наук: соціолінгвістики, психолінгвістики, нейролінгвістики, етнолінгвістики, інтерлінгвістики, паралінгвістики, політичної лінгвістики, лінгвогеографії, інженерної лінгвістики, теорії інформації, теорії соціальних комунікацій тощо.

У теорії мови існують різні підходи до розв'язання проблем взаємодії мови і суспільства.

Про безпосередній зв'язок мови і суспільства писав ще Вільгельм фон Гумбольдт: «Мова – це не просто засіб взаєморозуміння, а й зліпок зі світогляду і духу мовця; суспільство – це необхідне середовище її існування, однак не єдина мета, до якої вона прагне». Що ширший і жвавіший суспільний вплив на мову, то більше вона виграє. Істинність цієї ідеї простежуємо в сучасній українській мові. Українське суспільство продемонструвало свою зрілість під час Революції гідності, вишкіл державного патріотизму проходить у війні з Росією. Усі ці події спричинили миттєву появу великої кількості неологізмів в українській

суспільно-політичній лексиці: «Майдан як еволюція духу»; «воїни світла – воїни добра» як позначення сутності українського вояка; «укри» чи «укропи» як назва українців, що беруть участь в АТО; назву «кіборги» за стійкість отримали захисники донецького аеропорту; «золотий батон» як ознака корупції; «зелені чоловічки» як позначення російських військових без упізнавальних знаків; «колоради» на позначення сепаратизму у будь-якому вияві тощо. Мова одразу зреагувала на суспільні зміни. Українські новотвори стали популярними поза межами України: термін «Майдан» як символ еволюції духу заборонено в Росії та Білорусі, перекладено усіма європейськими мовами. 28 мовами розповсюджена стаття «Путін ла-ла-ла-ла» у Вікіпедії тощо. Вільгельм фон Гумбольдт, розглядаючи поняття «нація», «мова», «дух», стверджує, що мова і суспільство, мова і нація нерозривно пов'язані: «мова – душа нації», «мова – відображення світобачення народу», «мова – засіб збереження досвіду народу». «Різні мови за своєю суттю, за своїм впливом на пізнання і на почуття – насправді різні світобачення».

Олександр Потебня:
мова – спосіб буття
національного духу

Послідовником ідей В. фон Гумбольдта в Україні був український лінгвіст Олександр Потебня. Вчений вважав, що мовна комунікація визначає буття соціуму. У концепції О. Потебні мова поставала своєрідним способом буття національного духу, «містичним ядром нації». За часів СРСР саме ця її виняткова націєтворча роль спричинила те, що українська мова опинилася в зоні відчуження. Влучно про це каже Ліна Костенко: «У всіх країнах мови як мови, інструмент спілкування, у нас це фактор відчуження. Глуха ворожість оточує нашу мову, навіть тепер, у нашій власній державі. Ми вже як нацменшина, кожне мурло тебе може образити. Я ж не можу кроку ступити, скрізь привертаю увагу, іноді навіть позитивну, але від цього не легше. Бо в самій природі цієї уваги є щось протиприродне, принизливе. Людина розмовляє рідною мовою, а на неї озираються. Україна – це резервація для Українців. Жоден українець не відчувається своїм у своїй державі. Він тут чужий самим фактом вживання своєї мови». Причиною є лінгвоцид, якого українська мова зазнавала протягом століть. Як відомо, лінгвоцид є завжди стратегічною метою всіх завойовників, кінцевою ж метою є етноцид: «Нації вмирають не від інфаркту, спочатку їм відбирає мову».

Сьогодні у зв'язку зі швидким розвитком новітніх технологій, суспільних комунікацій вчені прогнозують зміни світового устрою, суттєве звуження ролі національних держав, актуалізацію міждержавних об'єднань на кшталт Європейського Союзу. Мовою планетарного спілкування все більшою мірою стає англійська, другою, імовірно, китайська. Кожен, хто бажає мати перспективу, прагне володіти іноземними мовами. І це, безперечно, правильно. Але чи одне виключає інше? Звичайно, ні. Тому не потрібно фанатично прагнути чужого, нехтуючи власним. Адже в людині цікава її неповторність.

Відповіді на це запитання можна знайти в історії. У XIX столітті поширювалася схожа ідея універсалізації людства, його культури, злиття мов. Її автором був відомий славіст А. Будилович, який доводив, що російська мова може стати єдиною мовою слов'ян. Цю ідею вченого намагались усіма засобами і методами втілювати Російська імперія, а згодом і СРСР. Чим це закінчилося, знаємо, О. Потебня ще тоді вважав неприйнятною думку про злиття мов та народів. Розглядаючи різні мови як глибоко відмінні системи організації мислення, пізнавальної та практичної діяльності народів, він передбачав неминучі втрати когнітивного та евристичного потенціалу людства від підміни поліфонічного комплексу різнобічних ракурсів світосприйняття єдиною уніфікованою системою. На його думку, національна розмаїтість та неповторність кожного народу і кожної мови є спільним важливим надбанням людства.

У XX столітті у світовій науковій думці сформувалося розуміння того, що мова, мовлення, мовна комунікація є граничними засадами людського розуміння світу та саморозуміння, саме в цей час народжується визначення М. Гайдеггера: мова – це «дім буття». Відтак мовна комунікація постає в сучасному суспільстві останнім підґрунтям і свідомості, і пізнання, і суспільного буття. Г. Фреге, чия філософія мови вважають вихідним пунктом для основних сучасних напрямів дослідження мови, зосередив увагу лінгвістичних досліджень на поясненні механізмів передачі думки від одного носія до іншого. Саме під час передачі думки стає виявним зміст самої думки – те, що передається від одного носія до іншого. Згідно з Г. Фреге смыслом кожного висловлювання є *референтний зв'язок між об'єктами*, що позначені словами. Смысли висловлювань складають думку. Великий інтерес до мовно-комунікативної раціональності, характерний для західноєвропейської

Проблеми мови
в науковій думці
XX століття

думки 1960–1970-х років, сягає своїм корінням філософського аналізу мови науки як найдовершенішого взірця ясності, обґрунтованості й доведеності в аналітичній філософії мови Л. Вітгенштайна. Л. Вітгенштайн у «Логіко-філософському трактаті» виклав критику природної мови, мета якої – показати, що багато проблем філософського осмислення буття людини у світі пов'язані з тим, що ми не розуміємо логіки нашої мови. Багато пропозицій і питань традиційної філософії є псевдопропозиціями і псевдопитаннями, оскільки вони порушують межі природної мови так, що ні самі питання, ні відповіді на них не є осмисленими. У зв'язку з цим Л. Вітгенштайн сформулював ідею, яка стала ключовою у підходах структурно-лігвістичного аналізу: «Межі моєї мови означають межі мого світу». Положення про те, що мова як головний засіб спілкування є субстанцією, яка скріплює суспільство в деяке органічне ціле, є вихідним принципом філософії комунікації. Норми й цінності, що складають каркас соціального життя, закріплені саме в мові. Ю. Габермас розглядає мову як специфічний метаінститут, від якого залежать усі інші суспільні інститути, позаяк соціальна дія відбувається властиво в повсякденній мовній комунікації. У праці «До реконструкції історичного матеріалізму» (Франкфурт, 1976) Ю. Габермас підкреслює, що «рівень соціокультурного розвитку характеризується, насамперед, рівнем розвитку мовної комунікації». Тож зрозуміло, що творення етики відповідальності, яка передбачає універсальне порозуміння і досягнення загального консенсусу, пов'язане зі спробами віднайти метамову, яка могла б стати основою такого порозуміння. Головна мета Ю. Габермаса – з'ясувати загальні структури процесу міжсуб'єктового порозуміння, виходячи з яких і має будуватися комунікація. У комунікативній дії, яка передбачає взаємодію принаймні двох здатних до спілкування та дії суб'єктів, передусім, за допомогою вербальних засобів, саме мова й виступає основою для досягнення порозуміння. Передумовою розуміння мовцем і слухачем одне одного є спільність їхнього життєвого світу. Життєвий світ – це є, насамперед, «зразки тлумачень», які передаються за допомогою традицій та мови, тому мова є чинником, що конститує життєвий світ; вона, на думку Ю. Габермаса, має *трансцендентальний* характер (Цікаво зіставити це з ідеєю О. Потебні про мову як *містичне* ядро нації). Іншими словами, мова щодо життєвого світу виступає як граничні засади буття, що ле-

жать поза обставинами емпіричних подій – у такому сенсі вона є *мета-мовою*, субстанцією соціальності.

Х.-Г. Гадамер у праці «Істина і метод» підкреслює, що адекватне взаєморозуміння не є ані вживанням в іншу людину, ані підкоренням її своєму власному масштабові; це – спроба підвестися на рівень вищої загальності, здатної подолати як власну обмеженість, так і обмеженість іншого. Суть цієї «вищої загальності» він убачає в тому, що «будь-яка розмова передбачає спільну мову або, точніше, вона виробляє таку спільну мову... Поміж співбесідниками кладеться щось таке, до чого вони обоє причетні й на чому відбувається між ними обмін. Взаєморозуміння з приводу чого-небудь, що саме має бути досягнуте в ході розмови, неминуче означатиме, що в розмові вироблено спільну мову... і тоді з них обох утворюється нова спільнота». Зокрема й міжособистісні стосунки аж ніяк не є безпосередньою зустріччю між «Я» і «Ти», а мають опосередкований мовою та мовленням характер.

Позаяк мова як підстава комунікації та розуміння формує «простір нашої свободи», то й загальне відчуження, що характеризує стан буття у сучасному світі, на думку Г. Гадамера, є не просто наслідком особливих умов соціального буття людини, а, насамперед, виникає через її залежність від побудованого нею самою типу цивілізації. Тому, щоб подолати цю залежність, необхідно з'ясувати «універсально-прагматичні умови спілкування та розуміння», а також витворити «нові форми життя», які б утілювалися в «новій ідентичності причетних одне до одного людей».

У мові знаходить соціальний вимір людського буття і О. Ф. Больнов, мова постає в нього як «спільний знаменник» для суб'єктивності та спілкування. Виходячи з такого розуміння взаємозв'язку мови та принципів організації життєвого світу, О. Ф. Больнов формулює положення про перетворення мови, комунікації на одну з найважливіших проблем сучасної філософії.

У соціальній психології є повчальні спостереження про те, як нещирість і демагогія знецінюють Слово, перетворюючи його на потужний конфліктоген. І. Дзюба звертає увагу на парадоксальну ситуацію: у час гіперпродукції Слова і глибокого осмислення феномена мови філософією та культурологією доводиться говорити про вимирання слова, у тому розумінні, що Слово перестає бути носієм мудрості,

реальним духовним началом у людських співтовариствах. Слово втрачає сакральність – свою владу над людиною як надраціональну та світовпорядковую силу. «Мові завжди доводиться платити не за свої гріхи», – констатує вчений. Українській доводиться відповідати за понижене становище свого народу і його культури. Донедавна українська мова розплачувалася за непривабливий образ і неясні перспективи української держави. І. Дзюба говорить про створення нового типу цивілізації – поствербального, в якому Слову належатиме суто допоміжна роль обслуговування супертехнологічної діяльності людства. Щодо мовних перспектив людства існує й апокаліптичний прогноз А. Кожибського, який лякає народи шизофренією, що розвиватиметься саме в тих ділянках мозку, що відповідають за мову. Асинхронія в еволюції реальності і соціальних відносин, з одного боку, і мови – з другого, уявляється йому страшним лихом.

Створення глобальної інформаційно-культурної інфраструктури відкриває нові, небачені досі можливості як культурного обміну, так і для маніпулювання масовою свідомістю. Складність переплетення політико-мовних проблем підтверджує необхідність наукового осмислення ролі мови у сфері політики й ролі політики у мовній сфері. Нині, у час боротьби за утвердження української ідентичності, це вкрай необхідно. Осмислення мовного існування людини, її ідентифікаційних уподобань, моделювання політичних дискурсів, аналіз політичних особливостей мови є завданням політичної лінгвістики. Від того, як швидко вдасться ввести аналіз політичної мови і мовно-культурної політики в русло сучасних наукових підходів, залежать темпи розв'язання проблеми подвійної ідентичності та політико-культурної біполярності. Адаптація масової свідомості до сучасних політичних реалій і цінностей постіндустріальної доби – одна з найважливіших умов успішного руху по шляху модернізації та пошуку європейської ідентичності.

12.2. Мовна ситуація та державна мовна політика в Україні з 1991 до кінця 2013 року

Я раптом захотів на Канари. Не тому, що курорт, океан, екзотика. А тому, що вчитав у одному журналі, що там десь високо в горах, у вічнозелених нетрях є плем'я, яке не говорить між собою, а пересвистується. І я подумав – от якби й у нас не говорили, а пересвистувались. Бо стільки вже наговорено, до цілковитої втрати смислу. Та ще й якоюсь мовою недолюдською, сурогатом української і російської, мішанкою, плебейським сленгом, спадком рабського духу і недолугих понять, від чого на обличчі суспільства лежить знак дебілізму, – а при чому ж тут я?

Ліна Костенко.

Записки українського самашедшого.

Мовну ситуацію в Україні зі здобуттям незалежності визначають як складну та неоднозначну: загалом її характеризує поширення двох мов, української та російської, а також суржику – результату радянського «уподібнення та асиміляції» української мови до російської. Така ситуація склалася внаслідок майже 300-літньої планової та послідовної політики лінгвоциду української мови спочатку з боку Російської імперії, а згодом СРСР. Наслідки лінгвоциду засвідчують дані останнього перепису населення, проведеного в Україні 2001 року Державним комітетом статистики України. Результати перепису щодо виявлення мовних характеристик титульної нації показали, що українців в Україні мешкає 77,8%. 85,2% українців назвали рідною українську мову. 14,8% вважають рідною російську, що свідчить про зміну їхньої мовно-культурної ідентичності з української на російську. Росіяни становлять найчисленнішу національну меншину – 17,3%. Для абсолютної більшості росіян рідною залишається своя мова, українську назвали рідною 3,8% росіян. Окрім того, результати перепису щодо виявлення мовних характеристик груп національних меншин показали, що у функції мови міжнаціонального спілкування в Україні домінує все ще російська, а не українська (це дані через 10 років незалежності!): 62,5% білорусів, 83% євреїв, 88,5% греків, 58,7% татар, 30,3% болгар назвали рідною російську мову, українську вважають рідною в цих же групах відповідно

Особливості мовної ситуації в Україні

17,5%, 13,4 %, 4,8%, 5%. Таким чином, ці показники свідчать про білінгвістичний характер мовної ситуації в Україні і однаково сильну демографічну потужність української та російської мов на території України загалом станом на 2001 рік. Витіснення української мови російською спостерігаємо у східних, південних та частково центральних областях, передусім у великих промислових центрах. Деформованість мовної ситуації в Україні полягає в тому, що співвідношення українськомовної і російськомовної частин населення не відповідає співвідношенню українців і росіян на її території.

З 1991 до 1996 року мовні питання в Україні регулював Закон «Про мови в Українській РСР», ухвалений 1989 року Верховною Радою УРСР, в якому українську мову було затверджено в статусі державної. У преамбулі цього документа зазначено: «Українська мова є одним із вирішальних чинників національної самобутності українського народу. Українська РСР забезпечує українській мові статус державної з метою сприяння всебічному розвитку духовних творчих сил українського народу, гарантування його суверенної національно-державної майбутності». Цей Закон втратив чинність у липні 2012 року.

У перші роки незалежності фактично відбулося утвердження української мови як державної: розширилася сфера її вжитку в освіті, науці, пресі, державних структурах, діловодстві, ЗМІ, церквах, шоу-бізнесі. Запроваджено обов'язковий іспит з української мови у ВНЗ України. Багато російськомовних шкіл та дошкільних закладів стали україномовними. З'явилися україномовні виконавці, зокрема Брати Гадюкіни, Сестричка Віка, Андрій Миколайчук, Ірина Білик, Юрко Юрченко, «Фантом-2», «Океан Ельзи», ВВ, Скрябін та інші, пісні яких стали популярними, особливо серед молоді. Розвивається українське книговидавництво.

У Конституції України, у статті 10 зафіксовано: «Державною мовою в Україні є українська мова. Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України. В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської мови, інших мов національних меншин». Закріплення статусу української мови як державної в Конституції України є найбільшим досягненням державної мовної політики за часів незалежності України.

Із приходом до влади Л. Кучми процес утвердження української мови як державної було згорнено. У своїй інавгураційній промові, виголошеній у Верховній Раді, він дав обіцянку надати російській мові статус офіційної, що означало фактично державної. Лише рішучий опір проукраїнських сил не дозволив йому втілити в життя цю ідею і закріпити її в Конституції. Проте 2003 року Верховна Рада зі значними порушеннями ратифікувала Європейську хартію міноритарних мов. Згідно з прийнятим документом положення Хартії будуть застосовуватись до мов таких національних меншин України: білоруської, болгарської, гагаузької, грецької, єврейської, кримськотатарської, молдавської, німецької, польської, російської, румунської, словацької, угорської. Хартія була ратифікована з кількох спроб (не вдалися 1998, 2001, 2002 року), незважаючи на те, що Конституційний Суд України кваліфікував прийняті зобов'язання як неконституційні. Не можна не погодитися з думкою Юліане Бестерс-Дільгер: зарахування російської мови до переліку мов, що підпадають під дію Хартії і потребують підтримки та захисту, неправомірне, оскільки Хартія підтримує тільки міноритарні мови (якою російська не є), а не етнічні меншини.

Дослідники вказують на низку порушень процесу ратифікації Хартії, зокрема:

- документ суперечить статті 10 Конституції України (рішення Конституційного суду України № 10-рп/99 від 14 грудня 1999 року);
- поданий на розгляд Парламенту документ ґрунтувався на неправильному перекладі Хартії українською мовою, зробленому не з копій автентичних примірників, а з російського варіанта: хибно перекладено базовий термін, замість «регіональна або міноритарна мова» вжили «регіональна мова або мова меншини»;
- Президент листом від 14 травня 2003 року № 02-02/918 відкликав цей документ і висловив готовність внести його на розгляд парламенту в установленому порядку після доопрацювання. Але його було винесено на голосування 15 травня 2003 року й ухвалено як закон, таким чином порушено ч. 5 статті 7 Закону «Про Міжнародні договори України», яка передбачала, що суб'єктом законодавчої ініціативи щодо ратифікаційних законів може бути лише Президент України або Кабінет Міністрів;

Європейська хартія міноритарних мов в Україні

«Політика
відсутності
державної мовної
політики»

- Президент зобов'язаний був накладити вето на цей документ, оскільки ВР не мала права розглядати й ухвалювати відкликаний ним документ.

Зважаючи на це, питання про законність ратифікації Хартії в чинному варіанті має бути переглянуто. Потрібно зазначити, що саме Хартія, ратифікована Верховною Радою України, стала основою для офіціалізації статусу російської мови в Україні всупереч Конституції.

У 90-ті роки в Україні сформувалася «політика відсутності державної мовної політики», яку зацікавлені політичні сили використовують і до сьогодні. Така політика дала свої результати.

За даними моніторингу суспільно-політичної ситуації Інституту соціальної та політичної психології АПНУ (серпень 2006 року), 25,5% на Заході та 19,1% у Центрі вважали, що українська мова перебуває в такому самому занедбаному стані, як і за радянських часів. Загалом у країні вважали, що саме українська потребує державного захисту (44,7% опитаних), тоді як щодо російської аналогічну думку мали майже вдвічі менше громадян – 25,3%.

За часів «політики відсутності державної мовної політики» російська мова в Україні фактично була державною, що сприяло збільшенню російськомовної орієнтації населення, особливо серед молоді. У загальнонаціональному масштабі, за даними Інституту соціології НАНУ, частка громадян, які в домашньому спілкуванні послуговувалися українською, за період з 1992 до 2011 року зросла з 36,8 до 42,8%, а тих, хто російською, – з 29 до 38,6%. Це сталося за рахунок людей, які раніше стверджували, що використовували в родині обидві мови. На користь української така ситуація спостерігається лише на Заході (з 19 до 6%). Тоді як в інших регіонах тривав процес русифікації: в Центрі з 5% двомовних лише 1% перейшов на українську, 4% – на російську; на Півдні з 10% білінгвів 1% став україномовним, а 9% – російськомовними. У результаті за період з 1992 до 2010 року частка тих, хто в сімейному спілкуванні послуговувався лише російською, на Півдні збільшилася із 43 до 54%, а на Сході – з 56 до 64%. Окрім того, джерелом формування білінгвів були саме україномовні громадяни, причому молодь. Так, за даними Інституту соціології НАНУ, з 1992 до 2010 року серед громадян середнього віку питома вага україномовних збільшилася з 36 до 39%, російськомовних – із 29 до 37%, поміж молоді відповідно з 33 до 36% та

з 34 до 39%. Тобто зменшення частки білінгвів на користь російськомовних у побуті відбулося з кількаразовою перевагою.

Українці в Україні повинні розмовляти так українською. Чому це важливо, написав користувач у мережі Facebook, відомий у столичних субкультурних колах як Зен.

Колись він і сам послуговувався російською. Свої теперішні судження про мовне питання він виклав у профілі під іменем Zen Antipor. Пояснює, чому це питання важливе, а також – як легше наважитись і почати говорити українською:

«Звісно ж, слід володіти якомога більшою кількістю різних мов. Це зручно й корисно. Але вкрай важливо не тільки знати, але й активно та щоденно послуговуватися мовою своєї країни. Спробую коротко обґрунтувати цю тезу.

ЧОМУ ВАРТО СПІЛКУВАТИСЯ УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ?

1. По-перше, це красиво! Українська є не лише однією з найдавніших, але й чи не наймелодійнішою мовою світу.

2. Це додає вам шарму. Бо російською навіть останній лугандонець може, і друг степей калмик. А от гарною українською...

3. Це стильно й концептуально: жити в окремій країні та спілкуватися окремою від усіх мовою, а не мовою сусідньої держави, наприклад.

4. Це добре для економіки. Що більше людей спілкуються виключно українською, то більша потреба в іноземних компаній адаптувати свої продукти під нашу мову. А то не лише створює додаткові перепони для конкурентів наших фірм (а отже певним чином захищає наш ринок, що в епоху глобалізації є вкрай важливим), але й також надає можливість заробити нашим людям і компаніям, зокрема – надаючи послуги з тієї адаптації.

5. Це захищає наш інформаційний простір не лише від проникнення в нього недружньої пропаганди, але й ускладнює збір даних з боку ворожої розвідки. Особливо це стосується чутливих сфер, як то радіоперемовини військових тощо. Але й відкритих джерел це стосується не менше.

6. Це забезпечує зв'язок поколінь і безперервність культурного й історичного спадку народу України. Навіть якщо ваші батьки є російськомовними, то їхні батьки швидше за все були україномовними, так само як і всі попередні покоління вашої родини. Навіть пращури представників інших національностей, які споконвічно жили на нашій землі, поряд зі своєю національною мовою говорили ще й українською. Зокрема це стосується євреїв. Та й навіть

якщо ваша родина – етнічні росіяни й усі ваші пращури володіли лише російською, то зараз саме час особисто вам започаткувати нову родинну традицію. Чому ні? Адже ваша родина й нащадки будуть жити тут, тож інтереси України – це й їхні інтереси також!

7. Якщо ми самі, живучи в себе вдома не шануємо власну історію, культуру й мову, як нас будуть поважати інші народи? Не треба буде пояснювати іноземцеві (зокрема й росіянину), чому ти українець з України розмовляєш лише російською. Також це змушуватиме іноземців, що приїждять в Україну вчитися, працювати або жити, вивчати саме українську, а не російську.

8. Як показують останні події, занадто багато говорити російською небезпечно – вас можуть на цій підставі прийти «визволяти» зелені чоловічки путлера, навіть якщо ви цього насправді не бажаєте. Крим, а особливо Донбас, вже догналися – не повторюйте цих помилок!

А зараз кілька порад щодо того,

ЯК ПОЛЕГШИТИ СОБІ ПЕРЕХІД НА УКРАЇНСЬКУ:

1. Не соромтеся того, що ви наразі не надто досконало вмієте говорити українською. Якщо ви не робитимете це регулярно, то ваше вміння НІКОЛИ не вдосконалиться. Єдиний спосіб оволодіти мовою – це регулярно її застосовувати. Що більше ви говоритимете українською, то легше й краще вам це вдаватиметься.

2. Більше читайте українською. Купуйте українські книжки, газети та журнали, дивіться українські передачі, слухайте україномовне радіо. Дивіться фільми українською. Або такі, що дубльовані українською (тим паче, що професійний український дубляж часто є кращим за російський). В кінотеатрі йдіть на україномовний сеанс. Коли завантажуєте кіно з інтернету, шукайте копію з українським дубляжем. До речі, її дуже легко знайти. Майже всі фільми, наприклад, на ex.ua мають копію, де є кілька звукових доріжок, серед яких дуже часто є українська. Під час перегляду обирайте саме її.

3. Якщо вам психологічно (або з інших причин) важко одразу перейти на тотальне спілкування українською, робіть це частково та/або поступово. Наприклад, почніть спілкуватися українською в себе в родині, або серед найближчих друзів. Або, коли потрапляєте у нове коло спілкування – спілкуйтесь одразу українською. Якщо вас не знали раніше, ні в кого не виникне здивування та зайвих запитань на кшталт, «чего это ты вдруг по-украински заговорил?» Або спілкуйтесь виключно українською з незнайомими людьми – в транспорті, на вулиці, в магазині чи в ресторані, під час спілкування

з операторами гарячих ліній, з міліцією та іншими держслужбовцями тощо. Це не лише полегшить вам психологічний перехід на мову, але й сприятиме відновленню україномовного навколишнього середовища. Бо досі, зокрема в Києві, панує феномен, що навіть коли людина вдома та з друзями спілкується природно українською, то у громадських місцях та/або на роботі все одно переходить на російську (бо «так заведено»). Маємо змогу створити протилежний тренд.

4. Якщо не можете українізуватися самі, українізуйте своїх (майбутніх) дітей. Купуйте їм українські дитячі книжки, покажіть українськомовні мультики тощо. Віддайте їх до українського садочку, школи, класу. Всіляко плекайте їхню любов та повагу до української мови, історії, традицій, культури.

5. Коли ви за кордоном, розмовляйте лише українською. Тоді вас не переплутають з росіянами, яких в світі зараз люблять ще менше, ніж раніше. Не будьте схожим на «русо-турісто»!

6. Почніть писати виключно українською. Наприклад ділові листи, або у твітері.

7. Крім того, українізуйте речі навколо себе:

- змініть інтерфейс телефона, інших гаджетів, комп'ютера, веб-сайтів і соцмереж на українську. Наприклад, всі девайси від Apple завжди підтримували українську мову «з коробки» й не потребують додаткового її встановлення – просто поміняйте мову інтерфейсу в налаштуваннях і все. Facebook, twitter і навіть ВК й Однокласники мають українську локалізацію (хоча останніми двома не рекомендує користуватися навіть СБУ);

- в банкоматі, таксофоні та скрізь, де є можливість, обирайте українську. Де нема – запитуйте у власників, чому, й вимагайте, щоб було;

- коли шукаєте щось у Гуглі чи де-інде, шукайте спочатку українською. Не хвилюйтеся, Гугл розумний і навіть російськомовні результати ви не пропустите, якщо вони будуть релевантні вашому запиту. Коли юзаєте Вікіпедію, заходьте спершу на українську версію, а на іншомовну лише, якщо такої статті в українській нема або ж інформації в ній не достатньо. Як альтернативу зразу раджу не російську, а англійську версію – вона зазвичай повніша й об'єктивніша, особливо зі спірних питань. Оці запити та фактичні переходи на україномовні сайти або їхні версії є вкрай важливими для підвищення статусу української у кіберпросторі, бо статистика все це враховує;

- коли пишете оголошення чи табличку, пишть українською. Навіть якщо це напис на вашому гаражі або оголошення в вас у під'їзді.

Гадаю, ви зрозуміли ідею. Можна ще багато чого тут вигадати. І все це легко перетворити на веселу гру й навіть змагання. Хоча б і на змагання із самим собою. А головне, якщо ми самі почнемо усе це робити, жодних зусиль держави у цьому потрібному напрямку не знадобиться. Ми ж із вами вже переконалися, що суспільство діє значно швидше й дієвіше за державу. До того ж у держави зараз є завдання важливіші. Люстрація, наприклад.

І ще. Якщо ви бажаєте любити Україну виключно або здебільшого російською (чи будь-якою іншою мовою) – це ваше право, я на нього не посягаю. Робіть як вважаєте за потрібне. Але перед тим все ж перечитайте ще раз перші 8 пунктів цього допису й пообіцяйте мені подумати про викладені там думки, гаразд?»

Після перемоги Помаранчевої революції у 2004–2009 роках за часів президентства Віктора Ющенка державну мовну політику щодо підтримки української мови не можна назвати системною та ефективною. Мовна політика не стала пріоритетом у гуманітарній сфері для влади. Так, указ № 161/2010 «Про концепцію державної мовної політики», що був розроблений 2005 року, підтриманий експертним середовищем, схвалений 11 липня 2006 Національною комісією зі зміцнення демократії та утвердження верховенства права, В. Ющенко підписав лише 15 лютого 2010 року, а на своєму сайті розмістив 22 лютого 2010 року за кілька днів до складення президентських повноважень.

Законопроект «Про внесення змін та доповнень до Закону України «Про ратифікацію Європейської Хартії регіональних мов або мов меншин», який розробило МЗС України 2006 року на основі нового належного перекладу Хартії з урахуванням вимог чинного законодавства, В. Ющенко подав до ВР 2008 року, але до його ухвалення справа не дійшла. Ще у вересні 2005 року Секретаріат Ради Європи був офіційно нотифікований про ратифікацію Хартії Україною. Таким чином формально юридичний процес її затвердження було завершено, і вона набрала чинності щодо України 1 січня 2006 року. Як результат з'явилися постанови і рішення районних, міських, обласних рад на півдні та сході країни про надання російській мові статусу регіональної. Всі ті акти Міністерством юстиції були кваліфіковані як протиправні, опротестовані органами прокуратури і скасовані в судовому порядку. Однак залиши-

лась чинною ратифікована Хартія, яка стала підставою для офіціалізації російської мови в майбутньому.

10 серпня 2009 року Міністерство юстиції України зареєструвало загальноукраїнську громадянську організацію «Правозахисний громадський рух «Російськомовна Україна», головою ради якої став В. Колесніченко.

Разом з тим в Україні, хоча й недостатньо ефективно, напружується правова база для розвитку української мови. У 2004 році Національна рада з питань телебачення та радіомовлення вносить квоту на мовлення – 75% продукту має бути українською мовою. У 2006 році Постановою Кабінету Міністрів встановлено квоти на обов'язкове дублювання фільмів українською мовою. У 2005 році набув чинності новий Цивільний процесуальний кодекс та Кодекс адміністративного судочинства, які передбачають ведення судочинства на всій території України державною мовою. Окрім того, у Законі України «Про статус суддів» зазначено, що претендент на посаду судді повинен володіти державною мовою (стаття 7), а в ЗУ «Про судоустрій» 2002 року вказано, що судочинство в Україні провадиться державною мовою (стаття 10). Таким чином, використання української мови в судочинстві сприяє підвищенню її престижу. Проте це були окремі кроки у мовній політиці, які так і не стали частиною системної мовної державної концепції.

Проведене масове та фокус-групове опитування громадян щодо мовної ситуації в Україні описано у праці професора Лариси Масенко. Всебічно проаналізувавши його результати, дослідниця підсумовує: в західних областях в усіх сферах спілкування домінує українська мова, у східних та південних – російська, у північних та центральних обидві мови мають приблизно однакову комунікативну потужність. У невеликих містах та селах переважає україномовне спілкування, у великих містах – російськомовне. Варто звернути увагу на результати дослідження щодо престижу та конфліктності мов. Так, відповідь на питання «Чи престижно сьогодні говорити українською мовою?» 73,2% респондентів відповіли ствердно, у регіонах: на Заході ствердно відповіли 87,9%, у Центрі – 78,1%, на Півночі – 76,0%, на Сході – 56,3%, на Півдні – 64,2%. На аналогічне питання стосовно російської мови ствердно відповіли 64,7%, стосовно англійської – 71,5%. У цьому ж дослідженні: на питання про наявність потреби громадян добре володіти українською

мовою ствердно відповіли 93,8% респондентів, російською – 84,2%, англійською – 81,3%.

Це ж дослідження дає змогу зробити висновки щодо лояльного ставлення більшості громадян до державного статусу української мови (70,9% респондентів). Тобто державний статус української мови сприяє підвищенню її престижу, причому на всій території України. Рівень конфліктності мовних питань залишається низьким (62,5% респондентів не вважають, що існує загроза виникнення конфлікту на мовному ґрунті). Висновки щодо конфліктності спростовують тези проросійських політиків про глибоку прірву між Заходом і Сходом у мовних питаннях та міф про утиски прав російськомовного населення України. Але водночас свідчать про надмірну політизацію та маніпулювання мовними питаннями з боку регіональних еліт.

Отже, навіть безсистемні кроки для підтримання української мови як державної дало свої позитивні результати, про що свідчать соціологічні опитування.

«Політика відсутності державної мовної політики» щодо державної мови знайшла своє продовження за часів президента В. Януковича (2010–2013), згодом вона переросла у відкриту українофобську політику, що сприяло домінуванню російської мови в бізнес-середовищі, політичному просторі (за винятком режиму «на камеру»); в освіті, діловодстві та судочинстві, зокрема у південно-східних регіонах.

Так, наприкінці 2010 року мер Одеси О. Костусєв запропонував на засіданнях міськради спілкуватися російською мовою і зажадав, щоб документи йому теж подавали російською. Не дивно після цього, що невдовзі інспектор Одеської ДАІ на прохання водія спілкуватися державною мовою проголосив: «Не розумію телячю мову».

У 2010 році ухвалено новий Закон України «Про судоустрій та статус суддів», де у статті 12 ч. 1 зазначено «Судочинство і діловодство в судах України провадиться державною мовою», а у статті 12 ч. 4 – «У судах, поряд з державною, можуть використовуватися регіональні мови або мови меншин відповідно до Закону України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин». Практично ця «шпарина» в законодавстві України була зроблена авторами свідомо, оскільки давала змогу судам обирати мову судочинства на свій розсуд.

Проте найбільшою втратою стало домінування російської в культурно-інформаційному просторі. У 2010 році скасовано квоту на обов'язкове дублювання фільмів українською мовою. Так, за даними моніторингу, проведеного Рухом добровольців «Простір свободи», станом на жовтень 2011 року в найзручніший для глядача час лише 22,2% телефіру восьми найбільш рейтингових каналів та 4,6% пісень найбільш рейтингових станцій були українською. Частка дубльованих фільмів у легальному кінопрокаті у 2011 році зменшилася порівняно з 2009 із 60 до 47,8%. Загальний наклад російськомовних газет у 1995–2011 зріс із 47 до 66,5%. При цьому тираж україномовної преси з 1995 до 2011 скоротився із 47 до 30,1%.

Цілком витіснено україномовну культуру з FM-ефіру. Створюються сприятливі умови для російського шоу-бізнесу, популяризується російська «попса», натомість знищується національний шоу-бізнес. Усі телеканали країни заповнили російські передачі, фільми про російських ментів, кадетів, солдатів, ФСБ-шників, політичні ток-шоу, російські гумористичні програми. Українською можна було подивитися на окремих каналах випуски новин. З'являються телеведучі чи популярні представники шоу-бізнесу Росії в різних розважальних чи політичних шоу.

Не краща ситуація склалась у друкованій пресі та книговидавництві. На 90–92% книжковий ринок окуповано дешевою російською книгою, почалося проникнення російських видавництв у такий сектор книговидання, як освітня література. Будь-яку книгу, видану в Україні, міг купити лише один із чотирьох громадян. Інші троє не змогли б це зробити у зв'язку з браком книг.

Таку ситуацію у медійному просторі та книговидавництві намагаються пояснити попитом на російську продукцію, що, як зазначає професор Л. Масенко, не відповідає показникові потужності двох мов. Зокрема, дослідниця, спираючись на проведене опитування, наводить такі дані: обираючи передачу чи книжки для читання, українці перевагу віддають: 27% україномовним, 34% російськомовним, 40% – обирають книгу чи телепрограму за змістом, а не за мовою; росіяни 60% віддають перевагу російськомовним, 30% – за змістом, а не за мовою.

Через окупацію практично всього культурно-інформаційного простору те, що антиукраїнським силам не вдалося здійснити законодавчо – українсько-російську двомовність, – успішно намагаються нав'язати

Закон «Про засади
державної мовної
політики»

практично, реально. Окрім того, громадянам України постійно і нав'язливо у різний спосіб доводять думку: «Какая разница, на каком языке разговаривать?». Але ж, насправді, залежності тут глибші, ніж нам хочуть показати. «Адже мовою думка не лише формулюється, а й формується. І саме це є запорукою різноманіття культур».

Наступним етапом державної мовної політики стало ухвалення Закону «Про засади державної мовної політики» у липні 2012 року С. Ківалова та В. Колесніченка, який фактично офіційно утвердив другою державною мовою російську, що лише сприяло погіршенню становища української мови, особливо в культурно-інформаційному просторі.

Цей закон викликав хвилю протестів серед культурних та громадських діячів, окремих опозиційних депутатів, закордонних громадських організацій українців. Протести не переросли в масові через низку причин та згорнулися, хоч мали всі передумови вилитись у всеукраїнський мовний протест. Одним важливим моментом цих протестів була теза «Закон про мови = кінець євроінтеграції!!!», що невдовзі отримало підтвердження у листопаді 2013 року. Який зв'язок між цими явищами? Про це далі.

Закон «Про засади державної мовної політики» передбачає встановлення офіційного використання регіональних мов, зокрема російської, в роботі місцевих органів державної влади при проживанні мінімум 10% носіїв на територіях, на яких поширена ця мова. За 13 днів дії Закону місцева влада дев'яти регіонів проголосила російську регіональною мовою. Причому рішення про надання статусу російській регіональній мові голосували обласні ради. Перший Президент України Леонід Кравчук вказував на неправомірність таких рішень, бо в унітарній державі Україна обласні ради не мають відповідних повноважень. Таке може зробити лише Верховна Рада. Президент назвав авторів закону лінгвістично-політичними бойовиками.

Правозахисники наголошують на тому, що цей закон суперечить статті 10 Конституції України, а обговорення цього закону в середовищі науковців вказує на такі його вади:

- змішування, нечітке розмежування понять «державна мова», «регіональна мова», «мова меншин», «мова національних меншин»;

- перекручене тлумачення Хартії міноритарних мов;
- порушення прав 90% мовців, для яких не реалізується право називати себе одномовним;
- ухвалення закону позбавляє де-факто українську мову статусу державної, в той же час преференції, надані російській, тягнуть за собою зміну її ролі і функцій в Україні;
- пропозиція вести діловодство двома чи більше мовами потребує великих фінансових видатків.

Основна мета Закону України «Про засади державної мовної політики» – це руйнування паритету мов і головним чином введення практично другої державної мови, що має стати механізмом зазіхання Росії на українські території, що й підтвердилося весною 2014 року.

Після набуття чинності Законом Ка-Ка, як його назвали в народі, представники проросійських сил у Верховній Раді навіть не намагалися розмовляти українською (наприклад, не зафіксовано жодного виступу українською депутата Партії регіонів С. Єфремова). Окрім того, окремі депутати Верховної Ради України навмисне прилюдно ображають українську мову. Так, Вадим Колесніченко в одному зі своїх виступів назвав українську мову «відрижкою тієї частини України, яка була завжди під чийось гнітом» («Українська правда», 2 липня 2012 рік). Міністр освіти і науки, молоді та спорту уряду М. Азарова Дмитро Табачник, виступаючи перед учителями Росії у червні 2012 року, назвав українську мову «непотрібною мовою».

Отже, мовна ситуація в Україні з 1991 до 2013 року не зазнала особливих змін на краще, а в окремих моментах погіршилася. Українська мова програє російській у культурно-інформаційному просторі. Така ситуація склалася не в результаті попиту на російськомовний продукт, а в результаті «політики відсутності державної мовної політики» та відкритої антиукраїнської політики часів В. Януковича. Чому українські державні мужі всі роки незалежності не надавали значення мовно-культурним питанням? Через нерозуміння їхньої ваги для утвердження незалежності України? Через брак патріотизму і відстоювання власних інтересів? Доречно навести слова Г. Корбана, заступника голови Дніпропетровської ОДА: «Треба читати історію! Проблема сучасних політиків, що вони в дитинстві мало читали, в юності, молодості також нічого не читали, а коли стали політиками, взагалі будь-що перестали читати.

Потрібно читати, щоб нарощувати свій інтелектуальний потенціал». А можливо, рацію має Ю. Шевчук: «Головною рисою української політичної еліти найвищого щабля була відсутність державного мислення, абсолютне небажання лишити після себе в історії щось, крім статистики власного збагачення».

Однак, незважаючи на «політику відсутності державної мовної політики», всі регіони України об'єднує престиж як української, так і російської мов, а також лояльне ставлення більшості громадян до української мови як державної. Абсолютна більшість громадян України вбачає необхідність вивчати українську мову, але російську й англійську також. Цікаво, що конкуренцію російській починає складати, власне, англійська мова. Зростання престижу української мови під час Революції гідності є безперечним. Рівень реальної конфліктності мов є низьким, а розпалювані в попередні роки мовні конфлікти мають явні ознаки політичних маніпулювань.

Проте залишається важливе питання. Якщо у країні немає утисків на ґрунті мови, якщо аксіомою для громадян України є навіяний стереотип «яка різниця, якою мовою розмовляти», то чому велися мовні війни, які переросли у правдиву війну з Україною?

Відповідь на всі ці питання є: вибір мови – цивілізаційний вибір України. За мовними війнами в Україні стоїть боротьба за незалежність держави та майбутній вибір вектора розвитку країни – європейський чи євразійський.

12.3. Вибір мови – цивілізаційний вибір

Проблеми мови і цивілізаційного вибору – який зв'язок?

Ці дві проблеми нерозривно пов'язані, оскільки утвердження української мови як державної та повноцінне її функціонування в усіх сферах суспільного життя сприятиме консолідації політичної нації, звільненню від російського інформаційного впливу та створенню власного культурно-інформаційного простору, формуванню мовної, національної, державної свідомості громадян, що допоможе усуненню наслідків колоніальної політики та утвердженню незалежної України в європейському товаристві. Єдина державна мова належить до визначального чинника консолідації й комунікації в межах держави.

Багато дослідників, аналізуючи ситуацію в Україні, говорять, слідом за Семюелем Гантінгтоном, про співіснування в межах однієї держави двох різних цивілізацій – європейської та євразійської. На питання, де проходить лінія розколу, використовуючи методологію Гантінгтона, вони відповідають, виходячи з «електоральної географії»:

Усі національні вибори з 2004 по 2010 рік дають *одну й ту саму межу*:

Лінія поділу по суті збігається з *кордоном Речі Посполитої в XVII сторіччі*. Микола Рябчук писав про причини цієї різновекторності: «*Річ Посполита не була ідеальним місцем для життя, але це була інша цивілізація, ніж Московське царство. Люди довгий час жили поза межами Росії та Союзного Союзу. Південь і Схід, зауважте, ніколи не жили поза межами СРСР чи Росії*». Для нашого розуміння мовної ситуації важливо побачити, що, за даними дослідника Станіслава Біличенка, ця мапа відповідає мапі домінування української мови як рідної за результатами останнього перепису населення. Ці дані корелюють також із результатами опитування щодо приєднання України до ЄС від 16 травня 2010 року: мешканці центральних та західних областей, а також Києва підтримують можливий вступ України до ЄС – 69, 61 та 60% опитаних відповідно. Водночас мешканці Східного та Південного регіонів більш

активно висловлювалися проти цього членства – 35 та 31% опитаних у цих регіонах. Таким чином, *паралелі між мовною ідентичністю і цивілізаційним вибором громадян України наочно підтверджуються. Визначені С. Гантінгтоном цивілізаційні межі знайшли своє підтвердження у 2013–2014 роках із початком «параду» сепаратистських рухів, анексії Криму та війною на Сході України. Водночас поза цим цивілізаційним кордоном устояли Харківська, Одеська, Миколаївська, Херсонська області України, не підтримавши євразійського вибору, хоча досі там населення не єдине у своїх поглядах.*

Які прогнози щодо розвитку подальшої ситуації, зокрема мовної? Тут звернімося до дослідження вчених-мовознавців. Зокрема результати соціологічного дослідження Ганни Залізняк щодо мовних пріоритетів громадян показали: простежені зв'язки між показниками цивілізаційних та інтеграційних симпатій населення країни та їхніми мовними уподобаннями дозволяють стверджувати, що населення, яке говорить українською мовою і вважає її поширення пріоритетом мовної політики, схильне до європейського вибору. Населення, яке говорить російською мовою та опікується наданням їй статусу другої державної, сприймає історію України через призму російської імперської історії та схиляється до євразійського вибору. Але наявність кореляційних залежностей між цивілізаційними орієнтаціями населення та їхніми мовними пріоритетами дозволяє стверджувати й те, що поширення європейських інтеграційних уподобань в Україні буде супроводжуватись посиленням позицій державної мови. Дещо схожими є висновки П. Селігея, який досліджує питання формування мовної свідомості. Існує типова схема формування свідомості у людини: «мовна свідомість → національна свідомість → державна свідомість», проте вчений зазначає, що на Сході та Півдні ця схема може бути іншою «державна свідомість → національна свідомість → мовна свідомість». Отже, можна сподіватися, що при посиленні домінування європейського вибору розвитку в зазначених областях підвищення престижу української мови як державної зростатиме, а відтак і утвердження її статусу.

Зв'язок між вибором мови і цивілізаційним вибором України, між мовою і незалежністю держави проводить у своїй статті «Війна проти української мови» професор В. Василенко. Вчений відзначає: у ті часи, коли на українських землях наприкінці XIX – на початку XX століття

зародився новий націоналістичний рух, відомий російський великодержавник Василій Шульгін писав: «Незалежна, але вкрай зросійщена Україна є кращим для нас варіантом, аніж Україна у складі Російської імперії з пануванням на її теренах української мови та культури: це ті чинники, що спроможні привести до повного її сходження з орбіти наших інтересів». Кремлівські імперіалісти, які вважають нашу країну частиною Росії і не змирилися з відновленням її незалежності, досі керуються цією настановою. Основним знаряддям реалізації вибудованої ними гуманітарної стратегії є продовження війни проти української мови, яка триває вже кілька століть, маючи на меті знищення національної ідентичності як фундаментального системотворчого чинника й підґрунтя державності.

Олексій Чабан у своєму Facebook звернувся до матері росіянина, проти якого воював у бою 22 січня.

Так сложилась судьба, что в танковом бою 22 янв 2015, в моей стране, нашему экипажу повезло на секунду раньше, чем экипажу Вашего сына (он на фото). Их танк мы подбили, механика контузило, а Ваш сын (командир танка) и наводчик не пострадали. Когда они все выбрались из подбитой машины, нам оставалось просто нажать на кнопку в своем танке и от них троих остались бы только воспоминания в этом грешном мире. Мы не стали их убивать, мы позволили им уйти. Ваш сын забыл в танке свой телефон с Вашим номером и я решил написать Вам это письмо.

В нашей стране много проблем, возможно Вы о них знаете или догадываетесь. Коррупция, беззаконие, преступность, бедность, безработица поразили Украину, как раковая опухоль.

Народ устал терпеть. Мы начали бороться за лучшую жизнь для нас и наших детей. Мы выгнали президента-урку Януковича и хотим построить правовое государство, хотим просто лучше жить. У нас нет фашистов, нам все равно на каком языке говорят наши граждане, мы не едим младенцев и снигирей, не насилуем кормящих пенсионерок инвалидов. Мы совершенно обычные люди. Мы любим свою землю, своих детей и свою жизнь. Мы мирные люди. Мы ни на кого, никогда не нападали.

Прошу Вас. Лучше поздно, чем никогда. Скажите своему сыну, зарабатывать на свою жизнь лишая жизни других людей это НЕ хорошо. Пусть он едет домой и там найдет себе другую работу. Пусть он заберет с

Мовні війни
– інструмент
євразійської
інтеграції

собой еще одного-двух сослуживцев и нам уже станет легче. Пусть он мирно проживет свою жизнь и не берет греха на свою душу.

Мирного Вам неба над головой.

С уважением, Алексей.

Прошу Вас, читающих эти строки в фейсбуке, донесите это письмо маме этого танкиста.

У меня есть только ее телефон +79525529550

Професор В. Василенко вважає, що з 1996 року війну проти української мови веде влада путінської Росії в режимі спецоперації із залученням багатьох представників вітчизняного політикуму та створеної в Україні «п'ятої колони», яка діє під прикриттям численних фінансованих і керованих ззовні громадських організацій та рухів. Ключовим гаслом цієї спецоперації є систематично озвучувана офіційними та неофіційними речниками Російської Федерації ще від 1990-х вимога надати російській мові статусу державної, а головним об'єктом – система української освіти.

Основою цієї війни є проект під назвою «Русский мир», суть якого сформулювала в жовтні 2000 року Людмила Путіна у виступі на Всеросійській конференції «Російська мова на рубежі тисячоліть». Вона проголосила: «Межі російської мови – це межі Росії». Сформульована нею теза є відтворенням концепції природних мовних кордонів, яку в минулому використала гітлерівська Німеччина для обґрунтування територіальної експансії проти сусідніх країн, посиляючись на наявність там мовно спорідненого населення. Цю саму підставу використала путінська Росія, розпочинаючи агресію проти України 2014 року, спочатку анексувавши Крим, а сьогодні «визволяючи» російськомовних на Донбасі. Зауважимо, що фонд «Русский мир» фінансується з 2007 року з державного бюджету Російської Федерації (указ Президента РФ від 21 червня 2007 р.). Очолює його вище керівництво МЗС Росії: головою фонду є міністр закордонних справ С. Лавров. В указі Президента РФ визначено, що «русский мир» – це світ Росії, до якого включено етнічних росіян, громадян сучасної Росії, російську діаспору й іноземних громадян, що розмовляють російською мовою. Відповідно до указу Президента РФ Д. Медведєва від 6 вересня 2008 року було створено «Россотрудничество» для здійснення російської гуманітар-

ної політики за кордоном. Інститут країн СНД відповідає за контроль над мовною ситуацією в країнах СНД, проводить аналітичну роботу в питаннях просування російської мови та культури за кордоном. В Україні ідеї «русского мира» втілювала громадська організація «Правозахисний громадський рух “Російськомовна Україна”» (2010). Підставою для створення цієї організації стало проведення круглого столу «Русскоязычная Украина: возможности и проблемы консолидации» у Москві 27 квітня 2009 року. Саме там була проголошена мета діяльності організації «Русскоязычная Украина»: офіційне проголошення та законодавче закріплення нейтрального позаблокового статусу України; конституційне оформлення її федеративного устрою; надання російській мові статусу державної; збереження православної російсько-української єдності в лоні Московського патріархату. Саме ці вимоги для припинення війни з Україною сьогодні неодноразово озвучує офіційний Кремль, що практично означало би добровільну капітуляцію України і втрату її незалежності. К. Косачев, керівник «Россотрудничества» в Російській Федерації охарактеризував російську мову як складову ресурсу «м'якої сили» для посилення євразійської інтеграції. Адже мова є не лише засобом комунікації, вона завжди прив'язана до традицій, контексту й підтексту.

Це усвідомлюють і в інших пострадянських країнах. Наприклад, сучасна Білорусь, у якій 1995 року на референдумі проголосувало за російську як державну 83,3% білорусів, нещодавно ввела викладання географії та історії у школах та ВНЗ виключно білоруською мовою, з перспективою, що в подальшому нею викладатимуть усі інші предмети. У країнах Прибалтики дерусифікація мовна та культурно-ментальна тривала протягом усього шляху цих країн до складу НАТО та Євросоюзу. Усі реформи в цих країнах супроводжувалися постійними звинуваченнями про утиски російськомовного населення, однак послідовна і непорушна позиція влади щодо цих питань принесла свої результати.

В Україні оголошеною причиною агресії з боку РФ став «захист прав» російськомовного населення, яке нібито зазнає утисків. Унаслідок браку ефективної державної політики за роки незалежності фактично зберігалися уламки «новой исторической общности – советского народа», саме на неї покладали свої сподівання ідеологи «русского мира». Значна частина мешканців російськомовних регіонів, перебу-

ваючи під інформаційним впливом Росії, і далі ототожнюють себе з іншою державою, демонструють несприйняття української ідентичності як рівноправної з російською, німецькою, польською тощо.

У спектрі поглядів суспільства на вирішення мовного питання з'явився проект модернізації цієї сфери через визнання на певних територіях російської мови офіційною. Передбачається, що це може призвести до консолідації на цих територіях росіян, які є прогресивними у свої поглядах, і російськомовних українських патріотів, для яких російська стала в силу історичних обставин рідною. Але чи існуватиме тоді на цих територіях Україна?

Реальна модернізація відбувається через вивчення європейських мов, які сприяють утвердженню європейської ідентичності в Україні. Це розуміють і прихильники «русского мира»: російський політолог Ігор Лосев до чинників, здатних знівельовати російські впливи в інтелектуальній сфері, відносить проект Києво-Могилянської академії. Викладання в цьому вищому навчальному закладі здійснюється українською та англійською мовами. Якісне знання англійської мови, наголошує І. Лосев, дає змогу не звертатися до російського культурного фонду, що приведе до поступового відходження студентів від пострадянської науки і переведе їх у річище сучасних інтелектуальних течій Заходу. Слушно російська правозахисниця Валерія Новодворська наголошувала свого часу: російська мова є тим ланцюгом, що з'єднує Україну з її радянським минулим.

Культурно-ментальна та мовна українізація України

Нинішня війна Росії проти України стимулює її до швидкого перетворення. Ця війна є тотальною, тобто охоплює всі рівні життя народу – від світоглядно-інформаційного до економічного і військового. Головний удар – інформаційний, тобто найінтенсивніші бойові дії ведуться на найвищому рівні життєдіяльності народного організму.

Інформаційній війні властиві практично всі характеристики й елементи «класичної». Тут є інформаційні напад та оборона, атаки й опір, противники та союзники, перемоги й поразки, інформаційні війська, тероризм, агенти та диверсанти, спецоперації й спецназ, блокади і театри бойових дій.

Ефективність інформаційної зброї основана на властивостях головного мозку. Його хоч і називають суперкомп'ютером, а проте він діє по-іншому. Якщо в комп'ютер завантажена інформація, то після її видалення структура

комп'ютера не змінюється: відформатували вінчестер – і вперед. Інша справа з мозком. Будь-яка інформація, яка сприймається мозком, змінює його. Кожна нова порція інформації, «залита» у свідомість чи підсвідомість, приводить до утворення нових комплексів нейронних зв'язків. Тобто наслідком інформаційного впливу є фізична зміна головного мозку.

У залежності від якості сприйнятої інформації, ця зміна є позитивною або негативною. Завдяки своїй досконалості, мозок фізично пристосовується до переробки інформації певного типу. Саме на цьому ґрунтується ефект «зомбування» і «промивання мізків»: людина, яка стала об'єктом інформаційної атаки, неспроможна контролювати себе, адже фізично змінено сам орган самоконтролю.

Головним носієм інформації є мова. Навіть якщо ворог поширює візуальні образи, все одно вони супроводжуються словесним коментарем. Відтак, доступ до мізків населення досягається тим, що воно розуміє мову інформаційного агресора.

У цьому плані в Україні дуже важка ситуація, адже всі українці знають російську мову, понад те – половина українців її активно використовує у спілкуванні. Воєнною катастрофою можна вважати те, що українці сприймають російську мову як свою, адже вона широко використовується українськими ЗМІ, державними діячами, військовими, експертами, лідерами громадської думки.

Російські інформаційні війська нагнітають істерію, закидають нас негативом, для чого нахабно перекручують факти, дають їм брехливу інтерпретацію, а часто взагалі фабрикують відверту брехню.

Україні не можна опускатися до цього рівня, адже генерування брехні принижує нас, спотворює наші етичні орієнтири. Наприклад, застосування матюків принижує в першу чергу нас, а росіян тільки озлоблює. Тобто симетрична реакція на московську інформаційну агресію – це шлях до саморуйнування.

Є цілком раціональні і зрозумілі напрямки діяльності для перемоги в інформаційній війні. Вони не потребують багато ресурсів. Для того, щоб українці перейшли на застосування української мови, взагалі не треба грошей – це питання вибору.

Волонтери, тобто активна частина українського народу – саме ця пасіонарна, шляхетна, активна частина українського народу спроможна включитися в інформаційну війну з Москвою і перемогти. Перемога в ній означатиме перемогу у війні тотальній.

Переможну інформаційну війну з Москвою кожен українець може почати вже сьогодні. Переходь на українську мову, заохочуй до цього друзів та знайомих, використовуй україномовні джерела, допомагай російськомовним українцям перекладати їхній інформаційний продукт на українську, сприяй їхній практиці розмовної української мови, блокуй російськомовні джерела.

Спілкування з українцями українською: що може бути природніше і простіше!

Українські воїни! Не допомагайте ворожій розвідці перехоплювати ваші розмови: говоріть українською – ворог її не розуміє.

Українські журналісти, експерти, громадські лідери! Говорячи російською, ви просуваєте в Україні «руській мір», адже він оснований на російській мові. Не стидайтесь української мови, ви ж нею володієте. Не досконало? То є гарна нагода вдосконалитись – у цьому вас усі зрозуміють і підтримають.

Друже, не чекай, поки інші перейдуть на українську. Пам'ятай, що ти – людина-армія. Твоє персональне долучення до тотальної війни може стати останньою краплею, яка приведе в рух лавину народної активності.

Політика – це ти. Проводь свою інформаційну політику.

Igor Kaganec

Цивілізаційний вибір Україна зробила ще 2013 року, виборола його на Майдані, захищає сьогодні у війні з Росією – це європейська модель розвитку. Проте зробити вибір – це лише перший крок до його практичного втілення. Поряд з економічними та суспільними реформами, потрібно провести культурно-ментальну та мовну українізацію України. Прикладом успішного втілення таких реформ можуть слугувати країни Прибалтики, Хорватія (після сербського панування), Чехія тощо.

За 2014–2015 рік сталися певні позитивні зміни в мовній ситуації.

Президент України неодноразово офіційно заявляв, зокрема в інавгураційній промові, що державною мовою буде українська, інші вільно використовуватимуться в побуті, навіть при децентралізації влади. У рішенні РНБО України «Про стратегію національної безпеки України» (Указ Президента України № 287/2015 від 26 травня 2015 року) серед актуальних загроз національній безпеці України вказано «інформаційно-психологічну війну, приниження української мови і культури, фальшування української історії, формування російськими засобами

масової комунікації альтернативної до дійсності викривленої інформаційної картини світу». Верховна Рада прийняла законопроект про підтримку українського книговидавництва, що передбачає зменшення податків на книговидавців та книгорозповсюджувачів. Новий YouTube-канал подає 900 мультфільмів українською мовою. З'явилися спільноти в соцмережах: «За єдину державну українську мову», «FB-спільнота з удосконалення української мови», що пропонує безкоштовні курси української мови в усіх містах України; «Український інформаційний простір»; «Приколи українською»; «Україна понад усе»; «Цитати українською»; «Наш прапор», українська платформа «UA modna» тощо. У Києві відкрили перший кінотеатр українського кіно «Ліра».

На сьогодні мовні питання в Україні законодавчо регулюють Конституція України (стаття 10), «Закон про засади державної мовної політики» № 5029-VI від 3 липня 2012 року та Європейська хартія регіональних мов, яку ратифікувала 2003 року Україна. Це основні документи, усі інші спираються саме на них. Це суперечлива ситуація, яка, безсумнівно, потребуватиме серйозних зусиль щодо вдосконалення правової бази функціонування української мови.

Проте можна стверджувати, що за час від Революції гідності мовна стійкість громадян України суттєво зростає. Поняття «мовна стійкість» означає намір та поведінку особистості чи групи людей, спрямовані на послідовне, непохитне користування в щоденному спілкуванні певною мовою чи мовними засобами, незалежно від того, якою мовою послуговується співрозмовник.

На думку дослідників, головні джерела, що живлять мовну стійкість, – це:

- національна традиція;
- національна свідомість та солідарність;
- національна культура;
- національний мир і співробітництво з іншими народами.

В Україні в перші роки незалежності поняття «мовна стійкість» семантично пов'язувалося зі здатністю за несприятливих обставин зберегти і відновити свою рідну українську мову, не допустити загрози денаціоналізації і втрати національної мовної сутності.

На сьогодні мовна стійкість має ширший зміст. Основу її визначають зростання авторитету української мови, усвідомлення внутрішньої

Суть та значення
поняття «мовна
стійкість»

потреби спілкуватися й пізнавати світ засобами рідної мови, заперечення мовного відступництва в будь-яких його проявах, прагнення позбутися монополії суржику, турбота про високу культуру спілкування.

Престиж мови – величина змінна. У світовій історії відомо чимало випадків падіння і піднесення мов. Це залежить від суспільства – носія мови, від його досконалості, місця та ролі в загальнолюдському прогресі. Він залежить від багатьох чинників, домінантним серед яких є авторитет України у світовому просторі, державний статус мови, її інформативність.

Отже, на сьогодні авторитет української мови залежить не тільки від розвитку духовної культури нашого народу, а й від розвитку національної економіки, техніки, які прокладають їй шлях у світ. Цілком зрозуміло, що коли національною мовою починають говорити представники всіх професій, відповідно розвивається національно-мовна термінологія всіх галузей науки і техніки. Тоді і молода людина розуміє, що без знання державної мови вона не зможе зарекомендувати себе як фахівець, підвищити свій професіоналізм.

12.4. Досвід європейських країн у сфері функціонування національних мов

Дослідження мовного досвіду європейських держав з метою застосування його для розв'язання мовних проблем в Україні є доцільним та потрібним, оскільки Україна прагне інтегруватись у демократичний простір.

Франція

Французьке мовне законодавство було і залишається одним із найбільш послідовних та активних у світі. Мовна політика у Франції завжди була частиною державної політики, починаючи з 813 року і до сьогодні. Мовна політика Франції спрямована на підтримку і розвиток єдиної мови – французької.

Відповідно до Розділу I «Про суверенітет» Статті 2 Конституції П'ятої Республіки (Конституційний закон № 92554 від 25 липня 1992 року), єдиною офіційною мовою Французької Республіки є французька мова. (TITRE I «DE LA SOUVERAINETÉ» Article 2: «La langue de

la République est le français»). Міноритарні мови – мови етнічної меншості, мови великих груп емігрантів – всього 25 ідіом – розглядаються як національне багатство (*patrimoine national*). Францію проголошено полікультурною країною, але з однією національною мовою.

Заслугове на увагу позиція Франції щодо Європейської хартії регіональних мов та меншин: вона належить до тих європейських країн, які підписали Хартію, але не ратифікували її. Своїм рішенням від 15 червня 1999 року Конституційна рада Франції, покликаючись на те, що Хартія наділяє особливими правами окремі «групи мовців усередині територій, де ці мови використовуються, і тим самим зазіхає на конституційні принципи неподільності Республіки, рівності перед законом і єдності французького народу», заборонила ратифікувати Хартію. Крім того, Конституційна рада вирішила, що положення цього документа суперечать першому абзацу статті 2 Конституції Франції («Мовою Республіки є французька»), оскільки можуть призвести до визнання права використовувати іншу мову, ніж французька, не лише у приватному житті, а й у суспільній сфері, до якої Хартія відносить правосуддя, адміністративні та державні органи.

Мовну політику Франція розвиває у двох напрямках: внутрішня мовна політика та зовнішня мовна політика. Зовнішня мовна політика виявляється в тому, що Франція прагне підтримати позиції своєї мови в міжнародних організаціях: в Європейському суді, Європейському фінансовому суді та службах Європейської комісії. Уряд організовує мовне стажування для службовців, членів ЄС, учених, журналістів, студентів. На міжнародній арені позиції французької мови посилює діяльність суспільних організацій, насамперед Франкофонія (*La Francophonie*) – міжнародна організація співробітництва франкомовних країн світу. До її складу зараховано 56 членів, що є державами або частинами держав світу, а також 14 спостерігачів. Головним критерієм для вступу до організації вважають не ступінь володіння французькою мовою населення тієї чи іншої країни, а, скоріше, культурні зв'язки із Францією, що склалися протягом десятиліть, або навіть століть. Зокрема, Україна є спостерігачем Франкофонії. Окрім того, велику роль відіграє організація Альянс Франсез (*Alliance Française*), що має свої представництва у 133 країнах світу, де навчаються 360 тисяч студентів. Завдання цієї організації – розширювати використання французької мови у світі. Україна

могла би скористатися цим досвідом для розвитку й популяризації української мови, насамперед у тих країнах, де є потужні українські діаспори.

Основним законом про мову у Франції, який регулює внутрішню мовну політику, є закон Тубона (*Loi Toubon* – закон 94-665 від 4 серпня 1994 року стосовно використання французької мови). Причиною запровадження закону стало поступове збільшення впливу англійської мови у всіх сферах життя французького суспільства. За законом Тубона, французька мова «є мовою освіти, праці, торгівлі та публічних послуг. Вона – привілейований засіб зв'язку між державами франкомовної спільноти», інша стаття закону наголошує, що «будь-який напис, оголошення, нанесені або зроблені в громадських, публічних місцях чи в громадському транспорті й призначені інформувати населення, повинні бути французькою мовою», наступна стаття чітко регламентує статус французької мови в освіті («мова освіти, іспитів і конкурсів, а також дисертацій і доповідей державних і приватних закладів – французька, за винятками, виправданими випадками, коли викладачів запрошено з інших іноземних держав») та в засобах масової інформації («публікації, огляди, повідомлення, поширювані у Франції через засоби масової інформації, повинні бути французькою або принаймні супроводжуватися тезами французькою») (закон Тубона, 1994).

Доповнюють закон Тубона законодавчі акти щодо вживання французької мови у ЗМІ, медицині, торгівлі та ін. Наприклад, однією з показових поправок до закону Леотара (*loi Liotard*): є така, що стосується квот для франкомовних пісень і виконавців: «...пропорція музичних творів, створених або виконуваних французькими і франкомовними авторами та артистами, повинна досягти як мінімум 40% пісень французькою мовою, щонайменше половина з яких – нові твори або виконувані новими талантами. Ці твори поширюються в найкращий для слухання час...». У «Кодексі охорони здоров'я» записано, що лікар повинен виявити достатнє знання французької мови. «Кодекс торгівлі» передбачає, що «бухгалтерські документи мають бути викладені французькою мовою». «Кодекс громадянства» проголошує, що «ніхто не може прийняти громадянства, якщо не подасть доказів своєї асиміляції у французьке суспільство через достатнє знання французької мови».

Декретом 1996 року про збагачення французької мови (*Decret n° 96-602 du 3 juillet 1996 relatif a l'enrichissement de la langue francaise*) в міністерствах утворено спеціалізовані комісії з термінології та неологізмів, а також Головну комісію з термінології та неологізмів, яка збирається раз на місяць, розглядає пропозиції міністерських комісій і затверджує список нових термінів. Очолює цю комісію член академії наук.

Звичайно, закон Тубона не був би таким дієвим, якби за його порушення та невиконання не призначалося покарання – штрафи різного класу, передбачені Декретом 1995 року (*Decret° n 95-240 du 3 mars 1995 pris pour l'application de la loi relative a l'emploi de la langue francaise*).

Ще однією особливістю французької мовної політики є розбудова інституційної сфери. Контроль за виконанням мовних законів та координуванням мовної політики здійснює Головне управління з питань французької мови і мов Франції (найважливіша мовна інстанція у Франції), що підпорядковане прем'єр-міністрові. Є ще Вища рада французької мови, яку очолює Голова Ради міністрів. Вища рада франкомовності підпорядкована президентові Франції. Її діяльність лежить у площині міжнародної політики. Французька академія безперервно, упродовж кількох років, опрацьовує та унормовує словник.

У питанні мови французька суспільна думка солідарна з вищим керівництвом держави. Французи придумали своєрідний конкурс для «стимулювання» високопосадовців і відомих приватних власників, які публічно ігнорують французьку мову: щороку їм присвоюють титул «Англійський попихач» та «Англійський попихач міжнародного рівня». Колишній президент Франції Жак Ширак, а за ним міністр фінансів і голова МЗС Франції 23 березня 2006 року залишили залу, де відбувався саміт Євросоюзу – на знак протесту проти виступу представника європейської федерації підприємців *Unice*, колишнього голови Національної ради французьких підприємців Ернеста-Антуана Сеєра англійською мовою.

Таким чином, мовне законодавство Франції охоплює всі сфери суспільного життя, його постійно вдосконалюють відповідно до вимог часу. Загалом мовна політика Франції включає у себе мовне планування (наявність досконалої законодавчої та нормативної бази), мовний контроль (наявність санкцій, закріплених законом, за невиконання мовного законодавства), мовні інституції (наявність органів контролю

та координації мовної політики), мовну кодифікацію (діяльність Альянс Франсез, що унормовує та опрацьовує словник), міжнародне співробітництво (Франкофонія). Загалом це політика монолінгвізму (спрямована на укріплення позицій лише французької мови), і її підтримує французьке суспільство.

Щодо перспективи застосування мовної політики Франції в Україні варто зазначити: у нашій державі неможливо провадити політику монолінгвізму, спрямовану на підтримку лише української мови, оскільки Україна ратифікувала та підписала Хартію, крім того, українське суспільство не звільнилося від наслідків радянської колоніальної політики і не є настільки національно свідомим, як французьке. Мовну ситуацію в Україні характеризує боротьба двох мов за подальше домінування. Мовні питання тісно переплетені з проблемами цивілізаційного вибору українців; формуванням мовної, національної, державної свідомості; знищенням комплексу меншовартості та ін. Тож будь-яка примусова політика викличе обурення і спротив. Тому загалом застосувати аналог закону Тубона в Україні наразі неможливо.

Почати варто з усвідомлення того, що мовна політика є складовою національної політики, вибір мови – це і цивілізаційний вибір водночас, а наявність політичної волі державної влади є необхідною умовою ефективною мовної та національної політики. З досвіду Франції варто перейняти такі складові мовної політики: мовне планування, мовний контроль, мовні інституції, мовну кодифікацію, міжнародну співпрацю. Мовне планування передбачає напрацювання законодавчої та нормативної бази для регулювання мовної політики. Мовний контроль включає розроблення закону, що визначає санкції за невиконання та порушення мовного законодавства. Мета мовної кодифікації полягає у звільненні українського правопису від наслідків радянської політики «уподібнення та асиміляції» (проект такого правопису вже існує, проте через брак політичної волі він не був затверджений) і створенні спеціальної комісії з термінології, яка б унормовувала та опрацьовувала словник. Міжнародна співпраця має полягати в поширенні та популяризації української мови, насамперед у тих країнах, де є потужні українські діаспори.

Мовна політика України не має бути політикою «примусу» чи «насадження», а політикою «необхідності» та «професійної перспективи» (державні установи, освіта, діловодство, судочинство) і, звичайно,

«економічної вигоди» (ЗМІ, шоу-бізнес, реклама, кіноіндустрія, книгодрукування).

Німеччина – найбільша країна Західної Європи з населенням 83,03 млн осіб. Серед держав, які утворюють ЄС, Німеччина є його економічною базою. Німеччина також є складовою військово-політичної організації НАТО. Німеччина – одна з рушійних сил європейської, трансатлантичної і глобальної інтеграції. Економічна могутність Німеччини дає змогу їй вагомо підтримувати культурне та мовне середовище країни. Культурне життя Німеччини фінансують суспільні фонди.

Німеччина

Німецька мова має статус державної в Німеччині. Окремого закону про захист німецької мови немає. Мовне планування та мовний контроль у мовній політиці чітко окреслила Ангела Меркель: «У Німеччині державною мовою є німецька, тому її вивчення є гарною інвестицією для тих, хто хоче жити в цій країні». Мовна кодифікація полягає в захисті мови від вживання англіцизмів та американізмів, яке почалося після Другої світової війни через вплив англійської мови на німецьку, зокрема в лексиці.

Сучасна німецька мовна політика спрямована на надання можливості людям, які хочуть переїхати до Німеччини з метою працевлаштування та постійного проживання, вивчити німецьку мову.

Освіту в Німеччині здобувають німецькою мовою, тому її знання обов'язкове. З 1996 року використовується новий мовний тест *DSH = Deutsche Sprachprüfung für den Hochschulzugang ausländischer Studienbewerber*, що перекладається як екзамен з німецької мови для отримання іноземним абітурієнтом доступу до навчання в німецькому ВНЗ, який замінив старі мовні тести.

Сьогодні у ФРН проживає близько дев'яти мільйонів іноземних громадян, зокрема близько трьох мільйонів турків і півмільйона арабів. Переважно саме ці іммігранти не бажають інтегруватися в німецькомовне культурне середовище. Адже відсутність прагнення чогось досягти і розвинені соціальні комунікації та ЗМІ дозволяють їм залишатись у власному культурно-мовному просторі. Німеччина стурбована такою ситуацією і прагне її змінити. Так, радіо «Німецька хвиля» пропонує багато можливостей для вивчення німецької мови: безкоштовні курси німецької мови майже 30 мовами для початківців і з базовими знаннями; мовний аудіокурс «Радіо Д»; новий інтерактивний мовний

курс у режимі он-лайн відображає в 30 лекціях, що містять понад 1 000 інтерактивних вправ, життя в Німеччині; навчальний мовний детектив «Місія Берлін»; мобільний мовний посібник для стільникових телефонів для навчання в дорозі.

Так, мовна політика Німеччини стосовно іммігрантів однозначна – вони мають знати німецьку мову та користуватися нею в повсякденному житті з метою повної інтеграції в німецьке суспільство, щоб уникнути існування паралельних світів.

В Україні, за останніми даними, кількість іммігрантів становить до 1 млн осіб. Отож, Україні є що перейняти з досвіду мовної політики Німеччини щодо іммігрантів: безкоштовні мовні курси; наявність радіохвилі, що має вихід на міжнародні частоти та працює власне для потреб іноземців. Це сприятиме підвищенню престижу української мови у світі.

Сучасна міжнародна мовна політика Німеччини спрямована на поширення німецької мови поза межами країни та на зростання її ролі серед інших мов ЄС.

На підтримку вивчення німецької мови за кордоном Німеччина виділяє значні кошти для поліпшення професійної підготовки вчителів німецької мови, вдосконалення методики навчання, а також реалізацію наукових проєктів. Німеччина пропонує навчання у своїх ВНЗ для іноземців або безкоштовно, або за оплату. Для цього потрібно здати тест на знання німецької мови *DSH*.

Країни Балтії є прикладом успішного досвіду подолання постколоніальних проблем, що зіставні з нашими, зі схожими стартовими умовами та складною історією протидії «руському миру».

Мовна політика Балтійських держав – це політика протекціонізму щодо державних мов, що дало змогу консолідувати суспільство, а згодом вдало провести економічні реформи.

Литва

У Литві етнічні литовці становлять 81%, це етнічно і мовно однорідне суспільство. Мовне питання не є джерелом конфлікту в цій державі порівняно з іншими балтійськими країнами. Одразу після виходу з СРСР і відновлення незалежності влада у країні вдалася до досить жорсткої мовної політики, що дало свої результати. Російська мова в Литві не становить жодної загрози литовській мові.

Мовні питання регулює Конституція Литви та Закон Литовської Республіки «Про державну мову».

У статті 2 Конституції Литви зазначено: «Державною мовою Литовської Республіки є литовська мова».

У Законі Литовської Республіки «Про державну мову» наголошено: Стаття 10. Офіційні заходи (сесії, з'їзди, збори, засідання, наради тощо), які організують державні і віднесені до самоврядування інституції, державні установи, підприємства, провадяться державною мовою. У разі вживання промовцем іншої мови має здійснюватися переклад державною мовою. Стаття 21. Вимоги з володіння правильною державною мовою включені в положення про атестацію державних службовців, педагогів, працівників засобів масової інформації і видавничої справи та застосовуються з урахуванням кваліфікації, займаної посади. Стаття 22. Засоби масової інформації (друк, телебачення, радіо тощо) Литви, всі видавці книг та інших видань зобов'язані дотримуватися норм правильності литовської мови. Відповідальними за безпосереднє виконання Конституції Литви та Закону «Про державну мову» є керівники інституцій, установ, підприємств, служб та організацій.

Окрім створення досконалої нормативної бази, значну увагу було приділено інформаційному простору та освіті: їх повністю переведено на литовську мову. У кінотеатрах литовські субтитри є обов'язковими, адже 95% фільмів у литовських кінотеатрах транслюють мовою оригіналу, у тому числі й російські. Попит на останні є лише серед старшого покоління, тих, хто знає російську. Молодь натомість іде на англійські, німецькомовні чи франкомовні фільми, що сприяє засвоєнню іноземних мов. Найпопулярнішими є фільми повністю дубльовані литовською.

У Литві функціонує орган, який працює над мовними питаннями, – Комісія з мовних питань. Комісії з питань мови доручено, крім нормативної діяльності, також нагляд за виконанням законів з мовної політики. Рішення мовної комісії є обов'язковими для всіх організацій, установ, підприємств.

Кодекс адміністративних порушень Литовської Республіки передбачає засоби адміністративного впливу за невиконання мовного законодавства: попередження або грошове покарання (від 25 до 500 доларів США). Штраф накладають: за невиконання державної мови на печатках, бланках, вивісках, в опису товарів; при виконанні службових обов'язків, у діловодстві (внутрішньодержавному); за подання документів недержавною мовою, відсутність перекладу державною

мовою телевізійних та радіопередач, кіно та відеофільмів; невиконання рішень Державної комісії литовської мови.

Латвія

У Латвії на момент відновлення незалежності мовна ситуація була доволі складною: лише для 51% жителів латиська була рідною, а у столиці взагалі лише для третини. Станом на 2000 рік латиші становили 57,6% населення, в Ризі – 40%. За радянських часів латиська мова фактично була усунута із суспільного життя, її носії вільно могли почуватися тільки в селах та в середовищі творчої інтелігенції. Імперська політика русифікації та переселення народів призвела до того, що навіть у Ризі латвійці стали національною меншиною. Ті, хто хотів зберегти національну ідентичність і скеровував своїх дітей до школи із латиською мовою викладання, прирікав їх на те, що вони не могли отримати освіти у технічних вищих навчальних закладах, які були російськомовними. Латвійці, намагаючись зберегти національну ідентичність, переважно не йшли до вищих технічних навчальних закладів та до професійних технічних училищ, в яких викладали теж російською мовою, а колоніальна адміністрація масово завозила на заводи робітників та інженерів із Росії. Якби Радянський Союз проіснував ще років із двадцять, то латвійці остаточно перетворилися б на суто етнографічне явище.

Влада Латвії після здобуття незалежності робить усе, що може, щоб інтегрувати все населення в латвійське мовно-культурне середовище. Головним інструментом консолідації суспільства обрано латиську мову. Цікавим фактом є те, що зі здобуттям незалежності громадянство Латвії отримали лише ті, хто проживав на території Латвії до 1939 року та їхні нащадки. Решті населення було запропоновано пройти натуралізацію, що, зокрема, передбачала й іспит зі знання державної мови. Це рішення стало причиною багаторічної холодної війни з Росією, яка досі звинувачує Ригу в дискримінації російськомовного населення. Саме така політика щодо надання громадянства дала змогу вступити країні в НАТО. Опитування громадської думки, проведене соціологічною компанією “*Latvijas Fakti*” у грудні 2003 року, засвідчило, що більше ніж дві третини населення (68,7%) підтримували членство в НАТО, а після вступу ця кількість зросла до 74,5%.

Перший закон про мову був ухвалений ще 1989 року Верховною Радою Латвійської РСР (в Україні також у той самий час прийнято закон, що утворює статус української мови як державної). Він передбачав

обов'язкове використання латиської мови у громадських місцях, встановлював трирівневу систему володіння мовою, обмежував використання іноземних мов у громадському та приватному секторах. Закон також заборонив використання двомовних (російсько-латиських) вивісок, крім туристичної та культурної сфер. Контроль за виконанням мовного законодавства здійснював Державний мовний центр, який функціонує з 1992 року. Цій установі підпорядковуються 18 мовних інспекторів Латвії, дев'ять із яких працюють у Ризі. Інспектори або реагують на скарги, або проводять вибіркові перевірки в установах чи магазинах. Так, інспектор може влаштувати перевірку знання мови тих працівників, для яких вона не є рідною, на робочому місці. Всі такі працівники зобов'язані мати мовний сертифікат одного з трьох рівнів: найвищий рівень володіння мовою має бути у депутатів парламенту, лікарів, власників приватних підприємств – у тих, хто займає високу позицію в суспільстві; середній – у робітників та працівників сфери послуг; нижчий – у представників професій, що не вимагають спілкування (водії автобусів тощо). За порушення мовного законодавства існує покарання у формі штрафів. Так, за підроблений мовний сертифікат власник сплатить 86 доларів США; якщо власник приватного підприємства не володіє латиською мовою – 200 доларів США; ліки, які продають без інструкції державною мовою, стануть причиною штрафу у 100 доларів США, накладеного на аптеку.

На початку 1998 року латвійські російськомовні газети протестували проти поправки до закону про працю, за якою працівників дозволялося звільнювати за недостатній рівень володіння латиською мовою. А вже у листопаді того ж таки 1998 року під час перевірки Міністерства внутрішніх справ було виявлено, що 1629 його службовців не відповідають установленим державою стандартам (тобто недостатньо володіють державною мовою та законодавством).

З 1999 року набув чинності новий закон про мову, який проголосив латиську мову державною та єдиною мовою викладання в державних школах. У 2004 році сейм Латвійської Республіки ухвалив поправки до закону про освіту, який передбачає переведення всіх шкіл Латвії на навчання переважно латиською мовою (60% предметів).

Уся мовна політика Латвії супроводжувалася шаленим тиском з боку Росії. Однак політична воля стосовно підтримки латиської мови

в державних мужів Латвії була незламною, тому за 10 років послідовної мовної політики держава змогла змінити мовну ситуацію собі на користь. Так, 18 лютого 2012 року в Латвії було проведено референдум про надання російській мові статусу другої державної: 74,8% громадян висловилися проти, з тих, що брали участь у референдумі. Росія висловила жаль, що до референдуму не були допущені «негромадяни» Латвії.

Латвія й надалі веде політику спротиву російській мові. 2015 року, зважаючи на загрози «русского мира» та «захист» російськомовного населення агресією Росії проти України, у Латвії взагалі заборонили російську мову в офіційних та громадських установах.

Естонія

Етнолінгвістична ситуація в Естонії, як зазначає Олександр Крамар, упродовж XX століття була дуже схожою до української. У 1920-х роках в Естонії росіян жило 8,2%, а на території, що належить до сучасної України, також 8,2%. У 1989 році рідною естонську мову вважали 61%, в Україні українську у 2000-му рідною називали 64%. Російська була рідною для 30%, в Україні в той же час російську рідною вважали 29,6%. У Таллінні російська була рідною для значно більшої кількості жителів, ніж у Києві, а на сході країни російськомовне населення становило 80–95%, що значно більше, ніж на сході України.

Естонія, як і Латвія, зі здобуттям незалежності не надала громадянства всім, хто проживає на її території. Громадянство Естонії отримали лише ті, хто проживав на її території до 1940 року та їхні нащадки. Тому велика частина російськомовних залишилися негромадянами Естонії. Однією з умов отримання громадянства був іспит на знання естонської мови.

В Естонії на законодавчому рівні закріплено статус естонської мови: Стаття 6 Конституції Естонської Республіки зазначає: «Державною мовою Естонії є естонська мова». Це єдина мова для спілкування органів влади, судочинства та правоохоронної системи. 1998 року були ухвалені парламентом поправки до закону про громадянство, за якими діти, народжені в Естонії після 26 лютого 1986 року, зможуть набути естонське громадянство без іспиту з державної мови. 2000 року внесено зміни до мовного законодавства Естонії: представники всіх професій бізнес-середовища, сфери громадського обслуговування, органів влади мали підтвердити свій рівень володіння мовою. Для цього впроваджено єдину європейську систему оцінювання рівня володіння естонською мо-

вою: основний (базовий) рівень володіння; середній рівень володіння; вищий рівень. До 2001 року існувала норма про обов'язкове володіння естонською мовою для депутатів будь-якого рівня: є прецедент, коли одного з них позбавили мандата через незнання мови. 2002 року ті, хто не володів естонською мовою, отримали право спілкуватися з чиновниками через перекладача, щоправда за власний кошт.

2007 року в Естонії був прийнятий останній мовний закон: у сфері освіти починають вводити уроки естонської мови і літератури в гімназіях російської меншини в Естонії. У наступні роки державна мова поступово запроваджується в ліцеях при вивченні суспільствознавства, географії і музики. Так, на сьогодні викладання естонською охоплює 60% навчальних предметів у школах нацменшин. Водночас у власне естонських школах використовують лише державну мову. Щодо ЗМІ закон встановив вимогу перекладати естонською аудіовізуальні твори. Мовлення без перекладу має не перевищувати 10% тижневого обсягу продукту власного виробництва. Вивіски, покажчики, оголошення, повідомлення, реклама у громадських місцях мають бути тільки естонською.

За мовне планування відповідала Національна мовна колегія (*National Language Board*), головним завдання якої було вироблення мовної політики та стратегій мовного планування, аналіз передумов прийняття закону про мову, нагляд за розробленням термінології тощо.

Через 10 років послідовна мовна політика дала свої результати: в Естонії відбулося витіснення російської мови з провідних позицій політичного, економічного життя, освіти і її заміщення державною. І водночас проникування на її місце англійської мови.

Отже, досвід мовної політики країн Балтії свідчить про те, що мова здатна консолідувати суспільство, а цілеспрямована та послідовна мовна політика може створити мотивацію для вивчення державної мови. Ці країни змогли отримати бажані результати вже через 10 років.

Прихильники російсько-українського білінгвізму часто наводять як приклад досвід двомовних світових держав, зокрема найчастіше Канаду, Ірландію, Бельгію, іноді й Швейцарію.

Бельгія утворена на основі двох територіально поділених етносів: франкомовної Валлонії та нідерландськомовної Фландрії. Бельгія 2007 року була на межі розколу через сильне протистояння між фламандською і франкомовною частинами. Конфліктності в забезпеченні

Досвід двомовних держав – актуальність для України

мовних прав бельгійців у мішаних валлонсько-фламандських масивах і досі не подолано.

Швейцарія – це конгломерат німецькомовних, франкомовних, італомовних кантонів, жителі яких найчастіше спілкуються англійською. Швейцарія є конфедерацією територіально-адміністративних одиниць, кожна з яких послуговується однією мовою.

Канада

Досить часто за приклад розв'язання мовних проблем в Україні ставлять Канаду як багату демократичну мирну країну. Зокрема Міхеїл Саакашвілі запропонував запозичити мовний досвід Канади для врегулювання мовного питання в Україні.

Проте «двомовний канадський народ» – це не те, що, як правило, уявляють. Більшість канадців не є двомовними: люди тут говорять або англійською, або французькою. Тільки 17% населення знає обидві мови. Але «знає» – не значить «вживає». За переписом населення 2006 року, тільки 109 415 канадців вважають рідними обидві офіційні мови (0,5%). Приблизно стільки ж уживають обидві мови вдома. Окрім того, в Канаді живе не один, а щонайменше два народи: англо- і франкоканадці, які є різними не тільки за мовою, а й за походженням, культурою, менталітетом.

Досить часто Західну Україну асоціюють з Квебеком, а Східну Україну – з англomовною Канадою. Прихильники таких паралелей є й на сході, і на заході. Проте українська ситуація значно складніша.

Найсуттєвіші розбіжності між Канадою і Україною

- В Україні більшість населення – етнічні українці, це їхня країна. Частина з них русифікована, інша – ні. І ті, й інші формують один народ. Якщо зазирнути до біографії більшості російськомовних, виявиться, що їхні діди (а часто й батьки) розмовляли українською. У Канаді ж ідеться про два паралельні народи.
- На українському сході селяни переважно зберегли українську. Російська домінує здебільшого в містах. У Канаді ж – в Онтарію, Манітобі, Саскачевані, Альберті, Британській Колумбії англomовні майже всі, хоч у містах, хоч у селах. Де-не-де є франкомовні анклави, але їх мало.

У російськомовних регіонах України українська мова, хоча й втрачена значною кількістю населення, але має шанси на відродження, особливо після «захисту російськомовного населення» Росією. В Канаді ж для більшості англоканадців французька мова апіорі чужа. Її можуть

вивчити з практичних чи естетичних міркувань. Проте Квебек не по-лишає думки про незалежність.

Ірландія від XVII до XX століття була колонією Англії. Ірландська мова була заборонена з XVIII століття в освіті, державних органах, судах. Цей народ пережив великий голод 1840-х років, а у XX столітті – масову еміграцію.

Ірландія

На сьогодні ірландці – єдиний кельтський етнос, який має власну незалежну державу. Усі ірландці володіють англійською мовою, а от ірландською – лише приблизно 1,4 мільйона, а це 40% від загальної кількості населення (4 млн осіб за даними перепису населення 1996 року). Ірландія має дві офіційні державні мови – ірландську й англійську, закріплені в чинній конституції (1937). Ірландська мова як національна є першою офіційною мовою. Англійська мова визнається другою офіційною мовою. Однак можуть прийматися постанови для вибіркового вживання одної з цих зазначених мов в офіційних цілях як загалом у державі, так і в будь-якій її частині зокрема. Найважливіші державні документи публікуються у двох варіантах – ірландському й англійському. Це є виявом бажання держави забезпечити не лише номінальну, а й фактичну двомовність Ірландії. Усі найголовніші державні документи доступні також і в Інтернеті неодмінно у двох варіантах. Що ж до усного вживання обох мов, то у двопалатному парламенті Ірландії англійська мова має значну перевагу, оскільки ірландською мовою володіє лише невелика частина депутатів. Тому в ірландському парламенті наразі панує англійська мова.

Закон про офіційні мови, “*Official languages bill*” 2002 року, спираючись на статтю 8 Конституції, ставить за мету поширення використання ірландської мови в державному офіційному секторі, забезпечення рівноправного вживання обох офіційних мов у всіх адміністративних сферах і гілках влади та в судочинстві, а також створення посади Комісара з офіційних мов (*An Coimisinéir Teanga*) для забезпечення виконання цього закону. Головною державною організацією, що протегує ірландську мову на всьому острові Ірландія, є *Foras na Gaeilge* (Інститут із розвитку ірландської мови), заснований 1999 року. Його завдання: сприяти розвиткові ірландської мови; полегшення й заохочення її вживання в мовленні й на письмі у громадському і приватному житті в Республіці Ірландія та Північній Ірландії (згідно з Європейською хартією

регіональних або міноритарних мов), де існує потреба в цій мові; консультування адміністративних, громадських та інших установ у приватній і волонтерній сферах; підтримка необхідних проектів, грантодавчих організацій і груп; підтримка досліджень, кампаній сприяння розвитку ірландської мови, а також зв'язків із громадськістю та масмедіа; розробка термінології та словників; підтримка ірландськомовної освіти й навчання ірландської мови.

Однак, незважаючи на всі намагання держави утвердити статус ірландської мови, їй це вдалося лише на рівні офіційної документації, тобто в писемній мові. Щодо усного спілкування, то тут домінує англійська мова. В багатьох місцевостях є лікарі, поліцейські, офіціанти, які не володіють ірландською мовою, тому ірландськомовні громадяни змушені спілкуватися з ними англійською. Ірландську мову визнають рідною лише 25 тис. громадян, які використовують її в побуті, а по всій країні налічується близько 100 тис. носіїв цієї мови. Що чекає цю мову надалі – поки що незрозуміло. Лайєм Карсон вважає, що трагедія ірландської мови полягала ще й у тому, що вона асоціювалася в багатьох із консервативним націоналізмом та репресивним католицизмом.

Україні потрібно врахувати цей досвід, бо Росія власне прагнула нав'язати стереотип про українську мову як мову бандерівців та націоналістів, мову села, формуючи комплекс меншовартості в тих, хто нею розмовляє. Тому сьогодні пріоритетом мовної політики має бути перетворення української мови на престижну, модну мову, мову реформ, свободи, прогресу, мову, яка стане запорукою європейського демократичного вибору.

Досвід Ірландії, історія якої є досить схожою з історією України, лише підтверджує, що статус державної для мови колонізатора лише посилює її вплив. Проте якщо для Ірландії англійська мова була запорукою цивілізаційного прориву, то для України російська стала причиною війни та спробою Росії повернути Україну до євразійського простору, щоб остаточно знешкодити усі прагнення України щодо європейського цивілізаційного вибору. Тому якщо розглядати досвід Ірландії з погляду прихильників білінгвізму, то для України це скоріше негативний досвід, ніж позитивний.

Генрі Гітчінгс у своїй книзі «Мовні війни: історія правильної англійської» зазначив: «мова – це стенограма історії». У багатьох унітарних

європейських державах збереглися райони – свідчення цих стенограм, що ми бачимо сьогодні. Але новітня історія України може написати нову стенограму.

Питання для самоконтролю

1. Розуміння сутності мови в різних філософських концепціях.
2. Роль мови в суспільстві ХХІ століття.
3. Вибір мови – цивілізаційний вибір.
4. Мовна ситуація в Україні за роки незалежності: динаміка змін.
5. Мовна політика в Україні за роки незалежності: динаміка змін.
6. Мовна політика і цивілізаційний вибір українців.
7. Причини неефективної мовної політики за роки незалежності.
8. Мова як оголошена причина війни Росії з Україною.
9. Чи є загрози для статусу державної української мови сьогодні?
10. Основні напрями майбутньої мовної політики України і її зв'язок з європейським вибором українців.
11. Кінцева мета проукраїнської політики.
12. Питання мови – це питання національної безпеки.

Словничок основних термінів і понять

Двомовність (білінгвізм) – індивідуальне або колективне вживання двох мов, яке виникло внаслідок різного статусу та функцій мов у конкретній державі.

Державна (офіційна) мова – правовий статус мови, вживання якої обов'язкове в офіційних документах та загалом у публічних сферах суспільного життя в державі (законодавство, управління, судочинство, освіта тощо).

Європейська хартія регіональних мов або мов меншин (ЄХРМ) – міжнародний політико-правовий документ, ухвалений у Страсбурзі 5 листопада 1992 року. Метою Хартії є захист і розвиток історичних регіональних мов і мов національних меншин у Європі, які перебувають під загрозою як європейський культурний спадок. Хартія визнає, що в кожній державі потрібно знати державну мову.

Лінгвоцид (також: мововбивство) – свідоме, цілеспрямоване нищення певної мови як головної ознаки етносу – народності, нації.

Лінгвоцид спрямовується насамперед проти писемної форми мовлення. Кінцева мета лінгвоциду є не геноцид, тобто фізичне винищення певного народу, а етноцид – ліквідація цього народу як окремої культурно-історичної спільноти, винародовлення етносу. Лінгвоцид є передумовою масової денаціоналізації та манкуртизації: без нього неможлива втрата народом історичної пам'яті, етнічного імунітету, національної самототожності, а без цього, своєю чергою, не може відбутись асиміляція – поглинання одного народу іншим.

Мовна кодифікація – цілеспрямована праця лінгвістів над створенням приписів, які сприяють формуванню, збереженню, удосконаленню, поширенню мовної норми.

Мовна політика – система заходів у державі, скерованих на підтримку функцій державної мови. Включає в себе мовне планування, мовний контроль, мовні інституції, мовну кодифікацію, міжнародне співробітництво.

Мовна свідомість – небайдуже, ціннісне ставлення до мови. Вона обіймає знання, почуття, оцінки щодо мови.

Мовна ситуація – сукупність усіх мов, територіальних та соціальних діалектів, функціональних стилів тощо, які використовують у країні для забезпечення комунікації на всіх соціальних рівнях.

Мовне планування – наявність досконалої законодавчої та нормативної бази для регулювання мовної політики.

Мовний контроль – наявність методів та засобів, закріплених законом, щоб забезпечити дотримання мовного законодавства.

Мовний патріотизм – любов до своєї мови, захист від іномовного впливу, дотримання норм у щоденному вжитку.

Мовні інституції – наявність органів контролю та координації мовної політики.

Референтний зв'язок – зафіксована в мові відповідність між словом і об'єктом дійсності, яка відображає смисл цього об'єкта для людини.

Дискусійні питання та завдання для інтерактивного вивчення

1. Чи є різниця, якою мовою розмовляти?
2. Якщо рівень конфліктності мов в Україні низький, як показують соціологічні дослідження, то чому мовними питаннями постійно маніпулювали?

3. Чи позитивним явищем, зважаючи на прогнози, у майбутньому буде домінування однієї чи двох мов у світовому просторі?
4. Переконайте російськомовного українського патріота в необхідності розмовляти українською.
5. Чи вважаєте можливим українізувати (європеїзувати) Схід, у тому числі й Донбас, після перемоги у війні з Росією?

Розділ 13

МИСТЕЦТВО ЯК ДІАЛОГ ЛЮДИНИ ЗІ СВІТОМ

План викладу

- 13.1. Історичні типи художньої репрезентації. Міметичний період в історії мистецтва
- 13.2. вшідеологічний період: реальною є не зовнішня форма, а внутрішня сутність
- 13.3. Постісторичний етап: «кінець мистецтва»
- 13.4. Мистецтво, художній твір, художник у постісторичну епоху
- 13.5. Сучасне мистецтво в Україні

13.1. Історичні типи художньої репрезентації. Міметичний період в історії мистецтва

Наша сучасна культура перебуває у посттоталітарному та постколоніальному стані, коли культурні вектори розвитку залишаються нечіткими і постає необхідність співвіднесення власної ситуації з відмінною культурною моделлю як з Іншим, щоб віднайти власне Я, український шлях у світовому історичному процесі. Засвоєння загальноприйнятих у світі стандартів та критеріїв сучасного мистецтва як умова модернізації цієї сфери в Україні нашою є на труднощі й несприйняття, пов'язані з вузьким, буквальним трактуванням окремих аспектів сучасного мистецтва. Очевидно, треба розуміти, що значення формули про абсолютну свободу мистецтва означає не всюдозволеність чи профанацію мистецьких цінностей, а засвідчує якісно новий рівень, інший режим функціонування, у який перейшло мистецтво внаслідок фундаментальних змін у стосунках людини зі світом, що мали місце у ХХ та на початку ХХІ століття. Українське суспільство, претендуючи на входження до західноєвропейської світової спільноти на правах повноправного її члена, а не дисидента чи спільноти, якій роблять ласку у зв'язку зі скрутою, мусить приймати світові стандарти та критерії оцінки в усіх сферах життя. А це означає наполегливу працю у напрямку осмислення й переосмислення ціннісних орієнтирів, якими ми керувалися дотепер, та вироблення адекватних сучасності поведінкових моделей та стратегій.

Існування людини – це діалог зі світом. Він розпочався від моменту появи людини багато тисячоліть тому і триває в кожному індивідуальному бутті. Визначивши себе як істоту, що протиставлена світові, усвідомивши власне Я, як нетотожне йому, людина опинилась у позиції, яка вимагала взаємодії зі світом на іншому, порівняно з біологічним існуванням, рівні. Найранішою формою такої взаємодії був міфологічний світогляд як система образного знання про світ. Це означає, що перші уявлення про те, що її оточує, людина вибудовувала, опираючись на емоційно-чуттєве, допонятійне переживання світу. Саме емоційно-чуттєве переживання лежить в основі мистецтва.

Мистецтво несе на собі відбиток фундаментальних культурних орієнтирів, доміантних уявлень про світовий порядок. Культурна

Мистецтво – форма
самосвідомості
культури

онтологія певної доби завжди корелює зі специфічними художніми формами досягнення дійсності, образною, художньою мовою мистецтва. Отож, мистецтво – це форма самосвідомості культури, у ньому, пропущені через індивідуальне сприйняття митця й заломлені ним, відображаються фундаментальні смисли культури – цінності, норми, моделі поведінки, життєві орієнтири, а також ставлення культури конкретного типу до цих цінностей.

Історія мистецтва – це історія способів сприйняття, різних шляхів бачення людиною світу, репрезентованих через художній твір. Мистецтво різних епох виражає ідеали та цінності своєї доби не лише через тему та сюжет, до яких звертається, а й через художню мову, тобто ті засоби мистецтва, через які глядач зчитує зміст твору, інформацію, яку він несе.

Спосіб представлення образу засобами мистецтва називається *художньою репрезентацією*. Впродовж історії одні типи культури змінювали інші, відповідно змінювалися й історично визначені типи художньої репрезентації – так, на зміну середньовічній площинності приходить ренесансна пряма перспектива, що дає можливість створювати переконливу ілюзію глибини у двовимірній площині картини; раціональну логіку, впорядкованість та симетричність мистецтва Ренесансу поступово замінить екзальтований драматизм бароко, і в мистецтві домінуватимуть асиметрія та контраст, не властиві попередній добі; доба Просвітництва знову внесе у мистецтво раціональну впорядкованість та математичну логіку, підпорядкувавши колір чіткому розрахунку.

Що ж укаже на перехід від одного типу репрезентації до іншого? Як можна розуміти історичні зміни у візуальній культурі? Визначальним елементом переходу між періодами є переформулювання критеріїв естетичних якостей художнього твору. Це означає, що внаслідок зміни світоглядних установок певної історичної доби, переосмислення людиною свого місця у світі й стосунків з ним, змінюється також уявлення про мистецтво – його сутність, значення, систему правил, яким воно підпорядковується, критерії якості тощо. Таким чином, характер художньої репрезентації, тобто спосіб, у який художник унаочнює смисли художнього твору, залежить від характеру осмислення людиною світу, а критерії того, що є мистецтвом та художньою цінністю, не є вічні, ані раз і назавжди визначені, ані універсальні для всіх часів та культур.

Вони завжди мають конвенціональну, умовну природу і визначаються запитами тієї чи іншої доби.

В історії мистецтва, тобто історії способів естетичного сприйняття дійсності, можна виділити періоди, коли в різних художніх явищах простежується спорідненість, досить чітка закономірність і зміни відбуваються за певною логікою.

Відповідно до зміни типів культур у західному мистецтві схематично виокремлюють три основні періоди, що відповідають трьом основним способам репрезентації:

- міметичний;
- ідеологічний;
- постісторичний.

Будь-хто може бути художником. Бути художником – означає використовувати (або, можливо, придумувати) художні конвенції засобу комунікації, які забезпечують індексацію естетичної речі за допомогою неестетичних матеріалів... Основоположним художньо-творчим актом є акт позначення творіння: «Творіння є – ... ». Накладання фарби на полотно або виготовлення певного виробу є лише одним шляхом позначення твору мистецтва. ... Твором мистецтва не є обов'язково щось виготовлене, це, в основному, щось придумане. Бути художником не означає завжди щось робити, а швидше бути культурним підприємцем, який пропонує художні витвори до уваги.

Тімоті Бінклі.
Проти естетики.

Перший, *міметичний період*, за твердженням американського філософа та естетика А. Данто («The End of Art», 1984), охоплює 1300–1900 роки. Визначальним критерієм для мистецтва того періоду є так званий принцип наслідування – «мімезису». Це означає, що творча діяльність художника має копіювати природу: від мистецтва очікують створення переконливої ілюзії видимої дійсності. Поняття мистецтва тут є тотожним поняттям краси, істини, добра.

Такий підхід бере свій початок з античної Греції. Мімезис (з гр. наслідування, відтворення) як основний принцип діяльності художника – це естетична концепція, розроблена Арістотелем, що розвинулася в естетиці Відродження та Нового часу, а також у теорії реалістичного мистецтва.

Поняття і сутність
міметичного
мистецтва

Вона включає в себе і адекватне відображення дійсності (зображення речей такими, «як вони були і є»), і діяльність творчої уяви (зображення їх такими, «як про них кажуть та думають»), та ідеалізацію дійсності (зображення речей такими, «якими вони повинні бути»). Згідно з цим ученням, завдання художника полягає в умінні побачити прекрасне, «закладене» в основі навколишнього світу, і відтворити його у своїх роботах.

Західноєвропейська історія мистецтва, починаючи з Нового часу, розгорталась у напрямі дедалі точнішого відтворення життя: художники кожної нової епохи прагнули щораз переконливіше творити ілюзію видимого світу. Вони винайшли спосіб передавати об'ємну форму на площині; з'ясували, як зобразити предмети так, щоб вони викликали враження розташування на різній віддалі від глядача; ретельно дослідили анатомію людського тіла; вивчили закономірності його будови та руху; розкрили закони фізичного і психологічного сприйняття кольорів; навіть експериментували з різними технічними пристроями, щоб досягти максимально реалістичного зображення, переконливої ілюзії світу – двійника реальності, прекраснішого й досконалішого за саму реальність, що відкривається нам на картині. Отож, історію мистецтва, починаючи від Нового часу, можна розглядати як процес щораз досконалішої, точнішої репрезентації видимої дійсності.

Становлення
міметичного
мистецтва в Україні

Стосовно генезису українського мистецтва слід зазначити, що його шлях відрізнявся від західноєвропейського, але був із ним тісно пов'язаний. Засвоївши у період Середньовіччя візантійську культуру з її знаково-символічною концепцією художнього образу, Русь-Україна творчо її інтерпретувала та розвивала. Естетика візантійського іконопису на наших теренах отримала самобутні й неповторні риси, завдяки симбіозу з місцевими традиціями виробила власні стилістичні риси, розвинулась у місцеві школи. Ключовою залишалася ідея, що ікона не безпосередньо репрезентує образ як ренесансна картина, де зображення тотожне оригіналові (мімезис), а опосередковано, символічно вказує на трансцендентний (не даний нам у досвіді) образ, світ духовного, який ми можемо досягнути (але не пізнати) лише через віру й молитву. Тому зображення на українських іконах аж до XVII століття, як і на візантійських, не відповідали видимому образу світу. Непропорційні фігури, неприродні кольори, площинність, схематизація підкреслювали нетотожність з образами Святого Письма, але символічно вказували на них.

Із занепадом Візантії у XV столітті послаблюється і її культурний вплив. Для Русі-України візантійська епоха закінчилася поділом земель між сильнішими сусідами, що утвердило у її культурній та релігійній сфері характер містка між Сходом і Заходом. Вочевидь характеристика української культури як діалогу між Сходом і Заходом якнайточніше виражає її сутність. У мистецтві посилюються західні впливи міметичної концепції – в іконі поступово починають з'являтися риси, властиві західноєвропейській картині – спроби передати об'єм та перспективу, індивідуалізація образів, прагнення виразити емоційний стан, пропорційність зображень, анатомічно збудовані тіла, елементи тогочасного народного побуту в біблійних сюжетах. У західноєвропейській культурі у період Ренесансу відбувається секуляризація культури (розділення світського і релігійного елементів), і картину, засновану на принципі мімезису, можна вважати однією з її ознак та наслідків. В Україні-Русі секуляризація відбувається зі значним запізненням і значно меншою мірою, але міметичний принцип стає складовою релігійного мистецтва. Наслідування принципу мімезису сприяло появі в українському мистецтві світського малярства.

Таким чином, схематично розвиток українського візуального мистецтва також можна зобразити як рух до щораз точнішого відтворення дійсності, але слід пам'ятати про історичні особливості нашої культури і про те, що аналогічні до західних зміни відбувались у нас із певним часовим запізненням.

Концепцію мімезису привело до логічного вичерпання мистецтво реалізму. Це поняття виникло й було сформульоване в XIX столітті у Франції (реалізм – від лат. *realis* – суттєвий, дійсний). Термін «реалізм» вживають у двох значеннях:

1) як напрям, що виник як форма реакції у відповідь на романтичну і класичну ідеалізацію, прикрашування дійсності в мистецтві, а також на заперечення загальноприйнятих академічних норм; часто він був позначений гострою соціальною спрямованістю, ставав формою критики несправедливого суспільного устрою;

2) як поняття, що характеризує пізнавальну функцію мистецтва й може стосуватися різних періодів його історії; його характерні ознаки – правда життя, втілена специфічними засобами мистецтва, міра його проникнення у реальність; глибина й повнота художнього пізнання

Причини вичерпання
міметичного
мистецтва

життя; мистецтво, яке дотримує принципу мімезису, тобто наслідування довоколишньої дійсності.

Міметичний принцип у мистецтві проіснував майже шість століть, позаяк упродовж усього цього часу технічні засоби, якими диспонували художники, змінювалися дуже незначною мірою, а також невеликих змін зазнало й саме сприйняття світу. І лише в XIX столітті, коли з'явилися нові засоби технічної репродукції – передовсім механічні засоби запису, фотографія, пізніше кіно, – імітація дійсності в мистецтві як художня цінність була поставлена під сумнів. Фотографія змусила по-іншому глянути на художню творчість, переосмислити місце та функціонування мистецтва у світі технічної репродукції (наприклад, після появи фотографії французький художник Е. Делакруа стверджував, що це є смерть для живопису). Поява технічного винаходу, з яким у швидкості й точності відтворювання реальності не могли змагатися художники, дала поштовх до переосмислення завдань та сутності мистецтва. Наступна поява нових винаходів – паротяга, автомашини, літака тощо, а також відкриття в царині хімії та фізики (передовсім теорія відносності А. Ейнштейна, пізніше – розщеплення атома) значно змінили людське сприйняття світу – розуміння простору й часу, ролі та місця людини у ньому. Всі ці фактори спричинилися й до критичного переосмислення того, чим є мистецтво, у чому його сенс, якими мають бути його критерії у новому індустріальному світі, а також якими засобами воно має оперувати, щоб виразити дух свого часу.

13.2. Ідеологічний період: реальною є не зовнішня форма, а внутрішня сутність

Завдання нового мистецтва: рух від зображення зовнішнього до глибинної суті життя

Тож міметична оповідальність художнього твору почала занепадати, поступаючи місцем новій парадигмі, котру А. Данто називає *ідеологічною*, також часто цей період історії мистецтва називають *модернізмом*. Вона охоплює 1880–1965 роки.

Визначальною характеристикою мистецтва того періоду виступає тип художньої репрезентації як *конструювання нової реальності* замість копіювання вже існуючої.

Мистецтво – дисципліна мислення та дії, що практикується, як математика, економіка, філософія чи історія. Головна різниця між мистецтвом і всім тим, що мистецтвом не є, полягає в тому, що створення мистецтва є просто використанням індексуючих конвенцій, які визначаються практикою. Підстава для цього лежить у визначальному смислі мистецтва бути «творчістю та концепцією заради самої творчості та концепції»; і тому дисципліна мистецтва виробила конвенцію створення твору, яка не обмежує змісту того, що створюється. Мистецтво, на відміну від економіки, не має основного предмета. Художній світ розвивається та еволюціонує через складну мережу взаємопов'язаних інтересів, позаяк він має загальну структуру «дисципліни». Але частина недавньої історії мистецтва містить у собі ослаблення конвенцій, на яких може існувати мистецтво, до того часу, поки вони цілком «формальні». Ширше використання термінів «творіння», «витвір» замість «твір мистецтва» відображує цю лібералізацію, позаяк сприяє пониженню важливості комунікації. «Твір мистецтва» передбачає об'єкт. «Витвір» передбачає повідомлення, індексоване у практиці.

Тімоті Бінклі.
Проти естетики.

Цікаво, що витоки цієї нової парадигми також коріняться в античності – в ідеях Платона, зокрема у його ідеї «поезису». За Платоном, завданням художника є не копіювати світ, який і сам є копією ідеального взірця, а прагнути передати праобраз – ідею. Відповідно, краса вимірювалася у співвідношенні до недосяжного первинного ідеалу космологічної краси. Визначальне значення в естетичному переживанні, за Платоном, має Ерос як творча енергія. На основі цього теоретичного підґрунтя сформована настанова християнства: у візуальній культурі звертатися не до наслідування видимого матеріального світу, а через символічну мову прагнути вказати на вічні духовні сутності, прообраз яких – саме світ платонівських ідей. Характерними втіленнями поезису можна вважати знаково-символічне мистецтво Середньовіччя, а також модерністське мистецтво ХХ століття, яке вважає вираження ідеї значно важливішим за видиму подібність. Так, один з ідеологів модернізму, художник російського походження В. Кандинський у своїй праці «Про духовне у мистецтві» маніфестував завдання нового мистецтва: *рух від зображення зовнішнього до глибинної суті життя – до духовності.*

Для мистецтва такий підхід знаменував зміщення уваги митців з імітування об'єктивної реальності на власне суб'єктивне її переживання як креацію нової суб'єктивної реальності, не схожої на видимий світ, що нас оточує: «Я хочу зобразити світ таким, яким я його мислю», – скаже франко-іспанський художник Пабло Пікассо. Звідси – поява так званого авангарду (від франц. *avant* – попереду і *garde* – охорона, передовий загін) – сукупності новаторських бунтарських рухів та напрямів у художній культурі ХХ століття, що співіснували паралельно або ж змінювали один одного, як-от кубізм, фовізм, експресіонізм, супрематизм, футуризм, сюрреалізм, дадаїзм тощо. Кожен із цих напрямів маніфестував власне суб'єктивне бачення завдань та сутності мистецтва й формував власну художню мову, яка, на думку представників тих чи інших художніх рухів, найбільш адекватно виражала суть мистецтва. Хоч усі ці напрями мали різні цілі й сповідували різні цінності в мистецтві, їх об'єднувала спільна риса: якості художнього твору відтепер не зводилися до імітаційної подібності до оригіналу. Цю ідею розкривають слова французького скульптора румунського походження К. Бранкузі: реальною є не зовнішня форма, а внутрішня сутність. Тому немає рації імітувати поверхню речей, слід прагнути передавати їхнє внутрішнє єство, суб'єктивно інтерпретоване художником.

Естетика модернізму звільнила мистецтво від обов'язку представляти дійсність. Тож те, *що саме* зображено, сюжет, стає несуттєвим; акцент переноситься на те, *як, якими засобами* зображено. Визначальними стають так звані формальні характеристики твору мистецтва – кольорові й тональні співвідношення, контрасти, ритми, маси, за допомогою яких художники домагалися того чи іншого враження чи асоціації від своїх робіт, що мали б відповідати маніфестованим ними ідеям.

Наприклад, кубісти, покликаючись на теорію відносності, мали на меті ввести в картину четвертий вимір – час; для цього вони зображали схематизовані й геометризовані фрагменти предметів, поєднуючи їхні видимі в різних ракурсах елементи в одному зображенні. Результат – картини, що мали вигляд колажного поєднання різнорідних фрагментів, у яких вгадувалися обриси знайомих предметів; вони виражали ці предмети, побачені одночасно з усіх боків.

У попередні часи творити мистецтво означало робити те, що робили попередні покоління художників, хай навіть форми художньої практики постійно змінювались. У нову епоху творити мистецтво означало протестувати проти всього, що робили попередні покоління. В обох випадках було більш чи менш зрозуміло, що являє собою традиція і відповідно, якої форми може набувати протест проти неї. Сьогодні маємо тисячі традицій, що циркулюють по всьому світу, і тисячі різноманітних форм протесту проти них. ... тому, хто у наші дні хоче стати художником і творити мистецтво, далеко не очевидно, що таке мистецтво і що він має робити. Йому потрібна теорія, яка пояснить, що таке мистецтво. І така теорія дає художнику можливість для універсалізації, глобалізації свого мистецтва. Теорія звільняє художника від його культурної ідентичності – від небезпеки, що його твори будуть зрозумілі як місцевий курйоз. Вона відкриває перед мистецтвом перспективи універсальності. У цьому сенсі теорія передує художній практиці, а не слідує за нею.

Борис Гройс.
Политика поезики.

Ще одна характерна риса модерністського періоду – боротьба художників за автономію та незалежність мистецтва як форми діяльності, що цінна сама по собі. Це означає, що художники модернізму своєю творчістю, а точніше, експериментами з художньою мовою, прагнули довести, що художній досвід цінний сам по собі і не може бути замінений якоюсь іншою формою соціальної активності. Художники модернізму перестали цікавитися сюжетом у мистецтві, а звернули увагу на те, як взагалі мистецтво можливе, якими засобами воно оперує.

Таким чином, відбувається *переформулювання поняття мистецтва*, авторська суб'єктивність постає як художня цінність, поступово приходить усвідомлення відносності понять краси, істини, добра та неможливості їх отождення з поняттям мистецтва. Однією з цілей історичного авангарду був вихід поза окреслені межі мистецтва.

Мистецтво модернізму в Україні за умов тоталітарного режиму

Якщо співвідносити ці зміни зі змінами в українському мистецтві, то, знову ж таки, слід звернути увагу на його специфіку, зумовлену історичними обставинами. Як і в західному світі, в Україні також міметичний період змінюється періодом ідеологічним – розвивається експериментальне мистецтво модернізму, нехай і з певним часовим

Переформулювання
поняття мистецтва

запізненням стосовно західного. Сприймавши комуністичні ідеї як прогресивні, багато художників-модерністів вітали радянську владу і, вважаючи, що їхнє нове мистецтво служитиме створенню нового справедливого комуністичного суспільства, навіть співпрацювали з більшовиками – оформляли агітпоїзди, виконували пропагандистську графічну продукцію – книги, плакати, агітки, навіть продуктові картки; робили монументальні розписи та пам'ятники пропагандистської тематики тощо.

У 20–30-ті роки в СРСР сформувався тоталітарний режим, у якому компартійна верхівка отримала всеосяжний контроль над усіма сферами життя суспільства. Зрощування партійного і державного апаратів, монополізація політичної влади призвели до утвердження режиму беззаконня і політичного терору. Тоталітаризм передбачає домінування державного над особистим, поглинання державою індивіда, відповідно, мистецтво, де особистісна свобода є онтологічною засадою, також було вкладено в ідеологічні рамці й зроблено підконтрольним. Закономірно, що в 1930-х роках тоталітарний режим почав розправлятися з українською елітою, у тому числі й із художниками-модерністами як носіями ідей особистісної свободи. Було створено мистецькі навчальні заклади радянського зразка, де керівні посади зайняли вірні режимові люди, які й мали контролювати освітній процес. Із музейних збірок було вилучено й знищено роботи художників-модерністів, а самих художників, котрі не були в еміграції, – репресовано й розстріляно, як, наприклад, видатного українського монументаліста М. Бойчука та його послідовників В. Седяра, І. Падалку та інших. У 1932 році було ліквідовано всі незалежні мистецькі об'єднання та створено спілку художників як єдиний підконтрольний владі орган. Тоді ж радянськими ідеологами було «сконструйовано» так званий метод соціалістичного реалізму як деформований варіант міметичної концепції мистецтва. Теоретики соціалістичного реалізму відкинули практично всі новації, що відбулись у мистецтві ХХ століття як «загниваючий буржуазний формалізм». Натомість, нібито апелюючи до класики, вони звернулись до реалізму як «найвищого досягнення мистецтва» і стверджували, що соціалістичний реалізм є завершальним етапом еволюції мистецтва. Передбачалося, що всі радянські художники відтепер зобов'язані творити образи виключно реалістично, а тематика має прославляти і

звеличувати комуністичну партію, боротьбу «могутнього радянського народу» за «світле майбутнє», славити тоталітарних вождів, трудівників, селян і викривати «ворогів народу», «націоналістів», «попів», «куркулів» тощо. Формулою мистецтва стало: реалістичне за формою, соціалістичне за змістом.

Радянське мистецтвознавство сконструювало псевдонаукову теорію, вибірково опираючись на категорії класичної естетики, в основі якої лежить поняття мімезису. Ключову роль відіграв марксизм, який фактично повернувся до моделі Просвітництва. Звідси – розуміння мистецтва як відображення з поправкою на «світле майбутнє». Радянська ідеологія розглядала мистецтво як засіб, тому поклала на нього різноманітні, в основному пропагандистські, функції. Саме з метою централізованого впровадження соціалістичного реалізму і тотального контролю мистецького середовища створено було спілку художників. Ті, хто відмовлявся виконувати таке «державне замовлення» – як мінімум, опинялись у творчій ізоляції – були позбавлені можливості отримувати замовлення, робити виставки, або ж могли бути репресовані чи навіть ліквідовані. У 50-х роках мистецтво таких «позацехових» художників, які відмовилися йти на співпрацю з режимом, стало своєрідною альтернативою, тим оазисом, у якому не припинялися творчі пошуки та експерименти. От лишень показувати ці роботи художники могли хіба у власних квартирах один одному, – такі виставки отримали назву «квартирників», а їхнє мистецтво було названо мистецтвом нон-конформізму.

Установлення і панування тоталітарного режиму в Україні стало великою трагедією українського народу, спричинило деформацію свідомості поколінь людей. Соцреалізм як естетична доктрина був засобом, за допомогою якого держава перейняла контроль над мистецтвом та художниками і не лише в Україні, а практично в усіх країнах радянського табору. Для художників зі Східної та Центральної Європи він став знаряддям ідеологічного примусу. В Україні ця естетична доктрина була впливовою практично до 80-х років, коли кінець СРСР став очевидністю й почався розпад системи.

13.3. Постісторичний етап: «кінець мистецтва»

Третій – *постісторичний етап* пов'язаний із черговими змінами у розумінні сутності мистецтва та його критеріїв. Ці зміни виявилися настільки драматичними й радикальними, що А. Данто символічно назвав їх «кінцем мистецтва».

Поп-арт: художня
рефлексія на появу
суспільства
споживання

Впродовж тривалого часу людині онтологічно відводилась проміжна позиція між Богом і твариною. Ближче до Бога, далі від тварини. З XIX ст. до сьогодні існує тенденція мислити життя як відхилення від певної програми – як відмінність між живим тілом і механізмом. З фукодіанського погляду, живе людське тіло – тваринність людини – виражає себе за допомогою відхилення від програми, через помилки, безглуздя, хаос та непередбачуваність. Ось чому сучасне мистецтво так часто тематизує девіацію та помилку – все, що виламується з нормального порядку речей та порушує соціальні конвенції.

Борис Гройс.
Политика поезици.

До констатації зміни парадигми у мистецтві дослідника підштовхнула поява у британському та американському мистецтві 1950–1960-х чергового художнього напрямку – поп-арту. Поп-арт (від англ. *pop-art*, скорочення від *popular art* – популярне мистецтво) – художній напрям, для якого характерне використання й переробка символічних і знакових об'єктів рекламної продукції та масової культури. Він виник як реакція на надзвичайну популярність та комерціалізацію абстрактного мистецтва, і проголосив своєю метою повернення до реальності та «розкриття естетичної цінності» зразків масової культури: грубого світу матеріальних речей, якому представники цього напрямку приписували художньо-естетичний статус. З цією метою поп-арт використовував поетичну мову реклами та етикетки, прийоми фотомонтажу і колажу.

Поява поп-арту тісно пов'язана з переосмисленням впливу масової культури на картину світу, котрий людина щораз більше сприймала як світ речей, а точніше, світ товарів. Початки ґрунтового переосмислення цього впливу пов'язані з ідеями Карла Маркса, а саме – з ідеєю «товарного фетишизму». Термін «фетишизм» К. Маркс використав, щоб окреслити специфічний вид сприйняття і ставлення до речей, що

виник після появи індустріального виробництва та масової культури. Термін, ужитий дослідниками релігії як одна з характеристик міфологічної свідомості, тут був використаний щоб підкреслити міфологічне, ірраціональне підґрунтя у сприйнятті речі як товару. К. Маркс підкреслював, що товари перестають бути звичайними ужитковими предметами, бо ж існування речей як товарів не має жодного стосунку до фізичних властивостей предметів. Натомість воно є проекцією соціальних відносин між людьми. Речі змінюють своє значення, коли стають товарами і коли включаються в ринковий обіг.

Ракурс, у якому суспільство споживання, річ, товар та опосередковані ними взаємини між людиною і світом, осмислюються поп-артом, вияскравлюється у працях французького філософа Ж. Бодріяра. Він, зокрема, зазначає, що предмети ніколи не вичерпуються тим, для чого вони слугують, вони наділяються значенням престижу, «відсилаючи» вже не до світу, а до буття і соціального рангу їхнього власника. Речі набувають значення соціальних маркерів, що відзначають, вирізняють їхнього споживача. Ці смисли й схоплює поп-арт, який виник як художня рефлексія на появу суспільства споживання. Прийом використання готових побутових речей, образів реклами – як товарів, так і відомих особистостей, мав на меті вказати глядачеві, як магазинні експозиції та реклама міфологізують товари, перетворюючи їх на знаки людських прагнень, як споживацтво конструює ідентичності. Люди більше не виводять те, ким вони є, з належності до груп чи походження, вони визначають себе через накопичення і споживання продуктів. А мас-медіа та реклама через тиражування перетворюють на продукт будь-яке зображення.

Засоби масової інформації сьогодні стали значно більш потужними машинами з виробництва зображень, аніж наша сучасна арт-система. Жодний художник не може змагатися зі швидкістю створення та розповсюдження зображень війни, терору і різноманітних катастроф, якими нас постійно «бомбардують» медіа. Складається враження, що художник – цей останній ремісник сучасності – не має шансів суперничати з комерційними машинами з виробництва зображень.

Борис Гройс.
Политика поэтики.

Кіч як індикатор
кардинальної зміни
взаємин людини
і світу

У зв'язку з цим варто згадати специфічний феномен, що належить до нижніх пластів масової культури, – кіч. Зазвичай під цим терміном мають на увазі стереотипне псевдомистецтво, позбавлене художньо-естетичної цінності й перевантажене примітивними, розрахованими на зовнішній ефект деталями. Кіч зводить мистецтво до речі, а відношення людини до мистецтва обмежується споживанням – саме цей аспект і актуалізував поп-арт.

Поява масової культури, суспільства споживання, а також культурних феноменів, які їх виражали, – кічу та його апропріатора, поп-арту, – були наслідками кардинальної зміни взаємин людини і світу, зміни у процесах символізації світу і смислотворення як засадничих способів буття культури. Визначальну роль у цих змінах відіграв науково-технічний прогрес.

У візуальній культурі однією з головних причин цієї радикальної зміни була поява техніки запису і тиражування зображень. Саме це спричинило руйнування уявлень про твір мистецтва як унікальний витвір, бо ж копіювальна техніка, яка з кожним новим поколінням вдосконалювалася й давала щораз точнішу копію, «вбила» унікальність як сутнісну ознаку художнього твору. Врешті-решт, це призвело до того, що видатні твори минулого стають кічем унаслідок невпинного розмноження й тиражування. Це підштовхнуло до висновку про те, що поміж мистецтвом і кічем немає засадничої різниці: позаяк ми живемо в культурі репродукції, усе рано чи пізно перетворюється на кіч.

Одним із перших, хто помітив ці тривожні зміни, був німецько-єврейський філософ В. Беньямін. У своєму знаменитому есеї «Мистецький твір в добу своєї технічної відтворюваності», написаному у 1920–1930-ті роки і виданому посмертно 1955 року, дослідник аналізує трансформацію творів мистецтва як фізичних і естетичних об'єктів у контексті розвитку техніки і технології. В. Беньямін зауважує, що в епоху технічної відтворюваності твори мистецтва позбавляються своєї унікальності. Натомість у міру наростання репродукційних потужностей та з появою масового мистецтва – фотографії і особливо кіно відбувається зміна його соціальної функції. Місце культової та ритуальної функції мистецтва займають експозиційна, практична і політична функції. Якщо раніше мистецтво вимагало від глядача концентрації уваги, глибини сприйняття, то нове мистецтво (масове) цього не вимагає:

воно розважає, розсіює увагу і може служити потужним інструментом мобілізації та пропаганди. Цю тезу В. Беньямін доводить на прикладі використання творів мистецтва у фашизмі, говорячи про практикування фашистськими режимами естетизації політичного життя та війни, що стала можливою завдяки технічній відтворюваності, доступності й тиражованості художніх образів.

Технічна відтворюваність, доступність і тиражність – це прийоми, на яких поп-арт вибудовував свою концепцію художньої творчості. Згідно з А. Данто цей напрям є поворотним пунктом, вступом до постісторичної доби. Він сигналізував кардинальні політичні та суспільні зміни, що, у свою чергу, привели до глибокої філософської трансформації поняття мистецтва.

Сучасний світ хворий, а мистецтво лише реєструє цю хворобу. Воно нічого не прикрашає, нічого не додає, показує тільки те, що ми всі знаємо, і що колись було приховане від людського погляду, а тепер стало явним, публічним. Проте це лише частина правди, позаяк насправді предметом критики молодих художників є не так сучасний світ, як те, що Ж. Бодріяр називає гіперреальністю – репродукований світ, інтенсифікований за допомогою мас-медіа, добре відомий нам з теле- та радіоінформації.

Не можемо відкинути медіальну гіперреальність як фікцію, бо вона не є чистою фікцією, але не можемо її сприйняти і як правду, бо вона не є чистою правдою. Вона є сумішшю фікції та правди, вірогідною фікцією та фіктивною правдою, котра поволі виштовхує та замінює реальний світ.

Гжегож Дзямський.
Дев'яності роки.

До аналізу філософських наслідків поп-арту А. Данто підштовхнула виставка чільного представника цього напрямку, американця з українським корінням, Е. Ворхола, що відбулася 1964 року в Нью-Йорку. Художник показав там *Brillo Boxes* – картонні коробки мильних брикетів Брілло, котрі візуально нічим не відрізнялися від побутових коробок Брілло, які можна було надібати у звичайному супермаркеті. Завдяки Е. Ворхолу декларується нове розуміння мистецтва: художній твір «не зобов'язаний» мати якийсь особливий вигляд – він може виглядати як картонна коробка Брілло або будь-яка інша тривіальна річ, виготовлена

Поп-арт: мистецтвом
може бути все

промисловим способом. Поп-арт заперечив усе, що філософи писали до того про мистецтво, бо виявилось, що твір мистецтва не мусить візуально відрізнятися від не-мистецтва, він може мати вигляд будь-якого предмета, але одночасно бути твором мистецтва. Питання «чим є мистецтво?» втратило сенс у ситуації, коли поп-арт показав, що мистецтвом може бути все. Розвиток цих ідей пізніше призведе до усвідомлення, що й художником може бути кожен.

Звісно, Е. Ворхол не був єдиним художником, котрий здійснив ці відкриття. Аналогічні експерименти проводили в той час і інші митці в інших видах мистецтва. Прагнучи переосмислити межі мистецтва, вони досліджували різницю між музикою і шумом, танцем і рухом, літературою і банальною писаниною. Проте формулювання підсумків цих експериментів відбулося майже через 20 років, – стільки часу знадобилося критикам і теоретикам мистецтва, щоб усвідомити їхню значущість. Властиво, найголовнішим висновком теоретичної дискусії навколо експериментального мистецтва стало усвідомлення того, що історія мистецтва дійшла своєї межі. Це усвідомлення А. Данто й концептуалізує у понятті «кінця мистецтва».

Смисл тези про «смерть мистецтва»

Звісно, «кінець мистецтва», «кінець історії мистецтва», «смерть мистецтва» не слід сприймати буквально. Вони не означали ані завершення, ані занепаду мистецтва, чи того, що твори мистецтва більше не будуть з'являтися, або що не буде більше мистецтва чи митців. Це також не була оцінювальна думка, що визнавала б сучасні твори мистецтва гіршими від творів попереднього часу. Ці метафоричні звороти було вжито в нараційному сенсі: йшлося про те, що певний тип оповіді, котрий об'єктивувався в історії мистецтва, дійшов до кінця. Те, що завершилося, – це наратив, оповідь, а не її предмет, спосіб сприйняття та описування мистецтва, а не саме мистецтво.

Щоб збагнути зміст поняття «кінець мистецтва», слід звернутися до терміна «наратив» як поняття філософії постмодерну, що був запозичений з історіографії. Ключовим для розуміння тут є скепсис щодо об'єктивності самого історичного знання: кожний історичний факт, зміст будь-якої історичної події виникає в самому контексті розповіді про подію і нерозривно пов'язаний з інтерпретацією мовця, а не зумовленістю об'єктивним закономірним історичним процесом (об'єктивність якого – теж чиясь інтерпретація). Іншими словами, іс-

торія може бути розказана по-різному, вона завжди є інтерпретацією, нехай і культурно та історично обґрунтованою. З позиції постмодернізму історія позбавлена будь-якого смислу, не має жодної іманентної логіки, вона нікуди не веде й нічого не навчає. Так само і світ, як *текст*, позбавлений будь-якої таємниці, будь-якого завершального смислу.

Кінець мистецтва, що осмислювався у західному світі в 1970-х роках, був співзвучний ідеям постмодернізму, що утвердився в той період у статусі філософської теорії, яка фіксує специфіку сучасної доби загалом. Основна характеристика постмодерну, на думку провідного теоретика цього напрямку, французького філософа Ж.-Ф. Ліотара, пов'язана з втратою метанаративами (великими оповідями) сучасності своєї легітимаційної сили. Під «великими метаоповідями» він має на увазі головні ідеї людства: ідею прогресу, емансипацію особистості, уявлення Просвітництва про знання як засіб установа загального, поступальне розширення та збільшення свободи, розвиток розуму тощо. Ці наративи, як свого часу й міфи, мали забезпечувати легітимацію певних суспільних інститутів, соціально-політичних практик, законодавств, норм моралі, способів мислення тощо. Але, на відміну від міфів, вони шукали цю легітимність не в минулому, а в майбутньому.

Історія західноєвропейського мистецтва також відсилала до великих наративів сучасності, котрі прояснювали та легітимізували внутрішню динаміку художніх змін за допомогою історичної логіки й історичної цілі мистецтва. Мистецтво, визволене від логіки історії та позбавлене оперття у великих наративах, раптом опинилося «поза історією», перестало підлягати історичним примусам та необхідності розвивати власну автономну історію. У 70-х мистецтво залишило метаісторичну наратію, що представляла історію мистецтва як процес його емансипації, як прагнення до художньої самосвідомості, повного визнання та зрозуміння мистецтва. Якщо раніше філософська дефініція мистецтва була таким собі стилістичним імперативом того, як має виглядати справжнє мистецтво, то на цьому етапі жодна теорія більше не постачає правил, за якими визначається належність до мистецтва.

Тим не менше, у постмодерністській ситуації не всі наративи втрачають довіру, – зазначає Ліотар. Тканину повсякденного життя продовжують плести численні мікронаративи – оповіді, не пов'язані між собою, не об'єднані єдиною тотальною ідеєю.

Провідний постулат
постмодернізму
– неможливість
вбудувати єдину
концептуальну
модель світу

Лише в цьому сенсі ми можемо говорити про кінець мистецтва, що призвів до розпаду історії мистецтва на багато дрібних оповідей, позбавлених цілісних, об'єднавчих амбіцій. Провідним постулатом філософії постмодернізму є радикальна плюральність (множинність) – самоусвідомлення культури, що виявне в найрізноманітніших концепціях, котрі співіснують паралельно. Так само, як у філософії констатується неможливість вибудувати «єдину системну концептуальну модель світу», так і в історії мистецтва констатується неможливість продовжувати цілісну системну нарацію. Символічний порядок сучасної культури вже не формується однією цілісною релігійною та філософською системою, а складається з фрагментарних, розпорошених дискурсів.

Ідею кінця мистецтва А. Данто порівнює з *Bildungsroman* – виховним романом, у якому герой через чергові життєві досвіди набуває самосвідомість, що дозволяє йому віднайти правду про себе, кінець, що стає початком зрілого життя. Те саме відбулося і з мистецтвом – ми можемо мислити мистецтво після кінця мистецтва так, ніби з ери мистецтва ми перейшли у щось, форму і структуру чого нам ще тільки належить зрозуміти. Цю нову епоху, котру ми ще маємо розпізнати, А. Данто й називає *постісторичною* або *постнаративною* добою (*post-historical, post-narrative period*).

13.4. Мистецтво, художній твір, художник у постісторичну епоху

Єдине обмеження для сучасного митця – обмеження власної доби

Чим же є постісторична епоха? Більше не існує жодних приписів чи правил, стилістичних чи технічних обмежень, ідеологічних чи професійних настанов щодо того, чим має бути мистецтво або художник. Тим не менше, значення формули, що все може бути мистецтвом, не легітимізує всюдозволеності, а означає, що більше немає жодних апріорних упереджень стосовно того, як має виглядати твір мистецтва. Художники сьогодні мають у розпорядженні всі історично існуючі форми та способи художнього висловлювання, а творчість не мусить зводитися до вузького кола професіоналів. Тож *єдиним обмеженням для художників залишаються обмеження власного часу*: спосіб, у який вони

звертаються до форм художнього висловлювання, є частиною того, *що окреслює наша доба*.

Чим же є мистецтво сьогодні? Що можна вважати художнім твором? Хто такий сучасний художник? На всі ці питання немає однозначних вичерпних відповідей. Тим не менше, у світі мистецтва існують загальноприйняті конвенції, які не так дають визначення, скільки зазначають параметри, у межах яких слід шукати відповіді.

Традиційно теоретичні проблеми мистецтва розглядала наука естетика. Проте на етапі її оформлення в наукову дисципліну естетику часто розуміли як науку про прекрасне, а термін «естетичний» дотепер інколи сприймається як синонім прекрасного, красивого. Але у ХХ столітті стало очевидно, що поняття мистецтва не тотожне прекрасному, значно ширше за нього й аж ніяк не може бути до нього редуковане. Відповідно саме по собі прекрасне, естетичність не є ані достатньою, ані необхідною умовою художнього статусу. Тому в американській традиції, яка й сформувала найвпливовіші сучасні конвенції мистецького світу, терміни «естетик» та «естетика» вживалися неохоче, і навіть з негативним забарвленням, а більшість сучасних американських творців теорії мистецтва називають себе не естетиками, а філософами мистецтва, і відповідно свої концепції означають назвою – філософія мистецтва.

Отож, загальноприйняті в сучасному світовому мистецтві конвенції в основному формувались у США в 1960–1970-х роках. У той час Нью-Йорк був столицею художнього та музичного неоавангарду. Відповідно, там здійснювалися мистецькі експерименти й виникали нові художні явища, що вимагали критичного осмислення і активізували інтелектуальні дискусії з приводу того, що є мистецтвом, якими є його ознаки та критерії оцінювання; що можна називати художнім твором; кого можна вважати художником тощо.

Врешті-решт, ці дискусії привели до неоднозначних висновків. Так, у питанні про дефініцію мистецтва дослідники зійшлися на тому, що дати визначення цьому культурному феномену просто неможливо. Причиною такого дивного висновку є те, що мистецтво за своєю суттю є вкрай експансивне (постійно розширює свої межі), авантюрне (схильне до постійного засвоювання нового й сумнівного), а властиві йому постійні зміни та нові прояви роблять логічно неможливим підбір якихось сталих дефініційних характеристик. Принциповою для

Неможливо
дати визначення
сучасного мистецтва

мистецтва є здатність оновлюватися через відкидання власних правил, позаяк праця художника, як і праця філософа, полягає у пошуку правил для того, що вже зроблено. Тож матеріальних ознак, таких собі «маркерів» твору мистецтва просто не існує, – мистецтвом сьогодні може бути будь-що. У понятті «мистецтво» неможливо вичерпно перелічити всі його умови чи ознаки, бо завжди можуть бути представлені або створені художником нові випадки, які вимагатимуть розширити чи змінити поняття мистецтва. Неспроможність традиційних теорій і динамічні зміни в мистецтві ХХ століття схилили окремих дослідників до формулювання тези, що розкриття суттєвих та специфічних рис творів мистецтва неможливе, передовсім, у зв'язку зі значним розмаїттям та мінливістю мистецтва. Отож, поняття «твір мистецтва» неможливо визначити, і його слід прийняти за «відкрите поняття» (М. Вейц), тобто таке, що перебуває в постійній динаміці і є відкритим до розширення, доповнення та зміни своїх характеристик.

Чим же тоді
є твір сучасного
мистецтва?

Починаючи з доби Ренесансу аж до ХІХ століття, основним критерієм художнього твору як унікального витвору, створеного творчою індивідуальністю, була його життєподібність, реалістичність (*міметичний період*). У першій половині ХХ століття головною ознакою мистецького твору стала його відповідність певній авторській ідеології, що пропонувала модель нового мистецтва, його критерії та власну візію світу (*ідеологічний період*). У постісторичну добу вже не дійсно визначення твору мистецтва як створеної вручну окремих художником речі в такий спосіб, що сліди його праці залишаються видимими або принаймні такими, що можуть бути ідентифіковані в самому творі. Сучасне мистецтво є не сумою речей, а топологією певних місць, тому, за твердженням авторитетного німецького філософа, критика й куратора, Б. Гройса, елементарною одиницею мистецтва сьогодні є не окремий твір, а *виставкове приміщення*. Мистецтво виявляє себе, маніфестується лише на виставці. Таким чином, невиставлений предмет не є твором мистецтва, а лишень річчю, яка потенційно може ним стати, а визначальною характеристикою твору мистецтва є факт його експонування, тобто *твір мистецтва розуміється тепер як виставлений предмет*. Створити твір мистецтва сьогодні означає представити певний предмет у контексті мистецтва (чи то картина, чи то картонні коробки) – *окрім виставки, іншого способу створення твору мистецтва немає*.

Натомість жодний об'єкт до і опісля експонування не має статусу мистецтва. Сучасне мистецтво таким чином може бути зрозуміле як виставкова діяльність.

Такий підхід до мистецтва й художнього твору був випрацьований у рамках американської естетики й отримав назву *інституціональної теорії*, головним теоретиком якої був професор Іллінойського університету в Чикаго Дж. Дікі. Інституціональна теорія стверджує, що відмінні (суттєві, загальні) риси мистецтва слід шукати не у предметних чи функціональних рисах твору мистецтва, а в особливостях *контексту*, у якому воно з'являється й функціонує. Цим найближчим культурним контекстом мистецтва є його особлива художня практика або ж *світ мистецтва*. Світ мистецтва, як і світ науки, світ політики, світ бізнесу, – це великий суспільний інститут (у широкому розумінні терміна), а точніше ціла система різноманітних художніх інститутів. Головна ідея інституціональної теорії може бути сформульована так: *мистецтво – це те, що у світі мистецтва вважається мистецтвом, а твором мистецтва є те, що світ мистецтва за такий визнає*.

Закономірно виникає питання, що ж таке «світ мистецтва»? Це поняття – ключове в інституціональній теорії Дж. Дікі. Отож, у світ мистецтва входять як спеціалізовані художні інститути (музеї, галереї, філармонії, театри тощо), так і особистості, пов'язані з існуванням, функціонуванням мистецтва: художники, виробники мистецтва, співробітники художніх установ (музеїв, театрів, тощо), споживачі мистецтва, колекціонери, критики, історики й теоретики тощо. Суттєве ядро «персоналу» світу мистецтва становлять художники, що створюють твори мистецтва, а також ті, хто робить їх доступними (актори, музичні виконавці, співробітники галерей), і, звісно, споживачі мистецтва, які його оцінюють.

У 1970–1980-х роках американська естетика та філософія, зокрема викладені тут ідеї, набули значної популярності на міжнародній арені. Американська філософія мистецтва почала домінувати в англійських країнах і за останній час щораз більше впливає на академічну естетику та філософію мистецтва інших країн Європи (особливо Скандинавії) та Азії.

Вище було показано, як конституювалося поняття «мистецтво» у західному світі. Слід розуміти, що такий його ракурс не є зразком, шаблоном, він лишень виявляє певну логіку еволюціонування феномена

Поняття «світ мистецтва»

мистецтва як форми самосвідомості культури в *західному світі*. Отже, наведені характеристики сучасного мистецтва стосуються передовсім західної його моделі, яка, тим не менше, була експортована в інші країни (у тому числі й на Схід) і на сьогодні є найвпливовішою у світі.

13.5. Сучасне мистецтво в Україні

Слід зауважити, що для України таке розуміння мистецтва є відносно новим і також експортованим зі західного світу. Загалом поява в нашому культурному просторі західної моделі мистецтва як специфічного способу художнього виробництва пов'язана з модернізаційними процесами. Теорія модернізації – найвпливовіший напрям західної «соціології розвитку», передбачає процес осучаснення суспільства шляхом зміни економічних, соціальних, політичних структур. У рамках процесу модернізації існувало припущення, що трансформації у країнах «другого світу», тобто постсоціалістичного табору, швидше відбуватимуться, якщо вони будуть звільнені від ідеологічних обмежень державного соціалізму. Модернізація передбачала приватизацію, ринкові реформи та демократизацію суспільства загалом. Сучасне мистецтво (*contemporary art*) вважалось частиною цього процесу, тому воно було імпортоване у Східну Європу на початку дев'яностих років разом з іншими модернізаційними складовими – «вільними виборами» і неурядовими організаціями.

Неоліберальна
модель: художнє
виробництво
на комерційному
ринку

Польське, чеське, угорське, українське мистецтво вже не може розраховувати на якісь спеціальні сприяння. Якщо воно хоче з'явитися на міжнародному художньому форумі і не в ролі мистецтва особливої опіки – дисидентського, підпільного, забороненого або переслідуваного мистецтва, а просто як мистецтва, то воно мусить пристосовуватися до прийнятих у світі мистецтва стандартів та критеріїв оцінки.

Гжегож Дзямський.
Дев'яності роки.

Популяризація сучасного мистецтва відбувалася в основному через центри сучасного мистецтва (ЦСМ). Ці інституції були засновані й фі-

нансовані Дж. Соросом. Саме вони сформували нову професійну мережу мистецтва у Центральній та Східній Європі, а також балтійських країнах, і дали потужний імпульс та ресурси для розвитку місцевих художніх середовищ. Одним з основних завдань цих інституцій було звільнення від політичного та економічного контролю соціалістичної держави, «деідеологізація» культурного виробництва. Їхня інституційна логіка спиралася на ідеї К. Поппера, викладені у книзі «Відкрите суспільство та його вороги». Саме термін «відкрите суспільство», запропонований філософом, став назвою благодійного фонду Дж. Сороса. Згідно з філософією К. Поппера «безособові установи» краще відповідають цінностям демократії, бо впливають на культурний контекст опосередковано. Центрами сучасного мистецтва намагалися замінити попередню соціалістичну модель тотальної державної підтримки та контролю мистецької сфери на неоліберальну модель, у якій динаміка художнього виробництва залежить від комерційного ринку та інституцій, якими керують незалежні фахівці – колекціонери, менеджери, куратори.

У 1990-х центри були основними посередниками між західним мистецьким світом і місцевими художніми середовищами. Їхня діяльність була досить широкою: від організації міжнародних виставок до надання освітніх можливостей та фінансової підтримки художникам і кураторам. Такі центри діяли в Одесі та Києві, проте з часом фінансування від Фонду Сороса було припинене і Київський центр закрили. Щедра інституційна підтримка дозволила художникам, які раніше творили маргіналізовану альтернативу «офіційному мистецтву», стати відомими і концептуалізувати своє мистецтво.

Одночасно з діяльністю центрів Сороса відбувалася загальна перебудова культурного поля: розпад системи ідеологічного контролю та державної підтримки мистецтва; ерозія принципів соціалістичного реалізму; відкриття різноманітності світового мистецтва; пошук національних коренів у мистецтві; повторне відкриття заборонених імен, явищ та стилів. Історичні ідеї модернізму з початку ХХ століття отримали на початку ХХІ в Україні нове життя і *хибний* статус новітніх тенденцій. Послідовно підтримували некомерційне мистецтво, що зверталось до альтернативних його видів (фото, відео, інсталяція, перформанс), лише центри Сороса. Інші експериментальні ініціативи дев'яностих

Перебудова
культурного поля
в роки незалежності

років були закриті через брак фінансування або перепрофілювалися на прибутковіші види художнього виробництва, як-от дизайн чи салонне мистецтво.

Сучасна ситуація зумовила низку таких проблем.

- За роки незалежності інертна й непослідовна політика держави, яка зберегла установи культури радянського типу та способи їх функціонування, лише поглибила кризу.
- Те саме стосувалося й системи художньої освіти, де зміни були зведені в основному до ідеологічного «перефарбовування», а не вивчення нових мистецьких явищ ХХ–ХХІ століть.
- Сучасне мистецтво тривалий час видавалося незрозумілим і підозрілим не лише широкій публіці з консервативними естетичними смаками, а й значній частині художньої спільноти. Натомість критичний потенціал мистецтва часто блокувався поверхневим його сприйняттям, а часом і відвертим цензуруванням.

Зміна уявлень про сучасне мистецтво української публіки значною мірою є заслугою ПінчукАртЦентру (ПАЦ) – мистецької інституції, відкритої українським олігархом 2006 року. Величезні капіталовкладення, які дозволили запрошувати найвідоміших і найдорожчих світових художників, інтенсивна реклама на телеканалах власника поступово легітимізували дивні об'єкти, що кардинально відрізнялися від традиційного мистецтва, як-от живопис чи скульптура. Розважальні, видовищні, статусні та злегка інтелектуальні проекти в ПАЦ підготували ґрунт для інших філантропічних ініціатив українських багатіїв, децю активізували арт-ринок і діяльність кількох приватних галерей. Після тривалого періоду байдужості Українська держава нарешті почала робити мінімальні кроки для інституціоналізації сучасного мистецтва на державному рівні, створивши 2006 року Мистецький Арсенал – великий виставковий комплекс у старовинній індустріальній будівлі. З 2010-го, відколи керівницею Арсеналу стала Н. Заболотна, там проходять масштабні сучасні виставки, а 2012-го відбулася «Арсенале» – перша українська бієнале сучасного мистецтва, що стала вагомою подією в українському мистецькому світі.

Зі середини 2000-х років, коли діяльність центрів Сороса поволі згорнула, некомерційне і соціально-критичне мистецтво в Україні розвивалось переважно шляхом підтриманих кількома невеликими інститу-

ціями самоорганізаційних ініціатив. Особливе місце тут посідає поява на художній сцені так званого «покоління 2004» – молодих художників і художниць, які заявили про себе після Помаранчевої революції, внівши у художній дискурс чітко артикульовану політичну позицію.

Отож, сучасне мистецтво в Україні – явище відносно нове і специфічне. Його специфічність відобразилася й у певній термінологічній плутанині. Так, синонімом терміну «сучасне мистецтво» в українському мистецькому середовищі часто вживають поняття «актуальне мистецтво» (з англ. *contemporary* – сучасний). Для уникнення плутанини українські дослідники ввели практику: умовно називати сучасним будь-яке мистецтво, що твориться зараз, у тому числі й пострадянське, котре, по суті, є рудиментом минулого, а актуальним (*contemporary*) – альтернативне мистецтво, що виражає дух часу і відповідає критеріям сучасного світового мистецького процесу. Термін *contemporary* підкреслює, що сучасне мистецтво заслуговує свого імені, якщо воно *демонструє* свою сучасність, а не лише якщо воно зроблене й виставлене в теперішній момент.

Одна з головних «місій» сучасного мистецтва – бути критичним інструментом, який об'єктивує не «вічні істини», а суспільно значущі проблеми, причому не лише в естетиці, а й у політиці та етиці. У сучасному світі мистецтво більшою мірою є способом мислення, аніж джерелом приємності чи розваги. Спектр його проблематики може бути якнайширший – від приватного світу пересічної «маленької людини» до глобальних проблем, що виходять за масштаби однієї країни і стосуються всієї світової спільноти. Проте спільним пунктом відліку є те, що свою позицію сучасне (актуальне) мистецтво конституює як опозицію до капіталізму. По суті, все сучасне західне мистецтво є лівим, позаяк займається критикою капіталістичного суспільства, з якої воно й почалося. Ліве мистецтво, як і взагалі ліва теорія, досліджує широке коло питань щодо ситуації несправедливості, нерівності та пригноблення на різних рівнях – економічному, соціальному, філософському тощо. Відповідно проблемою сучасного мистецтва є не проблеми техніки чи форми, а ідеологія та суспільна функція мистецтва.

Позаяк сучасне мистецтво проблематизує вади суспільства, артикулює найрізноманітніші «незручні теми» та соціальні табу, то його стратегією часто стає скандал. Сучасне мистецтво як критичний інструмент

«Сучасне»
та «актуальне»
мистецтво

здебільшого є в опозиції до влади і намагається показати, яким чином та в який спосіб ідеологія, що її так чи інакше нав'язує будь-яка влада, монополізує інформацію, формує соціальні конвенції, впливає на формування образу реальності – тобто маніпулює свідомістю широкого загалу. Тому дуже часто воно зачіпає політичне життя, а його практики є політично ангажованими і часто мають протестне, революційне забарвлення. Прикладом лівого протестного мистецтва можуть бути славнозвісні *Pussy Riot* – російський феміністичний панк-рок-гурт, що 2012 року здійснив акцію у храмі Христа Спасителя у Москві, внаслідок чого за звинуваченням у хуліганстві та у зв'язку з «несанкціонованим виступом», який гурт назвав «панк-молебнем», троє учасниць було заарештовано. Ця подія мала у світі широкий резонанс і була сприйнята як протест проти тоталітаризму та релігійної нетерпимості в Росії. Тим не менше, критична функція мистецтва не може бути зведена до прямого політичного висловлювання.

Депрофесіоналізація:
мистецтво
перетворюється
на спосіб вираження
індивідуального
мислення

Змінилося й розуміння *ролі художника*, його статусу і творчих стратегій. Зазнав значних трансформацій образ митця як унікальної творчої особистості, що підноситься над буденністю і виконує у суспільстві певну «місію» створювати вічні цінності, об'єктивувати недосяжні для людей «істини», бути посередником між пересічними людьми та прихованою від них особливою реальністю, доступною лише художникам.

Бути художником – більше не є ексклюзивною, винятковою долею, – ця доля стала репрезентативною для суспільства загалом на найбільш безпосередньому, повсякденному рівні. Сьогодні, у час, коли смаки еліт і смаки мас збігаються, сучасне мистецтво стало масовою культурною практикою. Сьогоднішній художник живе і діє передовсім серед виробників мистецтва, а не його споживачів.

Озвучена німецьким художником Й. Бойсом відома теза про те, що кожен може бути художником, засвідчила демократизаційні процеси в мистецькому середовищі та переосмислення ролі й місця мистецтва та художника. Мистецтво 1970-х років розширило дефініції мистецтва, художнього твору та художника, показавши, що все може бути мистецтвом, а творчість не мусить зводитися до вузького кола професіоналів, тобто людей, що володіють спеціальною освітою та специфічними навичками. Таке усвідомлення отримало назву депрофесіоналізації мистецтва – це означає, що професійних критеріїв для визначення ху-

дожника (як і для визначення мистецтва) не існує. Депрофесіоналізацію мистецтва можна інтерпретувати як перехід мистецтва у нову фазу зрілості, коли цінність художнього твору визначається не технічною довершеністю виконання, відповідністю «форми і змісту», що вимагали засвоєння професійних навичок роботи з тим чи іншим матеріалом, а суспільною значущістю висловлюваних ідей, коли *мистецтво перетворюється на спосіб вираження індивідуального мислення і спосіб рефлексії*. Таким чином, депрофесіоналізація сама по собі є глибоко професійним процесом, а бути художником сьогодні означає належати до більшості, а не до меншості населення.

Ще І. Кант стверджував, що мистецтво виступає не предметом істини, а питанням смаку, відповідно за визначенням ніхто не може бути спеціалістом у мистецтві, отже, кожен може його обговорювати. Починаючи з часів авангарду, мистецтво виступає не лише предметом дискусії, вільної від критерію істинності, а й як універсальна, неспеціалізована, непродуктивна загальнодоступна практика, вільна від критерію успіху. Радикальне мистецтво нашого часу є, по суті, художнім виробництвом без продукту, що виробляється, загальнодоступною діяльністю, у якій кожен може взяти участь. І сучасний художник, і сучасний теоретик не прагнуть бути особливими, відрізнатися від інших, навпаки, вони прагнуть до типовості й неспеціалізованості, а їхньою улюбленою темою виступає повсякденне життя.

Сучасні художники часто працюють у групах, особливо це стосується тих художників, котрі ставлять і розв'язують нові художні проблеми. Всупереч поширеному уявленню про цінність творчої індивідуальності, сучасні професійні художники, що працюють цілком незалежно, належать до винятків, а їхні роботи рідко мають вплив, наблизений до впливу творів, що постали в художніх групах. Нові значущі ідеї зазвичай з'являються як продукт колективного зусилля художників.

Проте для того, щоб форма творчості, яку практикує певна група митців, могла переформуватись у новий художній напрям, вона мусить бути розпізнана та прийнята світом мистецтва, знайти у ньому підтримку. Отже, однією з основних характеристик сучасного мистецтва є тяжіння до так званої колаборативної, партиципативної практики, тобто такої, що передбачає участь багатьох.

Мистецтво
як різновид
суспільної
комунікації

Сьогодні у світовій художній практиці мистецтво зазвичай розуміється як різновид суспільної комунікації, тому логічною сутнісною зміною, що характеризує штуку в новітню добу, виступає *зміна онтологічного статусу твору мистецтва*: він виявився уже не предметом обговорення, а вихідним пунктом для критики, що оцінює суспільство та світ. Таким чином, акцент із твору мистецтва як об'єкта і кінцевої мети творчої діяльності зміщується на те смислове поле, на яке він указує чи з яким асоціюється. Тобто *цінність сучасного художнього твору полягає не в його матеріальній складовій, а у здатності тематизувати ту чи іншу актуальну проблему*, стимулювати реакцію та залучення публіки до взаємодії через включення у смислове поле, створене художником. У зв'язку з таким принциповим зміщенням ролі художнього твору в суспільстві, у світовому мистецтві поширився такий вид художніх практик, як *документування*. Ця форма мистецтва не репрезентує власне художнього твору, а інформує про нього – чи то художній проект, чи акцію, – тим самим підкреслюючи відсутність власне твору мистецтва. Метою цих художніх практик є залучення до співпраці глядацької аудиторії, активізація суспільного середовища, у якому вони здійснюються. Таким чином, одна з істотних рис новітнього мистецтва – прагнення втягти в художній процес сторонніх учасників, збудувати твір мистецтва на співучасті з іншими.

Сьогодні, у добу якнайточнішої технічної відтворюваності будь-якого зображення, художник не прагне представляти зовнішній світ у своєму мистецтві, він намагається демонструвати своє мистецтво як життя взагалі. У мистецтві життя може бути представлене як чиста активність, а також як тривання. Така репрезентація життя переорієнтовує з кінцевого продукту на сам процес, на тривання, тому одна з важливих характеристик сучасного мистецтва – акцентування ваги художнього жесту, наголос на дії, процесуальність. Традиційне мистецтво функціонувало на рівні форми. Натомість у сучасному мистецтві інтерес зміщено передовсім на питання контексту, структури простору або нової теоретичної інтерпретації. Тож усе частіше сучасні художники окреслюють свою творчість не як створення, а як дослідження (акцент на дію, тривання).

Важливим є співвідношення понять життя та історії. Якщо в попередні епохи час мислився виключно в контексті історії – міфологіч-

ної, біблійної, історії звершень народів як раціонального шляху, що має точку відліку, пункт призначення та внутрішню логіку історичних процесів, то сучасна епоха окреслюється як постісторична. Таким чином, поняття історії не збігається з поняттям життя, зокрема з поняттям «реальне життя», позаяк історія – це ідеологічна конструкція, що базується на поступальному рухові до певної мети. Така модель історії закорінена у християнській теології і не відповідає сучасному постхристиянському, постфілософському, матеріалістичному баченню світу. Вказуючи на життя як чисту активність, мистецтво звільнює його з-під влади ідеологічних конструктів та змертвілих метанаративів, отож – і від історії.

З XIX століття до сьогодні існує тенденція мислити життя як відхилення від певної програми – як відмінність між живим тілом і механізмом. Сучасне мистецтво дуже часто тематизує девіацію та помилку – все, що випадає з нормального, узвичаєного порядку речей та порушує соціальні конвенції, щоб навмисне акцентувати те, що в епоху надточних механізмів сприймається людським у людині – її непередбачуваність, непрограмованість, схильність до помилки, безглуздя й хаосу на протигагу програмованим передбачуваним машинам.

Сприйняття мистецтва як виставкової практики замінило розуміння мистецтва як виробництва індивідуальних робіт для художнього ринку. Саме така нова інтерпретація мистецтва робить його частиною масової культури. Головним недоліком ситуації мистецтва в сучасну добу під таким кутом зору є те, що художній твір вже не має власної, незалежної від судження публіки внутрішньої цінності, позаяк для мистецтва тепер не існує необхідного, незалежного від настроїв та смаків публіки застосування. Відповідно, якщо певний твір мистецтва не має успіху в публіки, він фактично позбавляється значущості.

Провідним художнім методом сьогодні виступає апропріація – використання образів, запозичених з популярної культури, реклами, засобів масової інформації, з творчості інших митців для створення власного твору та вираження власної ідеї. Сам термін «апропріаціонізм» увійшов в обіг на початку 1980-х. Художники почали конструювати смисли, вибудовувати власний символічний порядок шляхом привласнювання, приватизації створеного іншим символічного капіталу. Апропрійовані сучасним мистецтвом зображення, об'єкти, знаки і

стилі початково циркулюють як товари всередині художнього ринку, на якому домінують приватні інтереси. Тож мистецтво постісторичної доби поступово зміщує акцент з індивідуального продукування нового на боротьбу за розподіл того, що вже є.

Ситуація невизнання об'єктивної цінності індивідуальної творчості в мистецтві пов'язана з новітньою ситуацією функціонування арт-системи. Сучасні критики наполягають на тому, що творчого генія не існує, авторський статус того чи іншого художника не впливає з факту його ймовірного таланту, а атрибуція авторства розглядається як певна умовність, яку використовують арт-інституції, ринок мистецтва та арт-критики, щоб зробити когось відомим зі стратегічною або комерційною метою. На сьогодні питання індивідуального авторства в сучасному мистецтві загалом є доволі проблематичним та дискусійним. Це пов'язано з тим, що всі рішення, які мають стосунок до організації виставки, можуть трактуватися як творчі жести, отож, за таких обставин, виділити суверенне авторство стає абсолютно неможливо – всі ці рішення призводять до плюралістичного, змішаного й вельми заплутаного авторства. Таке гетерогенне і множинне авторство властиве для будь-якої великої виставки останніх років. При цьому новому режимі авторства художника оцінюють не за його роботами, а за важливістю виставок та проєктів, у яких він брав участь, тобто його авторство буде завжди частковим.

За таких умов ключовою фігурою сучасного мистецтва постає куратор. Саме куратори стали першими творцями мистецтва у його сучасному розумінні. У сучасному мистецтві, щоб вважатись художником, недостатньо просто творити – художник тепер мусить робити вибір з власних робіт і лише опісля проголошувати те, що було відібране, мистецтвом, таким чином, момент творчості зазвичай збігається з моментом вибору. Відмінність поміж об'єктом, який художник створює сам, і об'єктом, створеним для нього іншим, у сучасному мистецтві є несуттєвою: кожен із цих об'єктів, щоб вважатися мистецтвом, має спочатку пройти відбір. Таким чином, автор сьогодні – це не той, хто створює, а той, хто відбирає та авторизує, тобто куратор. На сьогодні їхня роль у сучасному світі штуки є беззаперечною й дедалі зростає: вони оголошують чергову художню моду, сповіщають кінець одних та початок інших тенденцій.

У попередні часи, незважаючи на зміну художніх практик, займатися мистецтвом означало робити те, що робили попередні покоління художників. У період модернізму займатися мистецтвом означало протестувати проти всього, що робили попередні покоління. В обох випадках було більш чи менш зрозуміло, що являє собою традиція і, відповідно, якої форми може набувати протест проти неї. Сьогодні існує маса традицій, що циркулюють по всьому світу, і маса різноманітних форм протесту проти них. Тому сучасному художникові вкрай необхідна теорія, яка пояснить, що таке мистецтво, і покаже художникові можливість універсалізації, глобалізації свого мистецтва. Розуміння мистецтва і його внутрішнього змісту завжди вимагає знання символічного порядку культури, тобто знання релігійних та філософських переконань, котрі функціонують в окреслений період і визначають, у який спосіб виражаються у змінних історичних умовах важливі прагнення людського розуму.

Підсумовуючи, виділимо кілька головних рис сучасного мистецтва.

- Найважливішим критерієм виступає переформулювання естетичних якостей твору. *Художній напрям може бути визнаний авангардним, якщо він перевизначає естетичні конвенції, художні засоби або техніки, а також природу художнього об'єкта.*
- Друга характеристика акцентує на суспільному значенні мистецтва – вона включає наявність критичної позиції стосовно культури, змінює відносини між високою і низькою культурою, а також займає критичну позицію стосовно наявних художніх інституцій.
- Третя характеристика – це переформовування суспільного контексту створення та презентації мистецтва, пропозиція нової ролі митця – тобто йдеться передовсім про зміни норм, пов'язані з розповсюдженням і творенням мистецтва. Сьогодні особливо значущою цінністю мистецтва є його здатність спонукати глядача до більш ретельного, скептичного і критичного переосмислення того, що видається дійсним станом речей, як от усталені ієрархічні системи, ідеологія, соціальні конвенції та стереотипи.

Питання для самоконтролю

1. Міметичний період в історії мистецтва.
2. Причини вичерпання міметичного мистецтва.
3. Завдання нового мистецтва: рух від зображення зовнішнього до глибинної суті життя.
4. Мистецтво модернізму в Україні.
5. Поп-арт: художня рефлексія на появу суспільства споживання: мистецтвом може бути все.
6. Кіч як індикатор кардинальної зміни взаємин людини і світу.
7. Смысл тези про «смерть мистецтва».
8. Провідний постулат постмодернізму: неможливо вибудувати єдину концептуальну модель світу.
9. Поняття «світ мистецтва».
10. Неоліберальна модель: художнє виробництво на комерційному ринку.
11. «Сучасне» та «актуальне» мистецтво.
12. Мистецтво як різновид суспільної комунікації.

Словничок основних термінів і понять

«Смерть мистецтва» – стан мистецтва в постмодерністській ситуації, коли символічний порядок культури вже не формується однією цілісною релігійною та філософською системою, а складається з фрагментарних, розпоршених дискурсів. «Смерть мистецтва» – не буквальна констатація, а метафоричний зворот, він не означає ані завершення, ані занепаду мистецтва, чи того, що твори мистецтва більше не будуть з'являтися. Ідеться насправді про те, що певний тип оповіді про світ, котрий об'єктивувався в мистецтві, дійшов до кінця. Якщо раніше дефініція мистецтва була імперативом того, як має виглядати справжнє мистецтво, то на цьому етапі жодна теорія більше не постачає правил, за якими визначається належність до мистецтва. Ми можемо мислити мистецтво після кінця мистецтва так, ніби з ери мистецтва ми перейшли у щось, форму й структуру чого нам ще тільки належить зрозуміти.

Апропріація – використання в художній творчості образів, запозичених із популярної культури, реклами, засобів масової інформації, з творчості інших митців для створення власного твору та виражен-

ня власної ідеї. Термін «апропріаціонізм» увійшов в обіг на початку 1980-х років. Художники почали конструювати смисли, вибудовувати власний символічний порядок шляхом привласнювання, приватизації створеного іншими символічного капіталу. Таким чином, мистецтво постісторичної доби поступово зміщує акцент з індивідуального продукування нового на боротьбу за розподіл того, що вже є.

Кіч – стереотипне псевдомистецтво, позбавлене художньо-естетичної цінності й перевантажене примітивними, розрахованими на зовнішній ефект деталями. Кіч зводить мистецтво до речі, а відношення людини до мистецтва обмежується споживанням.

Мімесис – принцип наслідування у мистецтві, згідно з яким творча діяльність художника має копіювати природу. Від мистецтва очікують створення переконливої ілюзії видимої дійсності, а саме поняття мистецтва виступає тотожним поняттям краси, істини, добра.

Модернізм – період у розвитку мистецтва, умовно окреслений рамками 1880–1965 років, визначальною характеристикою якого є новий тип художньої репрезентації – конструювання нової реальності замість копіювання наявної. Відбувається зміщення уваги митців з імітування об'єктивної реальності на креацію нової суб'єктивної реальності, не схожої на видимий світ. Переформулюється саме поняття мистецтва, авторська суб'єктивність постає як художня цінність, поступово приходить усвідомлення відносності понять краси, істини, добра та неможливості їх ототожнення з поняттям мистецтва.

Поп-арт (від англ. *pop-art*, скорочення від *popular art* – популярне мистецтво) – художній напрям, для якого характерне використання й переробка символічних і знакових об'єктів рекламної продукції та масової культури. Він виник як реакція на надзвичайну популярність та комерціалізацію абстрактного мистецтва і проголосив своєю метою повернення до реальності та «розкриття естетичної цінності» зразків масової культури: грубого світу матеріальних речей, якому представники цього напрямку приписували художньо-естетичний статус. З цією метою поп-арт використовував поетичну мову реклами та етикетки, прийоми фотомонтажу та колажу. Завдяки необмеженим можливостям технічної відтворюваності, наростанню репродукційних потужностей та з появою масового мистецтва – фотографії і особливо кіно твори мистецтва позбавляються своєї унікальності. Місце

культури та ритуальної функції мистецтва займають експозиційна, практична і політична функції. Якщо раніше мистецтво очікувало від глядача концентрації уваги, глибини сприйняття, то масове мистецтво цього не вимагає: воно розважає, розсіює увагу й може служити потужним інструментом мобілізації та пропаганди.

Реалізм у мистецтві – 1) напрям художньої творчості, що виник як реакція на романтичну і класичну ідеалізацію, прикрашування дійсності у мистецтві; часто він був позначений гострою соціальною спрямованістю, ставав формою критики несправедливого суспільного устрою; 2) поняття, що характеризує пізнавальну функцію мистецтва й може стосуватися різних періодів його історії; його характерні ознаки – правда життя, втілена специфічними засобами мистецтва, міра його проникнення у реальність; глибина й повнота художнього пізнання життя; мистецтво, яке дотримує принципу мімезису, тобто наслідування довколишньої дійсності.

Художня репрезентація – спосіб представлення дійсності засобами мистецтва.

Дискусійні питання та завдання для інтерактивного вивчення

1. У чому суть принципу мімезису в мистецтві? Які причини призвели до вичерпання міметичного мистецтва у ХХ столітті? Чим пояснюється «живучість» міметичного мистецтва в сучасній Україні?
2. Якою була доля мистецтва модернізму в Україні за умов тоталітарного режиму?
3. Яким чином у поп-арті здійснюється художня рефлексія на появу суспільства споживання?
4. Які кардинальні зміни взаємин людини і світу виражає кіч? Наведіть приклади.
5. Сформулюйте ваше ставлення до тези: «Сучасне мистецтво – це те, що у світі мистецтва вважається мистецтвом, а твором мистецтва є те, що світ мистецтва за такий визнає». Свою думку проілюструйте прикладами.

Підпис до фото у два
рядки

Підпис до фото у два
рядки

Підпис до фото у два рядки

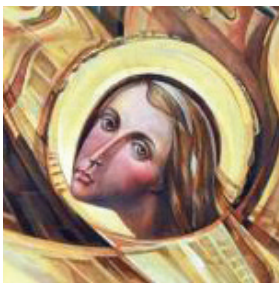
Підпис до фото у два рядки

Підпис до фото у два рядки

Підпис до фото у два
рядки

Розділ 14

БЛАГОДІЙНІСТЬ ЯК АТРИБУТ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

План викладу

- 14.1. Основні етапи становлення та розвитку благодійності в Україні
- 14.2. Правове регулювання діяльності благодійних організацій
- 14.3. Місце України у Світовому рейтингу благодійності
- 14.4. Проблеми розвитку благодійності в Україні на сучасному етапі

Фундаментальними рисами громадянського суспільства є ініціатива громадян і їхня здатність брати на себе відповідальність за наявності правової держави, яка захищає свободу громадянина. Процес формування громадянського суспільства в більшості країн Європи має давню історію, а в Україні про нього активно заговорили тільки в роки незалежності. Радянська дійсність привчала громадян у всьому покладатися на керовану однією партією патерналістичну державу, яка цілком підкорила собі суспільство, отже – і свободу громадян. У такій ситуації не могло бути мови про ініціативу громадян навіть у сфері благодійності, бо радянська держава «забезпечувала» усім своїм громадянам гідне, на її розсуд, існування й задоволення всіх потреб. Водночас благодійність, безкорислива взаємодопомога громадян у кожному суспільстві є ознакою чуйності, милосердя, співчуття – суто людських якостей, а в європейському суспільстві вона вважалася споконвіку однією з фундаментальних моральних цінностей, насамперед тому, що ця загальнолюдська цінність є чи не найважливішим атрибутом громадянського суспільства.

Україна поступово змінюється, прагне посісти гідне місце серед провідних європейських країн, водночас разом з нами змінюється і Європа, ознайомлюючись із цінностями, якими споконвіку славилась Україна. У цьому процесі важливу роль відіграє притаманна сучасній українській благодійності тенденція, коли провідні філантропи намагаються створити позитивний імідж країні у світовому співтоваристві, відкрити Україну світові, а світ – Україні. Їм вдається зробити Україну, її проблеми й перспективи важливою темою міжнародного діалогу на рівні політичної й суспільної еліти.

Події 2014–2015 років в Україні, Революція гідності, війна на Сході, понад мільйон переселенців з анексованого Криму й охопленого пожежами та обстрілами Донбасу сколихнули українське суспільство і здивували Європу. Змусили кожную справжню людину подумати про порятунок світу від жахів третьої світової війни. Неочікуваних масштабів сягнув волонтерський рух – він охопив усіх і кожного зокрема, спонукав укласти свою лепту в порятунок постраждалих і цілісності країни. «Український народ продемонстрував стійкий бойовий дух, небачену і нечувану консолідацію та організацію для того, аби захистити Україну. Продемонстрував здатність боронити державу», – сказав П. Порошенко.

Як суспільний рух волонтерство виникло на Заході, а першими волонтерами були самаритяни, які надавали допомогу усім, хто її потребував. Більш упевнено можна говорити про виникнення феномена волонтерства вже з середини ХІХ століття. 1859 рік вважається роком виникнення волонтерського руху у світі. Саме в цей період Анрі Дюран, відомий французький письменник-журналіст, вражений наслідками кривавої битви при Сольферіно, запропонував створити Червоний Хрест – організацію, яка би працювала на волонтерських засадах і надавала першу медичну допомогу полоненим і пораненим. Принципами, сформульованими Анрі Дюраном, керуються волонтерські організації всього світу.

Деякі дослідники виокремлюють ХХ століття як головну віху в розвитку волонтерського руху. У Європі після закінчення Першої світової війни з'явилися люди, готові надавати допомогу постраждалим у війні. Саме в той час були створені перші волонтерські організації, засновано Координаційний комітет міжнародної волонтерської служби (CCIVS) під егідою ЮНЕСКО зі штаб-квартирою в Парижі.

14.1. Основні етапи становлення та розвитку благодійності в Україні

«Аукціон надій» – щорічний масштабний благодійний захід, який проводять студенти Університету банківської справи НБУ. Зазвичай лотами на Аукціоні виставляються речі відомих в Україні людей – авторитетних осіб із галузей політики, економіки, культури, шоу-бізнесу, спорту тощо. Проект неодноразово фігурував на виставках соціальних проектів і тричі став номінантом конкурсу «Благодійник року» як найбільший студентський захід. «Аукціон надій» має чимало нагород, серед останніх – перемога в номінації «Благодійна акція року» Національного конкурсу «Благодійна Україна – 2012» і третє місце за результатами онлайн-голосування за почесне звання «Народний благодійник». За навчальний заклад проголосувало майже 5 тисяч українців.

Перший етап – зародження благодійності від первіснообщинного ладу до заснування Київської Русі (ІХ ст.). Благодійність на цьому етапі

мала вигляд неформальної взаємодопомоги у спільнотах, які стихійно створювались через необхідність людей кооперуватися, щоб вижити. Добровільна форма співпраці породжувала деякі первісні фандрайзингові принципи: турбота про інших, взаємовиручка, обмін ресурсами в натуральній формі тощо.

Взагалі допомога хворим, бідним та убогим – це стародавня традиція і моральний обов'язок слов'янських народів.

Другий етап (IX ст. – кінець XVI ст.) – від заснування Київської Русі благодійність проявляється вже на суспільному рівні як соціальне явище. Найпоширенішою формою благодійності в ті часи була князівська доброчинність. Благодійність князів здійснювалась через роздання милостині, харчування на княжому дворі, розвезення продуктів по місту для нужденних, хворих, самотніх, підтримку церков, розвиток освіти і культури тощо. Поширенню благодійності сприяло хрещення Русі 988 року.

Першим проявом благодійності як державного обов'язку, окрім пожертв окремих заможних осіб, вважається Статут 996 року князя Володимира Великого, який визначав виділення десятини всіх доходів на утримання монастирів, церков, богаділень і лікарень та спорудження Десятинної церкви і церкви Святого Василя, духовенство яких зобов'язувалося займатися громадським піклуванням. За наказом Володимира, такі церкви було збудовано у Вишгороді, Берестові, Білгороді, Суздалі. Ярослав Мудрий заснував школи, бібліотеки (за свідченнями істориків, мав одну з найбільших бібліотек у світі) та опікувався ними.

І Аукціон надій (Львівський інститут УБС НБУ, 2006 рік) – зібрано понад 43 тис. гривень. Обладнано мультимедійний клас у Школі соціальної реабілітації м. Городка. Понад 150 проблемних підлітків уже опанували в ньому комп'ютерну грамоту.

У «Повчанні» Володимира Мономаха записано: «Всього ж убогих не забувайте, але наскільки можете, по силі годуйте і подавайте сироті, і вдовицю виправдовуйте самі, і не давайте сильному губити людину». Окрім роздавання їжі, грошей та надання притулку бідним, київські князі також сприяли розвиткові освіти та допомагали її опанувати. Традиції підтримання населення через церкви та поширення освіти дотримували і галицько-волинські та польсько-литовські князі.

Київська Русь:
благодійність
як соціальне явище

Доброчинна
діяльність братств

З 80-х років XVI століття до початку XVIII триває *третій етап* розвитку благодійності в Україні. У той час починають засновуватися та активно діяти братства (в Дрогобичі, Перемишлі, Більську, Холмі, Замості, Бережанах), які відкривали школи й шпиталі для бідних та утримували їх власними коштами.

Братства – це всестанові, загальнонаціональні організації, що створювались навколо церкви, сприяючи культурно-національному відродженню... світські організації, які відстоювали релігійні, політичні, національні, культурні, станові права українців. Їм належали великі заслуги у справі збереження української православної традиції, у становленні громадянського суспільства, його етнонаціональної консолідації, у підвищенні рівня освіти і культури. Вони відіграли значну роль у суспільно-політичному та культурному житті суспільства, в боротьбі проти політики національного і релігійного утисків Польщі та католицької церкви в Україні і Білорусії. У 80-х роках XVI століття було створено найвпливовіше перше Львівське Успенське Ставропігійне братство, члени якого розгорнули широку діяльність: придбали друкарню, відкривали школи. Від 1585 року його покровителем став князь К. Острозький, а згодом – князі Ружинські, Потоцькі, а також заможні купці та ремісники, зокрема Костянтин Корн, який заповідав Львівському братству 4 тис. золотих. Це явище свідчить про виникнення так званих перших неприбуткових організацій як нової форми допомоги та додаткового джерела ресурсів для нужденних, подібними до яких за своєю природою та функціями були братства.

Меценатство –
благодійність
приватних осіб

Окрім того, тоді ж набуває широкого розвитку форма благодійності приватних осіб – меценатство. У XVI столітті найвідоміші своєю меценатською діяльністю – рід Острозьких (Костянтин Іванович Острозький та його молодший син Костянтин (Василь). Костянтин Острозький був багатою людиною і робив щедрі пожертви на храми (спорудив дві церкви у Вільно, в Острозі заснував монастир Святої Трійці, підтримував пожегтвами Києво-Печерський монастир).

Костянтин (Василь) Острозький створював школи по Україні та заснував 1576 року Острозьку академію, подарувавши їй багату бібліотеку, збудував першу друкарню, для утримання якої передав свої маєтки. Найкращих випускників академії власним коштом відряджав на подальше навчання в Європу.

Українським меценатом та благодійником був випускник Острозької академії Петро Конашевич-Сагайдачний, один із засновників Київської колегії (пізніше перетворилася на Києво-Могилянську академію). Він опікувався Київським та Львівським братствами, сприяв відновленню шкіл, монастирів, церков та робив значні пожертви в ці заклади.

Поряд із переліченими іменами варто зазначити імена Петра Могили, Івана Мазепи, родини Розумовських, які сприяли розвиткові освіти та культури.

Четвертий етап – XVIII–XIX ст. – характеризується всебічним розвитком меценатства та спонсорства у сферах культури й освіти не лише «за покликом душі», а й для популяризації своєї персони в суспільстві.

На цьому етапі вагомий вклад у розбудову культури зробили Дмитро Трошинський (у Кибенцях заснував приватний театр, у місті Кагарлику побудував палац, заснував бібліотеку, посадив великий парк, підтримував молодь у здобутті освіти, став одним з ініціаторів видання «Енеїди» І. Котляревського); Єлизавета Милорадович (очолювала та утримувала у своїй садибі Добродійне Товариство в Полтаві).

Відомий діяч періоду – Григорій Галаган. Він відкрив у Прилуцькому повіті Сокиринське ощадно-позичкове товариство; 1876 року склав детальний план початкового навчання, який був цілком прийнятий земством і завдяки якому Прилуцький повіт за кількістю учнів займав у 1870-х і 80-х роках перше місце в Полтавській губернії; пожертвував садибу в с. Дігтярях для побудови ремісничого училища на 100 чоловік з відділами: столярно-токарним, ковальським, слюсарним і модельно-ливарним. Пам'яті померлого сина Павла відкрив колегію Павла Галагана у Києві (1871). Це училище існує і сьогодні.

II Аукціон надій (Львівський інститут УБС НБУ, 2007 рік) – зібрано 75 тис. гривень. Куплено інкубатор екстракласу для пологового будинку № 1 м. Львова – найкращий в області. Врятовано 209 дітей, котрі народилися передчасно.

П'ятий етап (XIX – початок XX ст.) вважається «золотою добою» українського благодійництва з огляду на значну кількість меценатів. Це було спричинено активізацією суспільно-культурної діяльності в

Україні через соціально-економічні перетворення: скасування кріпацтва, розвиток ринкових відносин та підприємництва, що є свідченням зародження в Україні підвалин громадянського суспільства. У той період були створені перші благодійні організації. В. Дідушицький, А. Потоцький, Л. Сапега в 1870–1880-х роках у Львові заснували добродійну організацію імені К. Шайнохи задля допомоги науковцям та літераторам. У той час при товаристві святої Терези створювались добродійні заклади: жіночий виправний дім (заснований 1850 року), швацьку майстерню, школу-інтернат для дівчат (1858), шпиталь для бідних дітей Святої Софії (1860–1878). Меценати та благодійники активно допомагали школам, лікарням, піклувалися про жебраків, покинутих дітей, безпритульних, глухонімих, людей похилого віку, хворих. Здійснювались численні пожертви закладам освіти через духовні заповіді, стипендіальні фонди, благодійні організації та земства.

Найвідомішими благодійниками XIX – початку XX століття були: І. Скоропадський (здійснював численні пожертви у сферу освіти, відкрив багато шкіл і гімназій, заснував жіноче початкове училище, пансіон для підготовки народних учителів. Учнями цього закладу могли стати тільки сільські діти, кращі випускники сільських училищ); родина Ханенків (підтримували мистецтво, допомогли в заснуванні 1884 року Київського художньо-промислового і наукового музею); В. В. Тарновський (молодший) (сприяв розвиткові і фінансуванню культурних ініціатив, зібрав велику колекцію козацько-гетьманської музейної та архівної старовини і створив унікальну збірку Шевченкіани, облаштував могилу Шевченка в Каневі); родина Симиренків (спорудили лікарню на 150 ліжок, шестикласну школу, театр, у 1830 році годували десять тисяч селян, передавали одну десятину своїх доходів на розбудову української культури, фінансували журнали «Україна», «Рада», матеріально підтримували М. Драгоманова, М. Коцюбинського та інших митців). М. Терещенко, Є. Чикаленко, О. Тупчинський, С. Могильцев та інші, а також діячі, що жили на землях, які підлягали австрійському королю: В. Федорович, А. Шептицький, І. Товарницький, П. Потоцький, сім'я Рильських, Д. Сігалов, В. Косовський – зробили великий внесок у розвиток та підтримку культури у 30–80-х роках XX століття.

Повчальним є життєвий шлях українських промисловців, землевласників і меценатів Терещенків. Козак із Чернігова Яків Терещенко, його син Артемій, оселившись у колишній гетьманській столиці Глухові, дістали прізвисько «Карбованець» за успішний торгівельний хист. У подальшому Терещенки – Артемій, Федір, Микола, Семен, Михайло, Варвара – стали власниками найбільших заводів з виробництва цукру, а також посіли провідне місце в торгівлі хлібом, худобою, суконним виробництвом, лісообробці. Їм належало понад 200 тисяч гектарів землі, з них 70 тисяч – на Київщині. Їхні рахунки лише в закордонних банках перевищували 13 млн рублів, родина мала яхту «Іоланта» в Норвегії, віллу в Каннах, унікальну колекцію живопису, збудувала Трьоханастасіївську церкву. Наприкінці життя Микола Терещенко отримував чистого прибутку десять мільйонів рублів щорічно, був найбагатшою людиною в Російській імперії. За особливі заслуги та добродійну діяльність купцю першої гільдії Артемію Терещенку було даровано титул дворянина. Михайло Терещенко отримав блискучу освіту, навчаючись паралельно в університетах Москви та Лейпцига. Знав тринадцять мов, був вундеркіндом у математиці і завзятим театралом, вправним альпіністом і віртуозним музиком. А коли він уперше сів до грального столу, його виграш сягнув такої цифри, що казино не змогло з ним розрахуватися. У двадцять п'ять років Михайло став головою промислової імперії і одним із найбагатших людей світу. Обирався до IV Державної думи (1912), був міністром фінансів у Тимчасовому уряді (1917), а згодом міністром закордонних справ. Іноземні дипломати називали Михайла Терещенка найчеснішим і найпоряднішим міністром Тимчасового уряду.

Згодом французький мільйонер Ротшильд, знаючи, що Терещенко – фінансовий геній, запросив його на посаду управителя свого банку в Лондоні. У 1930-х роках, під час світової фінансової кризи, Терещенко врятував від краху один із найбільших в Європі банків «Кредит Анштальт». За два роки цей банк став ще потужнішим. У ніч перед аншлюсом Австрії 1938 року Михайло Терещенко встиг перевести всі активи банку з Відня до Монако, за що Гітлер потім вважав його своїм особистим ворогом.

Але не тільки цим жили Терещенки і не тільки цим були славетні та відомі. Належати до роду Терещенків означало не лише бути багатом людиною. Усіх Терещенків об'єднував неписаний родинний кодекс

честі, якого вони дотримувались і в підприємстві, і в доброчинності, і у своїй пристрасті до мистецтва. Їхня справа – лікарня для бідних, яку обслуговували два фельдшери, безоплатний відпуск ліків, безкоштовне житло й безоплатне харчування для робітників-«терещенківців». При кожному заводі була школа, ремісниче училище, «чайна» для проведення вистав. У своєму родинному гнізді – Глухові Терещенки пожертвували понад півтора мільйона рублів, на установи в Києві – до двох мільйонів рублів. Важко підсумувати результати філантропії, та, на щастя, і не все вимірюється грошима. Саме тому Терещенки залишили по собі так багато пам'яток, що їх не здатна зруйнувати жодна революція.

III Аукціон надій (Львівський інститут УБС НБУ, 2008 рік) – зібрано понад 200 тис. гривень. Відреставровано дерев'яну церкву XVII століття в с. Кутах Буського району на Львівщині. У відновленій святині відкрито перший в Україні Храм Пам'яті.

Доброчинні традиції роду Чикаленків

Яке коріння – такий і рід, свідчить історія роду Чикаленків: Євген Харлампійович, його сини Петро, Іван, доньки Ганна, Вікторія, онуки Василь, Левко, Лел, Іван, правнуки Ірина, Євген, праправнук Сергій. Засновник знатного роду Євген Харлампійович заповідав любити Україну не лише до глибини душі, а й до глибини власної кишені. Український землевласник, науковець, меценат, він вважається революціонером вітчизняного сільського господарства, винайшовши новий метод обробітку землі – «чорний пар». На сільськогосподарських виставках його двічі нагороджено срібною медаллю за зразкове ведення господарства. Є. Чикаленко провів реформи й у тваринництві.

Є. Чикаленко прагнув до збагачення українського селянина, навчаючи його самостійної праці за допомогою свого власного бестселера «Розмова про сільське господарство», а також менеджерського хисту з добору кадрів, власного прикладу в розумній та наполегливій праці, заохочування до самостійного ведення господарства та прищеплювання азів кредитування за допомогою земельних банків.

Євген Харлампійович не шкодував грошей на жодну справу, яка могла б бути корисною для України, і ніколи цього не афішував. Наприклад, віддав 25 000 рублів на спорудження академічного будинку при Львівській по-

літехніці з умовою, що студенти зі сходу України теж проживатимуть у цьому гуртожитку; оплачував белетристику в альманасі «Киевская старина», виплачував гонорари письменникам (В. Винниченку, І. Єфремову, М. Коцюбинському), фінансував українські газети «Громадська думка», «Рада», у яких працювали та друкувались Олександр Олесь, Павло Тичина, Борис Грінченко. Друкувався в ній і сам Чикаленко, а гонорари відписував на користь газети, заснував фонд допомоги українським письменникам. Встигав херсонєць вести й сільське господарство, і відвідував столиці, зокрема в Санкт-Петербурзі завдяки зусиллям Є. Чикаленка виникла Українська громада, у рідному селі заснував бібліотеку для селян, куди скуповував українські книжки. Крім того, меценат опікувався хворим І. Франком, збираючи для нього кошти і надаючи власні. Дбав і про стан Шевченкової могили на Чернечій Горі, був одним із керівників громадського Київського комітету зі збудування пам'ятника Т. Г. Шевченкові. Плекав ідею про заснування Українського банку – «щоб наші кооперативи не лізли в московські лабети» – і вживав для цього певних заходів. Допомагав осиротілій родині Михайла Коцюбинського. Меценатська, громадянська та господарська позиція Є. Чикаленка не залишалась поза увагою політичних партій. Євген Харлампійович не належав до жодної політичної партії чи руху, натомість до його слів дослуховувалися політичні лідери, а також він був кандидатом у президенти Української Народної Республіки.

Ліга українських меценатів, створена 1994 року, фундатором якої був громадський діяч Петро Яцик, щороку розглядає подання громадських організацій щодо здобувачів Премії імені Є. Чикаленка – єдиної негрошової відзнаки з низки нагород Ліги. Нагорода символічна та не менш значуща. Крім диплома й невеличкої позолоченої медалі, лауреат отримує копію ікони Вишгородської Богородиці, що була берегинею землі Києворуської.

Серед колекціонерів-меценатів не можна оминати династію Ханенків. Із найкращими мистецькими колекціями світу їхню колекцію споріднює якісне наповнення – це може засвідчити хоча б лише «Інфанта Маргарита» пензля Д. Веласкеса, що зберігається в Музеї мистецтв, який звикли називати «Київським Ермітажем» – це Музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків. За часів СРСР це був третій музей за значущістю збірки – після Ермітажу та Московського музею імені

Музей мистецтв Ханенків – найбільше зібрання зарубіжного мистецтва в Україні

О. Пушкіна. Наразі колекція музею складається з близько 20 тисяч екземплярів: це збірки західноєвропейського, античного та східного мистецтв. Зрозуміло, що більшість одиниць перебуває у фондах: за світовою практикою виставляється близько 5–10 відсотків від наявного матеріалу. Ця колекція залишається найбільшим зібранням зарубіжного мистецтва в Україні.

IV Аукціон надій (Черкаський інститут УБС НБУ, 2009 рік) – зібрано майже 200 тис. гривень. Розпочато очищення русла річки Вільшанки – притоки Дніпра, укріплено її береги в селі Млієві, створено природно-ландшафтний комплекс «Наливайкова криниця».

Благодійна діяльність роду Харитоненків

Купецький хист, дворянське благородство сумського купця, цукро-заводчика й мецената Івана Герасимовича Харитоненка та його сина Павла стали яскравим прикладом того, що робити великі гроші й бути відомим на всю імперію можна й у глибокій провінції. Досвід, чесність, сумлінність, працьовитість, ініціативність вели по життю рід Харитоненків, і навіть руйнівні пожежі, які випали на долю батька і сина, були лише спонуканими до нових кроків, подекуди навіть дуже ризикованих. Усі вісім цукрових заводів І. Харитоненка були модерно оснащені – господар особисто закуповував найсучасніше обладнання за кордоном. У харитонівських цукроварнях працювали водотрубні парові котли, парові турбіни, компресори, підвісні канатні дороги, безперервно діючі дефекатори й сатуратори. Харитоненкам належали цукрові заводи, землі, ліси, будівлі, 11 економік та маєтків. Їхній бізнес був комплексним. Через контори в Одесі, Харкові, Москві, Томську, Владивостоці, Баку Торговий дім «Харитоненко із сином» продавав цукор власного виробництва. Його постачали до Туреччини, Персії, Китаю, Фінляндії. Якість харитоненківського товару відзначали найвищими нагородами.

I. Харитоненко мав унікальну особливість учитися все життя. У 56 років вивчив французьку й вільно володів нею. Талановитий самоук, він вважав за обов'язок опікуватися професійною освітою. На його кошти в Сумах 1873 року було споруджено реальне училище, а пізніше Олександрівсько-Невську кам'яну церкву при ньому. I. Харитоненко був почесним її «попечителем», за що отримав орден Святого Станіслава II ступеня. Для учнів – вихідців із селян слободи Нижня Сироватка

(звідки був родом благодійник) чи, якщо таких не було, для мешканців Сум будь-якого стану, 1893 року в цьому училищі було встановлено стипендію І. Г. Харитоненка. Харківському університету Іван Герасимович передав у подарунок триповерхове приміщення. На відзнаку цієї добродійності влада заснувала двадцять іменних харитоненківських стипендій при цьому закладі в розмірі 300 рублів кожна.

«На допомогу селянам для купівлі землі й поліпшення господарства» І. Харитоненко виділив 50 тисяч рублів, що становили статутний капітал Селянського сільськогосподарського банку, відкритого Сумським земством з ініціативи Івана Герасимовича.

За підтримки І. Харитоненка його дружина Наталія Максимівна 1888 року відкрила в Сумах притулок для дівчат із багатодітних сімей та дівчат-сиріт, пожертвувавши для цього частину садиби. На кошти засновниці збудовано триповерхову споруду, оточену садом, заклад забезпечено всім необхідним для утримання 50–60 дівчат. Вихованки навчалися грамоти, арифметики, а в 16–17 років виходили із закладу підготовленими до служби в багатих родинах гувернантками, економками, покоївками або ж влаштовувались у майстерні модистками чи кравчинями.

У Аукціон надій (Харківський інститут УБС НБУ, 2011 рік) – зібрано понад 200 тис. гривень. Облаштовано реабілітаційний кабінет у Харківському обласному спеціальному загальноосвітньому навчально-виховному закладі для дітей із вадами слуху. Спеціальна електроакустична апаратура допомагає вихованцям інтернату адаптуватися у світі тих, хто чує, зокрема дозволяє сприймати звуки та формувати власну вимову.

Після смерті батька Павло Харитоненко отримав у спадок сім цукрових та один рафінадний заводи, що оцінювалися в 60 мільйонів рублів, 11 маєтків на 70 тисячах десятинах власної та 30 тисячах орендованої землі, мережу контор Торгового дому з командою досвідчених управлінців. Павло Іванович уміло продовжив справу батька, постійно модернізував виробництво, відстежував новинки в сільському господарстві. П. Харитоненко за мільйон рублів 1897 року купив у Тарновських славнозвісну Качанівку на Чернігівщині, що межувала з Парафіївським маєтком, де була цукроварня. Новий господар повністю

реконструював цей завод, перебудував старі службові, господарські й житлові приміщення, поновив обладнання. Змінилася й назва заводу – на честь доньки Олени Павло Іванович назвав Парафіївську цукроварню Оленівською. У Качанівській садибі з'явилися водогін, каналізація, електрика й телефон, серед нових будівель постали теплиці, корівники, стайні. А ландшафтний парк був взірцем «рослинної архітектури». За для розваг у Качанівці збудували кегельбан (по-сучасному – боулінг). Як і батько, Павло Іванович також ледь не збанкрутував через пожежу – 1907 року загорівся Павлівський рафінадний завод. Збитки були значні, та все ж завдяки позикам і кредитам, а також злагодженій роботі команди Павло Іванович відновив виробництво.

«Заповідаю всю мою любов моїй дружині Наталії Максимівні, синові Павлові Івановичу, невістці Вірі Андріївні та моїм дорогим онукам і внучкам. Прошу їх любити одне одного й любити м. Суми так, як люблю я...» – написав у своєму заповіті Іван Герасимович. Він розпорядився виділити півмільйона рублів і земельну ділянку на спорудження колись забороненого кадетського корпусу в Сумах. Павло Харитоненко виконав заповіт батька. Вартість спорудження корпусу становила 4 млн рублів. П. Харитоненко віддав на цю справу 1,5 млн руб. (решту виділив уряд). Сумське кадетське містечко не мало собі рівних. На прохання Павла Івановича корпус визначили як безстановий заклад, де до навчання допускалися не лише діти дворян. З ініціативи П. І. Харитоненка впродовж кількох років члени Сумського купецького товариства 5% чистого прибутку від ділових операцій щорічно відраховували у фонд комерційного училища, що відкрилося в Сумах 1913 року.

Павло Харитоненко був піклувальником багатьох навчальних закладів, зокрема, як і батько, Сумського реального училища, й утримував власним коштом підготовчий клас при ньому. Був він і почесним членом Харківського «попечительства» дитячих притулків, заснував у Сумах дитячу лікарню. А завдяки клопотанню його дружини Віри Андріївни Наталівський притулок для сиріт у Сумах перетворився 1913 року на приватну жіночу вчительську семінарію (першу і єдину в Україні).

Шостий етап розвитку благодійності розпочався на початку ХХ століття і триває до сьогодні.

В умовах розвитку ринкової економіки, громадянського суспільства та соціальних ініціатив благодійність набула великого розмаху у формі

меценатства, спонсорства та підтримки через надання грантів, пожертв, матеріальних, інформаційних ресурсів тощо. Поширення благодійності та набуття нею форми організованої діяльності спричинило виникнення фандрайзингу, як науки про планування та впорядкування дій, що допоможуть організовано діяти як меценатам, так і бенефіціантам.

14.2. Правове регулювання діяльності благодійних організацій

VI Аукціон надій (Львівський інститут УБС НБУ, 2011 рік) – зібрано 230 тис. грн. Відкрито перший в Україні Центр соціокультурної реабілітації для людей із вадами зору у Львівській спеціалізованій бібліотеці імені Тараса Шевченка УТОСу.

Сьогодні Україна перебуває в дорозі до благодійництва. Уже ухвалено деякі закони: «Про благодійництво та благодійні організації», розпорядження Президента «Про сприяння благодійницькій діяльності в Україні», створено Раду меценатів України. Але слід побачити різницю між спонсорством і меценатством. Більшість українських благодійників спонсорують шоу-бізнес (під знаком розвитку культури), спорт, а не суспільно важливі видавничу діяльність, музеї, бібліотеки. Замість меценатства відбуваються рекламні акції, гроші вкладаються в масову поп-культуру.

Вперше передбачив можливість створення організацій, діяльність яких спрямована на задоволення та захист законних соціальних, економічних, творчих, вікових, національно-культурних, спортивних та інших загальних інтересів громадян, Закон України «Про об'єднання громадян», ухвалений Верховною Радою 16 червня 1992 року. Однак цей законодавчий акт і підзаконні нормативно-правові акти, що були прийняті на його виконання, не ввели до правової термінології термінів «благодійництво» та «благодійна діяльність».

Такі терміни вперше було застосовано Постановою Президії Верховної Ради України від 26 жовтня 1992 року «Про благодійні фонди», із змінами та доповненнями. Одночасно цими актами вперше було дозволено юридичним особам, у тому числі нерезидентам, брати участь у створенні та функціонуванні благодійних фондів, а отже, у здійсненні

Створення
законодавчої бази
для благодійництва

безпосередньої благодійної діяльності в Україні. Також було прийнято велику кількість законодавчих актів, які стимулюють благодійну діяльність в Україні, насамперед шляхи легального її здійснення в режимі пільгового оподаткування об'єктів і суб'єктів благодійної діяльності. Це такі законодавчі та підзаконні нормативно-правові акти: Закон України «Про оподаткування прибутку підприємств» від 28 грудня 1994 року, Указ Президента «Про справляння податку на добавлену вартість з імпортованих товарів» від 30 червня 1995 року, Постанова Кабінету Міністрів України «Про впорядкування, приймання та розподіл гуманітарної допомоги» від 24 липня 1993 року, Розпорядження Кабінету Міністрів від 17 вересня 1993 року, що передбачає звільнення від ввізного мита.

Чинне законодавство про благодійництво та благодійні організації складається з Конституції України, Закону України «Про благодійництво та благодійні організації», інших нормативно-правових актів, що регулюють благодійництво та благодійну діяльність.

У Конституції України зазначається лише те, що «держава заохочує і підтримує благодійницьку діяльність щодо дітей».

Законодавчим актом, який комплексно та майже цілісно розглядає питання пільгового оподаткування об'єктів і суб'єктів благодійної діяльності, є Указ Президента України «Про пільги щодо оподаткування добровільних пожертвувань юридичних та фізичних осіб» від 21 серпня 1995 року.

Детальніше описує благодійну діяльність та соціальний захист населення України Господарський кодекс, зокрема стаття 10 свідчить, що «у соціально-економічній сфері держава здійснює соціальну політику захисту прав споживачів, політику заробітної плати і доходів населення, політику зайнятості, політику соціального захисту та соціального забезпечення»; стаття 131 розкриває «Особливості статусу благодійних та інших неприбуткових організацій у сфері господарювання», де зазначається, що «благодійною організацією визнається недержавна організація, яка здійснює благодійну діяльність в інтересах суспільства або окремих категорій осіб без мети одержання прибутків від цієї діяльності. Благодійні організації утворюються і діють за територіальним принципом», також умови створення, права благодійних організацій, і те, що «додаткові вимоги щодо створення, державної реєстрації, здійснення господарської діяльності та інших питань діяльності благо-

дійних організацій встановлюються цим Кодексом, законом про благодійництво та благодійні організації (531/97-ВР), іншими законами»; стаття 336, де вказується на те, що «учасниками банку не можуть бути ... благодійні організації».

VII Аукціон надій (Інститут магістерської та післядипломної освіти УБС НБУ, 2012 рік) – зібрано 236 тис. гривень. Видано навчальні комплекти для вивчення фінансової грамотності. Нині понад тисяча підлітків, позбавлених батьківського піклування, з 51 школи-інтернату, а також понад 10 тис. учнів з 500 ЗОШ усіх областей України безоплатно отримали навчальні матеріали.

У 2012 році Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про благодійну діяльність та благодійні організації», який вступив в дію з 3 лютого 2013 року. Цей закон визначає загальні засади благодійної діяльності в Україні, забезпечує правове регулювання відносин у суспільстві, спрямованих на розвиток благодійної діяльності, утвердження гуманізму і милосердя, забезпечує сприятливі умови для утворення і діяльності благодійних організацій. Новий закон передбачає спрощення процедури реєстрації благодійних організацій, запровадження нових інструментів благодійної діяльності, які дадуть благодійникам значно ширші можливості для розвитку.

VIII Аукціон надій (Черкаський інститут УБС НБУ, 2013 рік) – зібрано 400 тис. гривень. Благодійні концерти пройшли у Львові, Харкові, Черкасах, Києві, Севастополі. Відновлено дубову алею у селі Моринцях (Черкаська обл.), що розташована на території історико-культурного заповідника «Батьківщина Тараса Шевченка». У парку встановлено буккросингову шафу з українською літературою.

Закон України «Про волонтерську діяльність» регулює відносини, пов'язані з провадженням волонтерської діяльності в Україні, та зазначає: «Волонтерська діяльність – добровільна, безкорислива, соціально спрямована, неприбуткова діяльність, що здійснюється волонтерами та волонтерськими організаціями шляхом надання волонтерської допомоги», інші загальні положення, а також особливості правового статусу волонтерів та діяльність волонтерської організації.

Закони України
«Про благодійну
діяльність
та благодійні
організації»,
«Про волонтерську
діяльність»,
«Про гуманітарну
допомогу»

Закон України «Про гуманітарну допомогу» визначає правові, організаційні, соціальні засади отримання, надання, оформлення, розподілу і контролю за цільовим використанням гуманітарної допомоги та сприяє гласності і прозорості цього процесу.

У Законах України «Про оподаткування прибутку підприємств» та «Про податок на додану вартість» окремі статті визначають порядок оподаткування організацій, які надають або отримують благодійну допомогу, визначають об'єкти, базу та ставки оподаткування, перелік неоподатковуваних та звільнених від оподаткування операцій, особливості оподаткування благодійної допомоги тощо.

Державне сприяння
благодійній допомозі
громадян у боротьбі
з агресією Російської
Федерації

XI Аукціон надій (Харківський інститут УБС НБУ, 2014 рік) – зібрано 91 500 гривень. На торгах продано 34 лоти від відомих українців. Кошти аукціону під назвою «Рухаюсь – живу» ідуть на придбання динамічних параподіумів військовим з АТО, що проходять лікування в інституті протезування. Разом із військовими параподіумів нового зразка потребують дітлахи з ДЦП, постраждалі внаслідок дорожніх аварій та інших нещасть. Нині цей список доповнили бійці з вогнепальним пораненням хребта.

У зв'язку з проведенням антитерористичної операції у 2014–2015 роках внесено зміни до статей 165 і 170 Податкового кодексу України, які передбачають звільнення на період проведення антитерористичної операції та після її завершення – до 31 грудня року, наступного за роком, у якому завершено антитерористичну операцію, від оподаткування податком на доходи фізичних осіб благодійної допомоги, що надається на користь: військовослужбовців (резервістів, військовозобов'язаних) та працівників Збройних сил України, Національної гвардії України, Служби безпеки України, Служби зовнішньої розвідки України, Державної прикордонної служби України та інших органів державної влади, представники яких беруть участь в АТО, а також на користь членів їхніх сімей, які зазнали поранення або загинули під час АТО. Окрім того, до цього переліку належать учасники масових акцій протесту в Україні, які зазнали ушкодження здоров'я в період з 21 листопада 2013 року до 28 лютого 2014 року, а також 2 травня 2014 року в місті Одесі, члени їхніх сімей, а також особи, які вимушені були змінити місце проживання внаслідок АТО чи анексії Криму.

При цьому благодійна допомога, надана для закупівлі або у формі спеціальних засобів індивідуального захисту (касок, бронезжилетів, виготовлених відповідно до військових стандартів), технічних засобів спостереження, лікарських засобів та медичних виробів, донорських компонентів, технічних та інших засобів реабілітації, платних послуг з лікування, послуг медичної реабілітації, санаторно-курортного оздоровлення, засобів особистої гігієни, продуктів харчування, предметів речового забезпечення, а також інших товарів за переліком, що визначається Кабінетом Міністрів України, або для оплати (компенсації) вартості таких засобів, звільняється від оподаткування податком на доходи фізичних осіб у будь-якій сумі (вартості).

Також відповідно до закону на час проведення АТО не включаються до загальномісячного (річного) оподатковуваного доходу платника податку на доходи фізичних осіб суми коштів, отриманих благодійниками – фізичними особами (які внесені до Реєстру волонтерів антитерористичної операції) на банківські рахунки для надання благодійної допомоги на користь військовослужбовців та інших осіб, які беруть (брали) участь в АТО.

Крім того, закон передбачає на період проведення АТО вносити без обмежень до інших витрат звичайної діяльності платника податку на прибуток підприємств суми коштів або вартість засобів забезпечення, а також виконаних робіт і наданих послуг, добровільно перерахованих на потреби частин, підрозділів та організацій, що утримуються за рахунок коштів державного бюджету і беруть участь в АТО.

14.3. Місце України у Світовому рейтингу благодійності

Примітно, що у країнах Заходу держава активно підтримує розвиток благодійництва, створюючи для цього сприятливі умови. Так, у Бельгії та Великій Британії передбачено стимулювання спонсорства шляхом вилучення суми, витраченої на рекламу та маркетингові операції, з обсягів, що обкладаються податком. В Австрії та Франції спонсорство трактується як маркетингові витрати компанії на рекламу, що не оподатковуються. У США розмір добродійних пільг становить до 10% доходу компанії; з пожертв у грошовій формі можна отримати податкове

вирахування в межах 50% річного доходу, з пожертв не у грошовій формі – 20–30%. В Угорщині дозволено відрахування на меценатство 70% прибутку підприємств і компаній, Німеччині – 33,2%.

Сьогодні державна влада в Україні не має подібного арсеналу підтримки благодійності. Проте вона вдається до певних адміністративних заходів, спрямованих на поліпшення ситуації в цій сфері, створення сприятливих умов для розвитку благодійного сектору, що, безумовно, відбивається на позитивній динаміці розширення його інститутів та можливостей.

Динаміка зростання
благодійних
організацій в Україні

За даними Єдиного державного реєстру установ та організацій України, оприлюдненими Державною службою статистики України, на початку 2013 року було зареєстровано 14 055 благодійних організацій (БО). Станом на 1 вересня 2013 року їх кількість зросла до 14 653. Варто зазначити, що впродовж усіх років державної незалежності України фіксується статистичне зростання кількості зареєстрованих БО (рис. 14.1).

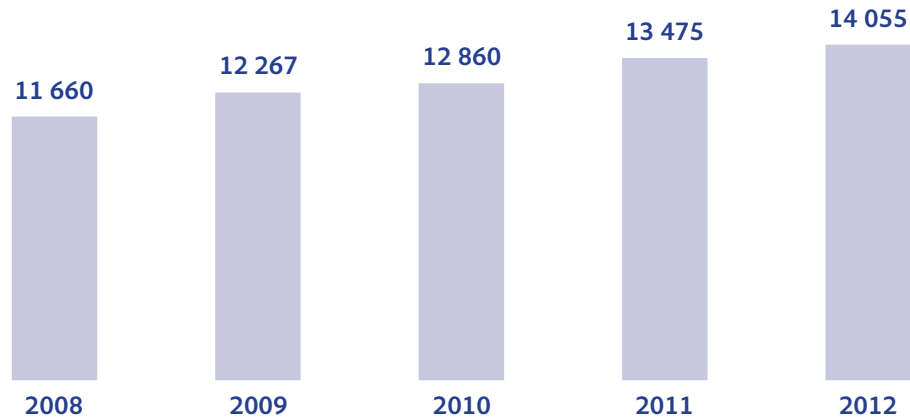

Рис. 14.1. Динаміка статистичних показників кількості благодійних організацій за 2008–2012 рр.

Однак показники організацій, що звітують перед органами влади за свою діяльність, не мають чітко вираженого тренду. Так, згідно з інформацією Міністерства доходів і зборів України протягом 2010–2012 років кількість благодійних організацій (з кодом неприбутковості

«05») відповідно за роками становила: 7 600 організацій у 2010 році, 8 932 організації – у 2011-му, 8 283 організації – у 2012-му. Темпи зміни кількості БО становили, відповідно: +17,5% у 2011 р. та -7,3% (у відсотках до попереднього року). Розбіжність у статистичних даних щодо кількості БО можна пояснити тим, що велика їх частина була створена під конкретний проект, а після його завершення припинила реальну діяльність; а також тим, що окремі БО не розкривають джерел фінансування й неохоче звітують щодо їхнього походження.

Наведена динаміка щодо кількості працюючих українських БО в цілому корелює зі зміною позиції України у «Світовому рейтингу благодійності» – дослідженні, що проводиться британською благодійною організацією *Charities Aid Foundation (CAF)*. Так, у 2012 році Україна посіла лише 111-те місце, що є кращим показником порівняно з 2010-м, але гіршим, ніж у 2011-му (*табл. 14.1*). У 2013 році Україна посіла 102-ге місце, а у 2014-му – 103-тє (*табл. 14.2*).

Місце країни в рейтингу доброчинності залежить від середнього значення за трьома показниками – пожертвування приватними особами грошей благодійним організаціям, робота їх як волонтерів та надання громадянами допомоги незнайомим людям, які її потребують.

Відповідно до результатів дослідження, серед громадян України найбільш поширеним типом благодійної поведінки є: допомога незнайомим, яку у 2012 році здійснили 36% населення (30,6% в середньому за три роки), волонтерською діяльністю у 2012 році було охоплено 20% населення (за три роки – 21,3%); грошові пожертви на потреби БО у 2012 році зробили 7% (за три роки – 7,6%).

За окремими напрямками благодійної діяльності у 2013 році Україна посідала:

- за обсягом пожертв – 122 місце;
- за обсягом волонтерської роботи – 29 місце;
- за обсягом безпосередньої допомоги – 112 місце (*табл. 14.3*).

У рейтингу східноєвропейських країн Україна займає 7-ме місце з 10, що брали в ньому участь, і поділяє третє рейтингове місце з Польщею щодо надання допомоги незнайомим, займає друге рейтингове місце щодо залучення населення до волонтерського руху, із Російською Федерацією обіймає останнє місце щодо виділення грошових пожертв БО (див. *табл. 14.3*).

**Україна
у Світовому
рейтингу
благодійності**

Таблиця 14.1

Україна у Світовому рейтингу благодійності

Рік	Місце в рейтингу	Грошові пожертви, %	Волонтерська робота, %	Допомога потребуючим
2010	150	5	14	19
2011	105	11	30	37
2012	111	7	20	36
2013	102	8	29	36

Таблиця 14.2

Компоненти світового рейтингу благодійності
та місце України в ньому у 2014 році

Країна	Загальний рейтинг		Допомога нужденним		Грошові пожертви		Волонтерство	
	місце	%	місце	%	місце	%	місце	%
М'янма	1	64	63	49	1	91	2	51
США	1	64	1	79	9	68	5	44
Канада	3	30	11	66	6	71	5	44
Ірландія	4	60	15	64	4	74	10	41
Нова Зеландія	5	58	7	69	13	62	5	44
Австралія	6	56	12	65	10	66	16	37
Малайзія	7	55	19	63	15	60	10	41
Великобританія	7	55	24	61	4	74	33	29
Шрі-Ланка	9	54	40	56	17	56	3	50
Тринідад-і-Тобаго	10	54	2	75	21	49	16	37
Україна	103	23	118	35	123	9	43	26
Росія	126	19	122	34	131	6	170	18
Китай	128	18	113	36	107	13	129	6
Венесуела	135	14	113	36	134	4	135	3

Джерело: Електронний ресурс. Режим доступу: [http://vboabu.org.ua /img/forall/mirovoi_reiting_blagotvoritelnosti_2014.pdf](http://vboabu.org.ua/img/forall/mirovoi_reiting_blagotvoritelnosti_2014.pdf).

Показники України в рейтингах добродійності вказують на те, що громадяни України більше схильні довіряти власним можливостям щодо організації благодійної діяльності, перераховувати з власної ініціативи кошти нужденним та здійснювати волонтерську роботу, ніж передоверити адміністрування в цій сфері БО.

Україна у Східно-європейському рейтингу благодійності

Таблиця 14.3

Регіональний рейтинг благодійності у Східній Європі

Країна	Місце в рейтингу	Місце у світовому рейтингу	Грошові пожертви, %	Волонтерська робота, %	Допомога потребуючим (незнайомим)
Словаччина	1	79	37	13	31
Республіка Молдова	2	88	19	17	41
Білорусь	3	91	16	30	28
Угорщина	4	94	26	8	38
Польща	5	94	28	8	36
Чехія	6	98	27	14	30
Україна	7	111	7	20	36
Румунія	8	119	20	4	34
Російська Федерація	9	127	7	17	29
Болгарія	10	137	10	4	31

Загалом необхідно зазначити, що благодійний сектор в Україні акумулює з кожним роком усе більше коштів, що відповідно відбивається й на збільшенні видатків бенефіціарам. Так, для своєї діяльності громадськими організаціями у 2012 році з різних джерел було отримано 3,7 млрд грн (на 9,6% більше, ніж у 2011-му). Надходження від благодійності становили 1,6 млрд грн, або 44,2% від загальної суми коштів, призначених для фінансування діяльності громадських організацій. Найбільшу питому вагу у структурі використання коштів громадськими організаціями мали матеріальні витрати та оплата послуг (27,6%, або 921,7 млн грн), оплата праці (25,9%, або 867,2 млн грн), витрати на благодійну діяльність (20,9%, або 699,5 млн грн).

14.4. Проблеми розвитку благодійності в Україні на сучасному етапі

У серпні – вересні 2013 року відділ розвитку стратегій громадянського суспільства НІСД провів експертне опитування серед низки благодійних організацій України, що входять до Всеукраїнської БО «Асоціації благодійників України». За результатами експертного опитування, БО, які взяли в цьому участь, в основному поширюють свою діяльність у сферах охорони здоров'я, культури та мистецтва, охорони культурної спадщини, спорту та фізичної культури, науки і освіти, соціального захисту. У своїй роботі вони використовують різні види благодійної діяльності, серед яких: безоплатне надання послуг та виконання робіт на користь бенефіціарів; публічний збір благодійних пожертв; проведення благодійних аукціонів; виконання партнерських благодійних програм; здійснення інформаційно-консультативної підтримки благодійних проектів; популяризація благодійництва; надання органам влади експертної оцінки та пропозицій щодо вдосконалення відповідного законодавства.

Важливим фактором успішного функціонування благодійної діяльності є ставлення громадян до цього процесу і, відповідно, залучення їх до нього. Українське суспільство загалом *позитивно* чи *нейтрально* сприймає благодійну діяльність. І це, з огляду на патерналістські настрої щодо ролі держави у забезпеченні сталого соціального клімату значної частини громадян, є важливим індикатором змін у сприйнятті населенням свого місця у взаємодії між державою і громадянським суспільством.

Благодійність набирає обертів. Цей процес уже навряд чи зупинити. Адаже в умовах фінансово-економічної кризи, яка лише поглиблюватиметься, стає зрозумілим, що держава найближчим часом буде не в змозі самостійно розв'язати всі соціальні проблеми. І лівова частка їх має лягти на плечі саме благодійних організацій. Це розуміють усі фахівці сектору. Отже, сьогодні важливо зміцнювати потенціал організацій, аби вони могли виконувати свої завдання, а також створювати сприятливі зовнішні умови для їхньої роботи. Сьогодні благодійний сектор в Україні практично сформований та має тенденцію до зростання, яка

характеризується збільшенням статистичної кількості його інститутів та зростанням обсягів коштів, спрямованих на добродійність.

До благодійності в державі долучаються і студенти. Одним із таких заходів є «Аукціон надій» – щорічний наймасштабніший благодійний захід, який проводять студенти Університету банківської справи НБУ.

Зазвичай лотами на Аукціоні виставляються речі відомих в Україні людей – авторитетних осіб із галузей політики, економіки, культури, шоу-бізнесу, спорту тощо. «Аукціон надій» – переможець у номінації «Благодійна акція року» Національного конкурсу «Благодійна Україна – 2012 та 2013». Окрім того, серія фото Першого «Аукціону надій» перемогла в номінації «Благодійність і соціальний захист» у II Всеукраїнському фотоконкурсі «Благодійність крізь призму об'єктива» у 2010 році, у тому ж 2010-му приз «Народний благодійник» V Національного конкурсу «Благодійник року» ВБО «Асоціація благодійників України», у 2011 – спеціальна нагорода конкурсу «Благодійник року – Львівщина 2011», за результатами онлайн-голосування у 2012 році Університет обійняв третє місце у змаганні за почесне звання «Народний благодійник».

В Україні останнім часом з'являється до двох тисяч нових благодійних організацій щороку. Піднесення цілком закономірне, адже збігається з численними виборчими кампаніями, під час яких політичні сили намагалися добродійністю купити собі електоральну прихильність. Саме тому з 15 тисяч офіційно зареєстрованих у нас реально працює щонайбільше 2 тисячі, тобто близько 15%.

Пасивність у справі добродійності традиційно пояснюють бідністю українського суспільства, хоча насправді матеріальні статки тут не відіграють провідної ролі. Результати міжнародних досліджень свідчать, що в багатьох державах, які є значно біднішими за нашу, рівень благодійності набагато вищий та ефективніший.

Результати Рейтингу 2014 року, які показують стан добродійності не на поточний момент, а з певним часовим лагом, є своєрідною «машиною часу», – відзначає президент Асоціації благодійників України Олександр Максимчук. – Вони демонструють, якими ми були ще рік тому. Майдан прищепив нам необхідність взаємодопомоги і взаємопідтримки. Сьогодні вони втілюються у єднанні всієї країни на допомогу нашим військовим. І в подальшому, переконаний, вони нікуди не

Аукціон надій
– благодійний
захід студентів
Університету
банківської справи
НБУ

Майже 80%
українців стали
благодійниками

зникнуть. Адже ми змінилися, наше суспільство стало іншим. А 5-й Світовий рейтинг благодійності показав, яким було наше суспільство до Революції гідності.

Сьогодні відбувається в Україні небачений сплеск благодійництва. Так, вже станом на 28 березня 2015 року на рахунки Міністерства оборони України в рамках акції «Підтримай Українську армію» надійшло понад 60 мільйонів гривень від юридичних і фізичних осіб як допомога Збройним силам України. З цієї суми 57 мільйонів 794 тисячі гривень – грошові перекази на матеріально-технічне, решта – на медичне забезпечення Збройних сил України. За допомогою дзвінків на єдиний мобільний номер «565» на підтримку Української армії було перераховано 11 мільйонів 220 тисяч гривень (усі – на матеріально-технічне забезпечення ЗС України).

Прикладом всенародної самоорганізації 2014 року можуть бути акції, спрямовані на збереження життя захисників України. Так, волонтери зі Львова передали військовим у зону АТО 10 маневрених машин, призначених для розвідки та вивезення поранених із поля бою. Гроші на автівки волонтери збирали впродовж трьох місяців. Благодійні внески робили прості українці, підприємці та іноземні фонди. Загалом назбирали близько сорока тисяч доларів. Окрім машин, на зібрані кошти волонтери придбали продукти, ліки, форму та амуніцію. Волонтери з Благодійного фонду громади міста Долини передали автомобіль *Mercedes Sprinter 312* для транспортування поранених у зоні АТО, укомплектований обладнанням та медикаментами. Дуже багато людей залишилися б живими, якби була змога вчасно надати їм допомогу. Тому добровільці вирішили збирати кошти на реанімообіль для транспортування поранених, адже життя солдата – найголовніше. Українська православна церква Київського патріархату на пожертви парафіян закупила три реанімаційні автомобілі і патрульний джип.

77,7% українців з травня до вересня 2014 року надавали благодійну допомогу армії чи вимушеним переселенцям. Про це свідчать дані спільного опитування фонду «Демократичні ініціативи ім. Ілька Кучеріва» і Київського міжнародного інституту соціології. Відчутно переважає допомога сільського населення: серед городян тільки 28% переказали кошти армії і 11,5% передали допомогу волонтерам; серед селян таких відповідно – 40 і 46%. Серед регіонів найбільше допомагають

армії і переселенцям Захід і Центр, (47 і 37%). Південь і Схід дещо відстають – 29 і 18% відповідно.

У зв'язку з винятковою значущістю самоорганізації громадян у підтримці та допомозі бійцям Збройних сил та Національної гвардії України, що беруть участь в антитерористичній операції на сході країни, Президент України Петро Порошенко зажадав від органів влади – як центральних, так і місцевих – створити атмосферу максимального сприяння діям волонтерів. Глава держави повідомив, що дав доручення включити до складу громадських рад міністерств, які користуються правом безтендерних закупівель, представників волонтерів, які мали б можливість перевіряти всі закупівлі.

Реалізація державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні щодо підтримки волонтерства та благодійництва передбачає підтримку суб'єктів господарювання та громадян, які надають фінансову допомогу чи здійснюють добровільні пожертвування інститутам громадянського суспільства для розв'язання проблем, що мають важливе суспільне значення», тому необхідно:

- стимулювати поширення благодійності як соціальної норми, заохочуючи діяльність благодійних організацій і громадян, які підтримують їх як фінансово, так і волонтерською діяльністю;
- запровадити механізми державного замовлення на надання громадськими об'єднаннями та благодійними організаціями соціальних послуг на конкурсних засадах, у тому числі внести відповідні зміни до Бюджетного кодексу України, а також внести відповідні зміни до нормативно-правових актів Кабінету Міністрів України;
- збирати і публікувати у відкритому доступі інформацію, яка дозволить оцінювати і розвивати поточні тенденції у сфері філантропії;
- збільшити відсоток соціальної реклами, спрямованої на популяризацію благодійності;
- створювати для донорів ефективні, з погляду процедур і оподаткування, способи здійснення пожертв;
- сприяти розвитку альтернативних джерел фінансування для організацій громадянського суспільства: соціальних інвестицій, венчурної філантропії та мікрофінансування;

- проводити державне рейтингування благодійних організацій з метою популяризації найефективніших у своїх сферах серед населення.

Можна дійти висновку, що для розвитку благодійної діяльності в Україні важливим аспектом законодавчого регулювання є стабільність і прозорість умов оподаткування. Для зміни цих умов на краще варто запозичити досвід країн Європи і США. Отже, постає необхідність дослідження специфіки, напрямів та умов модернізації і трансформації оподаткування благодійної діяльності, що відповідає сучасній світовій практиці. Формування законодавчої бази, яка сприятиме активному розвитку благодійності, може, своєю чергою, забезпечити стабільне фінансування галузей соціально-культурної сфери, регіональних та місцевих програм, змінити систему взаємовідносин держави і громадянського суспільства.

Питання для самоконтролю

1. Основні етапи становлення та розвитку благодійності в Україні.
2. Створення законодавчої бази для благодійництва.
3. Державне сприяння благодійній допомозі громадян у боротьбі з агресією Російської Федерації.
4. Місце України у Світовому рейтингу благодійності.
5. Динаміка зростання благодійних організацій в Україні.
6. **Регіональний рейтинг благодійності у Східній Європі.**
7. Проблеми розвитку благодійності в Україні на сучасному етапі.
8. Аукціон надій – благодійний захід студентів Університету банківської справи НБУ.

Словничок основних термінів і понять

Асоціація благодійників України – всеукраїнська благодійна організація, яка існує з 2011 року. Своім створенням Асоціація завдячує Національному конкурсу «Благодійник року»: успішний досвід проведення конкурсу спонукав його засновників до більш системної роботи з благодійниками та консолідації зусиль благодійних і громадських організацій. Асоціація благодійників України має на меті об'єднати зусилля благодійних організацій, громадських об'єднань, соціально

відповідальних бізнес-структур, створити в Україні сприятливі умови для розвитку благодійності, зробити добročинність нормою і правилом суспільного буття для кожного українця. Цілі Асоціації – розвиток ефективного соціально орієнтованого благодійництва в Україні; підвищення рівня довіри та відповідальності у благодійній діяльності; зростання професіоналізму, сталість у провадженні добročинності.

Бенефіціар – набувач благодійної допомоги (фізична особа, неприбуткова організація або територіальна громада), що одержує допомогу від одного чи кількох благодійників.

Благодійна діяльність – добровільна особиста та/або майнова допомога, що не передбачає одержання благодійником прибутку, а також сплати будь-якої винагороди або компенсації благодійникові від імені або за дорученням бенефіціара.

Благодійна організація – юридична особа приватного права, установчі документи якої визначають благодійну діяльність в одній чи кількох сферах, визначених законом, як основну мету її діяльності.

Благодійна установа – благодійна організація, установчий акт якої визначає активи, які один або кілька засновників передають для досягнення цілей благодійної діяльності за рахунок таких активів та доходів від таких активів. Установчий акт благодійної установи може міститися в заповіті. Засновник або засновники благодійної установи не беруть участі в управлінні благодійною установою. Благодійна установа діє на підставі установчого акта.

Благодійне товариство – благодійна організація, яка створена не менше ніж двома засновниками та діє на підставі статуту.

Благодійний фонд – благодійна організація, яка діє на підставі статуту, має учасників та управляється учасниками, які не зобов'язані передавати цій організації будь-які активи для досягнення цілей благодійної діяльності. Благодійний фонд може бути створено одним чи кількома засновниками. Активи благодійного фонду можуть формуватися учасниками та іншими благодійниками.

Благодійник – дієздатна фізична особа або юридична особа приватного права (у тому числі благодійна організація), яка добровільно здійснює один чи кілька видів благодійної діяльності.

Закон України «Про благодійну діяльність та благодійні організації» – закон, який набрав чинності 3 лютого 2013 року. Він визначає

загальні засади благодійної діяльності в Україні, забезпечує правове регулювання відносин у суспільстві, спрямованих на розвиток благодійної діяльності, утвердження гуманізму і милосердя, забезпечує сприятливі умови для утворення і діяльності благодійних організацій. Закон передбачає спрощення процедури реєстрації благодійних організацій, запровадження нових інструментів благодійної діяльності, які дадуть благодійникам значно ширші можливості для розвитку. Відповідно до цього Закону благодійні організації набувають прав і обов'язків юридичної особи з моменту їх державної реєстрації. Державну реєстрацію благодійних організацій проводять державні реєстратори за місцезнаходженням благодійних організацій відповідно до Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців». Метою благодійних організацій не може бути одержання і розподіл прибутку серед засновників, членів органів управління, інших пов'язаних з ними осіб, а також серед працівників таких організацій.

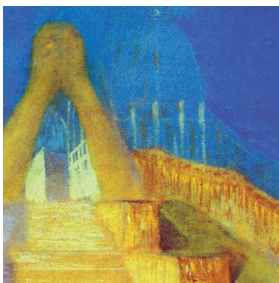
Меценатська діяльність – благодійна діяльність у сферах освіти, культури та мистецтва, охорони культурної спадщини, науки і наукових досліджень, яка здійснюється в порядку, визначеному законами України.

Набувачі благодійної допомоги – фізичні і юридичні особи, які потребують і отримують благодійну допомогу.

Фандрайзинг (від англ. *fundraising*) – залучення грошових коштів та інших ресурсів – людських, матеріальних, інформаційних, які необхідні для реалізації певного проекту і які організація не може забезпечити самостійно.

Дискусійні питання та завдання для інтерактивного вивчення

1. Які перешкоди існують на шляху розширення благодійної діяльності в сучасній Україні? Як їх можна подолати?
2. Чого нас навчив досвід громадянської добродійної активності 2014–2015 років?

Розділ 15

ПЕРСПЕКТИВИ КУЛЬТУРНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО ПОСТУПУ ЛЮДСТВА

План викладу

- 15.1. Основні підходи до розуміння цивілізації
- 15.2. Напрями та етапи цивілізаційного розвитку
- 15.3. Криза довіри як основного капіталу сучасної цивілізації
- 15.4. Культурно-цивілізаційні зміни та людський розвиток
- 15.5. «Фінансова цивілізація»: сутність і перспективи

15.1. Основні підходи до розуміння цивілізації

Чимало говорилося про те, що ось-ось настане кінець історії. Гадаю, що нічого такого нема і в заводі. Кінець історії, як його колись уявляв собі Гегель, полягає в створенні універсального суспільства. Зрештою, ми на власні очі бачимо не те, що історія добігає кінця, а те, що вона починається заново.

Деніел Белл.

Прихід постіндустріального суспільства.

Як наголошував свого часу видатний французький історик Фернан Бродель, кожному, хто цікавиться сучасним світом і бажає діяти в ньому, вельми корисно бачити на мапі світу нинішні цивілізації, визначити їхні межі, центри та периферії, атмосферу, загальні і часткові форми їх прояву. По суті, вся історія людства є історією цивілізацій.

Концепція цивілізації була розроблена французькими філософами XVIII століття, поняття «цивілізація» поставало в ній як антонім поняття «варварство». Відмінності цивілізованого суспільства від примітивного, «варварського», полягають у таких основних параметрах: воно 1) осіле (на відміну від кочового), 2) міське і 3) грамотне.

Важливі відмінності цивілізації полягають у високому розвитку, з одного боку, знання про світ і місце в ньому людини, з другого – довіри як основи відносин у суспільстві «своїх» (на противагу до «чужих») і солідарності навколо спільних цінностей та ідеалів, богів і в граничному випадку – Бога. В цьому значенні довіра – передумова цивілізації, основа особистої і соціальної відповідальності і спадкоємності. У такому сенсі цивілізація визначалася як певний ідеал, єдиний стандарт небагатьох привілейованих народів, «еліти людства».

До кінця XIX століття погляди на цивілізаційний розвиток будувалися на таких універсалістських принципах:

- життя людства – це лінійна еволюція єдиної системи;
- усі елементи цієї системи підпорядковані спільному алгоритмові;
- цивілізаційний розвиток людства має єдиний для всіх народів першопочаток.

Проте на початку XX століття О. Шпенглер замінив цю «птоломеївську систему» історії на «коперниківську». Сутність нового підходу до суспільства, висунутого О. Шпенглером, визначається концепцією

Зміст поняття
«цивілізація»

Універсалістська
модель
цивілізаційного
розвитку

Концепція колообігу
локальних культур

колообігу локальних культур-організмів: на місце моністичного образу історії як поступального сходження цілісного людства від періоду Давнього світу через античність та середньовіччя до наших днів О. Шпенглер поставив певну кількість самодостатніх течій, кожна з яких, подібно до планет, має власну орбіту. Історія людства – це низка паралельних світів, які називаються культурами. Кожна культура – окремий організм, який свого часу народжується з хаосу буття, здійснює закладені в ньому можливості й гине. Кожний такий соціальний організм має свою «душу», яка виражається назовні у притаманних їй цінностях – релігії, наукових знаннях, мистецтві, моралі, стилі та законах мислення, соціальних і політичних інститутах тощо.

Зміст поняття
«цивілізація»
за Освальдом
Шпенглером

Доля всіх культур неминуче передбачає кінцевий пункт їх існування – кожна культура має загинути. Завершальний етап існування кожного суспільства – цивілізація. У такому розумінні цивілізація – це епоха занепаду, що відрізняється від доби піднесення культури так, як мертвий механізм відрізняється від живого організму, як причиновість відрізняється від долі. На думку О. Шпенглера, обов'язковий для кожної культури вияв її переходу в стан цивілізації – переоцінка всіх цінностей. Сутність переходу культури в цивілізацію полягає в тому, що органічне, «душевне» ставлення до світу замінюється в суспільстві на розсудкове, раціональне. Покладаючись на могутність розуму, людина намагається здолати свою долю, змінити життя, утвердити свою зверхність над природою. Людина потрапляє в усе більшу залежність від наукового розуму. Людина західної культури, «фаустівська людина», спираючись на розум, намагається утвердити свою волю до панування у світових масштабах у військовій, економічній, інтелектуальній сферах.

Однак світ, який утверджує ця людина, несе в собі симптоми загибелі. Це згасання свободи творчості, потреби в раціональному дослідженні дійсності (замість легкого і радісного художнього сприйняття), рефлексія замість безпосереднього переживання. Усе це – ознаки стомленої душі, яка втратила здатність сприймати життя як наочну достеменність. Життя фаустівської людини відривається від свого природного коріння, переміщується у великі міста, перенасичується технікою. Почуття витісняються інтелектом. Руйнується органічний порядок суспільного управління та підпорядкування, на зміну йому приходять панування маси, охлократія. Маса – це «кочовики світової історії», «кі-

нець, цілковите ніщо». Небезпека стала такою неминучою та руйнівною, що необхідно з абсолютною ясністю усвідомити реальний стан справ, і не існує можливості мудрого відступу, нема альтернативи загибелі західної культури. «Оптимізм – боягузтво». Фаустівська людина має хоробро пройти до кінця приречений їй шлях. «Терпляче очікувати на безнадійному посту без надії, без спасіння – такий обов'язок». Дата загибелі фаустівської душі, яку називає О. Шпенглер, – 2000 рік.

«Вісь світової історії» – це час між 800 та 200 роками до н. е. У цьому проміжку часу виникли паралельно в Китаї, Індії, Персії, Палестині та Стародавній Греції духовні рухи, які сформували сучасний тип людини. Пробудження духу було, за К. Ясперсом, початком загальної історії людства. Ті народи, які потрапили в орбіту «осьового часу», швидко пішли вперед дорогою економічного та соціального прогресу, ті, що залишилися поза рамками «осі світової історії», «великі культури давнини» – загальмувались у своєму розвитку або й узагалі зійшли з історичної арени.

Покликаючись на те, що найархаїчніші писемні джерела історіографії датуються починаючи від 3000 р. до н. е., К. Ясперс визначає термін тривалості історії – приблизно 5 тисяч років. Доісторичне становлення людини, яке сформувало фундамент нашого людського буття, тривало незрівнянно довший час. Історія порівняно з доісторією – лише перша мить нового процесу. Вона подібна до тонкої оболонки над кратером вулкана. Історія, стверджує К. Ясперс, – це велике питання, яке ще не одержало свого рішення. Вона може виявитися миттю, проміжною ланкою між неісторичними існуваннями людства у тому разі, якщо тонка оболонка нашої історичної основи буде скинута силою тих чи інших обставин і нам загрожує небезпека знову перетворитися на людей кам'яного віку. Фундаментальні властивості людини, які склалися за доісторичної доби, невідворотно притаманні нашій природі, отже, по суті, ми ніколи не перестаємо бути людьми кам'яної доби.

Однак історія може стати також проривом обмежень, які навіть в образі безмежних нещастя загалом ведуть до того, що людина здобуде нові, досі невідомі можливості. Людина виходить поза межі історії, коли звертається до природи; до вічних, позаісторичних істин наукового знання; до історичності світобудови загалом; до найвищих витворів людського генію. Нарешті, ми виходимо за межі історії, коли

На противагу теорії культурних циклів, Карл Ясперс стверджує, що людство має єдине походження і єдиний шлях розвитку, «вісь світової історії»

осягаємо безумовність своєї відповідальності та вибору свого місця у світі. Історія стає шляхом до надісторичного – її велич, надихаючи нас, пов'язує зі сферою, яка підноситься над історією. Таким чином, смисл та призначення історії – вивести людину поза свої межі. Однак у цьому рухові людини до трансцендентних основ буття немає шляху «в обхід» історії, він пролягає лише через історію.

Історія, на думку філософа, повинна дати відповідь на питання: *які можливості для сучасного розвитку ховає в собі минуле?* «Погляд, звернений у минуле, занурює нас у таємницю людського буття. Той факт, що ми взагалі маємо історію, що історія зробила нас такими, якими ми видаємося сьогодні, примушує нас запитати: *Звідки це? Куди це веде? Що це означає?*»

15.2. Напрями та етапи цивілізаційного розвитку

Відповідь на це питання намагається дати Семюел Гантінгтон: «Зіткнення цивілізацій»

Теорія стадій економічного зростання Волта Ростоу

Протягом дуже довгого періоду людської історії цивілізації майже не контактували між собою.

Час різкого посилення міжцивілізаційних взаємодій припадає на середину другого тисячоліття нашої ери. Західна цивілізація, починаючи з цього періоду, являла собою багатополюсну міжнародну систему, в рамках якої взаємодіяли, конкурували одне з одним, вели війни одна проти одної національні держави: Британія, Франція, Іспанія, Австрія, Пруссія, Німеччина, Сполучені Штати та інші.

За теорією стадій зростання відомого американського соціолога Волта Ростоу, економічний розвиток усіх суспільств можна охарактеризувати через їхню належність до однієї з п'яти стадій економічного зростання:

- традиційне суспільство – його життєві параметри засновані на доньютонівській науці й техніці і на переважанні сільського господарства;
- перехідне суспільство – воно проходить трансформацію та закладає основи для зрушень у галузі обробної промисловості;
- суспільство у процесі зрушень – це період стрімкого науково-технічного розвитку як у промисловості, так і в сільському господарстві;

- дозріваюче суспільство – настає пора «зрілості», ознакою якої є стійке перевищення випуску продукції над зростанням населення;
- суспільство «високого рівня масового споживання», в якому провідні сектори економіки переходять на виробництво предметів тривалого користування і послуг. На п'ятій стадії виникає суспільство, яке можна назвати «державою загального добробуту».

Екстраполюючи схему історичного зростання економіки на регіональний поділ світу, російський дослідник Рустем Нуреєв виділяє у цьому процесі такі «ешелони розвитку капіталізму»:

Перший ешелон, «який давно пішов». Західна Європа XIV–XV століть. Відбулася децентралізація влади, розширення ринків, пов'язане зі зростанням населення, розвиток грошей, кредиту. Реформація. Державна підтримка національної економіки.

Другий ешелон («від якого ми відстали», відзначає Р. Нуреєв, маючи на увазі Росію) – кінець XVIII – середина XIX століття. Розвиток капіталізму у Східній Європі, Росії, Туреччині, Японії. Капіталізм насаджувався «згори», був вирощений за рахунок селян за допомогою держави.

Третій ешелон – кінець XIX – кінець XX століття – колоніальна і залежна «периферія» Азії та Африки – країни «третього світу». Для них характерна неорганічність капіталістичної еволюції, реакції відторгнення. Становище у світовій капіталістичній системі – повністю залежне (сировинні придатки).

Від початку модерної доби головним критерієм успішності, розвиненості, цивілізованості суспільства стає зростання продуктивності виробництва, воно набуває значення самоочевидної ознаки цивілізаційного поступу. Як відзначає український філософ С. В. Пролєєв, усі попередні, домодерні, докапіталістичні системи господарювання не були зорієнтовані у своїй самоорганізації на обов'язкове *зростання* виробництва. Якщо зростання відбувалося, воно мало переважно екстенсивний характер: розширювалася площа оброблених полів, збільшувалась кількість людей, задіяних у ремісництві, тощо. Головною цінністю традиційних суспільств є стабільність життя, відтворення його заданих зразків, а не досягнення нових перспектив. Усе, що виходить за межі усталеного, визнаного часом, має сумнівний, підозрілий і взагалі порочний вигляд. У

Економічне зростання як утвердження людини у власній сутності: «за» і «проти»

межах цієї загальнокультурної орієнтації економічне зростання не може стати поважною цінністю, яка скеровує людську діяльність. С. В. Пролєєв наголошує: поширена помилка дослідників історії господарства полягає в тому, що вони, – констатуючи *факт* зростання виробничої потуги на великих відтинках історичного часу, – не зважають не те, чи набуло економічне зростання значення *ціннісного імперативу* для суспільства. А без цього економіка ніколи не перетвориться на структуру внутрішньо зумовленого перманентного зростання. В модерну добу всі суперечності, проблеми, негаразди стану речей розглядаються у смислому горизонті економічного зростання. Тож проблемою чи предметом стурбованості може бути лише те, що перешкоджає зростанню, тоді як сам пріоритет економічного зростання ніколи не ставиться під сумнів.

Проте ідея економічного зростання в основі своїй є не суто економічною ідеєю. Вона виникла на ґрунті того кардинального переосмислення світу й місця людини у ньому, яке відбувається за доби Ренесансу та Реформації і знаменує початок Нового часу – Модерну. У баченні ренесансного гуманізму людина постала як нічим не обмежена здатність свободи і творчості, а весь світ – лише як матеріал для людської креативності. Людина стала творцем світу. Цей принцип ще більше посилив протестантизм, для якого багатство, власність стали унаочненням богообраності й підтверджували шанси людини на спасіння. Таким чином, економічне зростання є не просто процесом успішного задоволення людських потреб, але й утвердженням людини у власній сутності.

Проте, наголошує С. В. Пролєєв, у той самий час, коли максимізація прагнення до економічного зростання робить весь світ простим додатком до людини, насправді історичний розвиток виробництва має зовсім інший ефект. Він призводить зрештою не до «примноження людини», а до її руйнації. Виникає показовий парадокс: потуга, могутність людської цивілізації на позір зростає, але сама людина «зменшується», її існування стає все більш суперечливим і вразливим.

Після Другої світової війни глобальна політика стала біполярною, а світ розділювався на три частини:

- група найбільш економічно розвинених і потужних держав на чолі зі Сполученими Штатами;
- група небагатих комуністичних країн на чолі з Радянським Союзом;

Поляризація світу
після Другої світової
війни

- «третій світ», що складається переважно з бідних, політично нестабільних держав, які лише недавно здобули незалежність. Більшість із них у недалекому минулому були колоніями, напів-колоніями або залежними територіями, і політична незалежність не означала для них незалежності економічної. Спільними для країн третього ешелону в переході до ринку є і так звані «пастки розвитку»: міжнародна ізоляція, низький рівень продуктивності праці, низький рівень доходів, відсталість системи загальної та професійної освіти, бідність.

Наприкінці 1980-х комуністичний світ зазнав краху, і міжнародна система «холодної війни» стала історією. У світі після «холодної війни» ідеологічні, політичні чи економічні відмінності між людьми втратили свою першочергову важливість. Їхнє місце зайняли культурні відмінності. Народи і нації намагаються знайти відповідь на найпростіше питання, що може постати перед людиною: «Хто ми такі?». І вони відповідають на нього традиційним для людських істот способом звертаючись до понять, які мають для них найбільше значення. Люди визначають себе через походження, релігії, мови, історії, цінностей, звичаїв та інститутів. Вони ідентифікують себе з культурними групами, націями і – на ширшому рівні – цивілізаціями. Політика використовується людьми не лише для просування власних інтересів, а й для визначення своєї ідентичності.

Семюел Гантінгтон.
Зіткнення цивілізацій.

С. Гантінгтон:
поляризація світу
на межі тисячоліть
відбувається на
засадах культурної
ідентичності

Після руйнування соціалістичного табору в кінці 1990-х років докорінно змінилися критерії розрізнення між народами: після закінчення «холодної війни» найважливішими стали вже не ідеологічні, економічні або політичні відмінності, а культурні. По суті, ці критерії покликані дати кожному народові відповідь на питання: «Хто ми є?» Відповідь на це питання передбачає звернення до понять, які мають для людей найбільше значення: походження, мова, релігія, історія, цінності, звичаї, соціальні інститути. Люди ідентифікують себе з культурними групами: племенами, етносами, релігійними спільнотами, націями, а на найширшому рівні – цивілізаціями. Дуже важливо, що ми дізнаємося, ким ми є за принципом «свій – чужий»: коли ми дізнаємося, ким ми не є, а по суті – проти кого ми.

Міжнародна політична система, як відзначає колишній міністр закордонних справ Німеччини Й. Фішер, містить у собі вже не порядок, а радше щось на кшталт великої мозаїки, де до найрізноманітніших політико-культурних осей часу ліпляться зони порядку і розпаду, сталості і конфлікту. Двоїста, одновимірна система, що ґрунтувалася на протистоянні двох наддержав, поступилася місцем тривимірній системі без чільного протистояння. Вона включає три ніби окремі світи: по-перше, досучасний – додержавний постімперський хаос – Сомалі, Афганістан, Ліберія. По-друге, сучасний – класична державна система. По-третє, постмодерністський – державна система руйнується, але переходить не до безладу, а до більшого порядку – це, на думку Й. Фішера, США та їхні «васали» в Європі і Східній Азії.

С. Гантінгтон стверджує: у цьому новому світі зіткнення відбудуться не між соціальними класами, бідними і багатими, а між народами різної культурної ідентичності. І найбільш небезпечні культурні конфлікти – ті, що спалахують на лініях розмежування між цивілізаціями. Суспільства, об'єднані ідеологією, але розділені культурно, розпадаються, як це сталося з Радянським Союзом, Югославією, Боснією, або вступають у період напруженості, як це сталося з Україною і багатьма іншими країнами. Країни, подібні між собою в культурному аспекті, співпрацюють економічно і політично. Міжнародні організації, засновані на близьких у культурному аспекті державах – наприклад, Європейський Союз, – набагато успішніші, ніж ті, які намагаються переступити культурні бар'єри.

Протягом сорока п'яти років Європа була поділена ідеологічно – «залізною завісою». Нині ця лінія розподілу перемістилася на кілька сот кілометрів на схід. Тепер, на думку С. Гантінгтона, вона означає межу між західним християнством, з одного боку, і православ'ям та мусульманами – з другого.

Основні відмінності політичного та економічного розвитку цивілізацій мають коріння у відмінностях культур. Так, економічний успіх східноазійських країн зумовлений східноазійською культурою, водночас причини труднощів цих країн у розбудові демократії зумовлені також культурою. Розвиток посткомуністичних суспільств Східної Європи також є залежним від культурної ідентичності: країни із західнохристиянськими цінностями стають успішними в економічному роз-

витку, тоді як країни з православним корінням мають менш зрозумілі перспективи, а мусульманські – ще в гіршій ситуації.

С. Гантінгтон вважає, що в сучасному світі нараховується сім або вісім цивілізацій, причому найважливіші країни світу належать до зовсім різних цивілізацій. Провідною тенденцією, на його думку, є зміщення державної потуги від Західної цивілізації до не-західних цивілізацій. Глобальна політика стає багатополюсною і поліцивілізаційною.

Після розпаду СРСР і завершення «холодної війни» популярною стала висунута Френсісом Фукуямою концепція «кінця історії», заснована на сподіванні, що біполярний світ залишився в минулому, людство у своїй еволюції прийшло до гармонійної моделі, в якій західна ліберальна демократія стає універсальною формою соціального устрою. Але незабаром виявилось, що концепція «великого краху» була утопічною: світ став іншим, але не став більш мирним та позбавленим суперечностей, зміни були неминучими, але прогрес – ні. Ілюзію гармонії швидко розвіяли нові етнічні конфлікти, порушення законів і міжнародного порядку, виникнення нових альянсів та конфліктів між державами, відродження неокомуністичних та неофашистських рухів, зростання релігійного фундаменталізму, неспроможність міжнародних організацій відвернути чи припинити локальні конфлікти.

Поліцивілізаційний підхід приводить до таких висновків.

- Сили інерції у світі реальні, вони породжують протидію сил культурного ствердження і цивілізаційної свідомості.
- Світ у певному сенсі поділяється на дві окремі сторони, проте цей поділ має свою специфіку. Це протилежність Західної цивілізації, як поки що домінантної – і всіх решти, які мають між собою мало спільного. Тобто світ поділений на західну і не-західну сукупності.
- Національні держави є і залишаться найважливішими гравцями на міжнародній арені, але їхні інтереси, союзи і конфлікти визначаються здебільшого культурними й цивілізаційними чинниками.
- У світі панує анархія, спричинена національними конфліктами, а найбільшу загрозу становлять конфлікти між державами та групами держав, які належать до різних цивілізацій.

Основні принципи
поліцивілізаційного
підходу

Взаємовідносини
України і Росії у світлі
поліцивілізаційного
підходу

Великі держави, які мають один спільний протяжний і незахищений кордон, часто втягуються в протистояння через питання безпеки. Росія і Україна можуть подолати цю динаміку і співіснувати в гармонії, але це буде дуже незвичайним розвитком ситуації... Поліцивілізаційний підхід, навпаки, робить акцент на дуже тісних культурних і історичних зв'язках між Росією і Україною, а також на спільному проживанні росіян і українців в обох країнах. Цей давно відомий ключовий історичний факт Миршеймер цілком ігнорує в повній відповідності з теорією «реальної політики», що виходить з концепції держав як цілісних об'єктів, що самовизначаються; цивілізаційний підхід при цьому фокусується на «лінії розлому», яка проходить по Україні, ділячи її на православно східну і уніатську західну частини. Тоді як статистичний підхід на перший план висуває можливість російсько-української війни, цивілізаційний підхід знижує її до мінімуму і підкреслює можливість розпаду України. А враховуючи культурний чинник, можна припустити, що при цьому розділенні буде більше насильства, ніж при розпаді Чехословаччини, але воно буде куди менш кривавим, ніж розвал Югославії. Ці різні прогнози, у свою чергу, призводять до різних політичних рішень. Статистичний прогноз Миршеймера про можливість війни між Україною і Росією дозволив йому зробити висновок про те, що Україні краще мати ядерну зброю. Цивілізаційний підхід припускає співпрацю між Україною і Росією і спонукає Україну відмовитися від ядерної зброї. Крім того, цілком переконливими видаються рекомендації надавати Україні значну економічну допомогу і робити інші заходи для збереження її єдності і незалежності, а також виділяти кошти на планування непередбачених витрат при можливому розпаді.

Семюел Гантінгтон.
Зіткнення цивілізацій.

У світлі теорії зіткнення цивілізацій С. Гантінгтон розглядає проблему взаємовідносин України і Росії, зіставляючи два сценарії.

Перший сценарій – поліцивілізаційний підхід, який акцентує увагу на тісних культурних та історичних контактах і спільному проживанні росіян і українців. На основі цього підходу С. Гантінгтон *виключив можливість війни між цими країнами, але зате прогнозував імовірний розкол України на «православно східну» і «уніатську західну» частини.* На його думку, розкол має, начебто, пройти територією України по лінії «цивілізаційного розлому» між Західною і Православною цивілізація-

ми. С. Гантінгтон визначає лінію цього розколу, порівнюючи історичні факти з мапами голосувань на парламентських та президентських виборах в Україні.

Другий сценарій заснований на так званій теорії реальної політики. В її основі лежить концепція, згідно з якою держави, а не культурно-національні утворення, є цілісними суб'єктами самовизначення. Саме ця теорія задовго до подій 2014 року стала *підставою для прогнозу про велику ймовірність російсько-української війни* і, відповідно, недоцільності відмови України від ядерної зброї.

Проте, як показали реальні події, С. Гантінгтон не помилився в оцінках провідних цивілізаційних чинників української новітньої історії. Вирішальною силою нашого самовизначення у 2014–2015 роках виявилася не держава (бо саме проти держави Януковича була спрямована успішна народна революція, яка продемонструвала неочікувану єдність нації), а національна ідентичність. У чому помилився С. Гантінгтон – це в оцінці української ідентичності. Вона виявилася значно більш відмінною від російської і значно потужніше орієнтованою на Західну цивілізацію, ніж це припускали теоретики.

На протиположності концепції Гантінгтона, популярною також є теорія «універсальної цивілізації», згідно з якою в сучасну епоху відбувається культурне об'єднання людства і зростання прийняття людьми всього світу спільних цінностей, вірувань, порядків, традицій та інститутів. Зокрема, до такої універсальності провадить поширення західних моделей споживання і розповсюдження масової культури.

Сьогодні домінування Заходу безперечно, але багато дослідників відзначають поступові, незворотні фундаментальні зміни в балансі між різними цивілізаціями, що ведуть до зниження потуги Заходу порівняно з іншими цивілізаціями. Найбільш значуще зростання впливу припадає на азійські цивілізації, зокрема Китай постає як суспільство, що готується кинути виклик Заходові в боротьбі за глобальне панування. Ці зрушення провадять до відродження і зростання впевненості незахідних цивілізацій.

У цьому контексті постають і нові загрози та ризики міжцивілізаційних конфліктів. Події 11 вересня 2002 року в США засвідчили, що перед західним світом постав новий тоталітарний виклик, «третій тоталітаризм» – сучасний ісламізм. Як і дві тоталітарні системи ХХ століття,

Суть теорії
«універсальної
цивілізації»
і її антиподи

Новий тоталітарний
виклик, «третій
тоталітаризм»

фашизм і комунізм, «третій тоталітаризм» характеризується тим, що в його ідеології йдеться про позірно велику, ба навіть божественну ідею, здійснення якої в очах послідовників, хай і в найбрутальніший варварський спосіб, видається виявом найвищої справедливості. При цьому принципово немає жодного морального бар'єру, коли йдеться про використання терористичних засобів, адже найстрашніший злочин проголошується благом, тому чим більша руйнація, тим сильніший ефект, тим краще.

Тому для майбутнього міжнародного порядку у XXI столітті вирішальне значення матиме те, як глибоко новий тоталітаризм вкоріниться в ісламському світі.

15.3. Криза довіри як основного капіталу сучасної цивілізації

Френсіс Фукуяма:
«великий крах»

Чинники, що спричиняють поступове зниження домінування Західної цивілізації, розглядає американський футуролог Френсіс Фукуяма у праці «Великий крах. Людська природа і відновлення соціального порядку».

Протягом останніх п'ятдесяти років у США та інших економічно розвинених країнах відбувався поступовий перехід до того, що ми називаємо «інформаційним суспільством», «постіндустріальною ерою». Е. Тоффлер назвав це «третьою хвилею», вважаючи, що вона буде такою ж значущою, як дві попередні хвилі людської історії – перехід від мисливсько-збиральницького господарства до землеробства, а потім від землеробства до індустріальних культур.

Ця зміна пов'язана з низкою взаємозалежних ознак. В економіці послуги щораз більше витісняють виробництво як джерело добробуту. Щораз більше зростає роль інформації та інтелекту і все розумніші машини, а розумова праця дедалі більше заступає фізичну. Виробництво глобалізується. Суспільство, вибудоване довкола інформації, більше схильне продукувати дві речі: свободу і рівність.

Проте період від 1960-х до початку 1990-х років позначений серйозним погіршенням соціальних умов у більшій частині індустріального світу. Це злочинність, занепад родини, падіння народжуваності, падіння довіри до державних інституцій. Ці зміни знаменували «вели-

кий крах» соціальних цінностей. Перехід до інформаційної ери і криза цінностей тісно пов'язані між собою і, при всіх благах прогресивнішої інформаційно орієнтованої економіки, із соціальним і моральним життям коїться щось зле. Технологічні зміни, які економіст Дж. Шумпетер назвав «творчою руйнацією» на ринку, зумовили також подібну руйнацію у світі соціальних стосунків.

Відмінність цивілізації від варварства – у високому розвитку, з одного боку, знання про світ і місце в ньому людини, з другого – довіри як основи єдності суспільства: довіри до «своїх» на противагу до «чужих» і солідарності навколо спільних цінностей, ідеалів, богів. Розвиток людської цивілізації є нічим іншим, як виявленням, реалізацією і розвитком або згасанням потенціалу довіри окремих людей та їхніх спільнот одне до одного. У цьому значенні довіра – передумова цивілізації, основа особистої і соціальної відповідальності та спадкоємності. Потенціал довіри сучасних цивілізацій історично склався на основі світових релігій, які жили соціальні, ділові, політичні, наукові, технічні, освітні звершення енергією довіри. Реалізуючи цю довіру, люди розвивали свої цивілізації.

Проте сьогодні, за твердженням Ф. Фукуями, людство переживає всеосяжну кризу довіри, своєрідну епідемію соціально-духовного СНІДу нашої цивілізації. Цей вірус має безліч модифікацій, але його генетична формула – «егоїстичний успіх за всяку ціну», поза почуттям обов'язку, відповідальності, суспільної солідарності. Якщо практично всі світові релігії зводяться до формули «Бог – це любов», якщо саме з неї вибудовується все різноманіття виявів соціальної відповідальності, то «за всяку ціну» – це формула граничного егоїзму, абсолютного нехтування як вищими релігійними істинами, так і законами суспільного життя.

Бувають ситуації вимушеної й необхідної оборони, і тоді «все, дозволене на війні, і я можу собі дозволити» (Марія Стюарт). Але бувають часи «підлі», часи безвідповідальності й беззаконня, часи нечесних ігор. Не в тому проблема, що життя схоже на гру. А в тому, що саме ігри без правил, зорієнтовані на драматичний для суперників результат, починають визначати атмосферу всього нашого життя, ввергаючи його у хронічну невизначеність, хаотичність, передгрозовий контекст, тотальну форс-мажорність.

Криза довіри –
духовний СНІД
XX століття

Бізнес як війна

Сучасний бізнес і уявлення про нього насичені запозиченнями з військово-стратегічного й оперативного мистецтва. Використання хитрості, створення пасток, уведення в оману, прагнення переграти суперника будь-якими методами, все активніше застосування методів обмежувальної ділової практики, несумлінної конкуренції – все це перетворює бізнес на театр військових дій. Війна стала категорією економічною, інформаційною, психологічною.

Принцип «успіх за всяку ціну», по суті, є вірусом, що вразив життєво важливі структури сучасних суспільств у бізнесі та політиці. Були цілі – стали мішені. У результаті в такій конкурентній боротьбі виграє не найкращий, а найбrehливіший, хитрий, нещадний, нещиросердний, непередбачуваний за наслідками своїх дій. Продукція лідерів бізнесу і політики – не лише рішення й дії задля ефективності, вона має етичний сенс – справедливість, чесність, розумну достатність, милосердя. Будь-яка вертикаль відповідальної влади і бізнесу будується на вертикалях великих цілей, значень, цінностей. Без них – влада і бізнес вироджуються в маніпулювання ради кон'юнктурних і вузькогрупових інтересів.

Картина методів сучасної гіперконкуренції – це маніпулювання цінами, інформацією, швидкістю і способами реакції ринку на сигнали, створення структур вимушених надмірних витрат, свідоме блокування доступу на ринок кращих за якістю й ціною пропозицій, формування помилкових очікувань в учасників ринкової гри і провокація її хаотизації, застосування широкої гами методів придушення конкурентів.

Відзначені властивості цілком пов'язані із суб'єктивними якостями, ставкою на егоїстичну, соціально безвідповідальну поведінку. Зрештою, гіперконкурентна поведінка націлена на стійке одержання надприбутку окремими гравцями за рахунок керованого підриву дії конкурентно-ринкових принципів. Якщо нормальні ринкові стратегії зосереджені на досягненні конкурентних переваг за рахунок розвитку компетенцій виробництва і збуту кращих товарів і послуг, то гіперконкурентні стратегії фокусуються на генерації та утриманні конкурентних переваг за рахунок егоїстичного маніпулювання всім спектром чинників, що впливають на пропозицію і попит, врешті – на споживчий вибір, каналізуючи його у вигідному для гіперконкурентного гравця напрямі.

По суті кажучи, у гіперконкурентному стилі господарської поведінки нового нічого немає. Його витoki легко відшукати в теорії ігор, військовому мистецтві і концепції стратагемності. *Стратагемність* – це такий алгоритм дій, в якому застосовується хитрість, сплав стратегії з умінням розставляти приховані пастки. Ось приклади деяких сюжетів із класичного набору 36 стратагем: стратагеми підставної особи (убити чужим ножом); вимотування супротивника (спокійно чекати, поки ворог утомиться); стерв'ятника (грабувати під час пожежі); містифікатора (витягувати щось із нічого); приховування істинного напрямку (таємно виступити в Ченьцан); Янусової голови (приховувати за усмішкою кинджал); Фенікса (запозичити груп, щоб повернути душу).

В сучасній англійській мові терміном «стратагемність» позначається військова операція або прийом, хитрість або підступ, інтрига, призначена, щоб увести в оману або захопити зненацька. В концепції військової хитрості виграє той, хто не тільки шукає і знаходить нові способи і засоби боротьби, а й здатен при цьому приховати їх і ввести супротивника в оману щодо розробки, наявності цих засобів і способів. Це дозволяє захопити конкурента зненацька, приголомшити, змусити непідготовленим стати до бою, паралізувати волю і позбавити можливості чинити опір, створити вигідніші умови для досягнення перемоги з мінімальними втратами. У ширшому концептуальному плані ми маємо справу зі стратегією непрямих дій, що стала основою стратегічного планування як у військово-політичній сфері, так і в бізнесі.

Насамперед, ідеться про такий спосіб стратегічного мислення і дії, який припускає завоювання конкурентних переваг шляхом замаскованого підриву (хаотизації) наявних ринків і егоїстичного маніпулювання його учасниками – конкурентами, споживачами, державними інстанціями тощо з метою отримання вигід егоїстичного типу.

Зміна правил гри до снаги, звичайно, гравцям-важковаговикам. Цілком доречно врахувати й чинник конспіративності – за лаштунками, перебуваючи поза зоною ураження, можна досить просто і безкарно змінювати умови на полі бізнес-бою.

Особливий аспект фінансових можливостей для гіперконкурентної стратегії пов'язаний із незаконним (за мірками законодавства і, відповідно, за методами виконання) виведенням фінансових ресурсів з-під оподаткування, від кредиторів, «чужих» акціонерів. Головна боротьба

за корпоративний контроль розгортається у вузькій і закритій для не-
втаємничених сфері корпоративних фінансів, така боротьба не може
не мати кримінального відтінку.

Стратегічний тиск, послідовний або одночасний, передбачає про-
ведення серії акцій, призначених блокувати, зденервувати, збентежити
суперника, примусити його робити скороспішні кроки, помилки. Вза-
галі, гіперконкурентний стиль – це свого роду ракета з боеголовкою,
що розділяється, вона включає як справжні боезаряди, так і безліч му-
ляжів. Маневри, призначені для відвертання уваги конкурента, можуть
проводитися на різних товарних і географічних ринках, з ешелонова-
ною підготовкою в часі.

Російський дослідник О. І. Агеев з тривогою зазначає: наростає кіль-
кість і масштаб природних і техногенних загроз, рівень усвідомлення
елітами викликів, що стоять перед країнами і цілим світом, далекий
від необхідного, не кажучи про здібності і волю до дії. І незважаючи на
все це, підпилювання гілки, на якій тримається соціум, стало екстра-
прибутковим бізнесом небагатьох на фоні легковажності, байдужості,
неуцтва або пригніченості більшості. «Після нас – хоч потоп», «хто
не встиг – той спізнився», «хай невдаха плаче» – формули багатолікі,
але їхня суть одна – успіх за всяку ціну. Імунітет будь-якого суспіль-
ства до соціальних недуг визначається ступенем соціальної і моральної
відповідальності його громадян, їхньою довірою один до одного й до
держави, чистотою і чесністю гри. Брак спротиву принципів «успіх за
всяку ціну» драматизує кризу, ведучи до навряд чи виправного переро-
дження цивілізації: із заснованої на вірі й відповідальності на засновану
на недовір'ї і безвідповідальності, точковому і масовому терорі небага-
тьох проти всіх.

Носії вірусу «успіх за всяку ціну» трапляються сьогодні повсюд-
но. Сліди цієї епідемії легко побачити не тільки в діях терористів, а й
у респектабельних лідерах бізнесу. Байдужість до методів досягнення
успіху веде до беззаконня, аж до «все дозволено». Саме діяльність цих
вірусоносіїв призводить через кризу довіри до світових фінансових по-
трясінь.

Зовсім недавно, в 90-ті роки, промайнув цілий ураган економічних
та інших катаклізмів. І тим не менше, лише кілька років фантастичної
кон'юнктури на ринках вуглеводнів, стрімкого зростання фондових ін-

дексів, лібералізації фінансових ринків – і мотивації фінансових еліт вражені «синдромом переможця». Широта можливостей п'янить весь ланцюжок постачальників і користувачів фінансового капіталу. Дедалі вищі рейтингові оцінки не просто заохочують цей вірус гордині, а провокують все більш неозорі, безвідповідальні рішення. Тим часом непомітно один за іншим показники вразливості досягають критичних значень і начебто раптом розкривається стара істина – «неможливість покривати надзвичайно розвинуті потреби звичайним шляхом».

Успіх будь-якої співпраці визначається здатністю всіх її учасників спільно керувати свої зусилля на досягнення спільного завдання. Не успіх за будь-яку ціну, не торжество егоїзму, а гармонія, талановите поєднання плюсів і мінусів усіх гравців, добровільне врахування ними переваг та інтересів інших дійових осіб, злагоджене підпорядкування всіх загальній стратегії дають у результаті перемогу. За розуміння цієї істини зовсім недавно була присуджена Нобелівська премія з економіки. Її лауреат, Джон Неш, за оцінкою О. І. Агеєва, зробив відкриття, яке можна порівняти з внеском І. Ньютона, М. Коперника, А. Ейнштейна у природничих науках.

Джон Неш спростував класичний постулат Адама Сміта про те, що «невидима рука» ринку, спонукаючи індивідів боротися за свої егоїстичні цілі, збільшує добробут усього суспільства. За 250 літ після Адама Сміта розкрилося безліч «зовнішніх ефектів» господарювання, розроблено різноманітні концепції соціальних благ, обґрунтовано значно ширші мотивації економічної поведінки, осмислено перетворення «невидимої руки» на «видимий і невидимий кулак». Але головне – світ не раз ставав свідком того, як у ворожнечі і жаданні ділового успіху, заснованих на приматі егоїстичних прагнень, ламалися долі людей, організацій і народів, виснажувалися ресурси, деградувала екологія, гинули соціальні системи. Сплеск лібералізму, що відбувся в 90-ті роки повсюдно у світі, в такому вузькоеїстичному розумінні абсолютно виразно змінюється на інші конструкції і мотивації соціальної відповідальності, які апелюють до «соціально-ринкового господарства».

Суть відкриття Джона Неша полягає в доведенні формально-математичними методами надзвичайно простої і дуже давньої етичної настанови, застосовної до повсякденної практики бізнесу, переговорних процесів – аж до міжнародного рівня. А саме: *для досягнення стійкості*

у складних системах, якими є будь-які соціальні групи, необхідно, щоб кожний індивід, кожний гравець прагнув досягнення своїх цілей, але з урахуванням взаємодії з іншими гравцями і вимогами успішності всієї системи. Такою є щойно підтверджена авторитетом Нобелівського комітету базова вимога до правил командної гри. Тільки коригуючи свою поведінку з урахуванням інтересів інших гравців, можна досягти оптимального розподілу виграшу для всіх сторін, причому не лише всередині команди, а й між суперниками. Змагальність, таким чином, може цілком ефективно включати в себе партнерство.

Опис наслідків порушення цього правила ми знаходимо у Старому Заповіті, в історії з будівництвом Вавилонської вежі. Задум побудувати місто і в ньому вежу висотою до небес належав нащадкам Хама, одного із синів Ноя, чий ковчег врятував людство від загибелі. Проте заснований цей задум був на прагненні прославитися і, що особливо важливо, – вийти із заповіданого Ноем порядку. Результат задуму, що суперечив волі Божій, добре відомий – будівничі почали говорити різними мовами, перестали розуміти один одного, покинули будівництво і розійшлися по світу в різних напрямках. Поступово забули люди і свою початкову спорідненість. Командна гра не вийшла, сказали б спостерігачі сьогодні.

На плечах сьогоднішніх лідерів лежить величезна відповідальність за нерозповсюдження хвороботворних вірусів – цього соціального СНІДу, зброї масового ураження смислового ядра суспільства, основ його солідарності і життєздатності.

За цих умов ключовим питанням стає те, наскільки правлячі еліти усвідомлюють стратегічні виклики, що постали перед країнами і цивілізаціями як соціоприродними системами. Не випадково А. Тойнбі зауважив колись, що основна причина розпаду багатьох імперій – неадекватне сприйняття реальності їхніми керівними елітами.

Соціальна еліта як суб'єкт сприйняття й оцінки цивілізаційних викликів, а відтак формування стратегії відповіді на них, завжди являє собою коаліцію. Еволюція історичного суб'єкта, як і соціальних систем загалом, є нічим іншим, як формуванням, реформуванням, розпадом різнопланових коаліцій. Способом створення й освоєння ефекту спільної діяльності є стратегування. Стратегії виникають або у відповідь на зміни в зовнішньому середовищі, або для запобігання їм. Але самі ці

Стратегії
цивілізаційних змін

відповіді обумовлені набором правил, подібно до, наприклад, гри в шахи. Найважливіший, базовий клас таких обмежень називається системою архетипів.

Архетип – це структурний принцип колективного несвідомого, апіорна, додосвідна форма поведінки. Він виявляє глибинні характеристики певної цивілізації й експлікується в поведінці людей, їхньому мисленні, рішеннях, ставленні до реальності.

Стратегії є процесом пошуку траєкторії переходів від однієї структури коаліції (стану системи) до іншої. При цьому стратегії можуть відповідати цивілізаційним архетипам або суперечити їм. Успіху досягають, як правило, стратегії першого типу. Всі системи прагнуть такого стану, де незначні зміни більш імовірні, ніж зміни великого масштабу, а дезінтеграція суб'єкта загалом менш імовірна, ніж дезінтеграція його окремих частин.

Те, що називається специфікою цивілізацій, – це набір правил (архетипів), які запобігають блуканням по всьому простору рішень і траєкторій і задають прийнятний у системі коридор інноваційних ідей представників цивілізації. Стратегічні рішення націлені на переведення системи в якісно новий стан.

Об'єктом стратегічних рішень можуть бути як внутрішні, так і зовнішні параметри системи, але в їхній основі завжди лежать преференції осіб, які ухвалюють рішення, їхня культура сприйняття й інтерпретації інтересів наявної та очікуваної коаліції. Залежно від повноти й алгоритмів урахування інтересів членів коаліції рішення можуть бути егоїстичними або взаємовигідними. При проведенні гравцями лінії, продиктованої егоїстичними мотивами, виникає утискання інтересів інших гравців, реакція яких здатна блокувати не лише отримання вигід, а й реалізацію самих рішень.

Вибір траєкторії еволюції часто відбувається як угадування лідерами коаліцій спрямованості еволюційних процесів і лише потім – як спроба їх обґрунтування й відбору. Проблема полягає в тому, якою мірою усвідомлений вибір траєкторії відповідатиме внутрішнім тенденціям системи, які зусилля будуть потрібні для її виведення на цільову траєкторію і цільовий стан, і чи збіжаться темпоритми зовнішнього середовища і системи. Адже відома безліч спроб спрямувати еволюцію суспільства силоміць усупереч природним і соціальним законам. Саме

тому такими важливими є сьогодні дослідження цивілізаційної специфіки, оскільки виникли теорії, що обґрунтовують всесвітню уніфікацію різних цивілізацій. А наявний у деяких глобальних гравців технологічний та економіко-політичний потенціал може спровокувати їхню егоїстичну, а не взаємовигідну поведінку.

15.4. Культурно-цивілізаційні зміни та людський розвиток

Жан Бодріяр:
«суспільство
споживання»

Люди всюди стикаються з тією точкою, де динаміка зростання і достатку стає колоподібною і обертається сама на себе, де все більше і більше система вичерпує себе в самовідтворенні. Це поріг пробуксовування, коли увесь надлишок продуктивності йде на підтримку умов виживання системи. Єдиним об'єктивним результатом виявляється тоді ракове зростання цифр і балансів, але по суті це повертає суспільство до первісної стадії, до стадії абсолютної убогості, до стадії тварини або тубільця, усі сили яких йдуть на виживання, або, згідно з Домалем, до рівня тих, хто «саджає картоплю, щоб мати можливість їсти картоплю, щоб знову мати можливість посадити картоплю і т. д.»). Проте коли ціна системи дорівнює віддачі або коштує вище за неї, то система вважається неефективною. Ми поки що перебуваємо не в такому становищі. Але ми бачимо, як внаслідок різних негативних явищ і їх соціальних і технічних коректив вимальовується загальна тенденція до розбалансування внутрішнього функціонування системи – до індивідуального або колективного «дисфункціонального» споживання, що росте швидше, ніж «функціональне» споживання, так що по суті система паразитує на собі самій...

Відомо, наскільки достаток багатих суспільств пов'язаний із марнотратством, раз можна говорити про цивілізацію «сміттевого кошика» і навіть припускати створення «соціології сміттевого кошика»: Скажи мені, що ти викидаєш, і я скажу, хто ти! Але статистика бруду і покидьків не цікава сама по собі: вона тільки зайвий знак обсягу запропонованих благ і їх великої кількості. Не можна зрозуміти ні марнотратства, ні його функцій, якщо бачити в нім тільки залишок того, що зроблено для споживання і не спожито. Ми маємо тут спрощену дефініцію споживання – моральну дефініцію, ґрунтовану на вірі у безумовну корисність благ. Усі наші моралісти пішли війною проти розтрата благ, починаючи з приватної особи, що нібито не поважає цього внутрішньо пов'язаного з об'єктом споживання морального закону, що вимагає поважа-

ти його споживчу цінність і його міцність, внаслідок чого людина викидає свої речі або міняє їх відповідно зі зміною свого стану або капризом моди і т. д., аж до марнотратства деяким чином планетарного, яке є фактом загальної економіки усього людського роду і експлуатації ним природних багатств. Коротше кажучи, марнотратство завжди розглядалося як рід безумства, неосудності, руйнування інстинкту, яке знищує резерви людини і внаслідок ірраціональної практики наражає на небезпеку умови її виживання.

Суспільство споживання реалізує прагнення до речей, але ще більше воно потребує їх руйнування. «Використання» речей веде тільки до їх повільного відмирання. Створена цінність набагато значніша, якщо в неї закладено її швидке відмирання. Ось чому руйнування залишається основною альтернативою виробництву: споживання тільки проміжна ланка між обома. У споживанні існує глибока інтенція перевершувати себе, перетворюватися на руйнування. Саме тут воно набуває свого справжнього сенсу. Переважно воно в самій повсякденності залишається підпорядкованим системі продуктивності, будучи керованим споживачем. Ось чому речі найчастіше з'являються через нестачу і чому сам їх достаток парадоксально означає убогість. Величезний запас свідчить знову про нестачу і є знаком туги. Тільки у руйнуванні речі існують у вигляді надлишку і свідчать у своєму зникненні про багатство. В усякому разі очевидно, що руйнування чи то у своїй різкій і символічній формі (happening, потlach, руйнівне acting out як індивідуальне, так і колективне), чи то у формі систематичної і інституціональної деструктивності приречене стати однією з переважаючих функцій постіндустріального суспільства.

Жан Бодріяр.

Суспільство споживання.

Відомий французький філософ Жан Бодріяр визначив той шлях, яким іде сучасна Західна цивілізація, як «суспільство споживання». Він вважає основною ознакою людського життя у XX столітті «фантастичну очевидність споживання і достатку», засновану на безмежному примноженні багатств, послуг, матеріальних благ, яке являє собою різновид «глибокої мутації в екології людського роду». Власне кажучи, люди в суспільстві достатку оточені не стільки іншими людьми, скільки об'єктами споживання. Їхнє повсякденне спілкування полягає не у спілкуванні із собі подібними, а в отриманні найрізноманітніших споживчих благ. Нашу сучасність Ж. Бодріяр визначає як «час речей»:

людина підпорядковується ритмові продукування і споживання, що доходить до утворення всеохопного навколишнього середовища.

При цьому створена цінність набагато більш значуща, якщо в неї закладено її швидке відмирання, відновлення попиту. Ось чому руйнування залишається основною альтернативою виробництву: споживання є тільки проміжною ланкою між виробництвом і руйнуванням. У споживанні існує глибока інтенція перевершувати себе, перетворюватися на руйнацію. Тому наддостаток богатих суспільств пов'язаний із марнотратством. Ж. Бодріяр зазначає: уже можна говорити про «цивілізацію сміттевого кошика»: «скажи мені, що ти викидаєш, і я скажу тобі, хто ти», «розбийте ваш автомобіль, страхування зробить решту». Споживання не переживається в повсякденній практиці як результат праці або процесу виробництва, воно переживається як чудо, дароване природним ходом речей і не зумовлене власними зусиллями людини.

Це не означає, що наше суспільство не є суспільством виробництва, системою виробництва і сферою економічної і політичної стратегії. Але в міру того, як у нього включається система споживання, суспільство стає системою маніпуляції знаками – адже пересиченість споживчими благами призводить до того, що об'єктом споживання стає вже не реальний корисний зміст речі, а її символічна значущість: престиж, демонстративне споживання, в якому через значущість речей утверджується статус їхнього власника. Маніпуляції об'єктами споживання як знаками або стверджують належність їхнього власника до певної соціальної групи, взятої як ідеальний еталон, або відділяють від неї і приєднують до групи з вищим статусом. Все більше й більше фундаментальних форм діяльності сучасних суспільств дають місце логіці знаків, постають у рамках аналізу кодів і символічних систем. Розгубленість економістів перед очевидною неможливістю для системи споживання стабілізуватися, перед її безмежною спрямованістю вперед спричинена якраз тим, що основним ракурсом їхнього бачення є зростання благ і доходів, а має бути в центрі уваги співвідношення і диференціація знаків.

Маніпулюючи знаками, образами нашої уяви, засоби масової комунікації в суспільстві споживання подають будь-які факти у формі *універсальної події* – ці факти драматизовані у формі видовища, але разом з тим деактуалізовані: людина за посередництва засобів інформації є

не учасником, а глядачем, спостерігачем, перебуваючи на безпечній дистанції від подій реального життя. Тому «масові комунікації дають нам не дійсність, а запаморочення від дійсності». Вони дозволяють нам бути свідками карколомної драми життя, водночас комфортно влаштуваючи нас у позиції стороннього глядача, «місці, де нічого не відбувається». Таким чином, ми живемо у захистку знаків і у відмові від дійсності, в чудесній безпеці, поєднуючи два задоволення: від ілюзії нашого вторгнення у дійсність і водночас від можливості по-справжньому не бути в ній. Образ, знак, послання – це і є все те, що ми «споживаємо».

На початку XIX століття Гете висловив думку, що цивілізація досягла повного задоволення потреб людини. Єдине досягнення, якого б від неї ще хотілося, зазначив він, це сконструювати якийсь прилад, який би автоматично підрізав гніт свічки, коли той вигоріє. Звісно, вбачати вище досягнення цивілізації в тому, щоб знімати нагар свічки, видається в епоху електрики досить кумедно. Але цей приклад сигналізує нам про сутнісну відмінність автентичних людських потреб і потреб, інспірованих самим світом речей, світом виробництва. Це, зрештою, лише потреби хизування, потреби престижу, які мають мало спільного з тим, чого насправді потребує особа для свого комфортного існування.

Сергій Пролеєв.

Абсурд економічного зростання.

Тому ставлення споживача до дійсного світу, до політики, історії, культури не є ставленням інтересу, участі, прийнятої на себе відповідальності – але воно не є і тотальною байдужістю: це ставлення цікавості. Пізнання світу не є характеристикою споживання, але для споживання не характерне і тотальне невігластво: Бодріяр вважає, що в розглядуваному аспекті головну ознаку споживання можна охарактеризувати як *незнання*. Цікавість і незнання – це відмова від реальної дійсності на користь жадібного й інтенсивного вивчення її знаків. Душевний спокій, таким чином, досягається за допомогою запаморочення від дійсності та історії. Споживання перетворює максимальне виключення зі світу в максимальний знак безпеки.

Ж. Бодріяр робить висновок: основною проблемою сучасного капіталізму більше не є суперечність між «максимізацією прибутку» і «ра-

ціоналізацією виробництва», основна проблема – це суперечність між потенційно безкінечною продуктивністю і необхідністю збуту продуктів. На цій фазі для системи стає життєво необхідним контролювати не тільки апарат виробництва, а й споживчий попит, не тільки ціни, а й те, що буде запотребоване за цими цінами. Загальним підсумком, що досягається чи то за допомогою заходів, що передують самому акту виробництва (дослідження ринку), чи то за допомогою заходів, наступних за виробництвом (реклама, маркетинг, упаковка), є «вилучення в покупця влади вирішувати», натомість передача цієї влади підприємству, яке нею може маніпулювати. Адаптація поведінки індивіда до ринку і адаптація соціальних позицій взагалі до потреб виробника і до цілей техноструктури є, таким чином, природною характеристикою системи. Її значення зростає разом із розвитком індустріальної системи. Дж. Гелбрейт називає це «перевернутою послідовністю» на противагу «класичній послідовності», де передбачалося, що ініціатива належить споживачеві і впливає через ринок на виробництво. Тут, навпаки, саме підприємство контролює поведінку на ринку, управляє соціальними позиціями і потребами і моделює їх. Це веде, принаймні в тенденції, до тотальної диктатури виробничої системи.

«Перевернута послідовність» руйнує фундаментальний класичний міф, який полягає в тому, що в економічній системі саме індивіду належить влада. Весь економічний і психосоціологічний апарат досліджень ринку, мотивацій тощо, за допомогою якого намагаються стимулювати на ринку реальний попит, глибинні потреби споживача, весь цей апарат існує для того, щоб впливати на попит задля збуту і водночас так замаскувати цей процес, щоб створювалося протилежне враження.

«Людина стала
об'єктом науки
про людину
тільки починаючи
з того моменту,
як автомобілі стало
важче продавати,
ніж створювати» –
Джеймс Гелбрейт

Істина полягає не в тому, що «потреби є плодом виробництва», а в тому, що система потреб нині становить продукт і елемент системи виробництва. Система потреб означає не те, що потреби виробляються одна за одною у зв'язку з відповідними об'єктами, а те, що вони виробляються як *споживча сила*, як глобальна наявність у загальних рамках продуктивних сил. Світ речей і потреб, таким чином, подібний до зростаючої істерії. Стає неможливо визначити об'єктивну специфіку потреби, як неможливо об'єктивно визначити при істерії специфіку хвороби в силу того, що такої специфіки не існує.

Ці зміни глибоко проаналізував Е. Фромм у праці «Здорове суспільство» саме під кутом зору змін у соціальному характері, спричинених специфікою ринкових відносин у ХХ столітті. Під соціальним характером Е. Фромм має на увазі ядро структури характеру, спільне для більшості представників однієї й тієї ж культури, функція якого – формувати й скеровувати людську енергію. На думку Е. Фромма, соціальному характерові в ХІХ столітті були притаманні такі визначальні риси, як суперництво, накопичування, експлуататорство, авторитаризм, агресивність та індивідуалізм. У ХХ столітті місце експлуататорської та накопичувальної орієнтацій займають сприймальна (рецептивна) та ринкова орієнтації. Замість суперництва спостерігається зростання тенденції до спільної праці, замість прагнення до безперервного зростання прибутку – прагнення мати постійний та надійний дохід, замість експлуатації – тенденція поділитися багатством з іншими й маніпулювати ними й собою; замість раціональної чи ірраціональної, але явної влади, ми виявляємо владу анонімну – владу громадської думки та ринку, замість власної совісті – потребу пристосовуватися й одержувати схвалення зі сторони, замість почуття власної гідності та почуття господаря – постійно зростаюче, хоча здебільшого неусвідомлене почуття безсилля.

Для ХХ століття характерні люди, які легко взаємодіють у великих групах, прагнуть споживати все більше й більше, чий смак стандартизований і чий реакції легко передбачувані; люди, які відчувають себе вільними й незалежними, не підкоряються авторитетам, принципам або совісті, проте готові до того, щоб ними командували; вони роблять те, чого від них очікують, легко пристосовуються до суспільного механізму. Характерною рисою сучасності Е. Фромм вважає поширення абстрактного підходу: людина зводиться до одиниці у множинах, до функції, до її грошового еквіваленту (наприклад, мільйонер). «Ми живемо серед цифр і абстракцій. Раз немає нічого конкретного, отже, немає нічого реального. Усе стало можливим, як практично, так і морально... Людина виявилася скинутою з будь-якого хоч мінімально визначеного місця, звідки вона могла б оглянути своє життя і життя суспільства й керувати тим та іншим. Сили, початково покликані до життя нею самою, втягують її у все стрімкіший рух. У цій шаленій круговерті вона думає, обчислює, занурившись з головою в абстракції, усе більше віддаляючись від конкретного життя».

Як це все
позначилося
на соціальному
характері сучасної
людини?

Е. Фромм відповідно до обраної ним системи вихідних засад інтерпретує явище відчуження: людина почувається не активним носієм власних сил і багатства особистості, а позбавленою індивідуальних властивостей річчю, яка залежить від зовнішніх сил, на які вона перенесла свою життєву субстанцію. Зокрема, Е. Фромм виділяє відчуження від речей, які ми споживаємо: при людському способі придбання потрібно докласти зусилля, кількісно співмірні тому, що я здобуваю. Коли ж я маю гроші, то для придбання від мене не вимагається ні зусиль, ні особливого інтересу – нема індивідуального ставлення до об'єкта потреби. Це виявляється, зокрема, у тому, що утверджується рецептивна орієнтація замість орієнтації на накопичування: мета людини – постійно набувати щось нове, «жити з роззявленим від подиву ротом». Відбувається відчуження від суспільних сил, від інших людей: ставлення до ближнього набуває характеру стосунків між двома абстракціями. Усе це логічно доповнюється витісненням зі сфери усвідомленого сприйняття основоположних проблем людського буття.

Головною рушійною силою для сучасної людини стала потреба обміну. Обмін перетворився на самоціль, пристрасть до обміну прийшла на зміну пристрасті до володіння. Так, людина купує машину або будинок, маючи намір при першій можливості замінити їх на інші, престижніші. Кохання часто виявляється вигідним обміном між людьми, які в результаті одержують максимум того, що вони можуть очікувати, виходячи зі своєї ціни на ринку особистостей. Весь хід життя сприймається неначе вигідне розміщення капіталу, де інвестований капітал – це моє життя і моя особистість. Тлумачення життя як комерційного підприємства лежить в основі типового для наших днів явища – зростання кількості самогубств. Одна з поширених причин самогубств у наш час – «життя не вдалося», «не варто жити далі» – це подібне до того, як підприємець оголошує себе банкрутом.

На зміну авторитетові видатних особистостей або інституцій приходить «анонімна влада»: авторитет прибутку, економічної необхідності, ринку, громадської думки, здорового глузду. З анонімною владою неможливо боротися, бо нема суб'єкта, якому можна протистояти. Механізм її панування – конформізм: бути прийнятним для соціального оточення означає не відрізнятись від інших.

Особливо виділяє Е. Фромм серед визначальних деформацій людського ставлення до світу сформований сучасною економічною системою принцип безперешкодного задоволення: негайне виконання кожного бажання і відсутність перешкод на шляху задоволення кожного з них. Водночас праця, замість того, щоб бути діяльністю, яка несе в собі втіху та задоволення, стала обов'язком.

За таких умов іспанський мислитель Хосе Ортега-і-Гасет вважає вирішальним для долі будь-якого народу питання: хто в суспільстві є реальним суб'єктом прийняття соціально значущих рішень? Ортега-і-Гасет розглядає суспільство як динамічну єдність двох чинників: меншин і мас. Відмінність між ними пролягає у площині спеціальної кваліфікації для виконання певних соціальних функцій. Основний принцип підходу до суспільного життя – виділення процесів, чинностей і функцій, які своєю природою особливі і яких відповідно не можна виконувати без особливого хисту та підготовки. Меншини – це спеціально кваліфіковані одиниці чи групи одиниць, здатні виконувати ці функції. Маса – сукупність одиниць без спеціальної підготовки, «рядові люди», «суспільна безформність», людина, що не відрізняється від інших і лише повторює загальний тип. Центральна, провідна думка Ортега-і-Гасета: маси не здатні і не повинні керувати власним буттям, а тим більше життям суспільства як цілого.

Криза європейського життя прибирає конкретні і драматичні обриси: «Європа переживає тепер найтяжчу кризу, яка лише може охопити народи, держави чи культури... Це – бунт мас».

Маса – це не просто велика кількість людей, це певний психологічний та соціальний тип. Х. Ортега-і-Гасет виділяє такі його головні характеристики.

По-перше, «людина-маса» – це примітив. Вона не дає сама собі обґрунтованої оцінки – «доброї» чи «злої», вирішальний орієнтир її самооцінки – «така, як усі». Однак цю пересічність вона не сприймає як ваду – навпаки, вважає свій усереднений, простацький рівень за добрий, взірцевий, довершений. Це спонукує її відкидати всякий зовнішній авторитет, не піддавати сумніву власні погляди, поводитися так, ніби, крім неї та її подібних, не існує нікого на світі.

По-друге, «людина-маса» переконана, що життя легке, багате, позбавлене трагічних обмежень, а завтра воно буде ще багатшим і

Хосе Ортега-і-Гасет:
бунт мас

щасливішим. Вона «просякнута почуттям влади й тріумфу». По суті, це почуття розпещеної дитини, яке в дорослих людях постає як тип «самовдоволеного панича» – людини, яка прийшла у світ, щоб робити те, що їй заманеться. Самовпевненість «людини-маси» породжена надмірними можливостями цивілізації ХХ століття – надмірними порівняно з примітивним рівнем потреб та здібностей цієї людини. Х. Ортега-і-Гасет уважає необхідною умовою, «законом» людського життя співмірність засобів, що є в розпорядженні людини, та проблем, які вона мусить розв'язувати. Наприкінці ХІХ – у ХХ столітті, коли пересічна людина влаштовується у світі багатств, коли вона зустрічає надмір засобів, не врівноважених життєвими труднощами, виникають деформовані зразки людського життя. Найважливіша деформація – це засаднича невдячність «людини – маси» стосовно всього, що уможливило їй легке і забезпечене життя. Вигоди цивілізації вона сприймає не як плоди тяжких зусиль і творчих здібностей, а як готову безпосередню реальність, котрої можна домагатися на засадах природного права.

Люди всіх попередніх епох жили за умов недостатньої захищеності та комфортності, у світі, в якому не було нічого певного, багатого, сталого. Це прищеплювало їм почуття обмеженості власних можливостей, а водночас – присутності когось іншого, вищого та сильнішого, виховувало дисципліну та усвідомлення свого місця і своєї співвіднесеності з іншими людьми. Соціальний світ ХХ століття створює в людини враження, що все дозволено, бажання не обмежені, а обов'язків не існує. Вона зникає не зважати на інших, а головне – на вищих за себе, не знати жодної інстанції поза собою. Тому, по-третє, «людина-маса» – це варвар. Варварство – це відкидання норм співжиття, відмова від необхідності вести діалог та досягати порозуміння з іншими людьми. Культура передбачає наявність загально визнаних інстанцій, що встановлюють обов'язкові для всіх норми. Варварство маси полягає в тому, що вона не визнає зверхності жодних інстанцій над собою – вона не знає дисципліни та самообмеження. Тому «людина-маса» всюди втручається, накидаючи всім свій простацький погляд на речі. Культура передбачає доведення рації тих чи тих поглядів, апеляцію до аргументів. «Людина-маса» не лише нераціональна у своїй поведінці, вона принципово «не хоче давати аргументів і не хоче мати рації», новизна її позиції в тому, що вона обстоює своє «право не мати рації, глузд безглуздя».

Сучасну добу, коли маси перестали коритися меншинам і дістали у своє розпорядження весь репертуар життєвих можливостей меншин, Х. Ортега-і-Гасет називає «вертикальною навалою варварів». Він наполегливо підкреслює, що світ, де народилися сучасні маси, являє докорінно нове, не бачене в історії обличчя: європейська історія вперше залежить від рішення простої людини як такої. В останній третині XIX століття почалась інволюція, регрес до варварства – до наївності та примітивізму людини, що не має минулого або забула його. Історичні рухи маси є керовані людьми пересічними, несвоечасними, без доброї пам'яті та «історичного сумління». Такими є, зокрема, більшовизм та фашизм.

Демократія та загальне виборче право, за Х. Ортегою-і-Гасетом, самі собою не утверджують всевладдя маси: вони лише спонукують масу прихилитися до рішення тієї чи іншої меншини. Однак за сучасних умов сформувався новий тип державної влади, в якому панують «всі ці натовпи, що переповнюють тепер історичний кін».

«Людина-маса» не має мети і пливе за течією. У державах, де триумф мас найбільш помітний, «державна влада, уряд, живе сьогоднішнім днем; він не виступає як щирий представник майбутнього..., він не стає засновником чогось, що мало б уявлений розвиток чи еволюцію». Він оминає конфлікти дня, а тим нагромаджує ще більші конфлікти на майбутнє. Для характеристики сучасної епохи Ортега вважає найбільш прийнятними такі риси: «Вища за інші часи і нижча від себе. Потужна і рівночасно непевна свого призначення. Горда зі своїх сил і рівночасно застрашена ними». Це епоха «всеохопного фарсу», суть якого – прагнення людей, народів, урядів утекти від власного призначення. Призначення – це те, чим ми мусимо бути в житті, воно не дискутується, його приймають або відкидають. Ми автентичні лише в тому разі, коли приймаємо і виконуємо своє призначення, коли ж відкидаємо – ми заперечуємо та фальшуємо самих себе. У сучасному суспільстві майже всі позиції, займані та проголошені, є в істоті фальшиві.

Бунт мас – це зрада власного призначення, повстання проти себе самого. Бо призначення маси – не діяти самотійно. Вона прийшла на світ для того, щоб її вели, переконували, репрезентували, організовували. Її призначення – орієнтувати своє життя на вищі інстанції, складені з добірних меншин.

Історія становить безперервне і послідовне чергування двох процесів: формування добірних меншин – водночас і соціуму, і занепад аристократій і водночас розклад суспільства. Соціальна структура – це, поперше, система колективних функцій найрізноманітніших рангів, що неминуче заснована на ієрархії та підпорядкуванні. По-друге, соціальна структура передбачає розрізнення індивідів, які мають виконувати ці відмінні функції. Лише дотримання цих двох умов робить суспільство здоровим, тобто відповідним його призначенню, вираженому в імперативі: «Стань тим, чим ти є». Це «є» незрівнянно важливіше за етику та право, які конструюють схеми того, що «має бути». «Здоров'я» суспільства – це щось більше, ніж справедливість, «має бути» лише те, що «може бути», ідеальне з етичного чи правового погляду суспільство – це ілюзія XVIII та XIX століть, його неможливо реалізувати на практиці.

Те, що є, має і може бути основою здорового суспільства – це добір-на меншина, аристократія.

Х. Ортега-і-Гасет обстоює радикально аристократичне тлумачення історії: людське суспільство є завжди аристократичне самою своєю істотою аж до такої міри, що воно є суспільством згідно зі своїм аристократизмом і перестає ним бути в міру того, як утрачує аристократизм.

Під аристократією і масою Х. Ортега-і-Гасет розуміє не те, що «примітивна соціологія» вкладає в поняття «соціально вищі класи» і «еконімічно нижчі класи». У будь-якому класі завжди існує вульгарна маса й видатна меншина. Соціальна функція речників добірної меншини – виробляти і репрезентувати масі взірцеві норми та способи життя. Підпорядкування цим нормам – це і є сутність суспільного об'єднання людей. Їх об'єднують не принука й не користь, а сила привабливості найдосконаліших індивідів, що становлять ідеали, архетипи, моделі. Справжня аристократія формується на владі психологічної привабливості.

Добірний чоловік, стверджує Ортега, – не той, хто вважає себе вищим за інших, а людина, що вимагає від себе більше, ніж інші, бере на себе все нові труднощі та обов'язки. Не маса, а добірна людина живе у властивій неволі. Ця неволя полягає в тому, що добірна людина присвячує своє життя служінню вищим інтересам. Належність до добірної верстви визначається вимогами, обов'язками, а не правами – це життя, обернене в дисципліну. Права та привілеї шляхетної людини не є пасивною власністю, а вказують на висоту, якої сягнули зусилля цієї осо-

би. Шляхетність – це синонім напруженого життя, яке постійно прагне перевершити себе, життя аскетичного, бо його сутнісна ознака – самозречення в ім'я вищої мети.

Нації Європи засновували шляхтичі – «люди, гідні подиву за їхню відвагу, за їхній хист володарства, за їхнє почуття відповідальності... Але з усіма цими чеснотами серця шляхтичі завжди мали слабу голову. Вони жили другою половиною душі. Були вони дуже обмеженого розуму, почутливі, імпульсивні, інтуїтивні, словом, ірраціональні». Така природа шляхтичів призвела до їхнього програшу у змаганні з розсудковими, практичними міщанами, з яких зродилася буржуазія.

Сутність суспільства Х. Ортега-і-Гасет, спираючись на таку логіку, визначає як динамічну духовну єдність, що її утворюють взірці та його наслідувачі. Суспільство самою своєю природою є апаратом удосконалення, самовдосконалення людини за допомогою механізму «зразковості – податливості», узятого за принцип соціального співіснування.

Характер тої чи тої нації слід визначати виходячи з того, як у ній розвиваються взаємини мас із добірними меншинами. Адже нація – це зорганізована людська маса, упорядкована меншиною добірних індивідів. Наприклад, антична Греція характеризувалася надміром взірцевих особистостей, за якими стояла дрібна, мізерна, непокірлива маса. Геніальна як культурна цілісність, Греція була нестабільна як соціальне тіло: вона стала немов індустрією, що розробляла зразки замість того, щоб задовольнитися стандартами. Прикладом протилежного характеру є, за Ортегою, Росія та Іспанія – вони страждають на очевидну й тривку злиденність на видатні особистості. «Слов'янська нація – це величезна народна маса, над якою труситься дрібненька голова».

Лауреат Нобелівської премії з економіки Джеймс Б'юкенен уперше в економічній теорії спробував застосувати методи економічного аналізу до перспектив суспільного прогресу. У роботі «Межі свободи. Між анархією і Левіафаном» (1975) він шукає таку пропорцію між економічним розвитком і гуманітарними нормами соціального співжиття, яка б дозволила суспільству ефективно функціонувати. У центрі уваги досліджень Дж. Б'юкенена – проблема суспільних фінансів. Новим кроком у напрямку розбудови філософії фінансів стало включення в поле досліджень взаємозв'язку моралі, етики та економіки. Ще в 60-х роках ХХ століття Дж. Б'юкенен дійшов висновку, що «ми занурюємося в анархічний хаос

Джеймс Б'юкенен:
діагноз соціально-
економічного
і політичного ладу
має включати в себе
морально-етичні
виміри

і неконтрольовану експлуатацію під тягарем держави-Левіафана. Виглядало так, що демократія нездатна контролювати свої власні крайні прояви, а всякі ознаки конституційного порозуміння, здавалося, раптово зникли». Чим виправдовується політично організований примус індивідів? Де пролягають межі колективної дії? Як можна проаналізувати дію обмежень морального характеру на економіку? Дж. Б'юкенен робить висновок, що будь-який діагноз соціально-економічного і політичного ладу в кінці ХХ століття має включати в себе також і морально-етичні виміри.

Питання: як відновити моральні підвалини політичного та економічного ладу – актуальне для Дж. Б'юкенена тому, що від його розв'язання залежить повага і довіра до інституцій і суб'єктів політики, цивілізації і культури Західної Європи й Америки, необхідні для їхнього ефективного функціонування. Він шукає новітній еквівалент «ідеї прогресу», що панувала в ХІХ і на початку ХХ століття, прагне відвернути занепад громадянського устрою, до якого призвело «наше жахливе ХХ століття». На його думку, сучасна держава добробуту, яка могла би залишатися життєздатною при менших рівнях соціальних трансфертів, може зазнати краху в тому сенсі, що вимоги щодо трансфертів можуть перевищити ті надходження, які люди як платники податків готові генерувати.

Дж. Б'юкенен доходить висновку, що ХХІ століття не супроводжуватиметься якимось новим відкриттям етики взаємної терпимості, не з'явиться і якогось нового корпусу моральних чеснот, що завоює загальну й одностайну підтримку. Посилаючись на Джона Ролза, від говорить про необхідність досягнення мінімальної згоди, потрібної для політичного миру та справедливості – мінімальної згоди навіть незважаючи на загрозу розбіжності у фундаментальних цінностях.

З такої песимістичної оцінки соціально-економічного й політичного становища Дж. Б'юкенен робить два висновки. Перший – «поразницький» зводиться до твердження, що вся струнка просвітницька доктрина від самого початку й упродовж двох століть була романтичною мрією, яку зараз слід вважати всього лише філософською фікцією. Другий висновок, до якого він вважає своїм моральним обов'язком приєднатися, залишає надії на належним чином продумані і втілені інституційно-конституційні зміни, які можуть привести до принаймні певної відповідності поведінки тому класичному ліберальному набору стандартів, який видається необхідним.

«Це жахливе століття» було позначене невдалими експериментами, у ході яких руйнувався «цінний соціальний капітал, капітал, який репрезентується особистим ставленням до незалежності, дотриманням законів, покладанням на власні сили, наполегливою працею, відчуттям впевненості в завтрашньому дні, довірі, взаємній повазі й терпимості. І цей капітал руйнувався тільки для того, щоб поступитися місцем установці, що має своїми складовими безвідповідальність, залежність, експлуатацію, опортуністичну гонитву за вигодою, швидкоплинний гедонізм, вимагання грошей під прикриттям закону, судову тяганину, недовіру і нетерпимість».

Висновок, що його формулює Дж. Б'юкенен, значною мірою всупереч логіці економічної цілераціональності, означає *визнання залежності економічної ефективності від екзистенційних основ людського буття*: «Допоки люди як громадяни не матимуть змоги довіряти одне одному – як громадяни і як суб'єкти економічної діяльності, – ні економіка, ні держава не зможуть функціонувати ефективно... Цілком незалежно від інституційної трансформації, необхідної для забезпечення стимулів для оновлення, паралельно має розпочатися певне відродження духу, певне відчуття спільної мети у суспільстві вільних у своєму виборі громадян».

Проте саме духовні, моральні засади людського буття виявляються найбільш проблематизованим аспектом сучасного стану людства, яке досягло небачених успіхів у сфері науково-технічного прогресу та масового споживання, але стрімко втрачає ціннісні механізми самозбереження. Масштаби проблеми показово окреслили так звані антиутопії ХХ століття – художні твори визнаних інтелектуалів світу, які моделюють можливі варіанти цивілізаційного розвитку. У фантастичній формі в антиутопіях осмислюються реальні загрози, створені наявними тенденціями сучасного суспільного життя.

Джордж Орвелл в антиутопії «1984» показав, наскільки ефективним пропагандистським інструментом може стати в умілих руках фальсифікація історії. Дж. Орвелл описав політичну систему, що тримається на глобальній всепроникній брехні, лицемірстві і планомірному «промиванні мізків». Роман «1984» був опублікований 1949 року, проте небезпеку масового поширення віртуальної картини світу, побудованої на тотальному перекрученні реальності, руйнівний вплив цієї віртуальної

Антиутопії
ХХ століття

реальності на світосприйняття та поведінку людей, ми можемо посправжньому оцінити лише в наш час, стикаючись, наприклад, з феноменом інформаційної агресії Росії проти України.

Євген Замятин у своєму романі «Ми» показує, що відбувається з країною, де всі сфери життя підпорядковані одній-єдиній ідеї, меті, завданню. Героїв цієї книги позбавили всіх індивідуальних рис, включно з іменами, вони замінені «нумерами»: люди-нумери – ідеальні деталі державної машини, але й особистої свободи у них не більше, ніж у якихось болтів чи гайок. Таке суспільство не лише антигуманне, а й надзвичайно вразливе: досить одній піщинці потрапити в добре відлагоджений механізм, як насильно прищеплені цінності починають девальвуватися на очах – і система руйнується.

Олдос Хакслі в романі «О чудовий новий світ» створює картину уявного майбутнього. У ньому знищено інститут сім'ї, а слова «батько» і «мати» вважаються лайливими – зате не виникає психозів, неврозів. Життя людей заповнюється оргіями, які проходять нудно і буденно, за розкладом, як партзбори в провінційній радянській установі. Діти не знають батьків, а батьки – дітей. Це світ, де людина позбавлена права вибору – але сама цього, як правило, не розуміє.

Рей Бредбері в романі «451 градус за Фаренгейтом» описує крах цивілізації, безпосередньо пов'язаний із загибеллю культури. Насамперед – культури книжкової, традиційної для Європи. В антиутопії Р. Бредбері книги вилучають і палять як шкідливе й небезпечне явище. Але залишається надія: хоча є «пожежники», що винищують друковане слово, знаходяться й люди, що відважно ховають заборонену літературу, заучують літературні шедеври напам'ять.

Ентоні Берджесс своїм романом «Заводний апельсин» створив не стільки антиутопію у традиційному значенні слова, скільки *дистопію*, змальовуючи трагедію людини у нелюдському світі. У книзі Берджесса весь світ побудовано на насильстві, це невід'ємна властивість людської натури. Головного героя роману штучно позбавляють цієї здатності, але, переставши бути хижакком, він тут же перетворюється на жертву. Саме по собі насильство нікуди не подінеться, міняється тільки його вектор, напрям. І тут вже ніяка революція не допоможе – хіба що антропологічна, остаточна, та, яка перетворить *homo sapiens* на принципово інший біологічний вид.

15.5. «Фінансова цивілізація»: сутність і перспективи

Процеси дегуманізації сучасного життя дослідники пов'язують із формуванням у сучасну добу стану суспільного життя, означеного поняттям «фінансова цивілізація», яке увів до наукового вжитку в Україні філософ Володимир Ільїн. Вживаючи це поняття, мають на увазі:

- по-перше, проникнення грошового виміру на всі рівні соціокультурного буття людини, зокрема в такі сфери, які дотепер не вимірювалися грошовим еквівалентом;
- по-друге, сучасний стан економічних механізмів створює ситуацію, в якій гроші діють виключно заради самих грошей, віртуалізуючи не лише економіку, а й соціум загалом.

Криза, яку зазвичай називають фінансовою, охопила всі складові світової економічної системи і в повному своєму масштабі набула позафінансової, позаекономічної природи – кризовим є *стан* сучасної *соціальності як такої*. Нинішня фінансова криза є найгострішим виявом віртуалізації соціального, спричиненої не в останню чергу новітньою еволюцією грошей та економічних механізмів. Сучасні гроші – це субстанція-суб'єкт, цілковито ідеальна, духовна, абстрактна, яка не має потреби в жодній іншій субстанції, окрім самої себе, субстанція, що народжується з економічних відносин і перебуває в економічних параметрах, проте проймає собою весь світ, увівши в дію вже по-справжньому світові гроші, або світові валюти.

У цьому світі поставлено під сумнів фундаментальні моральні цінності, дискредитовано науково обґрунтоване освоєння світу, раціональні моделі поведінки загрожують утратою «всього святого», а життя людини зведено до нескінченної гонитви за грошима. Гроші перетворилися з інструменту економічної діяльності на один із вимірів людської долі, позаяк багатство і бідність – не лише зовнішні обставини життя, а й діапазон екзистенційних моделей, у якому людина переживає своє буття у світі, «почуття тріумфу» або почуття приниженості і стан фрустрації.

Почалося це не тепер, витоки цих явищ коріняться ще в історії Стародавньої Греції. Людина західного світу завоювала земну кулю, за висловом К. Ясперса, завдяки послідовному проведенню трьох принципів: а) заснована на грецькій науці раціональність, яка ні перед чим

«Фінансова цивілізація»: витоки, еволюція, status quo

не зупиняється, б) те, що ми називаємо особистістю, з самого початку було пов'язане з раціональністю як її корелятом; в) західна людина сприймає світ як *фактичну дійсність* у часі. Самодостатність і раціональність стають для неї джерелом, з якого вона безпомилково пізнає світ і намагається панувати над ним.

Поворот до раціональності, про який пише К. Ясперс, збігся в часі з процесом в економічному житті, який неможливо розглядати безвідносно до перелічених духовно-культурних явищ – монетарною революцією, ініційованою у 630-х роках до н. е. царями Лідії. До появи монетних грошей існувало багато цивілізацій – єгиптяни й вавилоняни, ацтеки, хети, критяни. Вони створили розвинені культури, але в усіх це закінчилося застоєм і занепадом. Лише греки, які перейняли від лідійців монетарну систему, подолали цей бар'єр.

Прийняття грошей швидко просунуло їх уперед, дозволивши випередити інші народи. Гроші вивели соціальні зв'язки людей за рамки родинних кланів, створили новий зріз соціальної диференціації – не на основі кровної спорідненості, а на основі майнового поділу на стани і територіального принципу збору податків. Людина тих часів здобула своє «Я» певною мірою внаслідок того, що гроші зруйнували її традиційне «Ми», вона *мусила* усвідомити свою окремішність, протиставленість світові й шукати опори в самій собі. Так приходить відкриття *особистості*.

Разом з тим людина, раніше пов'язана лише з тісною групою кровних родичів, тепер, опинившись поза своїм локальним середовищем, віднаходить свою належність до нескінченно широкої множини речей, людей і подій, які відкрилися їй через товарно-грошові зв'язки, – вона виявляє, що реально належить до цього безмежного, але єдиного по своїй суті світу – так зародився перехід до *універсальності*. Змінилися стиль мислення і шкала цінностей.

Ставши суб'єктом ринку, навчившись співміряти речі за чітко визначеними законами грошових співвідношень, людина виробила принципово новий тип інтелектуальної діяльності: гроші навчили її перетворювати якісні відмінності на кількісні, вони примусили рахувати й тим сприяли формуванню нового типу мислення, заснованого на значно вищому рівні абстрагування і значно жорсткіших вимогах до смислової еквівалентності.

Найбільш інтенсивно раціональність утверджувалась у духовній атмосфері і соціальних практиках західного світу уже в добу Нового та Новітнього часу. А. Сміт, увівши поняття «людини економічної», зробив новий крок у напрямі від розгляду людини в повноті всіх проявів її життєвого світу до бачення її крізь призму інструментальної раціональності. Однак він розумів, що таке трактування людини правомірне лише як абстрактно-теоретичне поняття у вузькій сфері наукового аналізу, про що свідчить його «Теорія моральних почуттів». Якщо в «людині економічній» він убачає істоту, яка керується егоїстичними інстинктами, то в «Теорії моральних почуттів» А. Сміт розглядає протилежний бік людської природи – альтруїзм, що слугує основою моральності. Проте послідовники А. Сміта, цілком у дусі філософії свого часу, підійшли до людини як до своєї машини, яка обмежує свої розумові зусилля підрахунком прибутків і витрат. Так «людина взагалі» перетворилася на «людину економічну».

Грошовий механізм, сформований у системі економічної діяльності традиційного суспільства, у модерному, поширюючись на всі інші системи і перебираючи на себе функції управління цілим суспільством, зумовив своєї експансії економічної раціональності. Саме монетарні механізми стали провідним каналом впливу соціальної системи на життєвий світ людини. Одночасно грошові відносини вивільняються від нормативного контексту життєвого світу, прагматична діяльність людини звільняється від традиційних ціннісних критеріїв, їх замінюють генералізовані інструментальні цінності – гроші і влада. Гроші стають універсальним еквівалентом не лише матеріальних вартостей, а й свободи, гідності людської особистості, естетичних цінностей тощо.

Надії на подолання постіндустріальної економічної цілораціональності, яка, руйнуючи ціннісно-нормативні основи людської діяльності, обмежує обрій життєвого світу моделлю «людини економічної», сьогодні все частіше пов'язують з «етикою відповідальності», що її прагне обґрунтувати комунікативна філософія. Гроші по самій своїй суті є «спільним знаменником», механізмом повсякчасного, повсюдного, універсального отождолення смислів речей у спілкуванні людей, а тому вони постають як засіб для досягнення порозуміння, причому в незрівнянно ширших масштабах, ніж це мало місце у безгрошовому соціумі. Сенси, які вони вносять у життєвий світ соціуму, – це конкретні кон-

Сутність поняття
«людина
економічна»

Етика
відповідальності
VS економічна
раціональність

фігурації, у яких соціальні значення різних речей та явищ співвідносять-ся між собою. Таким чином, гроші ніби «висвічують» у речах дійсності їхню *спільну соціальну субстанцію* – те, що кожний предмет у життєвому світі людини є об’єктивованою формою існування відносин між людьми.

Виступаючи на ринку у своїй функції міри вартості, гроші виявляють себе щодо конкретних учасників ринку як певна нормативна інстанція. Нормативність грошової комунікації зумовлює той факт, що вона передає учасникові ринку інформацію про деякі конкретні стани справ, які об’єктивно зумовлюють його економічну діяльність. Конкретний контекст економічної поведінки є випадковим, однак він детермінований доконечною, спільною для всіх учасників ринку структурою вартісних значень, виражених у грошовій формі, правилами вартісних співвідношень, закладених грошовою системою.

Ринок за допомогою грошової системи конструє себе для певного, за виразом Ю. Габермаса, інтерпретативного співтовариства – у цьому разі для учасників товарно-грошового обміну, члени якого, комунікуючи, намагаються досягти порозуміння й раціональної згоди, оскільки це є умовою реалізації конкретних економічних цілей кожного з них. В умовах ринкових відносин визнанням смислової значущості товару, тобто правомірності позиції конкретних учасників ринку, є готовність партнерів платити гроші за цей товар. Значущим на ринку є лише такий товар, який може розраховувати на обґрунтовану (раціонально мотивовану) згоду всіх членів того інтерпретативного співтовариства, яка виражається в ринковій ціні цього товару. Саме встановлена на ринку ціна товару є тим, що Ю. Габермас називає “можливістю раціональної прийнятності” для будь-якої комунікації. Комунікативна теорія розглядає суспільство як необмежену спільноту інтерпретаторів, кожен з яких бере участь у процесі комунікації, аргументуючи й обґрунтовуючи власні твердження й спростовуючи чужі, неприйнятні для себе. Ніхто не має привілейованого доступу до умов істинності; ці умови завжди зазнають інтерпретації тут і тепер існуючими індивідами, скінченними й соціально зумовленими. Ринок є не єдиною, але важливою і чітко вираженою системою такої комунікації, а гроші – тією знаковою системою, у фізичній субстанції якої здійснюється узгодження індивідуальних смислів та інтересів і втілюється досягнуте порозуміння в межах можливого, хоч і без володіння істиною «в останній інстанції».

Якщо у принципі можливо несуперечливо вписати грошові відносини у світ сучасного соціуму, то підставою для цього може бути саме комунікативна сутність грошей як системи взаємних зобов'язань між людьми.

Слід наголосити, що звичка абсолютизувати *status quo* спонукує нас надмірно драматизувати роль грошей у сучасному світі. Вона примушує дивитися на майбутнє як на безкінечне й безальтернативне продовження теперішнього. Щоб спрогнозувати хід майбутніх подій, наприклад, на найближчі двадцять років, беремо останні двадцять років, визначаємо головні тенденції, і в уяві проєктуємо їхню траєкторію на майбутнє. І які ж тенденції ми маємо зберегти в цьому уявному нашому майбутньому? Людина гранично примітивізується, культура перетворюється на ринок «попси», духовність стає ширмою для шахраїв... Невже це все, що нам залишилося?

Але річ у тому, що до безкінечності розкручувати цей сценарій не дозволять самі ж гроші, які його спричинили.

Багато сказано про те, що сучасний стан життєвого світу людини – це ситуація постмодерну з усім діапазоном широко відомих характеристик. Проте, на нашу думку, мають слухність ті дослідники, які все частіше стверджують, що постмодерн закінчився 11 вересня 2002 року. Той день, страшний не лише для США, а й для всіх нас, став пересторогою: світ, у якому ми живемо, – не гра, в якій усе дозволено, а жорстока, невідворотна і часом страшна реальність.

Яку реальність витворюють у цьому світі сучасні гроші?

Почнімо з того, що гроші неможливо розглядати абстрактно, безвідносно до їх конкретної історичної форми. Сучасні гроші мають історично визначену й досить специфічну сутність – це *кредитні гроші, позичковий капітал*. Кредит є субстанцією сучасних грошей до такої міри, що, якби ми всі одночасно повернули всі свої борги, гроші просто зникли би, від них нічого б не залишилося. А що являє собою кредит за своєю суттю? У наступному році ми, як Бог дасть, своєю працею створимо певну вартість. Ця вартість ще не існує, і немає повної гарантії, що ми зможемо її створити, проте банк уже дав нам кредит і ми приходимо з цими грошима на ринок. Припустімо, купуючи товар за сто гривень, ми збільшили продаж того продавця на сто гривень. Продавець одержав належну йому платню, виробник одержав зарплату, уряд одержав

Майбутнє грошей
у світі людей

Кредитні гроші –
надексплуатація
майбутнього

податок з продажу, поповнивши бюджет країни. Ці гроші були *позичені з нашого завтрашнього заробітку і вкладені в сьогоднішній ринок.*

Таким чином, кредитні гроші здійснили недосягну досі мрію людини про наближення майбутнього. Вони діють усупереч векторній спрямованості часу з минулого через теперішнє в майбутнє, бо, по суті, вони переносять, перепомповують вартість із майбутнього у нинішній час. Вартість, якої ще не існує, по суті – обіцянку про те, що ця вартість буде створена! А якщо не буде?

Чому людина так гаряче прагне наблизити майбутнє? Бо воно уявляється світлим, щасливим, кращим за сьогоднішнє. І ось ми, нарешті, доживаємо до цього жаданого майбутнього, але знаходимо... пограбовану скарбницю. Тут уже хтось був і все забрав. Хто? *Ми*, якими ми були десять, або п'ять, або два роки тому. Ми зробили це за допомогою кредитних грошей. У цьому й полягає суть сучасної фінансової кризи і всіх майбутніх криз найближчих часів.

Дослідниця М. Нестерова наводить яскравий приклад – колапс, який спіткав фінансову систему Албанії після досить успішного економічного розвитку в 1992–1997 роках. Крах албанського суспільства настав тому, що більш ніж половина населення брала участь у фінансових пірамідах, які закономірно розвалилися. Фінансові піраміди існують по всьому світу, але їхній розмах в Албанії був незвичайно високий. Починаючи з обіцянок 30% на вкладені кошти щомісячно, деякі піраміди під солідними звучними назвами компаній пропонували вкладникам 50–60%, а одна навіть 100% щомісячно. Природно, чим вища ставка, тим швидше руйнується піраміда, оскільки їй складніше залучати необхідну кількість коштів. В Албанії на піку діяльності пірамід вкладені в них кошти становили 50% ВВП країни, конкуруючи з доходом і деформуючи економіку країни. Люди закладали і продавали будинки, віддавали всі заощадження і звільнялися з роботи, щоб інвестувати в піраміди. Коли система звалилася, у країні почалися повстання, загальний хаос. Уряд не міг забезпечити виплату коштів вкладникам, оскільки на момент краху в п'яти найбільших пірамід було 49 мільйонів доларів активів і на 475 мільйонів доларів зобов'язань – остання цифра удвічі перевищувала ВВП країни.

Кредитні гроші перетворили на загальну фінансову піраміду цілий світ. Ми живемо за рахунок надмірних, невідшкодованих позичок з май-

бутнього, відбувається *надексплуатація майбутнього і його виснаження*. Надексплуатація природи призвела до екологічної кризи, фінансовий грабунок майбутнього вкидає у кризу весь наш життєвий лад.

Почалося це не тепер і навіть не в минулому столітті, а в добу Відродження, коли почала формуватися перша у світі банківська система. Саме тоді в самісіньку суть грошового механізму було закладено можливість вкладати в господарство «порожні» кредитні гроші, забезпечені *довірою, вірою* в те, що позички будуть повернуті. Ера кредитних карток та електронних грошей лише надала процесові несамовитого прискорення та інтенсивності, наповнюючи сучасну економіку, по суті, обіцянками, перетворюючи її на мильну бульбашку, яка ось-ось лусне.

Якщо наші гроші забезпечені довірою, то й криза їх – це криза довіри як головного в нашу добу, за Ф. Фукуямою, суспільного капіталу. Це означає, що *етос «людини економічної» не відповідає економічним потребам сучасного господарювання*.

Згідно з концепцією стадіально-цивілізаційного переходу, яку я відстоюю вже багато років, економічний детермінізм в даному випадку проявляється не в тому, що продуктивні сили «переростають» віджилі виробничі відносини, котрі стали гальмом на шляху їх розвитку, а в тому, що, використовуючи понятійний апарат історіософії А. Тойнбі, можна сказати: зародження кожної наступної цивілізації відбувається як духовний пошук альтернативної форми суспільного буття у вигляді світоглядної «відповіді-заперечення» на «виклик» – затьяжну стагнацію попереднього способу виробництва, що, так і не встигнувши досягти своїх найбільш розвинених форм, вже переживає свій занепад...

Як і чому це відбувається? Зародження цивілізації як злету в галузі мистецтва, а потім філософії і науки, зумовлено складним характером взаємодії між рефлексивно-теоретичним і предметно-практичним, безпосередньо перетворювальним способами соціального освоєння світу. Адже досягнення головної мети соціальної практики – створення ефективного способу виробництва – вимагає попереднього рефлексивно-теоретичного ставлення до світу як об'єкта пізнання і естетичного переживання. З метою вироблення максимально нестандартного, прогностично перспективного способу розв'язання завдань удосконалення, в тому числі й економічно-технологічних засобів

реалізації людських потреб, подолання будь-яких кризових явищ, необхідно максимально дистанціюватися від об'єктивної реальності, не занурюватися у виробничий процес, бачити навколишню дійсність ніби іззовні.

Отже, зародження кожної наступної цивілізації є нічим іншим, як духовною реакцією на системні кризові явища в економічному базисі попереднього типу економіки, внаслідок яких виникає система духовних цінностей і мотивацій, яка, своєю чергою, слугує духовним базисом для наступного способу виробництва, фактично виступаючи каталізатором для його виникнення і розвитку. Саме тому феномен Ренесансу, Реформації і Просвітництва не є лише надбанням Нового і Новітнього часів, а спостерігається в кожній із цивілізацій на етапі їх розвитку по висхідній.

Особливо варто підкреслити, що згадані вище сплески духовної культури – мистецтва, науки, філософії, ойкуменічно-гуманістичного реформаторства – мали не менш, якщо не більш безпрецедентний характер, аніж етапи бурхливого економічного розвитку, і з повним правом можуть бути віднесені до своєрідних «духовних див», так чи інакше корельованих із «дивами економічними», значною мірою виступаючи каталізатором останніх. Саме цей очевидний факт явно вплинув на формування цивілізаційних концепцій О. Шпенглера, А. Тойнбі, М. Вебера, К. Ясперса, П. Сорокіна, згідно з якими не «економічне диво» спричиняє духовно-цивілізаційні злети, а навпаки, – духовно-релігійні чинники, діяльність «творчих меншостей» виступає «базисом» відносно економічної «надбудови»...

Перефразуючи знамениту марксистську максиму про те, що певні знаряддя праці породжують відповідний їм суспільний устрій, і надаючи їй протилежного змісту (одночасно дещо «спрямлюючи» зигзаги розвитку сучасної західної цивілізації), можна сказати, що саме Ренесанс породив торгівельний капіталізм, Реформація – мануфактурний, а Просвітництво та розвиток природничих наук підготували суспільну свідомість до буржуазного промислового перевороту. Отже, саме героїчно-авантюрний, навіть титанічний дослідницький дух пізнього Ренесансу й аскетично-моралізаторський потяг до самовідданої праці, породжений Реформацією, і, нарешті, незламно-вольова войовничість Контрреформації, оволодівши масами", справді стає «матеріальною силою» і стимулює розвиток нового способу виробництва...

Таємниця економічних і технологічних успіхів тоталітарних режимів значною мірою полягає не в їхніх особливих мобілізаційних можливостях, а

часто-густо у нещадній, нераціональній експлуатації величезного творчого потенціалу, напрацьованого ще у дототалітарну добу...

«Економічним дивам» ХХ століття передувало формування новими меритократичними спільнотами якісно нової постгедоністичної і постутилітарної духовної картини світу, яка створювалася в атмосфері воістину неоренесансного розвитку науки, філософії і мистецтва не тільки в Західній Європі, а й у Європі Східній (в Україні і в Росії), а також у Японії та Індії. Оволодівши в процесі знаменитої «весни народів» масовою свідомістю, вона стала своєрідним детонатором вибуху творчої енергії. Загальна ж творча патріотично-мобілізаційна консолідованість об'єднаних спільною системою духовних цінностей народів країн-лідерів дозволяла командам політиків-реформаторів розробити і впровадити в життя широкомасштабні комплексні соціально-економічні реформи.

Олександр Шморгун.

Економічна інноваційність у стадіально-цивілізаційному вимірі.

Не випадково ця людина стає жертвою жорстоких маніпуляцій її ринковою поведінкою. Реклама, разом із полегшенням пошуку товарів та послуг, цілеспрямовано розробляє і вдосконалює засоби впливу на людину «в обхід» свідомості, спонукує до все нових витрат, стимулює виникнення нових потреб, не обґрунтованих реальною необхідністю, закріплює у психології споживача стереотипи масової поведінки розпещеного панича. Важіль, що спрацьовує в цих спекуляціях, – це саме довіра, точніше довірливість. Використовуючи психологічно привабливі іміджі для просування на ринку потрібних товарів, реклама натреноує у сприйнятті масового споживача схеми: за гроші можна купити не просто мінеральну воду, а «найкраще для рідних людей», не просто пральну машину, а вільний час для чогось омріяного, не просто горілку, а душевне спілкування з друзями, не просто відомий виріб із «крильцями», а повну свободу й безпеку і т. ін. І рефреном повторюється формула: іноземна мова – це легко, прання – це легко, цілий світ біля твоїх ніг – це легко, все одержати тут і тепер – це легко. Гроші стають у цих контекстах символом «життя легкого, багатого, позбавленого трагічних обмежень».

Проте «людина економічна» – це не щойно досягнутий щабель соціокультурного розвитку, а витвір індустріальної епохи, такою її

Фінансова криза
– криза «людини
економічної»

зробила доба Нового часу, XVIII–XIX століття, а в нас, пострадянських, світогляд XIX століття був ще й законсервований марксизмом. І ось цей суб'єкт з *минулої* епохи одержав у своє розпорядження колосальну потугу *сучасних* постіндустріальних грошей, абсолютно неспівмірну з моральними програмами, що керують його поведінкою. Ми люди індустріальної доби, яким випало жити на етапі її остаточного завершення: уже не технологічного, яке позаду, а екзистенційного – тобто *вичерпання породженого цією епохою типу людини*. Недаремно К. Ясперс писав, що ми живемо в кінці свого часу, О. Шпенглер передбачав «присмерк Європи», а Ф. Ніцше казав: «Я люблю тих, хто полюбив свою приреченість». Не сьогоднішня економічна етика, основний принцип якої – «успіх за будь-яку ціну», а етика відповідальності людства у глобальних масштабах за результати своєї діяльності, обриси якої ще лише намагаються побачити філософи, може врівноважити новою духовністю небачене зростання економічних викликів.

Людина має суттєво змінитися, але змінитися мають і самі гроші під тиском критичних загроз, породжених їхньою сучасною формою. Усе частіше мовиться про нові способи забезпечення грошей – енергоносіями, продуктами харчування тощо. Але найбільш далекоглядні фахівці думають про більш кардинальні трансформації – про глибокі зміни функцій грошей. Функція акумуляції вартості, при всіх її позитивних рисах, виплекала в людині жадібність і страх втратити ресурси – сотні мільйонів людей постійно живуть у полоні цих почуттів. Тому нині говорять про модель грошей, в якій ця функція може бути заблокована. Гроші повинні стати безпечнішими (хоча цілком безпечними не стануть ніколи), в їхні механізми має бути вмонтована програма «захисту від дурня», захисту від нашої захланності, щоб ми не вичерпали з майбутнього те, що має належати нашим дітям.

Цивілізація
альтруїзму?

Не до нового типу цивілізації та нової системи цінностей, а просто до кінця старої системи дійшли і гроші, і людина в її теперішньому вигляді. Але нова реальність, для якої ще не існує наукового означення, туманними контурами вже починає вимальовуватися на обрії.

Іноді доводиться вести битву більше ніж один раз, щоб перемогти.

Маргарет Тетчер,
Прем'єр-міністр Великої Британії

Визначення цих контурів шукають сьогодні члени Українського філософсько-економічного товариства при Університеті банківської справи НБУ, паралельно з ними виникають ідеї в багатьох інших дослідників. Так, відомий український режисер Влад Троїцький пропагує ідею, що на зміну «цивілізації грошей», яка завершується, уже наближається «цивілізація альтруїзму».

Світову конкуренцію двадцять першого століття перемагають ідеями.

Наджиб Разак,
Прем'єр-міністр Малайзії

Аргументи цього засновника низки вельми успішних українських культурних проєктів достатньо переконливі. З досвіду власних багатьох значних соціально-культурних акцій В. Троїцький робить висновок: «ярмарки марнославства», де критерієм успіху виступають гроші, не дають справжнього почуття щастя. Тому активні та креативні люди шукають більш значущої самореалізації і знаходять її у можливостях творити добро для інших людей. Це те, що Ярослав Заблоцький назвав «щастям працювати безкоштовно».

Ніколи не здавайся, ніколи не здавайся, ніколи, ніколи, ніколи, ніколи.

Уїнстон Черчілль,
Прем'єр-міністр Великої Британії

У сучасній Україні для цього існує і вже освоюється неозоре поле можливостей. Дуже важливо, на думку В. Троїцького, дотримуватися таких принципів:

- Справжнє щастя не в тому, щоб більше взяти від життя, а в тому, щоб мати можливість дарувати. Мати те, що дарувати, – талант, знання, любов, увагу. Знайти того, хто цього всього потребує.

Правило № 1. Нічого не очікуйте. Ніхто не зробить за нас країну. Ніхто не створить за нас візію. Ніхто не забезпечить за нас результат.

Правило № 2. Нікого не звинувачуйте. Звинувачувати непродуктивно, безперспективно.

Правило № 3. Щось зроби.

Усього шість слів: «expect nothing», «blame nobody», «do something». Це моя мантра, я повторюю її щодня.

Що зробити? Почни з кінця: що ти розкажеш своїм правнукам? Я не хочу розказувати своїм правнукам, що в мене були прекрасні ідеї, але мені все завало. Друге: давайте пам'ятати, що в нас одне життя, це не репетиція. Воно залежить від нашого настрою, а настрої залежить від нас самих. Якщо хочете щось досягти в житті, робіть те, що ви робите найкраще. Мрійте про Говерлу, це добра гора, але не спиняйтеся на цьому – націляйтеся на Еверест.

Колишній прем'єр-міністр Малайзії колись висловився таким чином: якщо ти найменший в класі, знайди ящик, стань на нього і зроби так, щоб тебе всі побачили.

Диференціюйся. В нашій з вами країні точно є як диференціюватися – треба просто бути оптимістом.

Оновлюйся. Не треба бути сьогодні таким, яким був учора.

Павло Шеремета.

Успіх. Виступ на TEDxKyiv.

- Щоб бути щасливим, треба робити в житті ту справу, яку ти хотів би залишити своїм дітям. Ми часто відкладаємо це «на потім» – сьогодні виживаємо, а потім будемо жити. Якщо це «потім» занадто довго відкладати, воно може не прийти зовсім.
- Люди часто виправдовують свою пасивність обставинами, середовищем, а насправді не треба шукати виправдань і ображатися – треба просто робити те, що ти можеш. Не нарікай, що навколо темрява, а засвіти світло. Головне – не боятися відповідальності за власне життя і за ту хоча б маленьку частку історії, в якій ти живеш.

Сьогодні Україна – ще тільки-но відкриває себе світові, значною мірою вона є *terra incognita* у світовому просторі культурно-цивілізаційних смислів. Від нас залежить її завтрашнє місце серед народів і цивілізацій на планеті Земля.

Питання для самоконтролю

1. Зміст поняття «цивілізація».
2. Універсалістська модель цивілізаційного розвитку.
3. Концепція колообігу локальних культур.
4. Зміст поняття «цивілізація» за Освальдом Шпенглером.
5. Теорія стадій економічного зростання Волта Ростоу.
6. Поляризація світу після Другої світової війни.
7. Семюел Хантінгтон: поляризація світу на межі тисячоліть відбувається на засадах культурної ідентичності.
8. Взаємовідносини України і Росії у світлі поліцивілізаційного підходу.
9. Новий тоталітарний виклик, «третій тоталітаризм».
10. Френсіс Фукуяма: «великий крах». Криза довіри – духовний СНІД ХХ століття.
11. Бізнес як війна.
12. Жан Бодріяр: «суспільство споживання».
13. Хосе Ортега-і-Гасет: бунт мас.
14. Еріх Фромм про зміни в соціальному характері людини у ХХ столітті.
15. Антиутопії ХХ століття.
16. Сутність поняття «людина економічна».
17. Кредитні гроші – надексплуатація майбутнього.
18. Фінансова криза – криза «людини економічної».

Словничок основних термінів і понять

Антиутопії ХХ століття – художні твори визнаних інтелектуалів світу, які моделюють можливі варіанти цивілізаційного розвитку. У фантастичній формі в антиутопіях осмислюються реальні загрози, створені тенденціями сучасного суспільного життя: масове поширення віртуальної картини світу, побудованої на тотальному перекрученні реальності, тоталізація контролю суспільства над особистістю, криза цінностей традиційної культури, деформації та знищення інституту сім'ї, поширення різноманітних форм насильства.

Бунт мас – поняття, введене в широкий обіг в однойменній праці іспанського мислителя Хосе Ортеги-і-Гасета. Воно використане для означення глибокої кризи сучасного життя, яка охопила народи, держави

чи культури. Соціальна структура – це система колективних функцій найрізноманітніших рангів, що неминуче заснована на ієрархії та підпорядкуванні, вона передбачає розрізнення індивідів, які мають виконувати ці відмінні функції. Лише дотримання цих двох умов робить суспільство здоровим, тобто відповідним його призначенню. Суть бунту мас – «вертикальна навала варварів» – маси перестали користися меншинам і дістали у своє розпорядження весь репертуар життєвих можливостей меншин. Європейська історія вперше залежить від рішення простої людини як такої. Бунт мас – це зрада власного призначення, повстання проти себе самого. Бо призначення маси – не діяти самостійно. Маса прийшла на світ для того, щоб її вели, переконували, репрезентували, організовували. Її призначення – орієнтувати своє життя на вищі інстанції, складені з добірних меншин. У державах, де тріумф мас найбільш помітний, державна влада, уряд, живе сьогоднішнім днем; він не виступає як щирий представник майбутнього, він не стає засновником розвитку чи еволюції, оминає конфлікти нинішнього дня, а тим нагромаджує ще більші конфлікти на майбутнє.

Великий крах – поняття, введене у широкий обіг в однойменній праці американського дослідника Френсіса Фукуями, який доводить, що період від 1960 до початку 1990-х років позначений серйозним погіршенням соціальних умов у більшій частині індустріального світу. Це злочинність, занепад родини, падіння народжуваності, падіння довіри до державних інституцій. Ці зміни знаменували «великий крах» соціальних цінностей. Розвиток людської цивілізації є нічим іншим, як виявленням, реалізацією і розвитком або згасанням потенціалу довіри окремих людей та їхніх спільнот одне до одного. У цьому значенні довіра – передумова цивілізації, основа особистої і соціальної відповідальності та спадкоємності. Потенціал довіри сучасних цивілізацій історично склався на основі світових релігій, які жили соціальні, ділові, політичні, наукові, технічні, освітні звершення енергією довіри. Реалізуючи цю довіру, люди розвивали свої цивілізації. Проте сьогодні, за твердженням Ф. Фукуями, людство переживає всеосяжну кризу довіри, своєрідну епідемію соціально-духовного СНІДу нашої цивілізації.

Добірна меншина – за Х. Ортеґою-і-Гасетом, соціальна верства, що має і може бути основою здорового суспільства. Її функція – виробляти і репрезентувати масі взірцеві норми та способи життя. Під-

порядкування цим нормам – це і є сутність суспільного об'єднання людей, їх об'єднує не примус, а сила привабливості найдосконаліших індивідів, що становлять ідеали, архетипи, моделі. Добірний чоловік – не той, хто вважає себе вищим за інших, а людина, що вимагає від себе більше, ніж інші, бере на себе все нові труднощі та обов'язки. Не маса, а добірна людина живе у властивій неволі. Ця неволя полягає в тому, що добірна людина присвячує своє життя служінню вищим інтересам. Належність до добірної верстви визначається вимогами, обов'язками, а не правами – це життя, обернене в дисципліну. Права та привілеї шляхетної людини не є пасивною власністю, а вказують на висоту, якої сягнули зусилля цієї особи. Шляхетність – це синонім напруженого життя, яке постійно прагне перевершити себе, життя аскетичного, бо його сутнісна ознака – самозречення в ім'я вищої мети.

Людина економічна (*Homo economicus*) – запроваджене англійським економістом Адамом Смітом поняття, що означає характеристики людини як природної рушійної сили господарського розвитку. Стрижнем поведінки такої людини є прагнення задовольнити свої економічні інтереси, насамперед грошові. Головні риси людини економічної – самолюбство, егоїзм, намагання отримати максимальний результат за мінімальних витрат. За умов вільної конкуренції вона, як правило, обирає оптимальні способи використання обмежених економічних благ, тобто поводитися раціонально. Вона має свободу вибору, володіє достатньою інформацією про стан справ. Дбаючи про власні інтереси, людина примножує і багатство суспільства, бо спрямовується «невидимою рукою ринку» до мети, якої вона перед собою не ставила, але яка виявляється рівнодіючою інтересів всіх учасників ринку, і тому для них найбільш оптимальною. Керуючись власними інтересами, людина економічна часто дієвіше служить інтересам суспільства, ніж тоді, коли свідомо прагне це зробити.

Людина-маса – не просто велика кількість людей, а певний психологічний та соціальний тип з такими характеристиками. По-перше, «людина-маса» – це примітив, проте свою пересічність вона не сприймає як ваду – навпаки, вважає свій усереднений, простацький рівень за добрий, взірцевий, довершений. По-друге, «людина-маса» переконана, що життя легке, багате, позбавлене трагічних обмежень, а завтра воно буде ще багатшим і щасливішим, вона просякнута почуттям влади й

тріумфу, почуттям розпеченої дитини, яке в дорослих людях постає як тип «самовдоволеного панича» – людини, яка прийшла у світ, щоб робити те, що їй заманеться. По-третє, «людина-маса» – це варвар. Варварство – це відкидання норм співжиття, відмова від необхідності вести діалог та досягати порозуміння з іншими людьми. Варварство маси полягає в тому, що вона не визнає зверхності жодних інстанцій над собою – вона не знає дисципліни та самообмеження. «Людина-маса» не лише нераціональна у своїй поведінці, вона принципово не хоче давати аргументи і не хоче мати рацію, новизна її позиції в тому, що вона обстоює своє право не мати рації, глузд безглуздя.

Поліцивілізаційний підхід до розвитку людства – теорія С. Гантінгтона, згідно з якою основні відмінності політичного та економічного розвитку цивілізацій мають коріння у відмінностях культур. Світ поділяється на дві окремі сторони: це протилежність Західної цивілізації як поки що домінуючої – і всіх решти, які мають між собою мало спільного. Тобто світ поділений на західну і не-західну сукупності. Національні держави є і залишаться найважливішими гравцями на міжнародній арені, але їхні інтереси, союзи і конфлікти визначаються здебільшого культурними й цивілізаційними чинниками. У світі панує анархія, спричинена національними конфліктами, а найбільшу загрозу становлять конфлікти між державами і групами держав, які належать до різних цивілізацій.

Суспільство споживання – характеристика сучасного етапу цивілізаційного розвитку, сформульована французьким філософом Жаном Бодріаром. Основною ознакою цього суспільства є «фантастична очевидність споживання і достатку», заснована на безмежному примноженні багатств, послуг, матеріальних благ, яке являє собою різновид «глибокої мутації в екології людського роду». Люди в суспільстві достатку оточені не стільки іншими людьми, скільки об'єктами споживання. Їхнє повсякденне спілкування полягає не в спілкуванні із собі подібними, а в отриманні найрізноманітніших споживчих благ. Нашу сучасність Ж. Бодріар визначає як «час речей»: людина підпорядковується ритмові продукування і споживання, яке доходить до утворення всеохопного навколишнього середовища. Тепер уже не «потреби є плодом виробництва», а система потреб становить продукт і елемент системи виробництва. Система потреб означає не те,

що потреби виробляються одна за одною у зв'язку з відповідними об'єктами, а те, що вони виробляються як споживча сила, як глобальна наявність у загальних рамках продуктивних сил.

Теорія «універсальної цивілізації» – концепція, згідно з якою в сучасну епоху відбувається культурне об'єднання людства і зростання прийняття людьми всього світу спільних цінностей, вірувань, порядків, традицій, інститутів. Зокрема, до такої універсализації провадить поширення західних моделей споживання і розповсюдження масової культури.

Третій тоталітаризм – так дослідники характеризують загрозу, пов'язану із сучасним ісламізмом. Як і дві тоталітарні системи ХХ століття, фашизм і комунізм, «третій тоталітаризм» характеризується тим, що в його ідеології йдеться про позірно велику, ба навіть божественну ідею, здійснення якої в очах послідовників, хай і в найбрутальніший варварський спосіб, видається виявом найвищої справедливості. При цьому принципово немає жодного морального бар'єру, коли йдеться про використання терористичних засобів, адже найстрашніший злочин проголошується благом, тому чим більша руйнація, тим сильніший ефект, тим краще. Тому для майбутнього міжнародного порядку у ХХІ столітті вирішальне значення матиме те, як глибоко новий тоталітаризм вкоріниться в ісламському світі.

Фінансова цивілізація – сформований у сучасну добу стан суспільного життя, який характеризується проникненням грошового виміру на всі рівні соціокультурного буття людини, зокрема в такі сфери, які дотепер не вимірювалися грошовим еквівалентом, а також сучасний стан економічних механізмів, що створює ситуацію, в якій гроші діють виключно заради самих грошей, віртуалізуючи не лише економіку, а й соціум загалом. За таких умов фінансові кризи, які періодично охоплюють усі складові світової економічної системи, у повному своєму масштабі набувають позафінансової, позаекономічної природи – вони свідчать про кризовий стан сучасної соціальності як такої.

Цивілізація (від лат. *civilis* – громадський, суспільний, державний, громадянський) – поняття, введене в науковий ужиток французьким просвітником О. Г. Мірабо 1756 року. 1). Французькі просвітники під цим поняттям мали на увазі суспільство, засноване на засадах розуму та справедливості. Поняття «цивілізація» було в них *антонімом*

поняття «варварство». Це високий щабель розвитку людського суспільства, коли соціальні зв'язки починають домінувати над природними і коли суспільство починає розвиватися і функціонувати на своєму власному ґрунті. На відміну від примітивного, «варварського» суспільства цивілізація має такі характеристики: це суспільство осіле (на відміну від кочового), міське і грамотне. 2). За О. Шпенглером, цивілізація – це *епоха занепаду культури*, що відрізняється від доби її піднесення так, як мертвий механізм відрізняється від живого організму. Обов'язковий вияв її переходу в стан цивілізації – переоцінка всіх цінностей. Органічне, «душевне» ставлення до світу замінюється в суспільстві на розсудкове, раціональне. Покладаючись на могутність розуму, людина намагається здолати свою долю, змінити життя, утвердити свою зверхність над природою. Людина потрапляє в усе більшу залежність від наукового розуму, намагається за його допомогою утвердити свою волю до панування у світових масштабах у військовій, економічній, інтелектуальній сферах. 3). За С. Гантінгтоном, цивілізація – це *культурна спільність* найвищого рангу, найширший рівень культурної ідентичності людей. Кожна цивілізація відрізняється своєю мовою, історією, релігією, звичаями, інститутами, суб'єктивною самоідентифікацією людей. 4) За А. Тойнбі, цивілізації народжуються та еволюціонують відповідно до *викликів географічного середовища*, проходячи стадії розквіту і згасання, і врешті-решт гине в результаті або внутрішньої боротьби, або завоювання.

Дискусійні питання та завдання для інтерактивного вивчення

1. На вашу думку, чи є сучасна людина «людиною економічною»? Якщо ні – то якою є сучасна людина? Відповідь аргументуйте.
2. Сформулюйте ваше ставлення до тези С. Пролєєва: «Максимізація прагнення до економічного зростання робить весь світ простим додатком до людини; історичний розвиток виробництва призводить зрештою не до «примноження людини», а до її руйнації. Виникає парадокс: потуга, могутність людської цивілізації на позір зростає, але сама людина «зменшується», її існування стає все більш суперечливим і вразливим».
3. Сформулюйте ваше ставлення до концепції «кінця історії», висунутої Ф. Фукуямою: після того, як біполярний світ залишився в ми-

нулому, чи прийшло людство до гармонійної моделі, в якій західна ліберальна демократія стає універсальною формою соціального устрою? Якщо ні – то чому?

4. На яких підставах С. Гантінгтон виключив можливість війни між Україною і Росією? На вашу думку, чому не справдилося його передбачення про ймовірний розкол України на «православну східну» і «уніатську західну» частини? Чи спростовує його помилка щодо України принципи поліцивілізаційного підходу?
5. Як запобігти виснаженню майбутнього через механізм кредитних грошей? Які запобіжники щодо людської жадібності й страху перед втратою ресурсів можна застосувати в сучасних фінансових механізмах?

Список рекомендованої літератури

1. Біденко А. Доктрина інформаційної безпеки для України [Електронний ресурс] / А. Біденко. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/articles/2014/04/18/7022849>.
2. Бодрияр Ж. К критике политической экономии знака / Ж. Бодрияр ; пер. с фр. Д. Кралечкин. – М. : Академический Проект, 2007. – 335 с.
3. Васецький В. Ю. Забезпечення прав та свобод людини і громадянина в демократичному суспільстві (на прикладі удосконалення інституту юридичної відповідальності) / В. Ю. Васецький // Часопис Київського університету права. – 2009. – № 2.
4. Веблен Т. Теория праздного класса : пер. с англ. / Т. Веблен ; вступ. ст. С. Сорокиной. – М. : Прогресс, 1984. – 367 с.
5. Громадянське суспільство в сучасній Україні : специфіка становлення, тенденції розвитку : монографія / за заг. ред. Ф. М. Рудича. – К. : Парлам. вид-во, 2006. – 412 с.
6. Гумбольдт В. Характер языка и характер народа / В. Гумбольдт // Гумбольдт В. Язык и философия культуры. – М. : Прогресс, 1985.
7. Довкілля для Європи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [newtest.menr.gov.ua/ /Protces_Dovkilla_dlya_Evropy.doc](http://newtest.menr.gov.ua/Protces_Dovkilla_dlya_Evropy.doc).
8. Инглхарт Р. Культура и демократия / Р. Инглхарт // Культура имеет значение. Каким образом ценности способствуют общественному прогрессу / [Р. Инглхарт, Л. Харрисон, С. Хантингтон и др.] ; под ред. Л. Харрисона, С. Хантингтона. – М. : Мысль, 2002. – С. 106–129.
9. Іван Павло II. Пам'ять та ідентичність. Бесіди на зламі тисячоліть / Іван Павло II. – Львів : Тризуб, 2005.
10. Ільїн В. Фінансова цивілізація / В. Ільїн. – К. : Книга, 2007.
11. Кефели И. Ф. Перспективы человечества в глобализирующемся мире / И. Ф. Кефели. – СПб. : СПб. филос. о-во, 2003. – 247 с.
12. Кларк Г. Прощай, нищета! Краткая экономическая история мира / Г. Кларк ; пер. с англ. Н. Эндельмана. – М. : изд-во Института Гайдара, 2012. – 544 с.
13. Колінгвуд Р. Ідея історії / Р. Колінгвуд ; пер. з англ. О. Мокровольський. – К. : Основи, 1996.

14. Корнаи Я. Дефицит : пер. с англ. / Я. Корнаи. – М. : Наука, 1990. – 608 с.
15. Корпоративное гражданство в мировой экономике. Глобальный договор ООН. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.undp.ru/publications/UN_GC_Brochure_Russian_FINAL.pdf&rct=j&frm=1&q=&esrc=s&sa=U&ei=9zpoVPmmPMPgywOproC4DQ&ved.
16. Кун Т. Структура научных революций / Т. Кун. – М. : Прогресс, 1977. – 300 с.
17. Лакатос И. История науки и ее рациональные реконструкции / И. Лакатос // Структура и развитие науки. – М. : Прогресс, 1978.
18. Лиотар Ж. Ф. Состояние постмодерна ; [пер. з фр.] / Жан-Франсуа Лиотар. – М. ; Спб. : Алетейя, 1998. – 160 с.
19. Лотман Ю. Миф – имя – культура // Лотман Ю. Избранные статьи по семиотике : в 3 т. / Ю. Лотман. – Таллин : Александра, 1992. – Т. 1. Статьи по семиотике в типологии культуры. – 479 с.
20. Маркузе Г. Одновимірна людина / Герберт Маркузе // Сучасна зарубіжна соціальна філософія : хрестоматія. – К. : Либідь, 1996. – 381 с. – С. 88.
21. Нуреев Р. М. Экономика развития : модели становления рыночной экономики : учебник / Р. М. Нуреев. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Норма, 2008. – 640 с. : ил.
22. Ортега-і-Гасет Х. Бунт мас / Х. Ортега-і-Гасет // Ортега-і-Гасет Х. Вибрані твори. – К. : Основи, 1994. – 419 с.
23. Політична система і громадянське суспільство : європейські і українські реалії : монографія / за заг. ред. А. Кудряченка. – К. : НІСД, 2007. – 396 с.
24. Поппер К. Логика и рост научного знания / К. Поппер. – М. : Прогресс, 1983.
25. Поппер К. Открытое общество и его враги: [в 2 т.] / Карл Поппер ; пер. с англ. под общ. ред. [и с предисл.] В. Н. Садовского. – М. : Междунар. фонд «Культ. инициатива» – Soros foundation : открытое о-во «Феникс», 1992.
26. Пригожин И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой / И. Пригожин, И. Стенгерс ; В. И. Аршинова (общ. ред. и послес-

- ловие), Ю. А. Данилов (пер.). – 2-е изд. – М. : Эдиториал УРСС, 2000. – 310 с.
27. Райнерт Э. С. Как богатые страны стали богатыми, и почему бедные страны остаются бедными : пер. с англ. / Э. С. Райнерт. – М. : Изд. дом Гос. ун-та. – Высшей школы экономики, 2011. – 384 с.
28. Сакс Дж. Д. Конец бедности. Экономические возможности нашего времени / Дж. Д. Сакс ; пер. с англ. Н. Эдельмана. – М. : изд-во Института Гайдара, 2011. – 424 с.
29. Слабошпицький М. Ф. Українські меценати : нариси з історії української культури / М. Ф. Слабошпицький. – 2-ге вид., допов. – К. : вид-во М. П. Коць ; Ярославів Вал, 2006. – 416 с.
30. Сміт А. Добробут націй. Дослідження про природу і причини добробуту націй / Адам Сміт – К. : Port-Royal, 2001. – 590 с.
31. Стратегія національної безпеки України на 2010–2015 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://cs.cirs.kiev.ua/en/discussion/2010-2015.html>.
32. Тейлор Ч. Джерела себе. Творення новочасної ідентичності / Ч. Тейлор. – К. : Дух і літера, 2005.
33. Тойнбі А. Дж. Дослідження історії : скорочена версія томів I–IV : у 2 т. / Дж. А. Тойнбі. – К. : Основи, 1995.
34. Туниця Ю. Екологічна конституція Землі : сутність і концептуальні засади / Ю. Туниця // Вісник НАН України. – 2005. – № 11.
35. Філософія грошей у добу фінансової цивілізації : монографія / кол. авторів ; за ред. Т. С. Смвженко, З. Е. Скринник. – К. : УБС НБУ, 2010. – 491 с.
36. Фішер Й. Історія повертається. Світ після 11 вересня і відродження Заходу / Йошка Фішер. – К. : Темпора, 2013. – 536 с.
37. Фромм Э. Здоровое общество / Э. Фромм. – М. : Хранитель, 2006. – 539 с.
38. Фукуяма Ф. Кінець історії [Електронний ресурс] / Ф. Фукуяма. – Режим доступу : <http://old.russ.ru/politics/20021106-fuk.html>.
39. Хантінгтон С. Зіткнення цивілізацій [Електронний ресурс] / С. Хантінгтон. – Режим доступу : <http://old.russ.ru/politics/20121576-han.html>.
40. Швейцер А. Письма из Ламбарене / А. Швейцер. – М. : Прогресс, 1992. – 576 с.

41. Ясперс К. Смысл и назначение истории / К. Ясперс. – М. : Издательство политической литературы, 1991. – 527 с.
42. Ясперс К. Духовна ситуація часу / Карл Ясперс // Зарубіжна філософія ХХ століття. – К. : Довіра, 1993. – 198 с.
43. Danto A. The End of Art : A Philosophical Defence [Electronic resource] / Arthur Danto // History and Theory. – Vol. 37, No 4. – Theme Iss. 37. – 1998. – Available from : <http://www.jstor.org/stable/2505400>.

Колектив авторів

- Смовженко Тамара Степанівна** – доктор економічних наук, професор, ректор Університету банківської справи Національного банку України (Передмова, розд. 14, 15)
- Компанієць Тетяна Іванівна** – доктор наук, директор GSMBarcelona, президент Saint Diodor Foundation (розд. 6, 9)
- Скринник Зоя Едуардівна** – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри суспільних дисциплін Львівського інституту банківської справи УБС НБУ (розд. 11, 15)
- Хоружий Григорій Фокович** – доктор філософських наук, професор, проректор УБС НБУ з міжнародної роботи (розд. 1, 4, 9)
- Габер Юзеф Антоній** – доктор політичних наук, доктор економічних наук, професор Вищої школи банківництва, м. Познань, Республіка Польща (розд. 10)
- Дзеньдзюра Надія Іванівна** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри суспільних дисциплін Львівського інституту банківської справи УБС НБУ (розд. 12)
- Жеребило Ірина Владиславівна**, кандидат філософських наук, доцент, заступник директора Львівського інституту банківської справи УБС НБУ (розд. 14)
- Іщенко Микола Павлович** – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри державного управління та соціально-політичних наук Черкаського національного університету імені Б. Хмельницького (розд. 11)
- Кадикало Оксана Ігорівна** – кандидат юридичних наук, доцент кафедри суспільних дисциплін Львівського інституту банківської справи УБС НБУ (розд. 8)
- Комаринська Зоряна Михайлівна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних дисциплін Львівського інституту банківської справи УБС НБУ (розд. 2)
- Назар Тетяна Ярославівна** – викладач кафедри суспільних дисциплін Львівського інституту банківської справи УБС НБУ (розд. 8)
- Олійник Наталія Юріївна** – кандидат політичних наук, доцент кафедри суспільних дисциплін Львівського інституту банківської справи УБС НБУ (розд. 7)

- Проценко Олександр Леонідович** – кандидат біологічних наук, доцент, заступник директора з навчально-методичної роботи Черкаського інституту банківської справи УБС НБУ (розд. 6)
- Пустовійт Роберт Фрідріхович** – доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри економічної теорії Черкаського інституту банківської справи УБС НБУ (розд. 3)
- Руденко Іван Іванович** – кандидат філософських наук, доцент кафедри суспільно-гуманітарних дисциплін Черкаського інституту банківської справи УБС НБУ (розд. 11)
- Скринник Михайло Антонович** – доктор філософських наук, професор Національного лісотехнічного університету України (розд. 10)
- Скринник-Миська Дарина Михайлівна** – кандидат філософських наук, доцент Львівської академії мистецтв (розд. 1)
- Юрченко Любов Іванівна** – доктор філософських наук, професор кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Харківського інституту банківської справи УБС НБУ (розд. 4)
- Огородник Віра Володимирівна** – кандидат економічних наук, доцент кафедри економіки та управління Інституту магістерської підготовки та післядипломної освіти УБС НБУ (розд. 4, підрозділ 5)

Навчальне видання

УКРАЇНЬСЬКА ЛЮДИНА В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СВІТІ: ВИМІРИ ІДЕНТИЧНОСТІ

Навчальний посібник

За редакцією

*доктора економічних наук, професора Т. С. Смовженко,
доктора філософських наук, професора З. Е. Скринник*

Редактор	О. В. Жданова
Технічний редактор	І. В. Мазінг
Комп'ютерне складання	С. В. Полець
Комп'ютерне верстання	Д. Ю. Іщенко
Коректор	О. П. Яремчук
Дизайн видання	Д. Ю. Іщенко
Дизайн обкладинки	Д. Ю. Іщенко

Підписано до друку Формат 60 × 84¹/₁₆.
Обл.-вид. арк. Умовн. друк. арк. Тираж Зам. №

Університет банківської справи Національного банку України.
04070 м. Київ, вул. Андріївська, 1.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи серія ДК № 2872 від 11.06.2007.

Друк Приватне підприємство «Видавництво “Фенікс”».
03680, м. Київ, вул. Шутова, 13 б.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи серія ДК № 271 від 07.12.2000.